

Ana Birešev

ORIONOV VODIČ

Institut za
filozofiju
i društvenu
teoriju

PRUDENTIA

Ana Birešev
ORIONOV VODIČ

Izdavač

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Recenzenti

Dr Rada Drezgić

Dr Ivana Spasić

Biblioteka

Prudentia

Veći deo rukopisa nastao je tokom rada u okviru projekta „Etika i politika životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promena prirodnog okruženja“ (evidencioni broj 43007), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

ISBN 978-86-82417-74-3

Slika na koricama:
Blind Orion Searching for the Rising Sun,
1658, Nicolas Poussin

ANA BIREŠEV

ORIONOV VODIČ

Otkrivanje dominacije
u sociologiji Pjera Burdijea

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd 2014

Sadržaj

NAPOMENE UZ KNJIGU	9
UVOD	11
BURDIJEOVA SOCIOLOGIJA DOMINACIJE I NJENI POČECI	31
Postajanje sociologom	31
Geneza jedne teorijske konstrukcije: habitus, simboličko nasilje, klasa, polje, dominacija	37
Burdijeov put	65
POLITIČKO POLJE I SIMBOLIČKO NASILJE – KAD REČ POSTAJE MOĆ	71
Istorija jedne ideologije: reči, mesta, ljudi	73
O formiranju političkog mišljenja	82
Političko polje	93
Politika i (sve)moć reči	101
POLJE OBRAZOVANJA – KULTURNI SAUČESNIK	113
Maksvelov demon i društvena reprodukcija	117
Autonomija kao pretpostavka zavisnosti	129
NAUČNO POLJE – DOMINACIJA NA TESTU	139
Struktura i dinamika naučnog polja	142
Temelji nauke o naučnom polju	156
Sociološka kritika sholastičkog uma	165
Specifična kritička dispozicija i naučni autoritet sociologije	169
Sociologija: od zanata do borilačke veštine	178
Sociologija i politika habitusa	186

POLJE UMETNOSTI – DOMINACIJA KREATIVNOSTI I KREATIVNOST DOMINACIJE	203
Polje kao temelj sociologije umetnosti	204
Elementi nauke o polju umetnosti	210
Umetnost i polje moći	216
Osvajanje autonomije – nekad i sad	219
Proizvodnja i potrošnja: od umetničkog dela do kulturnog kapitala	226
POLJE MOĆI – DOMINACIJA NAD DOMINACIJAMA	237
Polje ekonomije i promena principa dominacije	240
Škole za „moćnike“ i redefinisane kulturne legitimnosti	246
Država i njeno „plemstvo“	251
RODNA DOMINACIJA KAO „KONSTANTA“ I KAO „TRANSVERZALA“	255
Dva pola simboličkog kapitala	256
Pozicioniranja i klasno razlamanje roda	258
Burdije iz feminističke perspektive	275
BURDIJE U DELU SLEDBENIKA I KRITIČARA	285
„Sa Burdijeom preko Burdijea“	297
Luj Pento i odbrana nasleđa – polje filozofije i sociologije pod (burdijeovskom) lupom	297
Loik Vakan – o nadziranju i kažnjavanju na burdijeovski način	300
Filip Korkif – burdijeovski individualizam	307
„Protiv Burdijea preko Burdijea“	310
Lik Boltanski i sociologija kritike – kapacitet za kritiku i osećaj za pravdu	310
Bernar Lair, Žan-Klod Kofman i Natali Ajniš – izumevanje individue	318
UMESTO ZAKLJUČKA: MISLITI PROMENU	331
Literatura	343
Burdijeova dela	343
Ostala literatura	348

„Nije praznik za nas, sine moj“, reče. „Mi smo siromašni.“
Dete gorko zaplače.
„Šta me se tiče, hoću ovcu!“
„Mi smo siromašni“, ponovi Šaktur.
„A zašto smo siromašni?“, upita dete.
Čovek razmisli pre nego što će odgovoriti.
Ni on sâm, posle toliko godina tvrdokorne nemaštine,
nije znao zašto su siromašni.
Koren tome je tako dalek, toliko star, da Šaktur više nije
mogao ni da se seti kako je sve počelo. Mislio je da
njegovo siromaštvo sigurno nije ni imalo početak.
Bila je to beda koja se protezala izvan čovečanstva.
Obuzela ga je po rođenju, i odmah mu pripala, bez imalo
otpora, budući da joj je bio predodređen i pre nego što
se rodio, još dok je bio u majčinoj utrobi.

(Alber Kosri, *Ljudi koje je Bog zaboravio*)

Svaki napredak u otkrivanju nužnosti jeste napredak
u *mogućoj* slobodi [...] [Društveni] zakon koji
se ne poznaje jeste priroda, sudbina...
[društveni] zakon koji je otkriven, pojavljuje
se kao mogućnost slobode.

(Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*)

Duboko sam uveren da su razvoj sociologije i progres
naučnog znanja podudarni opštem interesu.
Sociologija je ovlašćena da sebe definiše kao *javni servis*.

(Pierre Bourdieu, *In Praise of Sociology:
Acceptance Speech for the Gold Medal of the CNRS*)

NAPOMENE UZ KNJIGU

Knjiga je nastala na osnovu doktorske disertacije pod naslovom „Sociologija dominacije Pjera Burdijea“, koja je odbranjena septembra 2013. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pred komisijom u sastavu: docent dr Mirko Filipović, profesor dr Aleksandar Molnar i mentor profesor dr Ivana Spasić. Tekst disertacije je prerađen i dopunjen. Reč je uglavnom o razradi nekih ključnih ideja i pojmova, te brušenju i eksplicitnijem iznošenju sopstvenih stanovišta, na šta su me podstakli članovi komisije zanimljivim pitanjima, komentarima i sugestijama, te im ovom prilikom na tome najiskrenije zahvaljujem. Podrazumeva se da je odgovornost za krajnji rezultat isključivo moja. Posebnu zahvalnost dugujem mentorki Ivani Spasić, koja je bila pažljivi čitalac, nenametljivi savetodavac i uvek raspoloženi sagovornik.

Dok je rukopis još bio u fazi nacрта, bio je predmet razmatranja na doktorskim studijama, pred komisijom koju su činili prof. dr Aljoša Mimica, prof. dr Smiljka Tomanović, prof. dr Vera Vratuša-Žunjić i prof. dr Milan Vukomanović. Njihova zapažanja i predlozi bili su mi od dragocene pomoći pri koncipiranju rada i u njegovoj daljoj realizaciji, te i njima izražavam zahvalnost.

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu bio je institucionalna potpora tokom izrade ovog rada, koja je otpočela u

prethodnom projektnom ciklusu, a završila se u okviru potprojekta „Etika i politika životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promena prirodnog okruženja“ (broj 43007), koji se, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, trenutno realizuje na Institutu. Neke od ideja za ovu knjigu iskristalisale su se tokom brojnih predavanja i diskusija u okviru Naučne tribine Instituta, kao i u razgovorima koji su se odvijali u sada već upokojenom Društvu prijatelja Pjera Burdijea, u Sociološkom krugu, na Otvorenim razgovorima i među saradnicima okupljenim oko projekta Centra za empirijske studije kulture Jugoistočne Evrope. Svim kolegama i drugarima iz pomenutih društava i kružoka želim da zahvalim što su mi otvorili neke nove perspektive i pomogli mi da izoštrim svoju.

Pjer Burdije (Pierre Bourdieu, 1930–2002) spada među najveća imena savremene sociologije, ako ne i sociologije uopšte. Podaci iz jednog istraživanja citiranosti u periodu 1999–2007. pokazuju da Burdije zauzima čelnu poziciju i da se nalazi ispred Ervina Goffmana (Erving Goffman), Antonija Gidensa (Anthony Giddens) i Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), zbog čega ga Marko Santoro, autor pomenutog istraživanja, proglašava dominantnim sociologom (Santoro 2008). Iako su mnogi akademci i intelektualci u Francuskoj, ali i drugde, koji se danas kritički odnose prema burdijeovskoj sociologiji, možda previše skloni da njenu višedecenijsku dominaciju dovode u vezu s jakom institucionalnom pozicijom do koje je Burdije dospao početkom osamdesetih i koju je zadržao sve do smrti, niko od njih ne može da ospori njene naučne domete. Tako se i Burdijeova veličina pre svega ogleda u zavidnom broju radova koje je iza sebe ostavio i, što je još važnije, u uticaju koji su ti radovi imali na generacije sociologa, filozofa, antropologa, etnologa, politikologa, pedagoga, lingvиста, kulturologa.

Burdijeova sociološka zaostavština obuhvata četrdesetak knjiga i više desetina tekstova u naučnim časopisima, od kojih neke potpisuje sam, a neke zajedno sa svojim najbližim saradnicima. Uspon u akademskim institucijama, od započinjanja univerzitetske karijere 1960. u *Centre de sociologie européenne*, pri *École pratique des hautes études* (od 1977. godine pri *École des hautes études en sciences sociales*), u tada akademski marginalnoj ali intelektualno prestižnoj instituciji, do institucionalno

uticajnih nameštenja, pri čemu je prekretnica bio izbor za redovnog profesora na katedri za sociologiju na *Collège de France*, 1981, predstavljao je zaslužen priznanje i nagradu za plodan višedecenijski rad. Administrativna potpora koja je pratila Burdijeovo napredovanje u univerzitetskoj hijerarhiji u zreloj fazi njegove karijere obezbedila je dalje širenje uticaja njegove sociologije.

Ustanovljenju burdijeovske škole mišljenja, koja se tokom druge polovine XX veka izborila za suverenu poziciju na francuskoj sociološkoj sceni, svakako je u velikoj meri doprineo timski istraživački rad, na kojem je njen pokretač oduvek insistirao. Burdije je, najpre kao član tima Rejmona Arona (Raymond Aron) u pomenutom *Centre de sociologie européenne*, a zatim kao rukovodilac sopstvene istraživačke grupe u tom istom centru, pronalazio saradnike i sledbenike među mladim i nadarenim istraživačima. Tako su njegove ideje prožele radove mlađih naraštaja i obezbedile sebi vitalnost i trajanje.

Sveobuhvatnost i ignorisanje tradicionalnih disciplinarnih podela bili su odlika Burdijeovog pristupa i imperativi kojima su se priklonili svi članovi njegovog istraživačkog tima. Naučna revija *Actes de la recherche en sciences sociales*, koju je francuski sociolog pokrenuo 1975, a koja i dalje redovno izlazi, nastala je upravo s namerom da se okupe poklonici burdijeovske škole mišljenja iz različitih društvenih nauka ili posebnih sociologija, a načela kojima su se svi rukovodili pri objavljivanju tekstova bili su, podrazumeva se, usvajanje Burdijeove pojmovne aparature, teorijskih, epistemoloških i metodoloških pretpostavki, odbacivanje društveno i naučno definisane hijerarhije predmeta istraživanja, predstavljanje tekstova u akademski nekonvencionalnim formama – uz dosta fotografija, karikatura, obilje istraživačkog materijala. Ovo iskoračivanje iz strogo određenih disciplinarnih okvira i prelivanje različitih teorijskih tradicija, istraživačkih metoda i tehnika, bili su presudni za sticanje naklonosti stručnjaka različitog profila i za upliv Burdijeovih ideja u srodne discipline.

Briljantna naučna karijera krunisana je još jednim priznanjem. Kada su potkraj XX veka promene u svetskoj ekonomiji i politici podstakle rasprave o posledicama tih promena, ljudi iz štampanih i elektronskih medija su u Burdijeu prepoznali nekoga ko je najpozvaniji da odgovori na pitanja koja je nametnuo globalni društveni razvoj. Burdije, oduvek privržen ideji o sociologiji kao kritičkoj svesti društva, ne samo da je oberučke prihvatio ulogu stručnog komentatora političkih dešavanja, već

je postao i aktivni učesnik brojnih štrajkova koji su bili usmereni protiv neoliberalne politike tadašnje francuske vlade, ali i protesta koji su organizovani u znak podrške imigrantima i seksualnim manjinama (Bourdieu 2002c). Tako je Burdije stekao uvažavanje i van granica naučnog polja, u Francuskoj i širom sveta.

Danas gotovo sve sistematizacije najvažnijih ideja druge polovine XX veka uključuju prikaz osnovnih elemenata Burdijeove sociološke teorije (Cabin et Dortier 2000; Delanty 2006; Gane 2003; Edwards 2007; Elliott & Turner 2001; Lalman 2004, 2005; Lechte 1996; Milner and Browitt 2002; Mouzelis 2000; Ritzer 1997). Za sociologe koji se bave kulturom, obrazovanjem, društvenom strukturom, klasama, stilovima života i rodnim odnosima, delo Pjera Burdijea je nezaobilazno štivo, što jednako važi za one koji dele njegovo gledište i za one koji nisu baš spremni da mu se priklone. Istraživači, kako oni koji se napajaju idejama francuskog sociologa, tako i oni koji ih kritikuju, i dan-danas se, deceniju nakon njegove smrti, s nesmanjenim žarom vraćaju Burdijeu i obraćaju se jedni drugima nastojeći da odbrane ili da ospore njegovu teoriju. Bibliografija radova posvećenih Burdijeu neprekidno raste i pokazuje da njegova misao i dalje provocira, nadahnuje, zbunjuje, odbija ili „smeta“ (Filipović 2001) kao u vreme kad je nastala i kada je krčila sebi put na francuskoj i svetskoj naučnoj sceni.

Baviti se nekim ko je poput Burdijea toliko dugo privlačio pažnju stručne i šire javnosti ne može biti lak zadatak. Danas postoji obilje literature u kojoj se do tančina analiziraju lik i delo francuskog sociologa, što gotovo obeshrabruje svakoga ko misli da može da ponudi nešto novo. Izazovi samo postaju veći kako se s tumačenja prelazi na plan razvijanja bazične teorijske postavke i osmišljavanja njenih novih primena. I u jednom i u drugom slučaju, teškoće proizlaze iz toga što je Burdijeova sociološka građevina toliko solidna da istovremeno inspiriše i sputava, dozvoljavajući tek improvizaciju i poigravanje u okvirima ponuđene perspektive i postojeće pojmovne aparature. A opet, zanimanje za francuskog sociologa ne opada, što navodi na pomisao da on, iako blizak i razumljiv mnogima – izmiče svima. Ova knjiga predstavlja još jedan pokušaj da se temeljnim izučavanjem celokupnog Burdijeovog rada uhvati suština burdijeovskog pogleda na društveni svet. Pre nego što izložim osnovne principe kojima ću se pri analizi rukovoditi, treba najpre nešto reći o postojećoj literaturi o Burdijeu, koju sam često koristila kao

oslonac, ali koja mi je pomogla i da definišem sopstveno, nešto drugačije viđenje njegove sociologije.

Knjige, zbornici i članci koji su posvećeni Burdijeu, kao i nekoliko biografija, uglavnom već u naslovu nagoveštavaju ambiciju da predstavljaju Burdijea – ime francuskog sociologa dominira na koranicama knjiga i u naslovima tekstova (*Pjer Burdije – sociolog*, *Pjer Burdije – provokator*, *Nasleđe Pjera Burdijea*, *Politika Pjera Burdijea*, *Locirati Burdijea*, *Burdije drugačije*, *Zašto Burdije*, *Burdije*, samo su neki od naslova). Među tim radovima svakako ima onih koji su neumereno blagonakloni prema njemu, onih koji uspeavaju da se odupru zavodljivosti njegove misli i da zadrže kritičku distancu, kao i onih koji s neskrivene suparničke pozicije oštro kritikuju burdijeovski pristup društvu. Iako bi svaki drugi kriterijum pored stepena kritičnosti bio jednako važan, ovaj je najupadljiviji. Opređeljivanje za Burdijea ili protiv Burdijea danas je standard svih studija o francuskom sociologu.

Pomenuta podela ogleda se u širini obuhvata, tj. broju Burdijeovih radova koji se pri analizi uzimaju u obzir, u dubini poniranja u kompleksni teorijski svet francuskog sociologa i naporu koji se ulaže kako bi se neprestana dogradnja njegove paradigme, kojoj je Burdije bio sklon, pratila iz rada u rad. Autori kritičkih studija uglavnom napadaju Burdijeova dela na određenim mestima koja su relevantna za problem, temu koja njih zanima i na osnovu toga razvijaju vlastitu argumentaciju (videti npr. Alexander 2000; Calhoun, LiPuma and Postone 1993; Collins 1993; Grignon et Passeron 1989; Jenkins 1992, 2006; Lane 2006; Lahire 1999, 2012; Boltanski and Thévenot 2006 [1991]; Kaufmann 2007 [2001], 2010 [2004]; Susen and Turner 2011). Čak i kritičari koji pripadaju suparničkim školama mišljenja, poput Ričarda Dženkinsa, priznaju da je Burdije neko uz koga se dobro misli (Jenkins 2006). Iako ova kritička propitivanja pružaju dragocen uvid u određene aspekte Burdijeove teorije, ona ne uspeavaju da je prikažu na dovoljno temeljan i iscrpan način. Premda u malobrojnim biografijama, koje bi se takođe mogle podvesti pod pomenute kritičke studije, autori nastoje da ukomponuju analizu teksta i analizu konteksta – istorijskog, društvenog i intelektualnog, u njima se mnogo više pažnje poklanja Burdijeovom usponu u akademskom i intelektualnom svetu no samoj teorijskoj konstrukciji (videti npr. Heinich 2007). Izuzetak u tom smislu predstavlja knjiga Mari-An Leskure u kojoj autorka studiozno i s podjednakom predanošću prikazuje Burdijeov život, razvoj njegove profesionalne karijere i izgradnju teorije (Lescourret 2008).

Među studijama koje su prigrilile burdijeovsko nasleđe, na umereno kritički ili nekritički način, najbrojnije su one koje se bave Burdijeovim proučavanjem neke konkretne oblasti, najčešće iz perspektive sociologije kulture i sociologije obrazovanja, kao i kolektivne studije u kojima se svaki od autora priloga hvata ukoštac s jednom određenom istraživačkom temom – Burdijeovim shvatanjem obrazovanja, kulture, politike, rodni odnosa, itd. (videti: Addi 2002, Adkins and Skeggs 2004; Albright and Luke 2008; Birešev 2006; Boltanski 2008, 2009; Boyne 2002; Cabin 2000; Caro 1980; Casanova 2004; Corcuff 2003; Dubois, Durand et Winkin 2005; Filipović 2006; Fowler 1994, 2006, 2009; Golubović 2006; Grenfell 2004; Grenfell and James 1998; Jenks 1993; Lenoir 2004, 2006; Nemanjić i Spasić 2006; Pavlović 2006; Pinto 1996, 2002; Pinto, Sapiro et Champagne 2004; Reed-Danahay 2005; Robinson 2007a; Swartz 1998; Swartz and Zolberg 2005; Sapiro 1996, 2003, 2004; Spasić 2006; Stanković 2000; Tomanović 1993; Wacquant 2005). U oba slučaja u pitanju su korektna čitanja i neretko mnogo više od toga. Naime, Burdijeovo stanovište se problematizuje, procenjuje se njegova primenljivost ili njegova aktuelnost, odmerava se njegova snaga spram konkurentskih predstava društvene stvarnosti, rani Burdije se suočava sa zrelim Burdijeom, ili obratno. Međutim, nedostatak ovakvih poduhvata jeste taj što autori ostaju zatvoreni u oblasti koju obrađuju i što njihovi komentari i ocene ponekad važe samo za datu oblast, a ne za celu teorijsku postavku.

Danas su sve brojniji istraživači koji u pojedinim Burdijeovim idejama nalaze zgodno uporište za dalju teorijsku nadogradnju ili pogodan okvir za empirijska istraživanja. U ovom slučaju postoje različiti vidovi oslanjanja – od preuzimanja teorijskog okvira koji francuski sociolog razvija za određenu istraživačku oblast, koji se potom koristi kao potka u vlastitom teorijskom ili empirijskom radu, pa sve do promišljene i često prilično smele i inovativne primene pojedinih pojmova – habitus, polje, kulturni kapital, simbolički kapital, socijalni kapital, simboličko nasilje, muška dominacija (videti npr. Benson 1999; Convert and Heilbron 2007; Couldry 2003; Crossley 2003; Cvetičanin, Nedeljković i Krstić 2012b; Fowler 1994, 2007; Grenfell and James 1998; Sapiro 1996, 2003; Skeggs 1997; Spasić i Birešev 2012a, 2012b; Spasić 2013).

U mnoštvu studija koje su posvećene Burdijeovoj sociologiji, ili koje su njome nadahnute, malo je onih koje uspevaju da na sistematičan način obuhvate njegov opus, ili da se makar dotaknu svih njegovih važnih

aspekata, a još manje onih koje uspeavaju da interpretativan rad kombinuju sa sociološkom analizom njegove životne i profesionalne putanje. To je i razumljivo s obzirom na to da je reč o nekome ko je bio izuzetno produktivan (četrdesetak knjiga, stotine članaka, desetine intervjuua i saopštenja daleko prevazilazi granice prosečnog naučnog učinka), ko je decenijama usavršavao i usložnjavao svoj teorijski sistem, i ko je često umeo da bude protivrečan, ponekad i namerno dvosmislen i nedorečen.

Kod sveobuhvatnih tumačenja, među čijim kreatorima prednjače Burdijeovi nezvanični naslednici ili veliki poštovaoci njegovog dela, ili se sledi određena linija objašnjenja i pravi osvrt na celokupno Burdijeovo stvaralaštvo ali bez detaljnog izlaganja i preispitivanja njegovih ideja (videti npr. Pinto 2002), ili se pak na sažet i prilično skrupulozan način daje prikaz svih tema kojima se francuski sociolog bavio, kao i osnovnih teorijskih pretpostavki i pojmova, bez njihovog dubljeg razmatranja (npr. Bonnewitz 2002; Grenfell 2004; Mounier 2001; Webb and Danaher 2002). Najveća nevolja s takvim pristupima jeste to što su njihovi tvorci neodmereni u hvalama i suzdržani u pokudama, potpuno gluvi za argumente predstavnika drugih škola mišljenja. S druge strane, postoje i knjige o Burdijeu čiji su potpisnici otvoreni za drugačija gledišta od burdijeovskog, ali koji ponekad sebi daju i odviše slobode, pa idu dotle da ono što je marginalno ili slabo istaknuto proglašavaju suštinskom odlikom njegove sociologije. Krajnji rezultat takvih pokušaja često su nategnute interpretacije u kojima se insistira na onim Burdijeovim stavovima koji se pojavljuju sporadično i koji ponekad čak protivreče stavovima koji preovlađuju u većini njegovih radova (tako se, na primer, kod Burdijea pronalaze naznake fleksibilnijeg shvatanja društvenog determinizma, one se stavljaju u prvi plan i izvode se zaključci o „drugačijem Burdijeu“) (videti: Corcuff 2003).

U Srbiju i zemlje srodnog govornog područja Burdije je došao prilično rano i to zahvaljujući časopisima *Gledišta* i *Kultura*. Tokom sedamdesetih godina prošlog veka, u časopisu *Kultura* objavljeni su prevodi četiri teksta francuskog sociologa (Burdije 1970, 1976, 1977, 1978) i članak o Burdijeu sociologa Miloša Nemanjića (Nemanjić 1976). Reč je o tekstovima koji čitaoce upoznaju s nekim ključnim idejama Burdijeove sociologije, ali oni nažalost nisu proizveli jaču reakciju među ovdašnjim istraživačima. Prvi prevod neke Burdijeove knjige pojavljuje se u Zagrebu, 1992. godine. U pitanju je studija *Što znači govoriti – ekonomija jezičnih razmjena* (Bourdieu 1992a), u originalu *Ce que parler veut dire, l'économie des*

échanges linguistique (Bourdieu 1982a). Do danas je prevedeno svega osam knjiga; pored prethodno pomenute, tu su još – *Nacrta za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji* (Burdije 1999a, orig. *Esquisse d'une théorie de la pratique* 1972); *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji* (Burdije 1999b, orig. *Contre-feux* 1998); *Vladavina muškaraca* (Burdije 2001a, orig. *La Domination masculine* 1998); *Narcisovo ogledalo: ogledi o televizijskom novinarstvu* (Burdije 2000, orig. *Sur la télévision* 1996); *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti* (Burdije 2003a, orig. *Les Règles de l'art, genèse et structure du champ littéraire* 1992); *Predavanje o predavanju* (Burdije 2011, orig. *Leçon sur la leçon* 1982) i *Distinkcija: Društvena kritika suđenja* (Bourdieu 2011, orig. *La Distinction: critique sociale du jugement*).

Uprkos tome što je stručna, ali i šira čitalačka publika ostala uskraćena za prevode nekih od Burdijeovih najpoznatijih dela – nije nevažno što je reč o studijama u kojima se problematizuje pitanje društvene reprodukcije i koje su nastale na osnovu ekstenzivnih empirijskih analiza – njegova shvatanja su imala primetan odjek u pojedinim sociološkim disciplinama, pre svega u sociologiji porodice i sociologiji kulture, pa se autori koji dolaze iz ovih disciplina u svojim istraživačkim radovima često oslanjaju na Burdijea i koriste neke njegove pojmove (Tomanović-Mihajlović 1997; Spasić 2013). Prvi zbornik u celosti posvećen delu francuskog sociologa nastao je 2006. godine (Nemanjić i Spasić 2006). Po broju autora koji su učestvovali u njegovom stvaranju i po kvalitetu njihovih priloga, pomenuti zbornik nimalo ne zaostaje za inostranim kolektivnim studijama o kojima je ranije bilo reči. Međutim, on deli njihove mane koliko i njihove prednosti: veliki broj autora obezbeđuje pokrivenost gotovo svih tema koje su važne u Burdijeovom shvatanju društva, ali ne postoji uvezivanje izolovanih tumačenja i primena, te tako nema ni komentara i zaključaka koji bi se odnosili na njegov rad u celosti.

Broj autora koji se bave teorijskom zaostavštinom francuskog sociologa stalno raste, kako u svetu, tako i kod nas, i možda će druga decenija ovog veka doneti širu recepciju i primenu njegovih ideja, kao i preko potreban dijalog o tome šta čini suštinu Burdijeovog viđenja društvenog sveta i kako danas misliti burdijeovski. Autorka ove knjige do odgovora na oba pitanja pokušaće da dođe preispitujući tezu da se u temelju čitave Burdijeove teorijske konstrukcije nalazi namera da se razotkriju i istraže mehanizmi proizvodnje i reprodukcije odnosa dominacije u društvu.

Ova studija o Burdijeovoj sociologiji nastaje po ugledu na postojeće analize, o kojima je do sada bilo govora. U njoj će težište biti na preispitivanju teorijskih stanovišta, ali će se njihov nastanak i njihov razvoj razmatrati tako što će se uzimati u obzir svi oni društveni činioci pod čijim uticajem se Burdije, kao društvena jedinka i kao sociolog, formirao – njegovo poreklo, istorijski trenutak u kojem pravi prve korake na naučnom polju, stanje u nauci i na intelektualnoj sceni, širi kontekst i promene kroz koje je francusko društvo prolazilo tokom druge polovine XX veka – dakle, sve ono što je i on sâm smatrao sociološki relevantnim. Nastojace se da se izbegne rigidnost dogmatskih čitanja koja je svojstvena njegovim najvernijim sledbenicima, s jedne, i učitavanja i neutemeljeni zaključci, kojima su skloni revizionistički raspoloženi poštovaoci, s druge strane. Cilj je da se temeljnim, burdijeovskim ali kritičkim izučavanjem Burdijeovog rada, te komentarisanjem relevantnih osvrtâ na taj rad, iznesu argumenti u prilog kvalifikacije Burdijeove sociologije kao sociologije dominacije. Videćemo i kako i zbog čega je sociologija u Burdijeovim rukama pretvorena u najbolje i najefikasnije oružje protiv dominacije.

I pored toga što se Burdijeov pristup uvek dovodi u vezu s razotkrivanjem odnosa dominacije – na kraju krajeva, Burdije slovi za jedan od najjačih stubova „kritičke sociologije“ – njegova sociologija se nikada ne naziva sociologijom dominacije. U literaturi se mogu naći usputni komentari o Burdijeovoj „sociologiji društvenih praksi“, „društvenoj prakseologiji“ ili „sociologiji strategija“ (Spasić 2004), „antropologiji interesa“ (Corcuff 2003), „teoriji društvenog sveta“ (Pinto 2002) i drugim. Spisak je podugačak, ali su dalje kvalifikacije sve neutralnije. Izuzetak u tom pogledu jeste Lik Boltanski, koji Burdijeovu teorijsku poziciju definiše kao „kritičku sociologiju dominacije“ (Boltanski 2009), pritom i ne pokušavajući da dubljim propitivanjem njegovih ideja potkrepi takvo određenje. Ova knjiga predstavlja pokušaj da se čitav Burdijeov rad sagleda upravo iz perspektive njegovog bavljenja odnosima dominacije, ali isto tako i jednog posebnog shvatanja sociologije, koje je razvijao imajući na umu ulogu koju ova nauka treba da odigra u razotkrivanju i suzbijanju tih odnosa.

U prvim delima, koja su inspirisana etnografskim istraživanjima u Alžiru, Burdije postavlja temelje za jednu „opštu nauku o ekonomiji praksi“. Kako je prve obrise dobila proučavanjem društvene organizacije

kabilske zajednice, dakle jedne pretkapitalističke ekonomije, ova nauka je redefinisala pojam ekonomskih praksi u pravcu neekonomskog određenja, ističući mogućnost postojanja druge vrste dobiti osim one novčane – simboličke dobiti, i njenu ulogu u strukturisanju društvenih odnosa kao analognu onoj koju obavlja ekonomski kapital u kapitalističkim ekonomijama i delanjima koja su ekonomska u užem smislu reči. U zemljama u kojima se stručna javnost upoznavala s francuskim sociologom preko prevoda upravo tih dela, što je slučaj, na primer, sa Sjedinjenim Američkim Državama (Santoro 2008), ili sa Srbijom – ukažimo samo na *Nacrt za jednu teoriju prakse* i *Vladavinu muškaraca* kao dve knjige posredstvom kojih je on predstavljen našoj sredini – Burdije je doživljavan pre svega kao prakseolog, odnosno kao neko ko, prema njegovim rečima, usvaja i primenjuje „prakseološki modus znanja“ o društvenim pojavama. Taj vid znanja, za razliku od fenomenološkog ili objektivističkog znanja, koja akcentuju samo jednu dimenziju društvene stvarnosti, subjektivnu u prvom i objektivnu u drugom slučaju, uvažava dijalektički odnos objektivnih struktura i strukturirajućih dispozicija.

Izgrađujući svoju teorijsko-metodološku poziciju u okvirima prakseološkog znanja Burdije insistira na dve stvari: prvo, da se praksama pristupa u trenutku dok se odvijaju, iznutra, „postavljajući se u sam tok njihovog izvođenja“, i drugo, da se prakse tretiraju kao „pokretački princip“ u odnosu na objektivne strukture (Burdije 1999a: 148). Iako se nikada neće odreći ta dva načela, premeštanjem fokusa s „logike prakse“ (Burdije 1999a [1972]; Bourdieu 1976a, 1980) na pojedina polja društvenog prostora, najpre religijsko i polje obrazovanja, a potom i druga (političko, akademsko, polje moći, naučno, umetničko, polje televizijskog novinarstva, itd.), do kojeg dolazi početkom osme decenije prošlog veka, Burdijeova prakseologija ustupa mesto teoriji polja. Prakse se i dalje shvataju kao deo šireg procesa proizvodnje društvenog, tj. „sistema cirkularnih relacija koje povezuju *strukture* i *prakse* (posredstvom *habitusa* kao proizvoda struktura), proizvođače praksi i one koji reprodukuju strukture“ (Burdije 2012: 115, istakao autor), ali ovog puta relacija koje povezuju *strukture polja* i prakse, posredstvom *habitusa polja*. Prema Burdijeu, „delanja između dejstvenika¹ ili lični interpersonalni odnosi,

1 Terminom dejstvenik prevodimo francusku reč *agent*, koju Burdije upotrebljava svesno izbegavajući termin akter (*acteur*), za koji bi se moglo reći da „pripada“ konkurentskom pristupu u društvenoj teoriji, u kojem se naglašava strukturirajući potencijal članova društva,

nisu društveni. Društveno u osnovi određuju *polja odnosa* (Collins 1993: 122; istakla A. B.). Osim toga, proučavanje praksi i strategija analitički je marginalizovano u korist rekonstrukcije mreže objektivnih odnosa pozicija u datom polju.

Ovim ne želimo da kažemo da je kod Burdijea dejstvenik nestao sa slike, niti da se opis praksi iscrpljuje izučavanjem načina na koji pojedina društvena polja funkcionišu. „Ako ne vidimo da se odnos raznih podsistema uspostavlja samo posredovanjem klasne pripadnosti, to jest *aktivnostima aktera* koji teže da u najrazličitijim praksama ostvare iste osnovne vrste habitusa (prirodna reprodukcija, brak, ekonomsko, političko ili školsko ponašanje)“, piše Burdije, „može nam se dogoditi da postvarimo apstraktne strukture svodeći odnos tih podsistema na logičku formulu koja nam omogućuje da bilo koji od njih izvedemo iz bilo kog drugog; ili, još gore, da uspostavimo privid realnog funkcionisanja 'društvenog sistema' samo tako što ćemo, poput Parsonsa, podsistemima dati antropomorfan oblik aktera koji su međusobno povezani razmenom usluga i koji na taj način doprinose dobrom funkcionisanju sistema, koji u tom slučaju i nije ništa drugo do proizvod njihovog apstraktnog spajanja“ (Burdije 2012: 115–116, istakla A. B.). Reč je naprosto o tome da je prelaskom na teoriju polja Burdijeova perspektiva postala isuviše formalizovana, apstraktna i udaljena da bi prakse sagledala u krupnom planu, što je, čini nam se, bio prvobitni naum.

Ovde se ne tvrdi da Burdijeova sociologija nije društvena prakseologija zato što je sociologija dominacije, nego da ona nikada nije zaživela na principima na kojima je zasnovana kao nauka o društvenim praksama, prakseologija ili sociologija strategija (sve navedene kvalifikacije su u vezi s etnografskom fazom i opštom naukom o ekonomiji praksi, odnosno ekonomijom simboličkih razmena koja je iz nje proizašla) budući da je

dok se uticaj objektivnih struktura na delanje umanjuje ili ignoriše. Za samog Burdijea reč akter je obeležena i bremenita značenjem koje ne odgovara njegovoj teorijskoj poziciji, što je i razlog zašto je nikada ne koristi, te se reč *agent* mora prevesti terminom koji će to dovoljno i na odgovarajući način istaći. *Agent* u prevodu znači pokretna sila, snaga, pokretač, aktivator, ali i sredstvo, agent, opunomoćenik, službenik, dakle istovremeno upućuje na aktivno (strukтуриšuće) i pasivno (strukturisano) delanje. Smatramo da *dejstvenik* najbolje „nosi“ smisao francuskog *agent* – asociira na delanje koje proizvodi posledice na objektivne strukture (ima djestvo na...), ali isto tako na delanje koje na neki način desubjektivira svog nosioca, tj. utapa ga u jedan opšti, anonimni proces dejstvovanja. Za šire obrazloženje upotrebe ovog termina videti: Spasić 2005.

vrlo brzo otkrivanje odnosa moći u mikrokontekstima, kakav je bila kabil-ska zajednica, te ispitivanje specifičnog načina njihovog uspostavljanja i održavanja, koje je sledilo principe „praktičnog odnosa spram prakse“ (Corcuff 2003: 39), zamenilo traganje za korenima dominacije na širem društvenom planu i sagledavanje njenih lokalnih i parcijalnih modaliteta kao delova jedne celine, jednog načina dominacije.

Teorija polja u prvi plan dovodi pojmove društvene reprodukcije, dominantne klase, mehanizama dominacije, naročito zastupljene u analizama polja obrazovanja (Bourdieu 1985 [1964]; Bourdieu 1966a; Bourdieu et Passeron 1968; Bourdieu et Passeron 1970; Bourdieu et De Saint-Martin 1970; Bourdieu et Boltanski 1975a), zatim pojmove – „teodiceja privilegije“, koji se može naći u članku o religijskom polju, a koji Burdije pozajmljuje od Vebera (Max Weber) (Bourdieu 1971), dominantna ideologija (Bourdieu et Boltanski 1976) i dominacija (Bourdieu 1976c). Praksa, premda ostaje važan element teorijske postavke, gubi supstantivnu ulogu, a habitus, ekonomski i kulturni kapital, preuzimaju veći deo interpretativnog posla. Alan Vord čak smatra da u *Distinkciji* Burdije prećutno tretira prakse i polja kao izomorfne; „on implicira da se svaka diferencirana praksa može shvatiti kao polje, i verovatno obratno, da se polje može izgraditi na temelju bilo koje diferencirane prakse“ (Warde 2004: 7–9). Kabil-ska antropološka paradigma (Addi 2002) Burdijeju će nadalje služiti kako bi povlačio paralele između kompleksne dominacije savremenih društava i jednostavne dominacije u neizdiferenciranim zajednicama (Bourdieu 1976c), odnosno, u slučaju odnosa polova, kao primer protodominacije (Burdije 2001).

Upitan da se izjasni da li se identifikuje s pojmom „sociologija dominacije“, Burdije ne okleva: „Da, naravno. Zašto ne bih? Davnih dana u Lilu sam držao kurs 'Od Marksa, do Dirkema, Pareta i Vebera'; iznova i iznova u odnosu prema Marksu. Ne bih da naglašavam to, ali mi se čini da je utemeljiteljski poziv za sve ove mislioce došao od Marksa“ (Bourdieu, Schultheis and Pfeuffer 2011: 115). Nastojeći da preciznije odredi osnovne odlike teorija dominacije, čini se da Lik Boltanski uzima Burdijeovu teoriju kao opšti model. „Kritičke teorije dominacije uspostavljaju postojanje dubokih i trajnih asimetrija, koje se, potpuno poprimajući različite aspekte u različitim kontekstima, bez prestanka udvostručuju, sve dok ne kolonizuju stvarnost u celosti. One zauzimaju stanovište totaliteta. Svugde postoje dominirani i dominantni, bilo da se ovi poslednji identifikuju kao dominantna klasa, kao dominantan rod, ili još i kao, na primer, dominantna etnija“ (Boltanski

2008: 17). Burdijeova sociologija u tom smislu sadrži standardne elemente teorije dominacije: njegovo viđenje društvenog sveta podrazumeva da su odnosi pojedinaca, grupa ili društava uvek podređeni logici dominacije, da su uvek asimetrični i nerecipročni; svaki društveni odnos unapred je određen nekom hipostaziranom strukturom – strukturom društvenog prostora koja deli one koji poseduju više ekonomskog i kulturnog kapitala od onih koji ih poseduju u manjoj meri, strukturom određenog društvenog polja, tj. relacijama između pozicija unutar datog polja i nejednakom distribucijom kapitala koji se smatra važnim, tj. profitabilnim u datom polju, strukturom rodnih odnosa, koja deli muškarce kao više vredne od žena kao manje vrednih; struktura uvek stavlja one koji poseduju veću količinu kapitala i određenu kombinaciju kapitala u nadređeni, a one koji poseduju manju količinu i neodgovarajuću kombinaciju kapitala u podređeni položaj; društveni dejstvenici, u određenom polju ili društvu, nalaze se na konkurentskim pozicijama koje ih suprotstavljaju u borbi za moć (kapital), za njegovu akumulaciju, odnosno redefinisanje; borbe se odvijaju u prostoru objektivnih odnosa položaja koje pojedinci i društvene grupe zauzimaju (borbe za promenu ili očuvanje postojećeg odnosa snaga), ali i u simboličkom prostoru (borbe klasifikacija, koje obuhvataju napore dejstvenika da se izbere za veću relativnu vrednost kapitala koji poseduju, tj. za simbolički kapital); budući da se karakter društvenih odnosa shvata kao preovlađujuće konfliktan, a delanje pretežno interesno, odnosi saradnje, solidarnosti, bezinteresno delanje, imaginacija, osećaj za pravdu, idealizam svake vrste, ne smatraju se analitički relevantnim; bez obzira na to kakav je socijalni profil onih koji zauzimaju dominantne položaje i kakav ih je princip hijerarhizacije do njih doveo, struktura odnosa u Burdijeovoj viziji društva ostaje ista i uvek imamo dominantne i dominirane, iz čega proizlazi stav da promene u strukturi odnosa ne ukidaju strukturu odnosa, čak ponekad doprinose njenom održanju. Kritika, shvaćena u političkom smislu, takođe je sastavni deo proučavanja dominacije, a u Burdijeovom slučaju ona predstavlja „kičmu“ teorijske postavke (Heinich 2007: 140) i njena uloga jeste da „razotkrije“, predoči i tako naruši, a po mogućstvu i uruši društveni poredak.

Ipak, i pored temeljnih svojstava koja deli sa ostalim kritičkim pristupima, Burdijeova sociologija dominacije po mnogo čemu je specifična. Burdije nije jedini među teoretičarima dominacije koji simboličkim formama pridaje važnost u održavanju poretka dominacije, ali umesto

da govori o vladajućoj ideologiji, koja je u službi određenih društvenih snaga i deluje na nivou svesti, on je pre sklon da osnove simboličke moći traži ne u nekoj doktrini koju dominantni nameću dominiranima, već u pogledu na svet, i naročito principu uređivanja sveta, tj. klasifikacijama koje on obuhvata, koji se usađuje produženim praktičnim odnosom sa strukturama, institucijama i mehanizmima dominacije, te poput nekog nesvesnog zapisa upravlja shvatanjima članova društva i organizuje njihovo iskustvo. Rezultat toga je „trenutna i implicitna saglasnost (u svemu suprotstavljena eksplicitnom ugovoru) [koja] utemeljuje odnos doksičke potčinjenosti koji nas vezuje za ustanovljeni poredak svim vezama nesvesnog, tj. istorije koja se ne poznaje kao takva“ (Bourdieu 1997a: 211). Prema mišljenju francuskog sociologa, uopšte nije potrebno da dominantni investiraju mnogo u legitimaciju svoje vladavine i instrumente indoktrinacije – „sam društveni poredak, po svojoj prirodi, proizvodi svoju sopstvenu sociodiceju“ (*Ibid.*: 217). Pristajanje na svet takav kakav jeste nastaje, dakle, na nivou dispozicija, i to onih koje su prilično udaljene od svesti – telesnih dispozicija.

Burdijeovo shvatanje dominacije gotovo se neizbežno vezuje za neku vrstu dispozicione dominacije. Čitava teorijska konstrukcija počiva na ideji o društvenoj reprodukciji, čiji su koreni u trajnim mentalnim i praktičnim dispozicijama koje od svih članova društva prave saučesnike u proizvodnji poretka, nesvesne krajnjih posledica svog delanja. Burdijeova verzija teorije reprodukcije opisuje se, mahom u tumačenjima kritičara, kao „paklena mašina za poništavanje istorije, a pojam habitusa kao ludačka košulja koja treba da zarobi pojedinca u večnom ponavljanju sadašnjosti, zamrznute u jednom poretku dominacije“ (Wacquant 2011: 96). Ovo možda više važi za drugu fazu rada francuskog sociologa, koja nastupa kada se analitički fokus premešta ka društvenim poljima. Dok je inicijalno habitus predstavljen kao generativni princip prakse koji, budući da uslovi njegove proizvodnje i njegovog kasnijeg dejstvovanja nisu uvek identični, može da se ispolji na jedan od više mogućih načina (Bourdieu 1980: 105), kasnije se on sagledava više kao generisana struktura, produkt produženog odnosa sa strukturom društva ili strukturom polja, „proizvod istorije koji je izvan istorije“ (Kaufmann 2007 [2001]: 147).

Postoji kod Burdijea još jedna dimenzija teorije društvene reprodukcije koja je razlikuje od drugih njoj sličnih. Reč je o fenomenu „reprodukcije putem translacije“ (Bourdieu 1979a: 183–184), koji francuski

sociolog postepeno otkriva proučavanjem školskog sistema. Istraživanja sprovedena među studentskom populacijom (Bourdieu et Passeron 1964) ukazala su na činjenicu da je povećanje šansi za decu radničkog i seljačkog porekla da se obrazuju bilo propraćeno pooštavanjem kriterijuma za uspeh i, sledstveno tome, velikim procentom odustajanja od daljeg školovanja upravo kod te dece, tako da je njihova zastupljenost na najvišim nivoima obrazovanja i dalje bila relativno mala. Burdije primećuje da je to bio ishod istovremenog nastojanja pripadnika dominantne klase da posredstvom strategija konverzije ekonomskog kapitala u kulturni kapital, u slučaju ekonomski jače frakcije dominantne klase, odnosno dobijanjem formalnih potvrda najprestižnijih akademskih institucija, u slučaju kulturno jače frakcije te klase, zadrže dominantnu poziciju u društvenoj strukturi tako što će podići nivo borbe, „osvojiti nove prednosti“ i time održati jaz koji ih odeljuje od ostalih klasa. Idejom da se proces preoblikovanja strukture objektivnih odnosa klasa i društvenih grupa svodi na uzajamno potiruće dejstvovanje suprotstavljenih snaga koje je usmereno ka istim ciljevima, tj. na „*globalnu translaciju* strukture distribucije dobara koja su ulog konkurencije između klasa ili frakcija klasa“ (Bourdieu 1979a: 176–177, istakao autor), Burdije je dodatno ojačao svoju fatalističku viziju društva i društvene promene. Ona je upotpunjena stavom da se „kapital vraća kapitalu“ i da oni koji se nalaze na pozitivnom polu društvene lestvice kumuliraju efekte svoje dominantne pozicije.

U svom shvatanju karaktera društvenog delanja Burdije privileguje nerefleksivnost naspram promišljanja, kalkulacije i kritike, što daje poseban ton njegovom viđenju dominacije. Iako ističe da poredak dominacije uvek radi za dominantne obezbeđujući im sredstva i mehanizme da održavaju svoj položaj i privilegije koje iz njega proizlaze, dok druge drži u stanju potčinjenosti uskraćujući im pristup važnim resursima, ali i priznanje, kroz njegovu teoriju provlači se stanovište da su, isto tako, svi žrtve strukture i pozicije koju u njoj imaju. Živote pripadnika svih klasa jednako oblikuju nužnosti koje su upisane u njihov položaj – one upravljaju njihovim osećanjima, pogledima, očekivanjima, aspiracijama, sklonostima, strategijama. U tom smislu ni dominantna klasa ne predstavlja izuzetak (na šta upućuje izreka „plemstvo obavezuje“ koju Burdije često navodi), a strategije koje njenim pripadnicima omogućavaju da se održe na dominantnim pozicijama, u koje spadaju i malopre pomenute strategije konverzije kapitala, nisu deo nekog plana, politike ili

organizovanog delovanja, već naučene, nesvesne reakcije na određene uslove života i zahteve pred koje ih oni postavljaju.

Burdijeovo viđenje načina na koji se klasni odnosi ispoljavaju u simboličkoj ravni otkriva njihov nerecipročan karakter. Tako dejstvenici iz nižih razreda društvene lestvice odmeravaju vrednost onoga što misle, rade i osećaju samo u odnosu na ono što dominantni rade, misle i osećaju, čak i onda kada to deklarativno odbacuju, što implicira da je dominantno uvek i legitimno. U tom smislu je njegova teorija dominocentrična (Corcuff 2003; Grignon et Passeron 1989). Ova crta njegove misli naročito je došla do izražaja u studiji ukusa (Bourdieu 1979a) i istraživanju o nejednakostima spram školske kulture, koja je i kultura dominantne klase (Bourdieu et Passeron 1964; Bourdieu et Passeron 1970), u kojima se kultura narodske klase sagledava iz perspektive nedostatka.

Za Burdijeovu sociologiju se ne bi moglo reći da je emancipatorska, bar ne u smislu u kojem je to Marksova (Karl Marx). Možda će se upravo zbog toga kasnije i braniti od prečestog dovođenja u vezu s Marksom, tvrdeći za sebe da je pre paskalovac nego marksista (Bourdieu 1997a: 9). Uticaj Paskala (Blaise Pascal) ogleđa se ponajviše u fatalističkom gledanju na svet, u kojem, prema Burdijeu, odnosi nejednakosti i prinude opstaju zahvaljujući neuništivosti začaranog kruga proizvodnje sveta posredstvom dispozicija koje su njegov produkt i savršeno usklađene s njim. Ipak, njegova teorija nije u potpunosti zatvorena za promenu, a time i za emancipaciju (Paskal 2006; Robbins 1999). Kako Filip Korkif primećuje, Burdije dopušta mogućnost „relativne slobode posredstvom znanja“ (Corcuff 2003: 30), što uključuje najpre priznanje da smo proizvod spoljašnjih okolnosti, potom identifikovanje uslova koji proizvode dispozicije i, na kraju, njihovo neutralisanje na osnovu novih uvida i spoznaja. Iako zaista naznačuje mogućnost emancipacije, iskazane jezikom jednog relistično utopijskog projekta, njegova teorija najvećim svojim delom odiše tragičnim smislom sveta.

Burdijeovu sociologiju dominacije možda više nego bilo šta drugo određuje njegova teorija polja. Konceptija relativno autonomnih društvenih polja, u kojima se neprestano odvija borba između konkurentskih sila i koja su sama uključena u međusobnu borbu za prevlast, čini pristup francuskog sociologa osobenim po dva osnova: prvo, dominacija se ne shvata centralistički, ona ne deluje iz jednog središta, odozgo nadole, već se prelama u raznim poljima, saobražavajući se njihovoj specifičnoj

logici i suočavajući se s oblicima otpora koji su karakteristični za svako od njih; drugo, polja imaju svoje dominantne, koji u borbama za nadmoć u društvu postaju predstavnici kapitala koji se smatra glavnim u datom polju (uglavnom je reč o raznim modalitetima simboličkog kapitala, tj. priznanja priznatih kolega), pa kod njega nema jedne vladajuće klase koja je nužno ujedinjena u borbi za ostvarivanje svojih interesa, niti principa dominacije koji bi jednom zasvagda bio ustanovljen kao suveren, što važi i za princip koji počiva na ekonomskom kapitalu. Imajući u vidu ovu tendenciju polja da se strukturiraju oko akumulacije nekog specifičnog kapitala (naučnog, političkog, kulturnog, itd.), Filip Korkif u Burdijeovoj teoriji polja pronalazi klicu jedne „teorije kapitalizama“, koja uvažava pluralitet interesa, ali i osnova moći, pa se, prema mišljenju ovog autora, može takođe govoriti o „dominacijama“ – ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i drugim – od kojih nijedna nema apsolutnu naddeterminišuću snagu (Corcuff 2003: 22–24). Burdijeovo stanovište podrazumeva da dominacija ne totalizuje društvo, tačnije, da ga ne totalizuje na ujednačen način – između polja, treba napomenuti, ipak postoji mehanička veza (akcija, reakcija) i strukturalna veza (odnosi homologije, privremene dominacije...) – pa je za istraživače koji se bave izučavanjem dominacije u društvu i koji u tome žele da slede francuskog sociologa izuzetno važno da empirijski prate dinamiku odnosa unutar polja i dinamiku odnosa polja kako ne bi proizvodili naučne zakone koji nemaju realnog osnova.

Već je ranije pomenuto da Burdije već tokom šezdesetih razvija interesovanje za proučavanje društvenih odnosa koji dobijaju relativno stabilan oblik u okvirima društvenih polja. Vremenom će to prerasti u teoriju polja, za koju se, kada se podvuče crta, može slobodno reći da zauzima centralno mesto u opusu francuskog sociologa. Ova tvrdnja neće biti predmet nekog detaljnijeg ispitivanja – prostim prebrojavanjem bi se moglo pokazati da studije koje Burdije posvećuje nekom polju po broju ali i obimu premašuju sve ostale. Potvrdu za nju možemo naći i kod jednog od Burdijeovih najrevnosnijih kritičara, ujedno i najboljih poznavalaca njegove teorije – Bernara Laira (Lahire 2012). Pretpostavka o poljecentričnom karakteru Burdijeove sociologije biće prihvaćena kao samorazumljiva, da bi u razmatranjima koja slede teorija polja bila upotrebljena kao analitičko uporište iz kojeg će se procenjivati da li i na koji način ova sociologija funkcioniše kao sociologija dominacije. Zanimljivo je, međutim, da je među studijama u kojima se izučava Burdijeova misao

o društvu vrlo malo onih čiji autori nastoje da razviju obuhvatan i metodičan prikaz njegovih radova o poljima. Ako ih i ima, uglavnom ih odlikuje problemski pristup u okviru kojeg se odabrani Burdijeovi teorijski stavovi ne razmatraju kao deo opšte teorije polja. U analizama tog tipa čak retko možemo pronaći temeljnu rekonstrukciju Burdijeove primene teorije polja u izučavanju nekog konkretnog polja. Ova knjiga će stoga malo zaobići glavni kolosek, kako bi se usredsredila na polja kojima se francuski sociolog bavio. Njen najveći deo biće posvećen kritičkom izlaganju sadržaja Burdijevih ideja relevantnih za tako zamišljen istraživački zadatak. Kritičko izlaganje ovde pre svega znači da će biti ukazano na tumačenja koja odstupaju od kanonskih, a za koja se smatra da mogu biti instruktivna za dalje razvijanje burdijeovskog pristupa, te da će se intertekstualnom uporednom analizom iznositi različite verzije definicija pojmova i formulacija problema koje se mogu naći u Burdijeovom delu, ne da bi se dovela u pitanje konzistentnost njegove teorijske pozicije, već da bi se otvorio prostor za jedno manje skrupulozno čitanje i slobodniju primenu konceptualne aparature. Baš to ima na umu Žan-Klod Kofman kada govori o kritičkoj egzegezi Burdijeovog dela – verno i temeljno tumačenje je neophodno kako bismo izdvojili pojmove i njihova određenja koja najbolje možemo da upotrebimo za razumevanje savremenih istorijskih procesa, čak i ako to podrazumeva korišćenje Burdijea protiv Burdijea, dok je kritika tu kako bi teorijski model unapredila suočavajući ga s činjeničnim (Kaufmann 2007 [2001]). Ovakav postupak u vezi je s jednim od glavnih ciljeva ove studije, a to je da se pokaže da odgovor na pitanje *šta znači misliti burdijeovski* jeste – misliti o načinu na koji se dominacija sprovodi u savremenom društvu, kao i o mehanizmima koji njeno ispoljavanje izobličavaju do nerazpoznatljivosti, a da je odgovor na pitanje *kako misliti burdijeovski* – pomoću teorije polja. Ovim ne želim da kažem da istraživanje dominacije u poljima i posredstvom polja pokriva čitavo polje iskustva dominacije. Tokom analize biće osvetljene i manjkavosti ovakvog pristupa, između ostalog njegove slepe mrlje koje sprečavaju zahvatanje praksi i odnosa koji se razvijaju u manje stabilizovanom ambijentu ili manje kompetitivnom okruženju od onog koje stvara polje, a isto tako i njegova krutost kada je u pitanju raznovrsnost iskustava koja imaju dejstvenici uključeni u rad nekog polja.

Burdijeova analiza pojedinih društvenih polja i njegovo sagledavanje pitanja dominacije iz te perspektive opredeliće strukturu ove knjige.

Međutim, pre nego što se bude prešlo na razmatranje njegovog pristupa određenim poljima, najpre ćemo dublje osvetliti najraniju fazu Burdijeovog rada, koja u profesionalnom smislu predstavlja formativni period, kada mladi filozof postaje sociolog i kada, kao reakcija na konkretne okolnosti, nastaju osnovni pojmovi na koje će se kasnije oslanjati čitava njegova sociološka građevina. Upućujući jednom prilikom kritiku svojim kritičarima, Burdije im, između ostalog, zamera to što njegove tekstove (i teoriju koja se u njima predlaže) koriste ne da bi im našli praktičnu primenu, već najčešće da bi ih razjašnjavali upoređujući ih s drugim tekstovima, praveći pritom još jedan previd, a taj je da zaboravljaju suštinsku stvar – da teorije, metode i pojmove naučnik stvara kako bi imenovao konkretne probleme koje uočava u društvu oko sebe i kako bi za njih pronašao rešenje, kao što zaboravljaju i da stanje u naučnom polju, disciplini, metodologiji i teoriji neke nauke umnogome određuje da li i na koji način neki problemi mogu biti predmet proučavanja, kao što u velikoj meri utiču na oblik koji će neka teorija poprimiti i terminologiju kojom će ona biti iskazana (Bourdieu 1997a: 75–80). Zato smatram da je važno vratiti se na početak, kada se u Burdijeovim istraživanjima prvi put pojavljuju pojmovi habitusa, strategija, prakse, polja, simboličkog nasilja, neki od njih u svom najrudimentarnijem vidu, a drugi već prilično razrađeni. Namera s kojom je pisano poglavlje posvećeno Burdijeovim počecima nije samo da se bude pošten prema Burdijeu tako što će se njegove ideje staviti u kontekst u kojem su nastajale i što će se ukazivanjem na ograničenja koja njegova misao o društvu deli s mišlju tog doba na neki način umanjiti njeni nedostaci u proučavanju savremenosti, već da se Burdije prikaže u svoj svojoj ljudskosti, i kao zainteresovani posmatrač i kao neko ko je i te kako prisutan u svim svojim pojmovima i teorijskim stavovima. To će biti pokušaj da se uhvati ona „neponovljiva veličina početaka“ za kojom je Burdije žalio pišući o šteti koju su Bodleru (Charles Baudelaire) nanela pogrešna čitanja, koja su učestvovala u njegovoj kanonizaciji lišavajući pritom njegovo delo svih slojeva istorije koji su u njega bili utkani (*Ibid.*: 101).

Najviše prostora u knjizi dato je analizi Burdijeovog proučavanja pojedinih društvenih polja. U sklopu druge celine, u kojoj je reč o poljima i različitim logikama prelamanja dominacije, obrađen je Burdijeov pristup političkom polju, polju obrazovanja, naučnom polju, polju umetnosti i polju moći. Posebno je razmatrano Burdijeovo viđenje muške dominacije,

koja je, prema mišljenju francuskog sociologa, u „transverzalnom“ odnosu prema poljima, ali predstavlja i „transistorijsku konstantu“. Pomenuta društvena polja izdvojena su zato što im je Burdije posvetio jednu ili više knjiga i što iscrpnost i sistematičnost analiza koje se u njima nalaze omogućuju poređenje polja i osvetljavanje njihovih specifičnosti u pogledu dominacije. Svako od navedenih polja, naime, odabrano je zbog toga što, kako se može zaključiti na osnovu spisa francuskog sociologa, ima posebnu ulogu u održavanju, odnosno potkopavanju odnosa dominacije u društvu i stoga otkriva drugačiji aspekt poretka dominacije. Njegove studije o religijskom polju, polju ekonomije, polju novinarstva, intelektualnom polju i birokratskom polju, iako nisu predmet posebnog proučavanja, pomenute su u sklopu analize polja, s čijim funkcionisanjem su ta četiri polja tesno povezana. Treba reći da Burdije nije imao neko izričito načelo kojim se rukovodio pri izboru društvenih polja koja će izučavati, a sadržaj i redosled objavljenih dela o poljima ne upućuju na postojanje neke skrivene logike koja stoji iza tog i takvog izbora. Pokretanje određenih tema i nastanak pojedinih knjiga imali su mnogo više veze s konkretnim problemima koji su u datom trenutku okupirali pažnju autora nego što su bili rezultat domišljene istraživačke strategije.

U poslednjoj celini raspravlja se o Burdijeovim idejama iz ugla poznavalaca, tumača, sledbenika i kritičara njegove misli. Autori koji su odabrani da budu predstavljeni pripadaju francuskoj sociološkoj tradiciji; karijera nekih od njih obeležena je dugogodišnjom bliskom saradnjom s Burdijeom, što je slučaj s Lujem Pentoom (Louis Pinto), dok je karijeru drugih odredio upravo razlaz s Burdijeom – među njima su najpoznatiji Lik Boltanski (Luc Boltanski) i Natali Ajniš (Nathalie Heinich); neki bi se mogli svrstati u grupu „ortodoksnih“ sledbenika koji nastoje da ostanu verni Burdijeovoj teorijskoj zaostavštini (pomenuti Luj Pento), dok se u radovima drugih mogu naći razni oblici kritike, od one umerene i blagonaklone kod Filipa Korkifa (Philippe Corcuff), konstruktivne i produktivne kod Bernara Laira (Bernard Lahire) i Žan-Kloda Kofmana (Jean-Claude Kaufmann), do antagonističke kritike Lika Boltanskog i Natali Ajniš. Svima njima zajedničko je to da svoju teorijsku poziciju izgrađuju ili razvijaju kroz intenzivan, ponekad eksplicitan ponekad implicitan, dijalog s Burdijeom, što je i bio glavni razlog da se поближе prikaže njihov odnos prema slavnom kolegi. Osim toga, radovi svakog od pomenutih autora sadrže originalna čitanja Burdijea, kao

i argumentaciju koja je sada već manje-više standardna kada je u pitanju odbrana ili kritika Burdijea, ali i više od toga – oni pružaju nove uvide, ostvaruju nove sinteze i primene. Stoga je njihov glas na neki način upotrebljen kao komentar Burdijeovog viđenja i Burdijeove vizije društva i kao uvod u preispitivanje plodnosti i primenjivosti njegove teorije u istraživanju dominacije u društvu XXI veka, kojim završava ova knjiga.

BURDIJEOVA SOCIOLOGIJA DOMINACIJE I NJENI POČECI

Postajanje sociologom

Burdijeova životna i profesionalna putanja bila je sve samo ne obična. Za one koji su se formirali pod uticajem neke od škola mišljenja drugačije od burdijeovske ili koji su uspeli da vremenom uspostave distancu i razviju kritički odnos spram Burdijea, tu putanju obeležavaju nepredvidljivi obrti i neočekivani ishodi. Za one koji pak misle s Burdijeom i pomoću Burdijea, sve u njoj je razumljivo. Možda je malo teže, na sociološki način, objasniti Burdijeova izuzetna školska postignuća, koja su dete skromnog porekla, rodom iz Dangenena, dovela do *École Normale Supérieure* (ENS), jedne od najprestižnijih univerzitetskih institucija u francuskoj prestonici. Kada se osvrće na taj svoj uspeh, Burdije za sebe kaže da je izuzetak koji potvrđuje pravilo da ljudi većinom podležu nužnostima koje su upisane u njihov društveni položaj i nastoje samo da iznesu društvenu „sudbinu“ koja im je na osnovu njega pripisana. Kad je, s druge strane, reč o Burdijeovoj profesionalnoj karijeri, za njegove izbore, od kojih je i dan-danas možda najšokantniji prelazak iz filozofije u sociologiju, mnogo je komotnije dati odgovarajuće obrazloženje. To je u velikoj meri olakšano činjenicom da se francuski sociolog svojski potrudio da svima onima koji žele da proučavaju njegov život i njegovo delo zavešta precizna uputstva kako da to čine na burdijeovski

način, u okviru jedne izgrađene metodologije nauke o nauci (Bourdieu 2004). U sklopu takvog pristupa, objašnjenje strategija koje vode u pravcu naučnog profilisanja i opredeljivanja za određenu disciplinu, temu, metod i perspektivu počiva na analizi strukture akademskog i naučnog polja u trenutku ulaska u njih, pozicioniranja u idejnom i institucionalnom smislu, zatim svih onih principa koji utemeljuju nauku, disciplinu, instituciju, teoriju i regulišu naučne i akademske prakse, ali se u obzir uzimaju i brojni faktori koji su uticali na formiranje određenih sklonosti i shvatanja pre ulaska u polje. Period nakon 1954, u kojoj Burdije završava studije filozofije na ENS i stiče agregaciju iz filozofije, presudno je obeležio njegov put, nagoveštavajući početak atipične naučne karijere i nastanak velike sociologije. Videćemo kako su tadašnje okolnosti, u naučnom i akademskom polju, ali i u širem društvu, te Burdijeova lična iskustva i intelektualni afiniteti, predodredili stvaranje jednog osobenog naučnog stanovišta i kako su se polako pomaljali pojmovi po kojima je ono postalo prepoznatljivo.

Pedesete godine XX veka u francuskoj filozofiji najviše je obeležio egzistencijalizam, a intelektualnom scenom dominirao je Žan-Pol Sartre (Jean-Paul Sartre). Burdije, u to vreme student filozofije na ENS, nije delio oduševljenje slavnim filozofom i pridružio se svima onima koji su nastojali da na neki način „reaguju protiv u isto vreme fascinantne i odbojne slike totalnog intelektualca, prisutnog na svim frontovima misli“, koja je bila sastavni deo sartrovske društveno angažovane filozofije. Zaklonjeni velikom Sartrovom figurom, radili su autori koji su se na „ekscentričnim univerzitetskim institucijama“ – ovako Burdije opisuje *École des hautes études* i *Collège de France* – tim „jeretičkim pribežištima ozbiljnosti i strogosti“, bavili istorijom filozofije, koja je bila u tesnoj vezi s filozofijom nauke. Među njima treba istaći Žila Vijemena (Jules Vuillemin) i autore čiju je pažnju okupirala epistemologija i istorija nauke – Gastona Bašlara (Gaston Bachelard), Žorža Kangilema (Georges Canguilhem) i Aleksandra Koarea (Alexandre Koyré). Svi oni će značajno uticati na Burdijea i njegova prvobitna interesovanja usmeriti ka subjektu saznanja i logici same naučne prakse. Drugi vid izbegavanja „mondenskog zanosa“ sartrovskim egzistencijalizmom predstavljalo je ili vraćanje Huserlu (Edmund Husserl) ili okretanje savremenim fenomenološkim pravcima i Merlo-Pontiju (Maurice Merleau-Ponty). Kao što ćemo videti kasnije, ovi pravci će takođe ostaviti traga u radu mladog Burdijea.

Burdije se, kako sam priznaje, izgradio protiveći se svemu onome što je za njega predstavljao sartrovski projekt. „Kod Sartra mi je najviše smetalo“, piše Burdije u svojoj socioautoanalizi, „sve ono što je od njega napravilo ne samo 'totalnog intelektualca' već idealnog intelektualca, intelektualnu figuru 'za primer', a naročito mi je smetao njegov doprinos mitologiji slobodnog intelektualca, koji je bio bez premca i kojim je zaslužio večno priznanje svih intelektualaca“ (Bourdieu 2004: 37). Sartova heroizacija uloge intelektualaca u društvu i njegov nekritički odnos prema svima koji su na bilo koji način posvećeni javnom angažovanju u velikoj su meri uticali na Burdijeov stav prema intelektualcima i na neki način su utrli put razvoju burdijevskog radikalno-refleksivnog pristupa toj i svakoj drugoj sferi društvenog života, jer, prokomentarišaće mnogo godina kasnije, „ima mnogo intelektualaca koji dovode u pitanje svet; ima vrlo malo intelektualaca koji dovode u pitanje intelektualni svet“ (*Ibid.*: 37).

Dok je filozofija institucionalno jačala i beležila rast popularnosti, sociologija je bila na silaznoj putanji. Nakon više nego uspešnog perioda koji su obeležili Dirkem (Emile Durkheim) i dirkemovci, sredinu XX veka francuska sociologija dočekuje u senci filozofije, prezrena zbog svog pozitivizma i, kako se smatralo, vulgarnog scijentizma. Univerzitetska pozicija te mlade nauke je prilično slaba – od dvadesetih godina mahom je predaju filozofi i to kao predmet na završnoj godini studija filozofije, a postoje samo četiri univerzitetske katedre – u Bordou, Strazburu i dve na Sorboni – koje nose naziv te discipline. Pedesetih, posleratna obnova Francuske i planifikacija kao dugoročna strategija razvoja nameću potrebu za empirijskim istraživanjima i daju podsticaj oživljavanju ove „discipline-parije“. Sociološkom scenom u tim godinama vladaju četiri ličnosti: Žorž Gurvič (Georges Gurvitch), Žan Stezel (Jean Stoetzel), Rejmon Aron (Raymond Aron) i Žorž Fridman (Georges Friedman). Gurvič utemeljuje svoju verziju istorijske sociologije, kojoj daje naziv dubinska sociologija ili sociologija totaliteta, i pritom, prema Burdijeovom mišljenju, drži Sorbonu na gotovo despotski način; Stezel predaje socijalnu psihologiju na Sorboni, ima važnu poziciju u *Centre national de la recherche scientifique* (CNRS) i pri tom istraživačkom centru vodi *Centre d'études sociologiques*, gde sa saradnicima razvija socijalnopsihološki pristup, nadahnut Lazarsfeldovim (P. Lazarsfeld) empirizmom; Aron, liberalni teoretičar i vrstan poznavalac istorije sociološke misli,

naročito nemačke društvene teorije, od 1955. na Sorboni vodi katedru za sociologiju; Fridman se bavi istraživanjima u oblasti rada i vesnik je procesa specijalizacije u francuskoj sociologiji. Te posleratne godine bile su u znaku jačanja sociologije u institucionalnom smislu, dok su saznajni učinci bili skromni. Naime, iako je značaj pomenutih sociologa za istoriju discipline nesporan, oni ipak nisu uspjeli da među kolegama steknu veći broj sledbenika, niti da svojim radovima proizvedu bilo kakvu reakciju van granica same discipline ili čak van univerzitetskog okruženja u kojem su delovali.

Burdije ni u jednom od pomenutih sociologa nije video uzor ili potencijalnog saradnika – Aron, čiji će asistent na Sorboni postati 1961, bio je uronjen u sociološku teoriju i ne preterano otvoren za istraživanje društvenih pojava i problema; Stezel je nekritički preuzimao istraživačke teme i metode američkog empirizma i, bez nekih posebnih dostignuća, primenjivao ih u tada pomodnom ispitivanju javnog mnjenja; Gurvič i Fridman bili su daleko od interesovanja mladog filozofa. Većina istraživača se šezdesetih godina uglavnom bavila empirijskim temama i često su bili nedovoljno potkovan i u teorijskom i u empirijskom smislu, a kako su imali različito obrazovno zaleđe, nisu uspjeli da steknu svest o pripadanju jednoj celini, jednom jedinstvenom prostoru zajedničke problematike, pojmova, metoda i tehnika. Dakle, polje sociologije početkom sedme decenije još nije bilo konstituisano. Početak Burdijeove profesionalne putanje poklopio se s procesom autonomizacije ove discipline. „To, na neki način slobodno polje pruža Burdijeu mogućnost da se nametne, da izradi svoj 'metod' i svoje sadržaje zahvaljujući neizmernom znanju i na temelju sposobnosti za sintezu, koje će mu omogućiti da pomiri razum i iskustvo, teoriju i praksu, kvalitativno i kvantitativno, kao i filozofiju i sociologiju“ (Lescourret 2008: 135).

Burdijeova prva terenska istraživanja u Alžiru i nedugo potom u Bearnu pod vidnim su uticajem onoga što se pedesetih dešavalo na području etnologije i antropologije. Prva katedra za antropologiju oformljena je na Sorboni 1942. godine. Žeral Gajar (Gérald Gaillard) u svojoj istoriji razvoja antropološke discipline u Francuskoj beleži da je početkom šeste decenije XX veka bilo samo 48 antropologa, i tu uključuje etnologe, folkloriste, kao i one koji su se bavili fizičkom antropologijom i praistorijom. Većina dotadašnjih etnoloških istraživanja ticala se

pojedinih oblasti u svetu – Afrike, Azije ili Južne Amerike, a istraživači su pretežno bili zainteresovani za pitanje srodstva i religije. Ipak, nastalo je i nekoliko studija koje su bile posvećene francuskom folkloru, među kojima se ističu one Arnolda van Genepa (Arnold Van Gennep) i Marsela Mažea (Marcel Maquet). Njihov rad potakao je druge etnologue da se okrenu ruralnim studijama, pa početkom pedesetih Luj Dimon (Louis Dumont) sprovodi terensko istraživanje u ruralnoj Francuskoj, dok Berno (Lucien Bernot) i Blankar (René Blancard) istraživanjima u Normandiji pokreću „studije zajednice“ (Reed-Danahay 2005: 81–84). Mažeova knjiga „Praktični vodič za neposredno izučavanje kulturnih ponašanja“ (*Guide pratique d'étude directe des comportements culturels*) imala je veliki uticaj na mladog Burdijea i u uvodu za „Bal neženja“ (*Le Bal des célibataires. Crise de la société paysanne en Béarn*, 2002b), on priznaje da je ta knjiga presudno odredila njegovo istraživanje u Bearnu. Burdije je negde u isto vreme pisao tekst o kabilskoj kući i tekst o neženjama, a kako je prvi od ta dva bio nadahnut strukturalizmom, Mažeova knjiga je predstavljala „izvrstan hiperempirijski protivotrov za fascinaciju koju su proizvele strukturalističke konstrukcije Kloda Levi-Strosa“.

Levi-Stros (Claude Lévi-Strauss), koji je tokom rata bio prinuđen da napusti zemlju zbog antisemitske politike višijejske vlade, ranih pedesetih vraća se u Pariz i na Katedri za studije religije pri *École pratique des hautes études* 1955. počinje da drži predavanja studentima, 1959. ulazi na *Collège de France* i ubzo zatim pokreće časopis *L'Homme*. Antropologija zahvaljujući Levi-Strosu šezdesetih godina pravi proboj u polju društvenih i humanističkih nauka. Ona se nametnula svima i malo ko je mogao da ignoriše mladu disciplinu koja je objedinila rad na terenu, naučnu strogost i filozofičnost u teoriji. Njenom ugledu i uticaju doprineli su i časopisi poput *Critique*, koji je u sklopu *Éditions de Minuit* izlazio od 1950, a s kojim su, pored ostalih, saradivali Žorž Bataj (Georges Bataille), Moris Blanšo (Maurice Blanchot), Rolan Bart (Roland Barthes). Posledice uspona strukturalne sinhronijske perspektive bile su, prema Burdijeu, nesumnjivo pozitivne: najpre, objektivizam novog pristupa bio je dovoljno inovativan, ubedljiv i heuristički plodan da je mogao da parira dotad suverenom personalizmu i egzistencijalističkom subjektivizmu; dalje, strukturalizam je prigrlilo interdisciplinarnost, spajajući najčešće antropologiju i lingvistiku, što je proizvelo drugačije shvatanje delanja

– kao što je analiza diskursa sada bila nezamisliva bez proučavanja strukture jezika, tako se u analizi delanja tragalno za dubljim strukturama koje stoje u njihovoj pozadini; i, na kraju, Burdije priznaje da je bio očaran relacionizmom strukturalističkog metoda i da se to može videti u njegovoj analizi kabilske kuće.

Burdije je i te kako svestan da mu je u velikoj meri pomoglo to što je antropologija uz Levi-Strosov strukturalizam stekla kredibilitet u naučnim krugovima. Naime, boravak u Alžiru je kod Burdijea podstakao želju da istraži teme koje su činile deo nasleđa etnološke nauke – srodstvo, ritual, logiku prekapitalističke ekonomije. Međutim, kako je za tu svrhu koristio teorije, pojmovnu aparaturu i stil argumentacije koje je usvojio tokom studija filozofije i kako je, s druge strane, veliki značaj pridavao klasnim i rodnim podelama, nijedna od tri nauke – etnologija, filozofija i sociologija – zasebno nije bila dobro uporište za razvoj jedne kompleksne teorijske konstrukcije koja bi objedinila sva Burdijeova interesovanja. Afirmacija antropologije učinila je njegovu naučnu transgresiju manje skandaloznom. Tako je Burdije mogao da „investira velike teorijske ambicije u empirijske stvari, često trivijalne na prvi pogled“, da svoje „najapstraktnije preokupacije angažuje u hiperempirijskim analizama predmeta koji su društveno drugorazredni, politički beznačajni i intelektualno prezreni“ (Bourdieu 2001a: 131–132), bez bojazni da će biti optužen za nedoličnost ili proglašen neznačicom. Ishod jedne takve nastrojenosti bio je posve neuobičajen. Burdije je, kako sam objašnjava, razvio eklektičku i istovremeno izuzetno selektivnu dispoziciju, koja ga je spasila od metodološkog monizma i teorijskog fundamentalizma. Ta dispozicija, podrugljivo zapaža francuski sociolog, delovala je na način nekih političkih partija – ona je bila suprotstavljena svemu, a u isti mah je zahvatala sve (Bourdieu 2001a: 90–91). Ipak, samo jedna disciplina omogućila mu je da istraži sve što je želeo da istraži, da iskaže sve što je želeo da iskaže, da dokaže sve što je želeo da dokaže – bila je to sociologija. Ova relativno mlada nauka dala je legitimitet njegovoj viziji i pružila mu je sredstva da je ostvari, ali, složićemo se, „primena pripada samo njemu i u službi je njegovog projekta zasnivanja jedne ‘genealogije društvene dominacije’“ (Lescourret 2008: 157). Specifične istorijske okolnosti u kojima se Burdije zatekao sredinom pedesetih godina omogućile su njegovoj dispoziciji da se ispolji i tako dovede do stvaranja jedne od najoriginalnijih sociologija XX veka.

Geneza jedne teorijske konstrukcije: habitus, simboličko nasilje, klasa, polje, dominacija

Susret s Alžirom ratne 1955. podstakao je Burdijea da artikuliše novo viđenje društvenog sveta, ali i da kritičko samopropitivanje, kao sastavni deo proučavanja društva, postavi na naučne temelje. Neposredno suočavanje sa svetom koji je dotad upoznao samo posredstvom knjiga i novinskih tekstova bilo je za Burdijea početak spoznaje da je nepoznato na neki način blisko, a da poznato jednako mora da se otkriva, i sad je samo to trebalo teorijski uobličiti. Rad koji je Burdije započeo u Alžiru, koji je ubrzo dobio svoj nastavak istraživanjima u Bearnu, njegovom rodnom kraju, a potom i proučavanjem studentske populacije i njene kulture, bio je ključan za uobličavanje njegove sociološke teorije. „Vrlo brzo su postavljeni ne samo noseći zidovi već i čitava struktura, čak i krov, dok se kasniji teorijski rad odnosio isključivo na fasadu i dekor. Otkako je razvijena šezdesetih godina, njegova teorija je u osnovi ostala ista“ (Joas & Knöbl 2011: 4).

Nakon nekoliko meseci vojnog roka koje je proveo na terenu u ratnom Alžiru, Burdije je dodeljen vojnom kabinetu novoformirane vlade, gde je bio zadužen za sređivanje prepiski, izveštaja i slično. Ubrzo, zahvaljujući poznanstvu njegovih roditelja s porodicom pukovnika Dikurnoa, ulazi u kabinet tadašnjeg ministra namesnika Robera Lakoste. Na zahtev pukovnika Dikurnoa, 1956. počinje seriju istraživanja o Alžiru i njegovim stanovnicima, čija je osnovna namena bila da francuske vlasti bliže upozna sa situacijom u toj zemlji. Rad u kabinetu mu je takođe omogućio da nešto slobodnog vremena posveti sređivanju beleški s terena koje su nastale u prvim mesecima vojne službe. Kao rezultat toga nastala je knjiga *Sociologie de l'Algérie / Sociologija Alžira* (Bourdieu 1958).

Želeći da nastavi sa istraživanjima koja je na neki način vodio sve vreme rata, Burdije je po završetku tridesetomesečnog vojnog roka prihvatio položaj asistenta na Filozofskom fakultetu u gradu Alžiru i na njemu je ostao sve do 1960. godine. On tu predaje sociologiju, 1959. drži kurs o Dirkemu i Sosiru (F. de Saussure), a u isto vreme za vladu sprovodi tri ankete: 1958. anketu o tradicionalnom alžirskom društvu, 1960. anketu o alžirskim radnicima i ubrzo zatim, iste te godine, anketu

o raseljeničkim kampovima, u kojima je bilo smešteno dva miliona ljudi, pretežno seljaka proteranih s ratom zahvaćenih područja. Pokazaće se da su ta istraživanja odredila Burdijea u profesionalnom i ličnom smislu. On tada počinje da saraduje s alžirskom ogrankom Institut national de statistique et d'études économique (INSEE), upoznaje svog budućeg bliskog saradnika Alena Darbela (Alain Darbel) i počinje da primenjuje kvantitativne metode i statistiku. U društvu saradnika, mahom studenata, i ponekad lokalnih informanata, Burdije realizuje istraživanja u tri velika grada – Alžiru, Oranu i Konstantinu, u osam nešto manjih gradova i u jednoj seoskoj sredini. On anketira, prikuplja informacije od raznih sagovornika, osluškuje ćaskanja na javnim mestima, fotografiše ljude i događaje, intervjuiše zaposlene u socijalnim centrima, posmatra običaje, navike u ponašanju, oblačenju, prati promene u načinu života i govoru stanovništva koje se iz seoskih sliva u urbana područja ili u kampove... Tada je upoznao i zavoleo Kabiliju i Kabile. Na osnovu prikupljenog materijala nastale su još dve knjige: *Travail et Travailleurs en Algérie / Rad i radnici u Alžiru* (Bourdieu, Darbel, Rivet et Seibel 1963) i *Le Déracinement. La Crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie / Iskorenjivanje. Kriza tradicionalne poljoprivrede u Alžiru* (Bourdieu et Sayad 1964). Članci o doživljaju vremena kod alžirskih seljaka, o pitanju časti u kabilskoj zajednici i o strukturi berberske kuće, koji su objavljeni u periodu od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih, nešto kasnije su se našli u knjizi *Algérie 60. Structures économiques et structures temporelles / Alžir 60. Ekonomske i temporalne strukture* (Bourdieu 1977c; englesko izdanje Bourdieu 1979b [1977]).

Burdije je konačno bio u mogućnosti da na metodički način problematizuje iskustva koja je stekao pri susretu s terenom, ali i da evocira i u saznanje svrhe mobilise sva ona iskustva koja su prethodila tom suočavanju i koja su ga dubinski oblikovala. Zahvaljujući kombinovanju izvora podataka, istraživačkih metoda i tehnika, on je sada mogao da obrazloži tuđe ali i svoje izbore, dovodeći ih u vezu s onim determinišućim činiocima koji, prema njegovom mišljenju, predodređuju svačiji, pa tako i njegov izbor.

Treba imati u vidu da Burdije zatiče Alžir u trenutku rata za oslobođenje od kolonijalne vlasti, ali i u situaciji odmakle ekonomske reorganizacije i društvene restrukturacije koja je njome bila izazvana. Naime, kolonijalizam je nametnuo brz prelazak na kapitalistički način

privređivanja, koji je u najvećoj meri pogodilo seosko stanovništvo. Oni malobrojni, ekonomski jaki i preduzimljivi, priključili su se trci za profitom, dok je većina seljaka sa sitnim posedom bila prinuđena da napusti svoje domove i ustupi zemljište krupnim zemljoposjednicima koji su mogli da se prilagode zahtevima mehanizovane poljoprivrede. Industrijalizacija, podstaknuta otkrivanjem novih nalazišta nafte, ubrzala je urbanizaciju i pojačala priliv ruralnog stanovništva u gradove. Tako su se po obodima velikih urbanih centara formirale zone naseljene isključivo pridošlicama koje će ubrzo postati deo gradskog subproletarijata. U tim sirotinjskim gradskim četvrtima opstali su neki oblici seoske ekonomije solidarnosti, delom zbog inercije pređašnjih životnih navika, a delom zbog toga što je to bio jedini način preživljavanja u novim okolnostima. Rat i masovna preseljavanja alžirskog stanovništva, koja su bila deo zvanične politike francuskih vlasti, dodatno su pogoršali postojeću situaciju u gradovima, koji su sada postali odredišta ne samo za žrtve nove ekonomske organizacije već i za žrtve rata.

Slika ljudi koji su se pod prinudom obreli što u velikim gradovima na severu zemlje, što u izbegličkim kampovima, ostavila je najjači utisak na mladog Burdijea. Stoga on u prvim istraživanjima tematizuje posledice te nagle promene socijalnog ambijenta – iščezavanje dotadašnje organizacije života, povlačenje starih ekonomskih praksi pred novom ekonomskom logikom, slom postojećeg simboličkog poretka, te izrazito društveno raslojavanje do kojeg je neminovno došlo usled razlike u mogućnostima aktera da odgovore na izazove nove ekonomije. Burdije izbegava da u prvi plan postavi rat, visoku politiku i međunarodne odnose, jer ga zanimaju društvo i posledice koje po to i takvo društvo imaju ratne okolnosti i njima iznuđene političke mere. U predgovoru za prvobitno, nemačko izdanje knjige *Choses dites* (Bourdieu 1987) objašnjava se da je Burdijeovo nastojanje da shvati šta se dešava u Alžiru za njega bio veliki izazov u profesionalnom ali i u emotivnom smislu, jer dok je, s jedne strane, spontano delio opšta uverenja francuskih progresističkih intelektualaca (Sartr i dr.), s druge je bio oduševljen mogućnostima koje mu je u saznavnom pogledu pružio neposredan uvid u situaciju. Tako se obreo na terenu koji je bio više nego podesan da ga primora da „izmeri 'jaz' između intelektualnih stereotipa o protagonistima (alžirski revolucionar, afrički Francuz rasista, itd.) i njegovih ličnih 'utisaka', koji su bili bliži iskustvu samih aktera konflikta“ (Lescourret 2008: 97).

Burdijeova sociologija Alžira apolitična je u smislu da se ne svrstava ni na jednu stranu – ona nije ni za francuski Alžir ni za pobunjenike, ali kao takva ona je najluči politički komentar. Burdije „tu ne kritikuje imperijalizam u ime revolucije već u ime alžirske posebnosti, u ime alžirske kulture koja je dotle bila zavetovana na prezir, ne samo prema drugoj generaciji evropskih kolonista već podjednako i na prezir prema autohtonim elitama i pobunjenicima“ (Lescourret 2008: 103–104). Ipak, ne treba pomisliti da je Burdije sklon romantizaciji tamošnje kulture, da je tradicionalista koji smatra da pribežište od protagonista nove kapitalističke ekonomije treba tražiti u izvornoj narodnoj kulturi. Pre je reč o uviđanju značaja simboličkog poretka, koji je, sve dok kolonijalna uprava nije prošvercovala kapitalistički sistem i njemu svojstvenu etiku, na ogoljen način demonstrirao svoju snagu i oblikovao celokupnu društvenu organizaciju u tradicionalnim zajednicama severnog dela kontinenta. Burdije je svedok radikalne društvene transformacije koja je oslabila ulogu simboličkog u strukturisanju društvenih odnosa, koja je ljude lišila vrednosnih i praktičnih orijentira na koje su navikli, s kojima su se saživeli, i koja ih je prinudila da se snalaze kako znaju i umeju u svetu logike i koordinata koje su im bile strane. Ali, kako primećuje, rat i nasilna pregrupisavanja ljudi dodatno su poremetili povezanost društvenih struktura i društvenih predstava, jer su zapravo samo dovršili proces koji je započeo u periodu između dva rata, kada je princip nedeljivosti imovine polako počeo da gubi na snazi i kada prestaje da bude osnova odnosa u zajednici, naročito odnosa braće i odnosa supružnika. Bilo bi, zaključuje Burdije, „potpuno naivno i opasno nadati se restauraciji starog društvenog poretka, budući da uslovi njegovog funkcionisanja više uopšte ne postoje“ (Bourdieu, Mammeri et Yacine 2003: 16). Uostalom, Burdije u ritualima i običajima domaćeg stanovništva ne vidi neko arhaično značenje. Za njega oni predstavljaju primeren odgovor na izvesne uslove života, na geografsku realnost; oni su odraz određene koncepcije časti i rada, koja je u osnovi morala i dostojanstva ljudi, ali i ekonomije i ostvarivanja profita (Lescourret 2008: 97–98).

Burdijea prvenstveno zanima raskorak ekonomskih i mentalnih struktura, korenita i brza transformacija onih prvih i rezistentnost i postojanost ovih drugih. Kroz stotinak intervjuova s radnicima, od kojih su se neki doselili iz sela ili susednih gradova u potrazi za poslom, Burdije predočava težinu situacije u kojoj su se ti radnici našli usled nemogućnosti

da se prilagode kapitalističkoj ekonomiji. Kako primećuje, tema se sama nametnula zato što je u sferi rada strukturalna kontradikcija između tradicionalnih i modernih modela ekonomije, između „imperativa racionalizacije i kulturnih tradicija“, bila najočiglednija. Istraživačka pitanja su se odnosila na politiku zapošljavanja, radnu biografiju ispitanika, njihov odnos prema poslodavcima i kolegama, stav prema postojećoj ekonomskoj krizi. Na osnovu razgovora s pripadnicima urbanog proletarijata Burdije rekonstruiše dva modela privređivanja i upoređuje pretkapitalističke i kapitalističke ekonomske prakse, koje u to vreme koegzistiraju proizvodeći kod alžirskog stanovnika ambivalentna osećanja i kontradiktorna ponašanja.

Pretkapitalistička ekonomija je bila ekonomija dara, podržana brojnim mitsko-ritualnim praksama koje su se oblikovale oko vrednosti časti. Ako je i bilo ekonomskih ponašanja koja su svojstvena monetarnoj ekonomiji, ona su bila izuzetna i ispoljavala su se na velikim i udaljenijim tržištima, u manjim gradskim centrima, a nikako u bliskom okruženju, na seoskim i plemenskim pijacama, na primer. Burdije beleži da je na te razmene koje su se odvijale među strancima i koje su naginjale logici interesa i računa lokalno stanovništvo gledalo kao na ekscesne situacije „ekonomskog rata“.

Proučavanje preobražaja ekonomskih praksi omogućilo je Burdijeu da shvati da je ulog uvođenja tržišne ekonomije bio celokupan stil života, čitav sistem verovanja, i stoga on predlaže da se za opis datih promena, umesto termina prilagođavanje, koristi termin „konverzija“, koji je mnogo primereniji, jer bio je to „prekid koji je pretpostavljao vrlo duboku transformaciju najfundamentalnijih dispozicija, onih koje definišu celokupan odnos prema ekonomskom svetu, koji je svet potreba i aspiracija, ali dispozicija koje su neraskidivo isprepletane s etičkim dužnostima i principima, iskazanim kroz jezik časti, duga, odanosti, priznanja, itd.“ (Bourdieu 2003b: 82–83). Međutim, čak i u situaciji kada kolonijalna vlast proizvodi, bolje reći nameće promene materijalnih i simboličkih okvira delanja, Burdije odbija da desubjektivira protagoniste delanja, te smatra da bi umesto o „čisto mehaničkoj i pasivnoj prinudnoj akomodaciji društvenih dejstvenika monetarnoj ekonomiji“, pre trebalo govoriti o „kreativnoj reinenciji“ novog sistema dispozicija pod pritiskom ekonomske nužnosti (Bourdieu 1979b [1977]: 4–5).

Burdije priznaje da ga ništa nije pripremio za pristup pretkapitalističkoj ekonomiji kao sistemu verovanja, i da je tek kroz etnografska

ispitivanja i uz oslanjanje na statističke podatke naučio kako da ispravno rekonstruiše gramatiku te ekonomije. Upravo s tim je počela da se uobličava ideja o istoričnosti svega što se uzima zdravo za gotovo. Burdije se zapitao nad dugotrajnošću procesa formiranja kapitalističkih ekonomskih dispozicija koje su zaslužne za to što se u to vreme odgovarajući odnos prema kupovini, interesu, računici, štednji, radu i radnoj etici već ustalio na Zapadu. Pristup „ekonomiji ekonomskih praksi“ kao da je reč o nečem posve egzotičnom, omogućio mu je da „otkrije i razume da su, kako nas podseća Bergson, 'potrebni vekovi kulture da bi nastao utilitarista poput Stjuarta Mila, ili, drugim rečima, da sve što ekonomska nauka prihvata kao datost, tj. skup dispozicija ekonomskog dejstvenika na kojima počiva iluzija o aistorijskoj univerzalnosti kategorija i pojmova koje koristi ta nauka, jeste, u stvari, proizvod duge kolektivne istorije, i mora da se stiče tokom individualne istorije u radu konverzije i putem rada konverzije, koji se može odvijati samo pod određenim uslovima“ (Bourdieu 2003b: 83).

Našavši se među ljudima koji se suočavaju sa iščezavanjem svih dotadašnjih životnih orijentira, Burdije primećuje da se teškoće u prilagođavanju novim ekonomskim obrascima mogu velikim delom pripisati tome što lokalno stanovništvo zadržava pređašnje shvatanje vremena i pristup poslu koji je u skladu s takvim shvatanjem vremena. Novi vidovi ekonomskog ponašanja podrazumevali su da je organizacija života u celosti podređena „odnosu prema jednom odsutnom“. Kod kapitalističkog načina privređivanja akcija je okrenuta nekom budućem cilju, ka apstraktnom mestu mogućnosti koje je plod proračuna u okviru nekog plana; dobra se akumuliraju i predmet su kalkulacije, odmeravanja i procenjivanja, ali nisu podređena zadovoljenju neposrednih potreba već su deo strategije za sticanje profita. Tokom boravka u Kabiliji francuski sociolog uviđa da se ekonomske prakse modeluju u zavisnosti od posve drugačijeg shvatanja vremena i da je etos posredujući mehanizam u strukturisanju odgovarajućeg odnosa prema vremenu i u sinhronizaciji pojedinačnih delanja u sferi ekonomije. U knjizi *Travail et Travailleurs en Algérie* Burdije upotrebljava veberovski pojam *ethosa* u značenju koje će kasnije potpuno preuzeti pojam *habitusa* (Sapiro 2004: 62). U Burdijeovoj analizi „vremenskih struktura afektivnog iskustva“ i doživljaja vremena kod Kabila može se nazreti uticaj Huserlove filozofije i Merlo-Pontijeve fenomenologije, naročito njegove knjige *Struktura ponašanja*

(Merleau-Ponty, *La Structure du comportement* 1967 [1942]). Burdije, kako sâm primećuje, bira problematiku koja se smatrala tipično filozofskom i oslanja se na filozofsko nasleđe kako bi se suočio s njom, ali na terenu na koji „nijedan filozof ne bi kročio“.

Da bi uspostavio vezu između određenog shvatanja vremena i ekonomskih struktura u agrarnom društvu, tj. između subjektivne i objektivne ravni, Burdije, na tragu strukturalne analize, polazi od mitološkog sistema, odnosno od mitsko-ritualnog kalendara, koji je projekcija mitskih opozicija koje organizuju čitav život kabilske zajednice. Kalendar odražava sistem „(mito)logičkih“ opozicija i kao takav ukida predstavu o hronološkom poretku, budući da se sukcesija predstavlja u formi sistema opozicija. Burdije zapaža da kalendar u skladu s mitološkim poretkom nameće ciklično shvatanje vremena i strukturise ritam života zajednice – postoje kišni i sušni, topli i hladni, plodni i neplodni periodi, postoji vreme poljskih radova i vreme odmora i svetkovina – i njihovo naizmenično smenjivanje čini obrazac prema kojem se uređuju uzgajivački, ali i životni ciklusi. Uviđanje strukturisuće snage određene koncepcije vremena navelo ga je na zaključak da se društveni poredak pre svega pojavljuje kao „uređivanje sukcesije“, čak i onda kada je, kao u slučaju kabilske zajednice, ukida, svodeći je na „bezvremeni sistem logičkih opozicija“. Društveni poredak, reći će on, jeste najpre – ritam, tempo, a prilagođavanje tom poretku prvenstveno je stvar poštovanja ritmova, držanja koraka, nastojanja da se ne bude u raskoraku (Bourdieu 1979b [1977]: 28–29).

Kako je u agrarnom društvu vremenski horizont ograničen, ekonomska akcija je orijentisana prema „nastupajućem“, čija je anticipacija predodređena neposrednim iskustvom i svim nagomilanim iskustvima koja sačinjavaju tradiciju. U srži te tradicije jeste kolekcija mogućih odgovora na promenljivu ćud prirode, od koje mahom zavisi privređivanje. Stoga za Burdijea ekonomska aktivnost u ruralnim društvima nije prosta nereflektovana reakcija na prirodne uslove, budući da ona podrazumeva kapacitet da se u svrhu postizanja potrebnih rezultata, tj. prinosa, iz riznice svih akumuliranih iskustava mobilišu ona koja predstavljaju primeren odgovor na date okolnosti. Tu se etos zajednice, koji između ostalog obuhvata kolektivno konstituisan odnos prema radu i sa njim usklađena očekivanja, pojavljuje kao posrednik između ekonomskih ponašanja pojedinaca i privredne organizacije, pri čemu je etos shvaćen kao „ništa drugo do

internalizacija mogućnosti i nemogućnosti objektivno upisanih u materijalne uslove postojanja, kojima vladaju nesigurnost i slučaj“ (Bourdieu 1979b [1977]: 16).

Već u ovom oglednom tekstu iz filozofije temporalnih struktura Burdije nagoveštava odstupanje od strukturalističke škole mišljenja. Prvo se ogleda u tome što dužnu pažnju posvećuje perspektivi samih dejstvenika, odnosno njihovom doživljaju vremena koliko i različitim faktorima koji su imali udela u genezi tog doživljaja. S tim u vezi, umesto da izvodi ekonomsko ponašanje pojedinca iz definisanog mitološkog poretka, tradicije ili iz manje-više nepromenljivih pravila privređivanja u agrarnom društvu, Burdije se pita šta sve utiče na formiranje odgovarajućih ekonomskih dispozicija i kakvu ulogu u tome ima kolektivno osmišljavanje odnosa prema radu i dobiti. Drugo, specifičan pogled na svet rada, ali i na svet uopšte, oblikuje se, prema shvatanju francuskog sociologa, ne samo pod uticajem simboličkog, u ovom slučaju mitološkog sistema već i pod delovanjem naslaga iskustva koje je nastajalo u reakciji na materijalne uslove života i postojeću ekonomsku organizaciju. Njegova koncepcija vremena takode je implicitna kritika ideje slobodne projekcije subjekta u budućnost, koja je sadržana u Sartrovoj teoriji delanja, a kojoj Burdije suprotstavlja svoju verziju Huserlove ideje o jednoj budućnosti koja je već upisana u sadašnjost (Sapiro 2004: 56, 60).

Razgovor s pripadnicima alžirskog subproletarijata, koji u vreme ekonomske tranzicije nemaju sigurnost posla i čiju egzistenciju obeležavaju neizvesnost i briga, naveo je Burdijea da razmotri pojavu hibridnih ekonomskih praksi i radnih etika. On zapaža da radnici koji stalno menjaju poslove ili koji imaju duge pauze između dva posla, pribegavaju starim vrednosnim obrascima kako bi neutralisali osećanje beznađa i poniženosti, koje se javlja usled gubitka posla. Novi ekonomski poredak tako provocira tradicionalni moral, ali oslanjanje na iste simboličke obrasce u seljačkom društvu i u novoj urbanoj sredini, pokazalo se, ima potpuno drugačije značenje i ispunjava sasvim drugačiju funkciju. Radnici su svesni da je kontekst potpuno promenjen i da je rad za novac imperativ, ali u periodima kada su bez posla oni nastoje da rade bilo šta, čak i poslove za koje ne dobijaju novčanu nadoknadu, samo da bi bili uposleni (poznato je da je u tradicionalnoj seoskoj sredini neko uvažavan zato što je vredan, pa se svi trude da stalno nešto rade, u kući ili na imanju). Burdije zaključuje da aktiviranje pređašnje logike nije odraz nostalgije

za prošlim vremenima već je pre reč o nedovršenom usvajanju novog apstraktnog sistema kalkulacije i racionalnog predviđanja, s jedne strane, i težnji da se na svaki način sačuva dostojanstvo, s druge.

Međutim, Burdije izvodi još jedan, dalekosežniji zaključak, da ekonomska nužnost i krajnje degradirajuća situacija mogu prinuditi deprivilegovane kategorije stanovništva ili da se u potpunosti oslone na tradiciju tako što će spas potražiti u predgrađima u kojima se zadržao tradicionalni način života, i pritom iskoristiti resurse srodničkih i susedskih grupa, ili da potisnu tradiciju i krenu u bespoštednu potragu za novcem. To mesto gde nužnost bezmalo postaje opipljiva za nekog sa strane jeste mesto na kojem francuski sociolog polako oblikuje svoju ideju o iznuđenim izborima, izborima koji su tek privid, i njihovom opravdavanju. Tako kod radnika koji su se opredelili za drugi put beleži njihova skrivanja iza pitanja „Zar bih mogao da ne volim svoj posao?; 'Ko ne bi želeo da napreduje u svetu?’ – preispitivanja, koja su se čula hiljadu puta, sva potvrđuju činjenicu da se nužnost kao takva može ukazati samo svesti za koju postoje druge mogućnosti“ (Bourdieu 1979b [1977]: 44). Ideja o prevođenju nužnosti u vrlinu postaće nešto kasnije osnova za ispitivanje ukusa i biće lajtmotiv Burdijeove knjige *La Distinction / Distinkcija* (Bourdieu 1979a).

Iz proučavanja života alžirskog subproletarijata proizašlo je i pitanje kako razumeti činjenicu da su pripadnici ovog sloja društva rastrzani između snažne želje da promene svoj loš položaj i fatalističke rezignacije koja ih desubjektivira u političkom smislu. U traženju odgovora na to pitanje Burdije se našao na putu razmišljanja o faktorima koji generalno utiču na to da dominirane kategorije društva postanu „kovači sopstvene dominacije“ (Lescourret 2008: 157). Biće to početak ideje o simboličkom nasilju i „prinudi koja se ustanovljuje samo posredstvom pristanka koji dominirani ne propušta da dà dominantnom (dakle dominaciji) budući da, da bi mislio njega i da bi mislio sebe ili, bolje rečeno, da bi mislio svoj odnos sa njim, raspolaže samo saznajnim instrumentima koji su im zajednički i koji, budući da nisu ništa drugo do inkorporirana forma strukture odnosa dominacije, čine da taj odnos izgleda kao prirodan; ili, drugim rečima, budući da su sheme koje upotrebljava kako bi posmatrao i procenjivao sebe ili kako bi posmatrao i procenjivao dominantne (visoko/nisko, muško/žensko, belo/crno, itd) proizvod inkorporiranja klasiranja, takođe naturalizovanih, koje proizvode njegovo društveno biće“ (Bourdieu 1997a: 204).

Neke od ideja koje je Burdije kasnije koristio u sociologiji obrazovanja i sociologiji kulture takođe su nastale kao plod rada u Alžiru. To se naročito tiče tematizacije odnosa subjektivnih nada i objektivnih šansi za njihovu realizaciju. Prvi put je tom problemu pristupio baveći se alžirskim radnicima, a nešto kasnije učenicima francuskih škola i njihovim roditeljima. Odgovori radnika na pitanja koja su se ticala njihove projekcije profesionalne budućnosti, budućnosti čitavog društva, njihovih ličnih potreba, potreba njihove porodice i perspektive koju njihova deca imaju u pogledu obrazovanja i zaposlenja, otkrila su Burdijeu tesnu vezu između materijalnih uslova života i očekivanja. Naime, istraživanje je pokazalo da se aspiracije artikulišu s obzirom na to kako ispitanici percipiraju svoju poziciju u društvenoj strukturi i da se životne odluke usklađuju sa procenjenim šansama za uspeh. Uz to, ispostavilo se da su ispitanici koji su imali bolje ekonomske preduslove – kvalifikovani radnici kojima su sigurnost posla i redovnost prihoda bili zagarantovani – davali realističnije odgovore, tj. odgovore koji su saobraženi trenutnoj situaciji, i odgovore koji su racionalniji, tj. podređeni principu kalkulacije i planiranja. Jaz između iskustva i aspiracija bio je najizraženiji kod subproletarijata, kod kog je viđenje vlastite budućnosti poprimilo utopijsku dimenziju i kod kog je taj vid eskapizma odražavao beznadežnost položaja i odsustvo bilo kakve ambicije da se u okvirima postojećeg sistema preduzme nešto više od pukog preživljavanja. U ovoj studiji o klasnom raslojavanju sa kojim se nakon uvođenja kapitalističkog načina privređivanja suočava alžirsko društvo, Burdije pokazuje da individualni projekti nisu ništa drugo do „aspekt subjektivnih očekivanja koja su povezana sa dejstvenikovom klasom pripadanja“ (Bourdieu 1979b [1977]: 53).

Kroz istančanu analizu ekonomskih ponašanja koja su naizgled kontradiktorna, Burdije ukazuje na ekonomsku logiku koja im je u osnovi, protivrećeci tako pobornicima teorije modernizacije koji su odveć skloni da neodgovarajuće ekonomske strategije pojedinaca pripišu njihovom tradicionalizmu. On smatra da je kolonizacija proizvela novi sistem ekonomskih prinuda, koje su kod nekih kategorija stanovništva podstakle „kreativnu reinveciju“ dispozicija. Kada se suočio s nezadovoljstvom ljudi koji su se iz stračara sirotinjskih četvrti preselili u stanove u urbanizovanom delu grada, francuski sociolog nije mogao a da se ne zapita šta je uzrok njihovog nezadovoljstva i otpora u prilagođavanju novim uslovima življenja. Iz razgovora s tim ljudima zaključio je da su novi stambeni

uslovi podrazumevali mnogo veće troškove no oni prethodni i da je preseljenje predstavljalo dodatno opterećenje za njihov kućni budžet. Iako su njegovi sagovornici pri obrazlaganju svog nezadovoljstva posezali za kriterijumom isplativosti, kriterijumom koji pripada korpusu nove ekonomske etike, njihovi odgovori su pokazali da potreba za stabilnošću dominira nad svim ostalim potrebama i da hijerarhija ciljeva nije evoluirala u skladu sa ekonomskim razvojem. Burdije je zaključio da regularan posao, racionalna organizacija vremena i koherentan sistem očekivanja nisu dovoljni da restrukturiranje dispozicija bude potpuno. Odatle je proizašao zaključak da nametanje kapitalističke organizacije samo po sebi nije dovoljno da bi se formirala odgovarajuća ekonomska dispozicija, koja bi proizvela ponašanje vođeno težnjom za maksimizacijom novčane dobiti, i da do racionalizacije ekonomskih praksi može doći samo ukoliko je ostvaren minimum materijalnih uslova i sigurnosti.

Analizom koja je obuhvatila i stvarne uslove života subproletarijata, nezaposlenih i raseljenih seljaka u Alžiru, i njihovo viđenje situacije u kojoj su se našli, Burdije je otpočeo implicitnu kritiku sartrovske filozofije subjekta. „Seljak, subproleter, nezaposleni u Alžiru razvijaju strategije preživljavanja u situaciji kolonijalne dominacije koja ih žigoše kao kolonizovane, što oni sigurno nisu izabrali da budu. Filozofija subjekta je u tom pogledu za njega neprihvatljiva jer ona pretpostavlja da je društveni položaj rezultat individualnog izbora“ (Addi 2002: 31–32). Osim toga, razgovori su uverili Burdijea da se naizgled iracionalna ponašanja njegovih ispitanika mogu objasniti uslovima života i da, s obzirom na to kakve su date okolnosti, ona nisu nelogična. Time što je stavove svojih sagovornika tumačio kao *razumljive*, Burdije se suprotstavio etnocentrizmu naučnih pristupa koji prihvataju diskurs ekonomske racionalnosti i koji kao merilo svih stvari nameću kriterijume koji pripadaju drugom društvenom univerzumu. Ekonomske prakse i životne strategije seljaka i radnika predstavljaju odgovor na kontradiktorne zahteve stvarnosti. Štaviše, Burdije njihovo ponašanje vidi kao odraz „kreativne reinvencije“, budući da svaki od njih, u situaciji gubitka tradicionalnih i nerazumevanja novih principa organizacije društvenog života, mora da angažuje sve resurse kojima raspolaže kako bi izumeo načine snalaženja u datim okolnostima i pronašao nove, primerenije mehanizme sistematizacije vlastitih iskustava.

Prilikom Burdijeovog i Sajadovog istraživanja u kampovima za raseljena lica, dvojica istraživača zapažaju da su vladini kampovi, na isti način

kao i gradovi, uneli pometnju u živote seljaka proteranih iz planinskih predela, koji su početkom rata postali uporišta boraca za oslobađanje od kolonijalne vlasti. Seljaci u kampovima gube tlo pod nogama – raseljavanje je razbilo tradicionalnu seosku zajednicu, a sa njom je nestalo i sredstvo kolektivne organizacije i kontrole života nekadašnjih žitelja sela, usled čega je došlo do promene u ponašanju članova porodice, u odnosima generacija i odnosima polova. Premeštanje u drugačiji ambijent u kojem nema kabilske kuće i poznate prostorne organizacije sela, koji odiše posve drugačijom društvenom atmosferom, značilo je gubitak temelja kabilske kulture. Novi etos prognanih seljaka postao je osnova onoga što su Burdije i Sajad nazvali „tradicionalizmom očaja“. Taj novi etos podrazumevao je zadržavanje tradicionalnih vrednosti i predstava, uprkos tome što su bile u koliziji s novim socioekonomskim uslovima i uprkos tome što su izgubile integrativnu i regulatornu funkciju koje su ranije imale. Ovo će Burdijeu pružiti dodatnu potvrdu o rezistentnosti dispozicija i kasnije mu poslužiti kao osnova za ideju o histerezi habitusa koja je „sastavni deo društvenih uslova reprodukcije struktura u habitusima“ i „nesumnjivo predstavlja jednu od osnova strukturalnog raskoraka između prilika i dispozicija da se one iskoriste, raskoraka koji je uzrok propuštenih prilika, a naročito nesposobnosti, često uočavane, da se o istorijskim krizama razmišlja prema kategorijama opažanja i mišljenja koje ne pripadaju prošlosti, bila ona i revolucionarna“ (Burdije 1999a: 168).

Burdije i Sajad primećuju i manje uočljive promene – u prehrambenim navikama, govoru, ophođenju prema drugima, ponašanju na javnim mestima, u kafeima – do kojih je došlo usled mešanja sa sunarodnicima koji su već imali iskustva sa životom u urbanoj sredini. Ipak, stari kulturni obrasci našli su svoj način ispoljavanja putem telesnih tehnika, pa je telo „raseljačenih“ seljaka postalo poprište borbe tradicionalnog i modernog. Uviđanje da se otpor novinama izražava i na načine kojima su tadašnja sociologija i etnografija posvećivale nedovoljno pažnje nateralo je Burdijea da u analizu društvene promene uvede još jednog, ispostavilo se konzervativnog aktera – telo.

Konkretne okolnosti koje su ljude u kampovima naterale da preživljavaju dramu u samom njihovom telu podstakla je Burdijea da preko telesnog čita društveno i da preko društvenog objašnjava govor tela. U tom trenutku, francuski sociolog još uvek ne koristi pojmove habitusa i *hexisa*, dualitet subjektivnih i objektivnih struktura je i dalje prisutan,

a umesto habitusa, ulogu mehanizma koji posreduje uzajamno konstituišući odnos društva i pojedinca nose etos i nešto ranije pomenuta svest o vremenu. Burdijeju nije bila strana aristotelijanska tradicija u kojoj je mogao da pronađe temelj za razvijanje pomenutih pojmova. Isto to važi i za sholastičku misao. Sasvim sigurno je i da je već u to vreme bio upoznat sa Huserlovim pojmom habitusa. U sistemu ovog filozofa navedeni pojam ima perifernu ulogu i označava transcendentalni identitet duboko pohranjen u sopstvo, koji se, u fenomenološkom postupku transdentalne redukcije (*epoché*), može razgrnuti kako bi se doprlo do „preddruštvene subjektivnosti“. Prema tom shvatanju, strukture habitusa su skrivene, ali njihovo prihvatanje i održavanje podrazumeva isključivo svesne radnje (Frère 2011: 260), što je mogući razlog zbog kojeg se Burdije nije više oslonio na Huserla. Tek će kod Merlo-Pontija telo postati centar fenomenološkog stanovišta. Ono je to koje, nezavisno od svesti i volje, uspostavlja odnos sa društvenim svetom. Stavom da je naša uronjenost u svet, posredovana telom, pre svega kulturna, i da habitus predstavlja sedimente kolektivne istorije, Merlo-Ponti je utro put Burdijeovom genetičkom strukturalizmu (*Ibid.*: 260-261). „Kroz delovanje kulture“, piše Merlo-Ponti, „ja, na izvestan način, postajem stanište života koji nisu moji, budući da značenja koje objekti u svetu dobijaju za mene jesu značenja koja su skovali oni koji su 'prethodili mojoj sadašnjosti'“ (Merleau-Ponty, nav. prema: Frère 2011: 261). Burdije će „kulturu“ poistovetiti sa klasnim habitusom, tj. „znanjem stečenim u jednoj homogenoj grupi“ (Burdije 1999a: 167) i princip proizvodnje habitusa pronaći će u „strukturama koje su sastavni deo jedne posebne vrste okruženja (npr. materijalni uslovi postojanja koji su karakteristični za jedno klasno stanje) i koje mogu biti otkrivene empirijskim putem kao pravilnosti koje se odnose na jedno društveno strukturisano okruženje“ (*Ibid.*: 158), a koje same imaju društvenu genezu. Takvo gledište biće upotpunjeno stavom o dijalektici subjektivnog i objektivnog, odnosno o „interiorizaciji spoljašnjosti“ i „eksteriorizaciji unutrašnjosti“, kada će pojam habitusa dobiti jedno od svojih najpoznatijih i najrabljenijih određenja kao „strukturisane strukture predodređene da dejstvuju kao strukturišuće strukture“ (*Ibid.*: 158).

U Burdijeovim studijama posvećenim tradicionalnoj alžirskoj kulturi, od socioloških uticaja najprisutniji je Dirkem i njegovo delo *Elementarni oblici religijskog života* (Durkheim 2008 [1912]). To se pre svega odnosi

na uporednu analizu tzv. tradicionalnih, slabo diferenciranih zajednica i pretkapitalističkih, složenih oblika organizacije, kao i na „upotrebu etnologije kao tehnike sociološkog kvazieksperimenta“ (Wacquant 2011: 100). Zanimljivo je što Burdije beleži trenutak alžirske istorije kada se stare simboličke predstave suočavaju s procesom ekonomskog razvoja i rekonfiguracijom društvenog prostora. Njemu postaje jasno da će kolektivne predstave, čija je interiorizacija omogućavala održanje tradicionalnog poretka, ustupiti mesto novim vidovima kolektivnog osmišljavanja i interpretiranja stvarnosti, a istraživanje o shvatanjima rada i života kod ruralnog i urbanog proletarijata i subproletarijata u velikim gradovima nagoveštava pravac u kojem će se odvijati diferencijacija nekada jedinstvenog pogleda na svet.

Zapažanja francuskog sociologa o životu u kabilskoj zajednici odišu nostalgijom za tim „vremenom pre vremena“, kada je kabilaska kuća bila faktor stabilnosti i kada je tradicionalni moral garantovao integritet seoske zajednice. Romantičan odnos spram prošlosti uvlači se u Burdijeova objašnjenja preko odgovora koje je dobio od sagovornika, te su njegovi zaključci ništa drugo do „*a posteriori* rekonstrukcija jedne društvene institucije koju su njegovi informanti mogli da evociraju samo kroz termine gubitka“. Isto tako, Burdijeovo i Sajadovo „prisvajanje jezika ukorenjenosti i iskorenjenosti, koji su ranije koristili konzervativci da bi branili naciju i kulturu, omogućuje im da proizvedu jednu kritiku struktura kapitala i francuskog kolonijalizma“ (Silverstein 2003: 30–31). Poredeći Burdijeov i Gercov (Clifford Geertz) pristup promenama kroz koje je sredinom minolog veka prolazilo alžirsko društvo, a naročito agrarno stanovništvo Magreba, Ivana Spasić i Gordana Gorunović zapažaju da i Burdije i Gerc tretiraju „kulturu, kao i druge aspekte života proučavanih zajednica, kao nešto što je nezaustavljivo živo, realno, pa prema tome i 'zaprljano' političkim i ekonomskim kretanjima“, dakle ne kao nešto što ostaje zarobljeno u predašnjem vremenu ili što je pak njime trajno obeleženo (Spasić i Gorunović 2012: 407).

Tekstove u kojima se bavi pitanjem časti u kabilskoj zajednici i strukturom kabilske kuće, Burdije je objavio dosta kasnije u odnosu na prethodno pomenute radove. Prvi se pojavio 1966. na engleskom jeziku, pod nazivom „The Sentiment of Honor in Kabyle Society“, drugi, „The Kabyle House and the World Reversed“, objavljen je 1970. u zborniku koji je nastao u čast Levi-Strosovog šezdesetog rođendana, a oba će se, u doradaenom obliku, naći u *Nacrtu za jednu teoriju prakse* (Burdije 1999a [1972]).

Materijal prikupljen u Kabiliji poslužio je Burdijeu kao osnova za ono što Lauari Adi naziva kabilskom antropološkom paradigmom. Ukratko, reč je o teorijskoj modelizaciji iskustva jedne društvene grupe koja osigurava svoju reprodukciju kroz političku organizaciju koja počiva na privatnoj upotrebi fizičke sile. Grupa svim svojim članovima priznaje pravo na upotrebu sile, ali samo u granicama koje određuje u zavisnosti od veličine privatnog vlasništva nad zemljom, s jedne strane, i časti muškaraca, koja se procenjuje posredno, preko nenarušene čistote i čestitosti žena (*horma*), s druge (Addi 2002: 78). U tom kontekstu, Burdije izdvaja dva ključna pitanja – prvo, kako ideologija časti postaje sveobavezujuća tako da uspostavlja i održava političko ustrojstvo neizdiferencirane kabilске zajednice; drugo, budući da je čast neprestano na probi, kakve su to igre i megdani kroz koje ljudi odmeravaju svoju čast i kakvi su to principi koji regulišu njihovo odvijanje. U odgovoru na ova dva pitanja leži začetak teorije o habitusu kao generativnom principu prakse.

Alžir, a videćemo uskoro i Bearn, bili su tereni artikulacije pojma habitusa. I dok je proučavanje neženja u francuskom selu, alžirskih radnika, urbanog proletarijata i ljudi proteranih iz agrarnih područja u kampove skretalo pažnju na neusaglašenost okruženja koje se menja i ekonomskih dispozicija koje ostaju iste, kabilska zajednica je poslužila kao primer „prestabilirane harmonije“ između struktura i habitusa, između sveta i razumevanja sveta. I dok je isprva, pod snažnim uticajem Mosa (Marcel Mauss), habitus poistovećivao sa telesnim tehnikama, što je naročito prisutno u zapisima koji su nastali na osnovu posmatranja ponašanja raseljenih po kampovima, Burdije nešto kasnije redefiniše ovaj pojam dok za potrebe edicije „Le sens commun“, koju je 1964. pokrenuo pri izdavačkoj kući *Minuit*, prevodi *Architecture gothique et pensée scolastique* Ervina Panofskog. Burdije preuzima autorovo određenje habitusa kojim ovaj nastoji da „opiše kategorije opažanja koje su zajedničke sholastičkoj kulturi i gotskoj umetnosti, koje obrazuju jedan *modus operandi*, tj. unifikujući princip različitih praksi“ (Sapiro 2004: 67). Burdije je tokom svog dugog boravka među Kabilima došao do zaključka da njihov tradicionalni poredak počiva na osećanju časti, a da je ovaj „ništa drugo do kultivisana dispozicija, habitus“. Habitus, smatra on, objašnjava zašto svi žitelji sela poštuju pravilo izazova i odgovora, simboličke igre čiji je ulog upravo čast (dar i uzdarje, kao samo jedan od mnogobrojnih oblika koje poprima ta igra, podležu istoj logici). Francuski sociolog primećuje da je

delanje svakog pojedinca upravljeno prema izvesnom broju implicitnih principa, koji regulišu ponašanje i svih ostalih pripadnika zajednice, ali da ima prostora i za neznatna odstupanja budući da ih dotični dejstvenik kombinuje na osoben način i u zavisnosti od toga ko mu je i na koji način uputio izazov. Sva ta zapažanja vodila su zaključku da usklađeni habitusi proizvode prakse koje su usklađene tek toliko da održavaju igru oko koje se organizuje život zajednice, ali koje, zapravo, predstavljaju „relativno nepredvidljive“ improvizacije u predvidljivim okvirima.

Moglo bi se reći da je time što je odbio da uklopi ponašanje kabilskih seljaka u neki unapred konstruisan model ritualizovanih razmena, i što je sebi dao u zadatak da razmrsi kompleksne igre i strategije kojima u njima pribegavaju društveni dejstvenici, Burdije humanizovao strukturalistički diskurs a da ga nikad nije posve napustio. Presudan momenat za distanciranje od zavodljivog strukturalističkog pristupa bilo je otkriće da brak sa sestrom od strica, za koji se smatralo da je tipičan u kabilskoj zajednici, zapravo čini samo 3–4% svih sklopljenih brakova, dok je kod marabutskih porodica taj procenat neznatno veći i iznosi 5–6%. Dalje istraživanje brakova koji se sklapaju sa ćerkama očeve braće dovelo je Burdijea do zaključka da se iza te vrste nametnutih brakova skrivaju različiti materijalni i simbolički interesi, koji variraju od slučaja do slučaja i od okolnosti do okolnosti – najčešće je reč o načinu da se izbegne sramota zbog nemogućnosti da devojka nađe muža koji bi bio dostojan njenog porodičnog imena. I tako se Burdije „našao na putu značenja strategije“ (Bourdieu 1987: 31), koja je shvaćena kao „polusvesno ocrtavanje pravca delanja i sleda koraka, s posebnim naglaskom na vremenskoj dimenziji, u okolnostima manje--više čvrstih materijalnih i simboličkih struktura koje definišu prostor i granice mogućnosti“ (Spasić 2004: 305). Njegovo zanimanje za statistiku proizvelo je zapitanost nad empirijskom činjenicom koju su svi prevideli, da bi ta pronicljivost nadalje prerasla u promišljanje srodstva, u zamenu jezika pravila jezikom interesa i, na kraju, u osporavanje strukturalističke tradicije, kao i svih onih teorijskih modela naklonjenih formalizmu i suviše udaljenih od sveta društvenih dejstvenika.

Samo četiri godine nakon teksta o osećaju časti kod Kabila, Burdije je objavio studiju o kabilskoj kući, „The Kabyle House and the World Reversed“, u kojoj primenjuje strukturalistički metod kako bi kroz binarne opozicije mitološkog poretka čitao prostorne strukture i društvene odnose,

pre svih odnos polova. Uticaj levi-strosovske antropologije biće prisutan i dalje u njegovom radu, najviše u analizi klasifikacijskih borbi u društvu.

Burdije će još jednom problematizovati pitanje usklađenosti praksi društvenih dejstvenika i objektivnih struktura (umesto tržišta rada sada je reč o bračnom tržištu), ovog puta u situaciji krize kroz koju pedesetih i šezdesetih, usled širih socioekonomskih promena, prolazi seljaštvo u Francuskoj. Paralelno sa istraživanjima u Alžiru, Burdije je 1959. i 1960. vodio istraživanje u jednom selu u oblasti Bearn, na jugozapadu Francuske. Na osnovu prikupljenog materijala, u razmaku od deset i više godina, objaviće tri teksta – „Celibat et condition paysanne“, *Études rurales*, 1962; „Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction“, *Annales*, 1972; „Reproduction interdite. La dimension symbolique de la domination économique“, *Études rurales*, 1989. Ti tekstovi će se naći u knjizi *Bal celibatera (Le bal des célibataires. Crise de la société paysanne en Béarn*, 2002b), koja se pojavila pred kraj njegovog života.

Povratak korenima doneo je Burdijeju višestruki pomak u teorijskom smislu: najpre, ponovni susret s poznatom sredinom primorao ga je da se zapita nad mogućnošću da istraživač sa distance, na objektivan način sagleda predmet koji mu je blizak i čiji je on deo, pa je to preispitivanje, iako još uvek nije zadobilo formu razvijene teorije refleksivnosti, utkano u same tekstove; drugo, istraživanje u Bearnu označilo je definitivni raskid sa strukturalizmom; i treće, premda je još u radovima o Alžiru postalo jasno da Burdije veliki značaj pridaje simboličkoj dimenziji društvene stvarnosti, u Bearnu je razrađena ideja o opštem modelu simboličkih razmena.

U studiji o seoskim neženjama, Burdije nastupa kao pravi sociolog – povećani broj neženja među prvorođenim sinovima, naslednicima imanja, dovodi u vezu sa geografskim, demografskim i socioekonomskim faktorima. Na osnovu prikupljenih podataka, on konstatuje da geografska razlika potiskuje u drugi plan demografske i socioekonomske kriterijume koje je favorizovao predratni sistem bračnih razmena. Naime, dok su se ranije bračne strategije razvijale na osnovu toga da li je neko sin naslednik ili drugorođeni, trećerođeni, itd, a zatim na osnovu toga da li neko nasleđuje veliki posed ili sitan posed, početkom šezdesetih kao presudni kriterijum pojavljuje se to da li neko živi u zaseoku, gde po pravilu ostaju oni koji i dalje obrađuju zemlju, ili živi u selu i ne bavi se više poljoprivredom već obavlja službu u obližnjem gradu ili neki od poslova kod lokalnih zanatlija i trgovaca. Burdije je uočio da je glavna podela postala

podela na seljake, koji su i dalje bili vezani za zemlju, i seljane, koji su se preorijentisali na neagrarna zanimanja, što se odrazilo i na bračno tržište. Naime, većina muškaraca iz sela, i žena iz sela i zaselaka, nastojala je da nađe supružnika u selu ili u gradu, dok su se sinovi naslednici iz zaselaka našli u nezavidnom položaju, nemajući drugog izbora nego da se staraju o imanju koje su nasledili i tako osuđujući sebe na celibat.

Kako bi ilustrovaio razliku koja se kod seljaka i seljana javlja u mogućnosti prilagođavanja procesu urbanizacije, Burdije se bavi telesnim tehnikama jednih i drugih. On posmatra Božićni bal koji se svake godine održava u jednoj seoskoj kafani i koji je oduvek bio pogodna prilika da neoženjeni muškarci upoznaju svoje buduće supruge. Međutim, Burdije uočava da šezdesetih dolazi do primetnog izdvajanja neoženjenih momaka koji dolaze iz zaselaka. Njihova odeća, neizostavna beretka i tamno odelo, nije moderna, ponašanje je suzdržano, gledaju da budu što dalje od plesnog podijuma jer ne znaju moderne plesove, pa uglavnom razgovaraju jedni s drugima. Stid zbog vlastitog tela koji nastaje kada se oni koji dolaze iz zaselaka suoče sa urbanim stilom ponašanja i odevanja, za Burdijea je samo vidljivi znak globalnih društvenih promena (razvoj putne infrastrukture i veća prostorna pokretljivost, povećanje nivoa obrazovanja, najizraženije kod devojaka sa sela, urbanizacija sela...) i s njima povezane degradacije agrarnog kulturnog modela. U pomirenost seljaka sa slikom koju o njima imaju ljudi koji žive u gradovima, ali i ljudi iz njihovog sela koji su zbog posla ili školovanja u kontaktu sa gradskom kulturom, i u usklađivanju ponašanja sa tom slikom, Burdije prepoznaje još jedan vid ispoljavanja simboličkog nasilja. Posramljenost i osećaj niže vrednosti zbog seljačkog porekla i izgleda koji ga odaje deo su procesa širenja i legitimacije urbanog modela. Tim Dženkins zapaža da je francuski sociolog još tada ponudio jednu sofisticiranu teoriju o trenutku nepovratne istorijske promene kojom je otpočeo razradu ideje o simboličkom nasilju, isprva se koristeći samo pojmovima internalizacije i demoralizacije (Jenkins 2006: 66). Burdije naročito želi da istraži praksu usvajanja i ustanovljavanja urbanih kriterijuma prilikom odabira bračnog partnera, koja je postepeno dovela do restrukturacije lokalnog bračnog tržišta i njegovog integrisanja u jedinstveno, nacionalno bračno tržište. Dakle, dok su bračne strategije u nekada zatvorenoj seoskoj zajednici bile upravljane ka očuvanju nedeljivosti imanja, posleratne bračne strategije oblikuje težnja da se dostigne ili bar oponaša urbani način života.

Burdije nastoji da pronikne u logiku kojom se dejstvenici služe kada manevrišu svim onim karakteristikama – redosledom rođenja, bogatstvom i ugledom porodice, veličinom poseda, visinom miraza, itd. – koje se smatraju bitnim pri sklapanju brakova i koje, stoga, dobijaju poseban značaj u održanju položaja porodice u socijalnoj i ekonomskoj hijerarhiji. Kroz razgovore sa žiteljima sela on pokušava da otkrije implicitne principe koji organizuju odnos njegovih ispitanika prema izboru bračnog partnera. Upravo takvim postupkom, Burdije definitivno napušta strukturalističku tradiciju i umesto da postupke i rezonovanja izvodi iz srodničkih i ekonomskih struktura, on prati argumentaciju svojih ispitanika kako bi rekonstruisao logiku prakse; umesto da se zaustavi na onom što je eksplicitno i zvanično, što nalaže običajno pravo, on ispod površine dobijenih iskaza razotkriva slojeve strategija koje vode izboru podobnog supružnika; umesto da se zadrži na kontrastiranju tradicionalnog i modernog kulturnog modela, on se pita kako se u simboličkoj ravni uspostavlja hegemonija određenih obrazaca klasifikacije i merila vrednovanja ljudi, objekata i praksi (simbolička moć) i kakva je društvena pozadina „kolektivne konverzije vizije sveta“, koja degradira tradicionalno simboličko ustrojstvo.

Kada piše tekst o neženjama, Burdije još uvek ne koristi pojmove simboličke moći i simboličkog nasilja, ali njegovi teorijski komentari uveliko ukazuju na konstitušuću snagu simboličkog. Kroz analizu ponašanja na seoskom balu Burdije pokazuje kako se na plesnom podijumu odvija borba dva pogleda na svet i kako ishod te borbe kasnije proizvodi realne posledice u vidu nemogućnosti da neoženjeni naslednici imanja nađu supruge i tako nastave lozu. Osvrćući se četrdeset godina kasnije na svoj rad u Bearnu, on zaključuje da „Ako postoji jedna istina, onda je to istina da je istina društvenog sveta ulog borbe: zato što je društveni svet, jednim delom, predstava i volja; zato što predstava koju grupe stvaraju o samima sebi i o drugim grupama, jednim značajnim delom doprinosi nastanku toga što jesu grupe i što one čine“ (Bourdieu 2002b: 249). Burdije je na Božićnom balu postao svestan toga da „seljaci nisu uspeli da se konstitušu kao subjekt vlastite istine“ (*Ibid.*: 255) i da su izgubili simboličku bitku time što su se priklonili jednom drugom gledištu i principu uređivanja sveta, ne opirući mu se ili ga entuzijastično prihvatajući.

Bliskost koju je, vrativši se u mesto porekla ponovo uspostavio s praksom, ali ovog puta posredstvom već solidno izgrađene teorijske

postavke, Burdije je četiri decenije kasnije objasnio na sledeći način: „Sâm teorijski i metodološki napredak neodvojiv je od *konverzije* subjektivnog odnosa istraživača prema njegovom predmetu, a pomalo gorda izdvojenost posmatrača objektiviste ustupa mesto bliskosti (teorijskoj i praktičnoj) koju podupire teorijsko prisvajanje domorodačkog odnosa prema praksi.“ (Bourdieu 2002b: 216, istakao autor) „Teorijsko prisvajanje“ ne znači nekritičko ugrađivanje naivne vizije ispitanika u teoriju već da istraživač, ukoliko želi da razume, protumači i objasni društveni univerzum koji ima pred sobom, mora najpre da zna kako da pronikne u logiku kojom se služe oni koji su deo tog univerzuma, a zatim kako da iz te iste logike izade i kako da je, koristeći se svim raspoloživim naučnim resursima, umesto iz „žablje“ sagleda iz perspektive „konjanika u preletu“, kako će to opisati u jednom kasnijem osvrtu. Bavljenje seljacima u Kabiliji i seljacima u Bearnu, koji su delili sličan diskurs o časti i sramoti i u ritualima sledili gotovo istovetna pravila, omogućilo je Burdijeu da definiše svoj odnos prema svakom vidu intelektualizma, bilo da je reč o striktno objektivističkim i artificijelnim viđenjima društvenog sveta (koje srećemo u strukturalizmu), bilo da je reč o „spontanim sociologijama“ ispitanika koji se, želeći da budu na visini zadatka, nesvesno pretvaraju u teoretičare sopstvene prakse. Kritički odnos prema neutemeljenim teorijskim apstrakcijama, Burdije objašnjava time što mu je sociološki rad u Kabiliji i Bearnu pomogao da prevaziđe sve cenzure koje su činile sastavni deo školskog nasleđa i da, koristeći se naučnim jezikom, kaže nešto o stvarima koje je nauka zapostavljala ili sistematski obezvređivala (Bourdieu 1987: 32–33).

Bearn je bio mesto gde je Burdije mogao da opravda upotrebu intuicije u naučnom saznanju. To je bio teren gde mu je njegova lična „spontana sociologija“, ona koja ga je verovatno i usmerila ka svetu nauke, pomogla da rekonstruiše svet svog detinjstva i da sve ono što je taj svet u njemu tada proizvodio kao zapitanost, uočavanje pravilnosti, uspostavljanje veza i nesigurno uopštavanje, uobličili u vidu teorije čije je važenje nadilazilo konkretni kontekst. U kasnijem osvrtu na istraživačko iskustvo stečeno u Bearnu, Burdije konstatuje da je „ta prva, promišljena i metodička vežba iz refleksivnosti nesumnjivo bila polazište za neprestano kretanje između refleksivnog momenta objektivacije prvobitnog iskustva i aktivnog momenta investiranja tako objektiviranog i kritici podvrgnutog iskustva u činove objektivacije koji su uvek udaljeniji od tog iskustva.

Nema sumnje“, smatra on, „da se upravo u tom dvojnog momentu malo-pomalo konstruisao subjekt saznanja koji istovremeno predstavlja jedan 'antropološki pogled', sposoban da obuhvati nevidljive odnose, i jedno (praktično) ovladavanje sobom, zasnovano, na primer, na progresivnom otkrivanju 'sholastičke pristrasnosti', o kojoj je, uzgred, govorio Ostin, i posledica te pristrasnosti“ (Bourdieu 2003a: 52–53). Iako ovde skicirana putanja refleksivnosti nije eksplicirana u tekstovima o seljačkom društvu u Bearnu, ona je očita u Burdijeovom nastojanju da u opisima i komentarima pronađe pravu meru distanciranosti i bliskosti. Položaj istraživača koji mora da uspostavi balans između ta dva ugla gledanja na društveni svet Burdije poredi sa ulogom fotografa. Fotografija je, piše francuski sociolog, manifestacija distance posmatrača koji nešto beleži i koji pritom ne zaboravlja da je tu da bi beležio, ali ona istovremeno podrazumeva i bliskost sa posmatranim pojavama, bliskost koja mu donosi sposobnost da razume i interpretira i neprimetne detalje (Reed-Danahay 2005: 97). Naizmenično primicanje pojavama koje se ispituju i odmicanje od njih, sačuvalo je Burdijea od toga da ne upadne u zamku populizma, često prisutnog u tadašnjoj etnografskoj literaturi o francuskom selu, s jedne strane, i od akademskog intelektualizma koje je, kako Burdije procenjuje, najčešće bilo odraz klasno-rasističkih predrasuda, s druge. Tako je uspeo da svoje seosko poreklo, dakle nešto što se obično smatralo nedostatkom ili otežavajućom okolnošću, iskoristi u svojim istraživanjima u Alžiru i Bearnu na najbolji mogući način, a da pritom zadrži neophodno kritičko odstojanje u odnosu na ljude i podneblja za koje je bio vezan.

Od svih pojmova koje Burdije koristi u svojim prvim istraživačkim radovima najveći trag u društvenoj teoriji ostavio je svakako pojam *habitus*. On je vremenom doživeo razne modifikacije, pa se tako u Burdijeovim radovima može naći desetak različitih određenja (Brubaker 2005: 26). Danas se on, uz manja odstupanja, koristi kako bi se opisao „sistem internalizovanih dispozicija koje posreduju između društvenih struktura i praktičnog delanja, koji oblikuju one prve i koji regulišu ove druge“ (*Ibid.*: 43). Raširenu upotrebu tog termina Luj Pento (Louis Pinto) dovodi u vezu s njegovom višedimenzionalnošću, koja postoji zahvaljujući Burdijeovim različitim interesovanjima s početka karijere i raznovrsnim istraživačkim iskustvima koja su iz njih proistekla. On izdvaja četiri dimenzije habitusa: dispozicionalnu, distributivnu, ekonomsku i kategorijalnu. Dispozicionalna dimenzija, koja je sačinjena je od dve komponente – prakseološke

(smisao za orijentaciju u društvenom svetu) i afektivne (nade, očekivanja, aspiracije, sklonosti, ukusi), razvijena je upravo na osnovu studija seljaštva u Kabiliji i Bearnu, čija je inicijalna ideja bila da se preispitaju koreni gotovo savršene korespondencije objektivnih i subjektivnih struktura, strukture društvenih odnosa i njima prilagođenih praksi. Sredinom šezdesetih i početkom sedamdesetih, u nizu radova posvećenih obrazovnom sistemu (Bourdieu 1966, 1975a; Bourdieu et Passeron 1985 [1964], 1968, 1970; Bourdieu et De Saint-Martin 1970, 1975), kao i u knjizi o posetiocima muzeja (Bourdieu, Darbel and Schnapper (1991 [1969]), Burdije problematizuje nejednakosti spram kulture i povezuje ih sa nejednakom distribucijom dispozicija, koje su instrument odgovarajuće aproprijacije i, kao takve, omogućuju razvijanje bliskosti u odnosu prema legitimnoj kulturi, i školskoj kulturi kao jednom od njenih derivata. U analizama u okviru sociologije obrazovanja i sociologije umetnosti ovaj distributivni aspekt habitusa dobio je centralno mesto. Iza osećanja časti kod Kabila, sklapanja braka u Bearnu, bavljenja fotografijom ili posećivanja muzeja, Burdije otkriva interese i strategije i uvodi novu dimenziju habitusa – ekonomsku. Do spoznaje o kategorijalnoj funkciji habitusa Burdije dolazi kroz proučavanje običaja i prostorne organizacije kabilske zajednice, kada u njihovoj logici prepoznaje binarne opozicije koje, osim što su ustanovljene kroz prakse i objektivirane u prostoru, čine organizujuće načelo opažanja, vrednovanja, klasifikovanja i rangiranja ljudi, praksi i objekata, koje usvajaju svi članovi date zajednice. Prema Burdijeovom mišljenju, pogled na svet i odnos prema svetu nastaje i funkcioniše po principu razlikovanja, deljenja, razvrstavanja (Bourdieu 1975b; Bourdieu et Delsaut 1981). U daljem radu, Burdije će pažnju više usmeriti ka formi koju rad klasifikacije dobija u pojedinim sferama društva (umetničkoj, saznoj i dr), a naročito na nivou države i njenih administrativnih tela (Pinto 2002 [1998]: 50–55).

Proučavanje distributivne dimenzije habitusa odvelo je Burdijea u pravcu razrade pojma klasnog habitusa. „Kao 'jesam' koje se svodi na 'imam', na 'bio sam', na 'učinio sam', habitus je proizvod procesa usađivanja i prisvajanja neophodnih da bi proizvodi kolektivne istorije, a to su objektivne strukture (npr. jezika, ekonomije, itd.), uspeli da se reprodukuju, u obliku trajnih dispozicija, u svim organizmima (koje možemo, ako želimo, zvati pojedincima) trajno izloženim istim uslovljavanjima, dakle postavljenim u iste materijalne uslove postojanja. To znači da

sociologija smatra istovetnim sve biološke jedinice koje su, budući da su proizvod istih objektivnih uslova, podloga istih habitusa: društvena klasa kao sistem objektivnih odnosa treba da bude postavljena u odnos ne sa pojedincem ili 'klasom' kao *populacijom*, tj. kao zbirom bioloških jedinica koje je moguće prebrojiti i izmeriti, već s klasnim habitusom, utoliko što on predstavlja sistem dispozicija koje su (delimično) zajedničke svim proizvodima istih struktura“ (Burdije 1999a: 169–170, istakao autor). Uvodeći sličnost dispozicija kao element društvene diferencijacije, Burdije je redefinisao pojam klase. Takav postupak omogućio mu je da određivanje klasnog položaja preko objektivnih pokazatelja dopuni i subjektivnom dimenzijom, ličnim doživljajem pripadanja koji se nalazi s onu stranu svesne klasne identifikacije i potpada pod domen osećaja za vlastitu poziciju u društvu i nesvesnog usvajanja ograničenja ili sloboda koje proističu iz te pozicije. „Klasni *habitus* je ništa drugo do *iskustvo* (u njegovom najuobičajenijem smislu) koje momentalno otkriva nadu ili ambiciju kao razumnu ili nerazumnu, neku robu kao dostupnu ili nedostupnu, neko delanje kao primereno ili neprimereno“ (Bourdieu, Boltanski, Castel, Chamboredon & Schnapper 1990 [1965]: 5, istakao autor). Tako shvaćena, klasa postaje relacioni, te za sociologe teško uhvatljiv pojam budući da se klase „konstituišu preko svojih praksi, koje su eminentno klasifikatorne“ (Spasić 2004: 294).

Burdije će u knjizi *La Distinction* (Bourdieu 1979a) klasnu strukturu francuskog društva posmatrati kroz stilizaciju života tri klase – dominantne klase/buržoazije, srednje klase i narodske klase/radništva i seljaštva – prepoznajući klasu u koherentnosti izbora koji se tiču konzumacije umetničkih dela, provođenja slobodnog vremena, odlaska na odmor, ishrane, odevanja, kao i estetskih i moralnih sudova koji ih prate. Ova studija stilova života i specifično klasnih praksi jeste pokušaj da se pomire marksistički i veberijanski pristup tako što će se „klase proučavati *u formi statusnih grupa*, uz fokusiranje ne na spoljašnje uslove života (koji, u krajnjoj instanci, jesu temeljni izvor njihove moći i privilegije), već na njihove deljene dispozicije i njihove 'objektivno usklađene' prakse, koje drugi percipiraju kao pozitivne ili negativne znake prirodne ili društvene vrednosti i koje, stoga, doprinose legitimizaciji društvenog poretka“ (Burbaker 2005: 49, istakao autor). Klasa, osim što odražava različito distribuirane dispozicije, koje su proizvod različitih životnih uslova, odražava razliku u količini posedovanih kapitala i strukturi tih kapitala, pa su tako

međuklasne razlike u životnim stilovima, i njihove unutarklasne varijacije, objašnjene na osnovu dve dimenzije – količine kapitala (ekonomskog kapitala, socijalnog kapitala, tj. resursa do kojih se dolazi zahvaljujući uključenosti u određene mreže i grupe, kulturnog kapitala – njegovog oteľovljenog oblika, tj. telesnih i kognitivnih dispozicija, objektiviranog oblika, tj. kulturnih dobara i institucionalizovanog oblika, tj. formalnih obrazovnih kvalifikacija) i strukture kapitala (relativne zastupljenosti ovih kapitala, u francuskom slučaju pre svega ekonomskog i kulturnog, u ukupnom kapitalu). Kao što će utvrditi nekoliko godina kasnije, za Burdijea „struktura distribucije različitih tipova i podtipova kapitala, u datom vremenskom trenutku, predstavlja imanentnu strukturu društvenog sveta, tj. niz prinuda, upisanih u samu realnost tog sveta, koja upravlja njegovim funkcionisanjem na trajan način, određujući izgled na uspeh za prakse“ (Bourdieu 1985a: 242).

Takvo hipostaziranje strukture dobiće poseban vid kroz Burdijeovu razradu pojma polja. Iako se, naizgled, Burdijeov rad na teoriji polja odvijajo na sporednom koloseku u odnosu na prva etnografska i sociološka terenska istraživanja, on nije mogao da ne bude obeležen stavovima i pogledima koji su se tokom njih iskristalisali. „Možemo se zapitati nije li pojam habitusa, prvi od važnih pojmova koji je rasvetľen, obuhvatao izvesne mogućnosti koje su kasnije razjašnjene i sistematizovane kroz zaista centralan pojam polja: misľiti u terminima dispozicije, na šta nas poziva teorija habitusa, već znači, makar delom, misľiti u terminima relacije jer u društvenom svetu biti znači biti pozicioniran i pozicionirati se u jednom izdiferenciranom prostoru prilagođavajući se njegovim mogućnostima i samo tim mogućnostima“ (Pinto 2002 [1998]: 52). Burdije započinje svoje izučavanje polja kroz bavljenje poljem književnosti, a tekst „*Champ littéraire et projet créateur*“, koji je nastao kao rezultat tog rada, objavljen je 1966. u časopisu *Temps modernes* (Bourdieu 1966b). Nešto kasnije, dok je držao kurs o Veberovoj sociologiji religije, Burdije je shvatio da je pomenuti tekst bio previše obojen interakcionističkom perspektivom i da mu je nedostajala analiza objektivnih struktura koje određuju karakter veza između pojedinaca, grupa i institucija i njihova ponašanja u polju. Bio je to, kaže Burdije, trenutak kada je progledao (Susen and Turner: 116). Tako su, zapravo, Veberovi radovi iz sociologije religije (Veber 1989, 1997, 1998) podstakli Burdijea da razvije teoriju polja. Novi uvidi ugrađeni su u sociološku studiju o formiranju religijskog

polja, koja je objavljena 1971. godine (Bourdieu 1971). U njoj se pojavljuju svi elementi polja, kasnije prisutni u ostalim radovima u kojima Burdije nastavlja da proučava pojedina polja društvenog prostora – univerzitet-sko, naučno, umetničko, birokratsko, polje izdavaštva, polje kulturne produkcije, polje moći, polje novinarstva i druga. Konstituisanje religijskog polja Burdije povezuje sa nastankom „korpora religijskih specijalista“, koji monopolizuju upravljanje sredstvima spasenja na osnovu svoje društveno priznate specifične kompetencije, koja podrazumeva ovladavanje ne tako poznatim i dostupnim verskim učenjima i praksama, odnosno posedovanje religijskog kapitala. Ovde se prvi put pominje pojam kapitala polja i definiše se kao „akumulirani simbolički rad“ (*Ibid.*: 305). Taj kapital predstavlja zalag konkurentske borbe koja se odvija između raznih religijskih instanci, kako pojedinaca tako i institucija, a sâm je „proizvod spoljašnjih odnosa konkurencije“. Burdije na ovom mestu koristi pojam homologije kao bi objasnio zavisnost specifičnih interesa unutar polja, organizovanih oko akumulacije religijskog kapitala, od interesa koji se artikulišu u okvirima čitavog društvenog prostora. Kapital verskog autoriteta, čiji je nosilac crkva, neka druga organizaciona jedinica ili versko lice, „zavisi od materijalne i simboličke snage grupa ili klasa koje je u stanju da mobilise nudeći im dobra i usluge koje mogu da zadovolje njihove religijske interese, dok je sama priroda tih dobara i tih usluga zavisna u tom smislu što je posredovana pozicijom koju data verska instanca zauzima u strukturi religijskog polja. [...] Taj cirkularni, ili dijalektički, odnos [...] jeste u osnovi harmonije koja se zapaža između religijskih proizvoda koje polje nudi i potražnje laika, a u isto vreme i homologije između pozicija proizvođača u strukturi polja i pozicija koje u strukturi klasnih odnosa imaju konzumenti njihovih proizvoda“ (*Ibid.*: 319). Struktura distribucije kapitala verskog autoriteta suprotstavlja dve glavne struje unutar religijskog polja: s jedne strane imamo crkvu, koja putem raznih strategija nastoji da očuva svoju monopolsku poziciju u polju, utemeljenu na „kapitalu institucionalne ili svetotajne milosti“, a s druge proroka i sektu koju on predvodi, koji kao deo strategije zadobijanja podrške i priznanja nude novu formulu spasenja, dovodeći samim svojim postojanjem u pitanje autoritet crkve i njenu dominantnu poziciju. Homologija se odslikava u težnji polja religije da, u svojoj strukturi, tj. konfiguraciji objektivnih odnosa instanci koje zauzimaju različite pozicije u proizvodnji, reprodukciji i distribuciji religijskih dobara, „reprodukuje“ odnose

sile između grupa ili klasa, ali u jednom preobličanom vidu, svojstvenom polju u kojem se borba vodi za održanje, odnosno promenu simboličkog poretka (*Ibid.*: 328). Prema Burdijeju, struktura odnosa polja religije i polja moći, odnosno polja društvenih klasa, „upravlja“, „reguliše“ konfiguraciju odnosa koji su konstitutivni za religijsko polje, što objašnjava zašto je njegova autonomija tek relativna.

Već u ovom prvom radu o jednom društvenom polju prisutne su osnovne pretpostavke teorije polja. Društveni prostor je izdiferenciran univerzum, sačinjen od društvenih polja, među sobom rangiranih na osnovu kapaciteta da sopstvenu logiku i pravila funkcionisanja nametnu drugim poljima. Svako od polja ima svoja „pravila igre“ i svoje specifične uloge, koji kao kapital, tj. „društveni odnos *moći*“, postoje samo u polju i zahvaljujući polju koje ga konstituiše kao ulog i instrument borbe, izbavljajući ga tako od beznačajnosti i nedelotvornosti na koju bi neminovno bio osuđen u nekom drugom polju ili u nekom drugom stanju polja“ (Bourdieu 1989: 375, istakao autor). Polje je strukturisana celina pozicija koje, na osnovu relevantnih svojstava – kapitala operativnih u datom polju – zauzimaju pojedinci, grupe i institucije. Položaj društvenih dejstvenika u distribuciji kapitala određuje i njihove strategije, koje mogu biti strategije održanja postojećeg odnosa snaga ili subverzivne strategije. Konflikt između „ortodoksnih“ i „neortodoksnih“ snaga, između „sveštenstva“ i „jeretika“, između pozicioniranih dejstvenika (pojedinaca i tela koji su etablirani) i pridošlica u polje, između nosilaca tzv. vremenskog kapitala, koji oličava heteronomni princip u polju, i nosilaca specifičnog kapitala, čija je vrednost funkcija autonomije polja, predstavlja obrazac po kojem se odvija strukturiranje svakog pojedinačnog polja. Borba koja se odvija unutar polja ima za cilj ili akumulaciju kapitala specifičnog za dato polje ili redefinisavanje tog kapitala. Burdijeova koncepcija polja ovde se ukršta sa dirkemovskom analizom borbi za priznanje i simboličku dobit (Lahire 2012: 152). Naime, borba kapitala je istovremeno i borba za legitimnost kapitala koji se zastupa, tj. borba za simbolički kapital. Pojedinci, grupe i institucije raspoređuju se u hijerarhiji polja u zavistnosti od toga da li i u kojoj meri poseduju legitiman kapital, kapital koji je konstitutivan za dato polje, i na osnovu toga se dele na dominantne i dominirane. Međutim, u stanjima koja odlikuje nešto izraženiji upliv spoljne logike procenjivanja i rangiranja dejstvenika, njihovih praksi i postignuća u granicama datog polja, hijerarhija polja se udvaja, te se,

s jedne strane, uspostavlja hijerarhija po principu internog priznanja, a s druge hijerarhija na temelju kriterijuma koji su uvezeni spolja, iz nekog drugog polja. U ovom poslednjem slučaju, svaka od hijerarhijskih lestvica ima svoje dominantne i svoje dominirane. Burdije pravi razliku između „beda pozicije“, koja se vezuje za postojanje dominiranih u pojedinim društvenim poljima, i „beda uslova života“, koja opisuje poziciju dominiranih u društvu. Polja, tako, dovode do pluralizacije ispoljavanja dominacije, čije posledice ne treba potcenjivati. „Relativna inferiornost onih koji su inferiorni među superiornima, poslednji među prvima, jeste ono što definiše bede pozicije, koje su nesvodive na bede uslova života, ali koje su isto tako stvarne i duboke. Te relativne bede se ne daju relativizovati“, zaključuje francuski sociolog (Bourdieu 2002c: 246–247).

Iako duboko podeljeni borbama za ostvarivanje specifičnog interesa, dejstvenike u polju ujedinjuje prećutni konsenzus oko opravdanosti postojanja tog-i-takvog polja (principijelno slaganje oko neslaganja i načina njegove regulacije). U pozadini investiranja u igru koja se odvija u polju leži stapanje sa njegovom logikom, njegovim internim pravilima (*nomos* polja), do kojeg dolazi postepeno, kroz prakse, svakodnevne rutine, trening uma i tela. Ulaskom u polje, dejstvenici se izlažu usađivanju nekih temeljnih pretpostavki, vrednosti, normi, teorija, čime se osnovni sistem dispozicija dograđuje nivoom specifičnih dispozicija i dalje razvija u pravcu jednog habitusa polja. „Svako polje je institucionalizacija jednog gledišta kroz stvari i kroz habituse. Specifični habitus, koji se pridošlicama nameće kao pravo na ulazak, nije ništa drugo do jedan način mišljenja (jedan *eidōs*), princip jedne specifične konstrukcije stvarnosti, utemeljen u jednom pre-drefleksivnom verovanju u neospornu vrednost instrumenata konstrukcije i tako konstruisanih predmeta (jedan *ethos*)“ (Bourdieu 1997a: 120).

Iako praksu društvenih dejstvenika isprva definiše kao „proizvod dijalektičkog odnosa jedne situacije i jednog *habitus*a“ (Burdije 1999a [1972]: 162, istakao autor), sa prelaskom na proučavanje društvenih polja, praksa se određuje kao plod susreta jednog polja i jednog habitusa. „Utoliko što definiše prvobitne uslove proizvodnje razlika između habitusa, struktura klasnih odnosa – shvaćena kao polje sila koje se izražava u neposredno ekonomskim ili političkim antagonizmima i, u isti mah, u sistemu simboličkih položaja i opozicija – obezbeđuje eksplikativni princip sistemskih osobina koje praksa aktera iz određene klase poprima u različitim oblastima delovanja, čak i ako ta praksa u svakom posebnom

slučaju duguje svoj konkretan oblik zakonima svojstvenim svakom od razmatranih podsistema“ (Burdije i Paseron 2012: 31). Ipak, jednom kada se nađe u polju, habitus svakog od dejstvenika nastoji da se „prilagodi“ habitusu polja i uglavnom je reč o polusvesnim promenama koje idu uz one nameravane i kontrolisane. Burdije pretpostavlja da je u osnovi toga „praktična kompatibilnost“ izvornog habitusa i habitusa polja, a ne eksplicitan ili implicitan zahtev za prilagođavanjem (Bourdieu 1997a: 120).

Prelazak na razradu teorije polja označio je obrt i u pogledu shvatanja dominacije. Dok je u početnoj fazi, kroz proučavanje slabije izdiferenciranih sredina i zajednica, nastojao da utvrdi korene usaglašenosti subjektivnih i objektivnih struktura, polazeći od pretpostavke da u tome leži univerzalno objašnjenje pristajanja na poredak dominacije i reprodukcije strukture društvenih odnosa, po povratku u Francusku Burdije počinje da svoju teorijsku konstrukciju prilagođava izdiferenciranim društvima Zapada u kojima vlada kapitalistička ekonomija i koje odlikuje manje ili više izražena klasna podeljenost. Premeštanjem fokusa na društva sa uznapredovalom funkcionalnom diferencijacijom, pitanje na koji način podela društvenog rada utiče na „podelu rada dominacije“, tj. kako se dominacija ispoljava u pojedinim društvenim univerzumima i kakvi su efekti tog razlamanja dominacije, postalo je naročito važno. Burdije zapaža da konstituisanje relativno autonomnih polja predstavlja udaljšavanje od modela „podele rada dominacije“ među grupom specijalista, koja je podrazumevala koncentraciju moći u rukama malog broja ljudi, i prelazak na model „podele rada dominacije“ među više različitih i konkurentskih grupa specijalista. Nastankom polja, moć se diferencira i rasparčava. I premda dominacija nema jedno ishodište, jedan centar koji bi bilo lako identifikovati, iz Burdijeove teorijske postavke proizlazi da dominacija ipak totalizuje društveni prostor, ali na takav način da ga pri tom ne unifikuje. Reč je, naime, o shvatanju prema kojem se između polja i društva, odnosno između samih društvenih polja, uspostavljaju odnosi strukturne homologije, a preko njih „sasvim poseban oblik veze kauzalne međuzavisnosti“ (Bourdieu 1989: 375). Kasnije će Burdije tu specifičnu povezanost društvenih polja plastično prikazati upoređujući funkcionisanje polja s Kalderovim (Alexander Calder) *Mobilima* kod kojih se izmeštanjem iz ravnoteže jednog dela pokreće čitava konstrukcija, pri čemu svaki deo reaguje različito, u skladu sa svojim položajem u odnosu na epicentar, svojim oblikom i težinom.

Moć se „ostvaruje i ispoljava samo putem celog skupa polja koja su ujedinjena *organskom solidarnošću*, koja su, dakle, istovremeno različita i međusobno zavisna. Preciznije, ona se vrši, na neprimetan i anonimnan način, preko delanja i protivdelanja, naizgled anarhičnih ali zapravo nastalih pod strukturnom prinudom, dejstvenika i institucija smeštenih u poljima“; pojedinci, grupe i institucije unutar polja bivaju „uključeni u nizove legitimirajućih razmena, koji su sve duži i duži i sve kompleksniji i kompleksniji, dakle, simbolički sve efikasniji i efikasniji, ali koji isto tako ostavljaju sve više i više prostora, makar potencijalno, konfliktima moći i autoriteta“ (Bourdieu 1997a: 123–124, istakao autor). Te sukobe Burdije locira u polje moći i vidi ih kao nadmetanje različitih principa dominacije, opet, oko dominacije. Iako smatra da političko polje i polje ekonomije pokazuju izrazite tiranske tendencije, ovo poslednje naročito u razvijenim kapitalističkim društvima, francuski sociolog napominje da ne postoje neki „transistorijski zakoni odnosa u kojem se nalaze polja“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 109) i da, stoga, proučavanje dominacije ne treba blokirati tezom o jednoj krajnjoj determinanti. Analiza koja počiva na uvažavanju istorijskih specifičnosti odnosa polja i odnosa unutar polja jeste, prema Burdijeovom mišljenju, prioritetni i ujedno najteži zadatak koji stoji pred sociolozima.

Burdijeov put

Videli smo da su prva Burdijeova istraživačka iskustva u Alžiru i u Bearnu u isti mah isprovocirala i oblikovala njegove naučne sklonosti i preokupacije, intelektualne naklonosti i animozitete, kao što su pokrenula i proces samootkrivanja i radikalnog promišljanja sopstvene naučne prakse, koji se nadalje razvijao zajedno s radom na „rašćaravanju“ sveta.

Na ta dva terena Burdije bira da prouči teme kojih bi se u datom trenutku i u datom kontekstu malo prihvatio – on se pretežno bavi ljudima koji se teško prilagođavaju društvenim promenama i, ne sasvim slučajno, seoskim stanovništvom koje je prinuđeno da se suoči s prelaskom na kapitalističku ekonomiju ili urbanizacijom, i koje ostaje zarobljeno u procepu između tradicionalnog i modernog. Te i slične teme su u francuskoj etnografiji i ranije obrađivane, štaviše, smatralo se da etnografija, etnologija i ruralna sociologija, pedesetih još uvek nedovoljno

razvijena, imaju monopol na bavljenje krizom seljačkog društva. Rat u Alžiru ponukao je mnoge istraživače da još jednom razmotre pitanja istorijskog razvoja, dinamike kapitalističkog sistema, kolonijalizma. Burdije je, međutim, svesno izbegao tada prilično prihvaćenu perspektivu istorijske sociologije, mada je sâm bio veliki poštovalac svega onoga što je na tom polju uradila škola Anala. Ni u to vreme popularni politizovani i angažovani pristupi, poput Sartrovog, nisu pokolebali Burdijea u nameri da tematizuje ono što je kroz neposredno iskustvo doživeo kao najveći problem i što je, prema njegovom mišljenju, u egzistencijalnom i teorijskom smislu prevazilazilo okvire konkretne situacije i istorijskog trenutka. Zašto je, dakle, Burdije izabrao da iznutra prouči život ljudi koji se suočavaju s radikalnom promenom socijalnog i prostornog ambijenta, kada su opšta naučna interesovanja išla u sasvim drugom smeru?

Burdijeovo isključivanje iz tadašnjih dominantnih naučnih i intelektualnih tokova delom se može objasniti razlozima lične prirode. Njegovo seljačko poreklo i prelazak u grad zbog nastavka školovanja odigrali su veliku ulogu u formiranju njegovih interesovanja. Burdije je rođen u selu Dangen, na jugozapadu Francuske. Njegov otac, sin poljoprivdenika, bio je prvi u porodici koji je napustio poljoprivredu zaposlivši se kao poštari u rodnom selu, da bi potom napredovao do službeničke pozicije u pošti u susednom selu, dok je majka poticala iz imućne i ugledne seoske porodice. Kako je bio dobar đak, Burdije je nastavio školovanje najpre u gimnaziji u Pou, da bi se sa sedamnaest godina preselio u Pariz, gde se upisao u gimnaziju *Louis-le-Grand*, koja je kroz trogodišnju nastavu pripremala đake za upis na prestižne visoke škole, i gde je u internatskom okruženju otpočeo njegov život sa decom iz pariskih buržoaskih porodica. Tada Burdije otkriva teškoće uklapanja u novu sredinu i one fine razlike koje su oblikovale odnos dece različitog porekla. Iskustvo boravka u internatu, napisao Burdije u svojoj sociologizovanoj autobiografiji, „odigralo je, bez sumnje, odlučujuću ulogu u formiranju mojih dispozicija; naročito jer sam zbog njega postao sklon realističnoj (floberovskoj) i konfliktnoj viziji društvenih odnosa, koja je, još od najranijeg školovanja, bila u suprotnosti sa miroljubivom, moralizatorskom i neutralizovanom vizijom koju, čini mi se, podupire protežirano iskustvo buržoaskih života“ (Bourdieu 2004: 117).

Susret sa seoskom zajednicom Kabilije, koja ga je podsećala na okruženje u kojem je odrastao, a potom i sa svetom njegovog detinjstva, reaktualizovao je stare dispozije. U Alžiru je Burdije bio svedok

masovnog izmeštanja seljaštva u svakom smislu – prostornom, socijalnom, simboličkom. Empatija prema ljudima koji su dominirani i uz to izopšteni, neprilagođeni, marginalizovani, bespomoćni i prepušteni sami sebi, prerasla je tako u sociologiju koja traga za oblicima i mehanizmima dominacije, ali i za svim onim kognitivnim i telesnim, suptilnim i manje suptilnim tehnikama putem kojih ljudi izražavaju vlastito iskustvo odnosa moći. Burdijeov „podeljeni habitus“ takođe se pomalja i u studiji o neženjama u Bearnu. U osnovi Burdijeovog pogleda na bliski svet seljačkog društva jeste dvostruka rastrzanost njegovog „društvenog bića“: poreklo prve objašnjava se time što je bio izložen disparatnim obrascima socijalizacije – onim progresističkim, u moralnom i političkom smislu, za koje je bio zaslužan njegov otac, i onim obeleženim tradicionalnom kulturom francuskog sela, koju je nastojala da mu usadi majka (samo neko ko je, poput njega, na svojoj koži osetio sve izraženije podvajanje između urbanizovanog sela i okolnih zaselaka, te između seljaka i seljana, mogao je tome da prida odgovarajuću težinu u opisu novih pravila koja modeluju simboličke igre na bračnom tržištu); druga vrsta ideoafektivne podeljenosti proisticala je, naravno, iz istovremene aktivnosti starih dispozicija, koje su odražavale skromno socijalno poreklo, i novih dispozicija, koje su stečene tokom godina i godina obrazovanja i naukovanja (i jedne i druge su u Burdijeovom slučaju odigrale veoma važnu ulogu u definisanju specifične epistemološke pozicije i nalaženju prave mere bliskosti i distanciranosti u odnosu na predmet proučavanja).

Takav dispozicioni sklop svakako je u velikoj meri odredio način na koji se Burdije pozicionira u naučnom polju sredinom pedesetih, kada objavljuje prve radove i počinje da privlači pažnju kolega. Njegov ulazak u polje bio je obeležen njegovim viđenjem stanja polja u tom trenutku, viđenjem koje je bilo zasnovano na samo donekle promišljenim i artikulisanim naučnim razlozima. Izbor predmeta i metoda proučavanja, prećutni dijalog s kolegama-konkurentima kroz koji šalje poruku i gradi prepoznatljivi identitet, sve je to bio deo strategije kojom Burdije pronalazi i naznačava svoje mesto u naučnom polju. Kako će kasnije objasniti, u „prostoru mogućnosti“, prostoru svih viđenja strukture polja i aktuelnih i potencijalnih pozicioniranja (odabira teorijskih pozicija, pojmova, metoda, tehnika), naučne i intelektualne sklonosti jesu te koje, kakvo god da je njihovo izvoriste – naučnog ili prednaučnog karaktera – na polusvestan način određuju kako će se neko opredeljavati u zadatim okvirima i

kako će se oblikovati reagujući na ono što je u ponudi. „Prostor mogućnosti se realizuje kroz pojedince koji ispoljavaju 'privlačnost' ili 'odbojnost', koja zavisi od njihove 'težine' u polju, tj. od njihove vidljivosti, i takođe od većeg ili manjeg afiniteta između habitusa, koji vodi tome da se misli i delanja datih pojedinaca vide kao „simpatična“ ili „antipatična“ [...] „te simpatije i antipatije, koje su u vezi s ličnošću koliko i s njenim delima, jesu jedan od principa brojnih intelektualnih izbora, koji ostaju potpuno nejasni ili se često doživljavaju kao neobjašnjivi budući da aktiviraju dva habitusa“ (Bourdieu 2004: 36–37), piše francuski sociolog.

Na osnovu Burdijeovih najranijih istraživačkih radova može se zaključiti da je na njegovu početnu poziciju i dalji put uticalo nekoliko ključnih elemenata: nezadovoljstvo zbog ignorisanja duboke klasne podeljenosti kako francuskog tako alžirskog društva, te zbog konvencionalnog pristupa klasnim podelama i antagonizmima, pretežno sputanog marksističkim ekonomizmom; otpor prema intelektualnim modama, pre svega prema sartrovskom egzistencijalizmu koji je u to vreme kolonizovao misao o društvu; averzija prema disciplinarnom narcizmu, naročito onom koji se mogao naći kod filozofa i koji se pre svega ispoljavao kroz sholastičko mišljenje ili otvoreni prezir prema pozitivizmu; naklonjenost marginalnim akademskim institucijama, te nepriznatim naučnicima koji su se, u okviru tih institucija, bavili ne baš prestižnom problematikom. Tek na terenu u Alžiru i u Bearnu, Burdije je uspeo da, baveći se ne tako popularnim i naizgled nepodsticajnim temama, sva svoja interesovanja, nezadovoljstva, naučne preokupacije, stečena znanja i iskustva ugradi u jednu teoriju društvenog sveta. Svaku od ranije razmotrenih tema on je iskoristio i za dijalog sa svojim savremenicima, ali i sa filozofskom tradicijom u celosti. Na taj način, istraživački rad je bio upotpunjen jakom teorijskom postavkom, što je, pokazalo se, presudno doprinelo tome da Burdije stvori potpuno novu poziciju u naučnom polju.

Prvi Burdijeovi radovi nisu imali veliki odjek u naučnom svetu kao oni u kojima se mladi sociolog uglavnom bavio francuskim obrazovnim institucijama, koji su nastali po njegovom povratku iz Alžira. Neki od njih su, doduše, nakon nekoliko godina, našli svoje mesto u Burdijeovim knjigama, ali su ideje i pojmovi koji su se u prvim tekstovima tek nazirali, u kasnijim verzijama već bili razrađeni. Osim toga, u pojedinim dopunjenim i „upeglanim“ verzijama više nije bilo istraživačkog materijala kojim su prvi tekstovi obilovali, pošto je sve bilo podređeno logičkom

usavršavanju pojmovnih konstrukcija, pa se veza između sirovih činjenica i teorijske konceptualizacije izgubila. Interesovanje za Burdijeova istraživanja u Alžiru i Bearnu pojačalo se nakon objavljivanja *Esquisse pour une auto-analyse / Nacrta za jednu samoanalizu* (Bourdieu 2004) i *Le bal des célibataires: crise de la société paysanne en Béarn / Bala neženja* (Bourdieu 2002b), u kojima nas Burdije upoznaje s tim periodom svog života. Analiziranjem ovih ranih radova postaje jasno koliki je bio značaj tog istraživačkog iskustva za razvoj njegove naučne putanje. Videli smo da u tom periodu on revitalizuje klasnu perspektivu, redefiniše odnos pojedinac–kolektiv, najpre prihvata a zatim napušta levistrosovski strukturalizam da bi proizveo teoriju prakse koja je otvorenija ka doživljenom iskustvu samih aktera, u centar analize postavlja nekoliko ključnih pojmova – habitus, strategije, simboličko nasilje, polje, definiše vlastitu epistemološku poziciju utemeljujući svoju verziju radikalne refleksivnosti koju će nazvati objektiviranje sa učestvovanjem. Jedan od biografa poznatog francuskog sociologa zapaža: „U Alžiru, tokom vojne službe i potom u izveštajima i studijama o gradskom proletarijatu, sabirnim kampovima, kabilskoj zajednici, Burdije je taj ko je u celosti prizvan: Burdije koji potiče iz Bearna, Burdije proleter, Burdije koji je završio *École Normale Supérieure*, Burdije filozof, Burdije osećajni posmatrač. On sebe najavljuje kao: sociologa, kritičara 'integrisanih' intelektualaca, nekog ko praktikuje refleksivnost, statistiku, fotografiju i ko je sposoban da shvati delotvornost simboličkog“ (Lescourret 2008: 106). I zaista, pažljivo iščitavanje prvih tekstova koje je Burdije napisao i objavio tokom šezdesetih, omogućuje nam da upoznamo Burdijea pre Burdijea, ali i da otkrijemo zašto i kako je postao Burdije kakvog svi znaju. Upravo zbog toga, Burdijeovi pionirski radovi imaju neprocenjivu vrednost za sve one koji se bave društvenim teorijom i istorijom društvenih nauka.

POLITIČKO POLJE I SIMBOLIČKO NASILJE – KAD REČ POSTAJE MOĆ

Burdijeova politička misao je višeslojna. Kao i većinu kritičkih socioloških pristupa, nju odlikuje nastojanje da se razotkriju temeljni principi i mehanizmi društvene dominacije, kao i modaliteti stavljanja moći u službu određene politike (Boltanski 2009: 15). Da bi u celosti zahvatio kompleksan odnos politike i društva, Burdije razvija svoju političku teoriju u nekoliko pravaca. On proučava dominantnu ideologiju u posleratnoj Francuskoj, a pretpostavke na kojima počiva njegova analiza biće kasnije redefinisane i prerašće u ideju o simboličkoj dominaciji i politici kao „visokom mestu simboličke dominacije“; on se bavi onima koji se nalaze na strani političke potražnje, njihovim političkim mišljenjima i praksama, ukazujući na značaj društveno proizvedenih političkih dispozicija za formiranje određenog odnosa prema politici, kao i onima koji stoje na strani političke ponude – individualnim i kolektivnim akterima (političarima, političkim partijama i institucijama) – koji deluju u okvirima tog posebnog mikrokosmosa kakvo je političko polje.

Iako u svom pristupu politici mobilise nasleđe političke sociologije i konceptualni arsenal političke filozofije, Burdijeovo viđenje politike je nekonvencionalno i odstupa od klasičnih filozofskih, socioloških i politoloških radova iz te oblasti. Zahtev francuskog sociologa da se politika izučava tako da se ne razmišlja politički, odražava upravo tu potrebu da se napravi iskorak u odnosu na sve one tradicionalne pristupe koji su

političku teoriju sabili u suviše uske analitičke okvire i lišili je mogućnosti da se poveže sa opštom teorijom društva i na taj način otkrije univerzalne principe proizvodnje odnosa dominacije. Kod Burdijea, „politička dominacija se promišlja na isti način kao polna dominacija“, kaže Olivije Monžen, jer za njega nema nikakve razlike između predpolitičkih i političkih sfera (Mongin 1998: 67), a to, kao što ćemo videti, nije nužno nedostatak.

Dok se, s jedne strane, ne libi da se upusti u klasične rasprave koje se vode u političkoj filozofiji, Burdije gradi svoju poziciju u političkoj teoriji kroz oštru kritiku svega onoga što u Francuskoj početkom pedesetih proizvodi politička nauka i politikolozi, pre svih oni okupljeni na i oko *Sciences Po* (Institut za političke studije, Pariz). Razlozi konfrontacije su u isti mah naučni i politički. Zvanična politika Vlade Francuske u tom posleratnom periodu podrazumevala je intenzivnu saradnju državnih funkcionera s ekspertima različitog profila. Prema Burdijeovom sudu, u tome su prednjačili upravo politikolozi, pokazavši se kao izuzetno kooperativni i korisni, što nije ostalo bez posledica po njihova saznajna dostignuća, koja su odražavala njihovo nastojanje da zadovolje očekivanja državnih funkcionera i vladinih službenika. Tako se desilo, piše Burdije, da vrlo brzo jedini ishod naučnog rada politikologa postane „kvazisistemizacija 'umeća' praktičara“, te „političke logike“ koja podrazumeva prilagođavanje publici, anticipiranje strategija protivnika ili saobražavanje datoj situaciji, kao i legitimacija te praktične veštine kako bi joj se dao privid naučne utemeljenosti dok se istovremeno teži povećanju njene efikasnosti tako što se u njenu službu stavljaju različite istraživačke tehnike, najčešće anketiranje i ispitivanje javnog mnjenja, koje su se ustalile u naučnoj praksi politikologa (Bourdieu 1977a: 87).

Optužba da su „dobri društveni inženjeri“, ma koliko bila osnovana, nije mogla da naiđe na odobravanje tamošnjih politikologa, ali nije proizvela ni neku konstruktivnu debatu. Politikolozi Frederik Bon (Frédéric Bon) i Iv Šemej (Yves Schemeil) smatraju da je strategija ignorisanja kojoj su pribegle njihove kolege suočene sa Burdijeovom oštrom kritikom bila sasvim razumljiva: „uzvratanje komplimenta“, uz korišćenje slične retorike, proizvelo bi jednak odgovor koji bi ukazivao na opravdanost optužbi; pozivanje na norme akademske rasprave koje zabranjuju „niske udarce“ samo bi značilo da svoju ideološku poziciju brane naučnim razlozima; privoleti francuskog sociologa da ublaži svoju kritiku i da kolege

sa političkih nauka tretira s uvažavanjem, kao naučnike, bilo bi isto što i zahtevati od njega da zataška uspeh politikologa kao „ideologa dominantne klase“ (Bon et Schemeil 1980). Burdijeov napad na politikologe i sve ono što oni predstavljaju bio je samo jedan vid odbrane pozicije sa koje je bilo moguće objektivno i kritički proučavati dominantnu ideologiju, proizvođače, mesta i načine proizvodnje te ideologije koja se pomaljalo u jednom specifičnom istorijskom trenutku. Upravo to je, kada je reč o promišljanju politike, učinilo Burdijeovu poziciju izdvojenom i posebnom. Za njegovu „teoriju društvene proizvodnje demokratske politike“, Loik Vakan kaže da je „sociološki politička“ (Wacquant 2005). Po čemu je ona „sociološka“ i koje su njene temeljne pretpostavke? Vakan izdvaja četiri odlike Burdijeove političke misli: prva je radikalna istorizacija svih elemenata političkog života – institucija, mehanizama, procedura, implicitnih i eksplicitnih pravila, rituala, specifičnog jezika, kao i predstava koje o politici imaju obični građani; druga je temeljno, sistematsko istraživanje svih onih objektivnih društvenih činilaca koji su preduslov postojanja demokratskih političkih praksi i koji na razne načine na njih utiču; treća odlika je analiza dijalektičkog odnosa objektivne i subjektivne dimenzije političkog – političkog polja, objektivnih odnosa profesionalnih političara i institucija koji u njegovim okvirima deluju, s jedne, i političkog habitusa s druge strane; poslednja je sagledavanje političkog polja kao jedne od najznačajnijih arena borbe za simboličku moć i monopol nad legitimnim klasifikacijama (Wacquant 2005: 2–3). U nastavku ćemo se pozabaviti navedenim aspektima Burdijeove političke teorije, fokusirajući se na određenu problematiku koja je naročito uticala na razvijanje svakog od njih.

Istorija jedne ideologije: reči, mesta, ljudi

Tekst o proizvodnji dominantne ideologije koji je Burdije zajedno s Likom Boltanskim objavio u časopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* 1976, na najbolji način ilustruje koliko su veze politike i ideološke proizvodnje kompleksne i koliko je teško identifikovati sve one načine na koje dominantna klasa, koristeći se političkim sredstvima, štiti svoje interese i obezbeđuje opstanak vlastitog viđenja sveta. Shvatanje ideologije od kojeg dvojica autora polaze u svom istraživanju dodatno otežava zadatak

koji su pred sebe postavili. Pod dominantnom ideologijom Burdije i Boltanski podrazumevaju viziju sveta koja, budući da je postala sastavni deo implicitnih shema mišljenja, može da proizvede brojne narative i mnoštvo praksi prilagođenih najrazličitijim situacijama, stvarajući na taj način temelj za zdravorazumsko opravdanje vlastitog postojanja, kao da ta vizija sveta ne čini ništa drugo osim što govori o onome što se samo od sebe dešava i što efikasno deluje na promenu društvenog sveta u pravcu koji je već predodređen (Boltanski 2008: 53). Iako ovo značenje dominantne ideologije ne implicira ekskluzivnu povezanost s dominantnom klasom, dovođenje narativa u vezu s pripadnicima dominantne klase i sa institucijama koje deluju kao njihovi regrutni i logistički centri, od ključne je važnosti za dvojicu francuskih sociologa. Zbog toga što je problem ideologije postavljen na takav način, kod Burdijea i Boltanskog, analiza ima više dimenzija, a samo istraživanje se odvija na nekoliko ravni. Dvojica autora najpre nastoje da utvrde s kojih sve mesta dolaze ideološke poruke i koji su modaliteti njihovog pojavljivanja. Oni zatim lociraju i identifikuju same proizvođače dominantne ideologije, tj. određuju njihov položaj u strukturi moći, ali mapiraju i sve one institucije, tzv. neutralna mesta, koje im omogućuju da uspostave kontakt jedni s drugima, da razmene znanja i veštine, usaglase i učvrste uverenja i strategije. Rekonstrukciju dominantnog diskursa upotpunjuje genealogija tog diskursa, pri čemu dvojica sociologa prate i modifikacije njegove političke funkcije u razdoblju od nekoliko decenija.

Burdije i Boltanski na osnovu prikupljene građe – knjiga relevantnih za predmet istraživanja, izveštaja o sprovođenju državnog plana, beležaka studenata sa *École nationale d'administration* (ENA)², tema predavanja koja su slušali studenti na *Sciences Po*, tekstova iz *Le Monde*, svega što su visoki funkcioneri izrekli prilikom gostovanja na radiju i televiziji, itd. – otkrivaju „dominantnu ideologiju“ i istovremeno pronalaze „korpus proizvođača“, sve subjekte koji konstituišu taj „diskurs bez subjekta“, mesta proizvodnje diskursa i mesta proizvodnje proizvođača diskursa. Uvid u više desetina knjiga, članaka i intervjuva omogućio je autorima da putem analize sadržaja dođu do najčešće obrađivanih tema i najviše korišćenih reči, da uoče obrazac njihovog pojavljivanja, ali i da sledeći isprepletane

2 Prestižna nacionalna škola za državnu upravu koja je uz *École normale supérieure* (ENS), pre svega namenjena obrazovanju nastavnog kadra, i *École polytechnique*, najzaslužnija za reprodukovanje vladajuće elite, koju će Burdije nazvati „državnim plem-stvom“.

reference ukažu na povezanost i spontanu koordinisanost njihovih proizvođača. Autori su postavili sebi cilj da razotkriju generativne matrice i načine difuzije dominantnog diskursa, te su pažnju usmerili i ka prostora susretanja i razmene mišljenja krupnih vlasnika, visokih funkcionera, renomiranih univerzitetskih profesora, uticajnih političara, savetnika i stručnjaka, dakle, mestima „ukrštanja intelektualnog i polja moći“, „mestima na kojima reč postaje moć“ (Bourdieu et Boltanski 1976: 6).

Izvori koje Burdije i Boltanski koriste veoma su raznovrsni i na različite načine inkorporiraju principe i verovanja na kojima se dominantna ideologija zasniva. Ipak, namera dvojice sociologa bila je upravo da pokažu kako se u mnoštvu naizgled nesistematičnih i nepovezanih priča ocrtava jedna koherentna vizija društva. Oni su, štaviše, uspeli da, uz detaljno obrazlaganje korišćene metodologije, „unesu red“ u to more materijala i izdvoje tri kategorije tekstova koje odgovaraju različitim nivoima ideološke proizvodnje. Prvu grupu činili su radovi tvoraca ideja, onih koji se smatraju pretečama, utemeljivačima i koji ne prestaju da budu intelektualni oslonac „aktivnim pripadnicima“ dominantne klase. Najčešće je reč o profesionalcima u polju kulturne proizvodnje. U drugoj skupini su se našli tekstovi, prvenstveno produkti kolektivnog rada, u čijoj osnovi je nastojanje da se prevaziđu individualne razlike u korist „zajedničkog imenitelja“ i težnja da se postigne usaglašenost unutar dominantne frakcije dominantne klase. Treća kategorija sastojala se od iskaza koji su, iako obeleženi pojedinačnim etičkim i političkim preferencijama, predstavljali puku reprodukciju znanja stečenih u školama za obrazovanje budućih državnika i političkih lidera. Rezultati analize sakupljenog materijala organizovani su u tri celine. Najpre su u vidu enciklopedije predstavljeni najčešće upotrebljavani pojmovi i „opšta mesta“ koja su se tokom obrade tekstova iskristalisala. Odrednice u rečniku su upotpunjene najreprezentativnijim, „najnaivnijim“ citatima, i ima ih nešto malo više od stotinu. U drugoj celini data su svojstva „prosvećenog“, „progresivnog“ ili „rekonstruisanog“ konzervativizma kao dominantne vizije sveta i razmotrene su opozicije koje konstituišu govor o poželjnom, odnosno nepoželjnom društvenom razvoju. Treća celina je posvećena mapiranju tzv. „neutralnih mesta“, na kojima se nova društvena filozofija pojavljivala na najprikriveniji način.

Međutim, da bi se otkrili koreni određenog stila mišljenja i da bi se u isti mah ušlo u trag mehanizmima proizvodnje relativno nezavisnih ali

usaglašenih tekstova, bilo je neophodno, smatraju Burdije i Boltanski, da se pažnja usmeri ka obrazovnim institucijama, koje su, prema mišljenju dvojice sociologa, bile najodgovornije za formiranje određenog tipa proizvođača. Prema njihovoj proceni, bilo je sasvim izvesno da će se na mestima preklapanja intelektualnog polja i polja moći naći dejstvenici koji su na ovaj ili onaj način povezani sa nekom od elitnih škola (ENA, *École polytechnique*). To je potvrdio i naknadno urađeni profil autora koji su ušli u uzorak i koji su citirani za potrebe Enciklopedije: dve trećine njih je učestvovalo u izradi plana državnog razvoja, pre istraživanja ili u toku njegovog sprovođenja predavalo je na *Sciences Po* ili na ENA, u manjem broju na *École polytechnique*, a školovalo se na jednoj od pomenutih visokoobrazovnih institucija. Burdije i Boltanski su pošli od pretpostavke da visoke škole baštine određen pogled na svet, posebnu kulturu i govorničku veštinu, i da su naraštaji i naraštaji studenata obrazovani u istom ili sličnom duhu.

Analiza obrazaca mišljenja i govora koje tokom šezdesetih čitav niz institucija neguje i nameće, odvela je Burdijea i Boltanskog u period tridesetih godina XX veka, kada razne grupe bivših studenata *École polytechnique* (poput *X Crise*) ili katoličkih intelektualaca (*Esprit*, *Ordre nouveau*, *Troisième force* i nekih drugih bližih novoj desnici, poput grupe okupljene oko revije *Plans*) u nastojanju da svoja uverenja utemelje u ekonomiji, nauci i religiji, formulišu novu eklektičku ideologiju. Oni konstatuju da su se svi ovi pokreti definisali kroz odbacivanje liberalnog kapitalizma u njegovom „anarhičnom“ obliku i parlamentarizma kompromitovanog korupcijom, s jedne strane, i kolektivismu i socijalizmu, s druge. „Treći put“ koji su pripadnici pomenutih pokreta zagovarali, predstavljao je fuziju antiparlamentarizma, antisocijalizma, ekonomskog humanizma, meritokratskih načela, kulta kompetencije i prirodnog dara, tehničkog racionalizma, elitizma i paternalističkog populizma. Burdije i Boltanski su uvideli značaj uloge koju je u popularizaciji „trećeg puta“ imala prva škola namenjena obrazovanju jedne buduće upravljačke elite, a koju je uz blagoslov Vlade iz Višija 1940. u Urijažu osnovao kapetan Pierre Dunoyer de Segonzac, petenista i katolički oficir. Dvojica autora ne zanemaruju ni činjenicu da su institucionalizaciji nove ekonomske i društvene filozofije doprineli i pripadnici Pokreta otpora koji nisu bili naklonjeni socijalizmu, a koji su u posleratnom periodu zauzeli važne položaje u državnoj upravi.

Tragove te predratne društvene filozofije Burdije i Boltanski pronalaze u knjigama, člancima i intervjuima ljudi koji se šezdesetih nalaze na

položajima moći, i to pre svega u temeljnim opozicijama na osnovu kojih su „preobraćeni konzervativci“ određivali svoju poziciju. Poraz u Drugom svetskom ratu i Alžirski rat uticali su na to da stara ekstremna i tradicionalistička desnica bude potisnuta sa političke scene. Ona mesto ustupa novoj, modernističkoj desnici, koja se zalaže za kejnzijansku ekonomsku politiku i planiranje privrednog razvoja, ublažavanje socijalnih nejednakosti, klasni dijalog i uspostavljanje socijalnog mira. Novi konzervativci vide sebe na strani budućnosti, progresa, rasta, prosperiteta, mobilnog, otvorenog, dinamičnog, kompetencije, konkurencije, a nasuprot onih koji se opredeljuju za prošlost, stagnaciju, zatvorenost, izolaciju, nacionalno, Francusku, maltuzijanizam, privilegije, otpor promenama, i, neizbežno, marksizam i zastareli, nedovoljno prilagodljiv parlamentarizam, poput onog koji je postojao tokom Četvrte republike. Podela na levicu i desnicu proglašena je prevaziđenom, a jedan od važniji potpornih stubova te ideologije postala je priča o „kraju ideologije“ i okončanju svih klasnih sukoba; objavljen je kraj istorije i predviđa se konvergencija svih društava ka jednom modelu društvenog ustrojstva, onom koji odlikuje ekonomsko planiranje neautoritarnog tipa i „racionalizovani parlamentarizam“.

Paralele između ideologije iz tridesetih godina i ideologije s početka osme decenije Burdije i Boltanski povlače na osnovu sličnih stavova po pitanju ekonomske organizacije, koji u različitim istorijskim konfiguracijama i u drugačijoj konstelaciji političkih snaga odražavaju iste vrednosne obrasce. Tu je pre svega ideja o pažljivom planiranju i uspostavljanju centralizovane kontrole nad većinom ekonomskih aktivnosti. Sedamdesetih godina ekonomija je uglavnom počivala na velikim državnim preduzećima, a njihovo poslovanje temeljilo se na tri ključne vrednosti – tehničkom progresu i efikasnosti (industrijalizacija se i nakon četrdeset godina shvatala kao motor razvoja), paternalizmu i neprikosnovenom autoritetu rukovodećeg kadra (tradicionalno uvažavanje porodice i principa uređivanja odnosa unutar nje prenosilo se na organizaciju preduzeća), i specifičnoj, ograničenoj koncepciji opšteg dobra (fašistička ksenofobija i antiamerikanizam mutirali su u ekonomski patriotizam i zvanično podržani nacionalizam) (Boltanski 2008: 102). Burdije i Boltanski su uočili vezu i između korporativizma profašističkih ideologa u predratnoj Francuskoj i težnje francuskih vlasti da u posleratnom periodu putem nove socijalne politike smanje narasle tenzije između društvenih klasa i na taj način obnove narušeno jedinstvo nacije.

U vreme kada dvojica sociologa pišu tekst o proizvodnji dominantne ideologije, nove vlasti nastoje da izgrade legitimnost sopstvene pozicije putem ograđivanja od neslavne kolaboracionističke prošlosti, ali i crvene pretnje koja je prepoznata u širenju uticaja Komunističke partije Francuske. Komunistička partija naročito jača na nivou lokalnih i opštinskih vlasti, ali stiže sve veći broj pristalica i među pripadnicima umetničke i intelektualne elite, kao i među nastavnim kadrom u školama. U takvoj klimi nije bilo popularno ukazivanje na dodirne tačke naizgled konkurentskih i nepomirljivih ideologija. Stoga je jedan od najvećih dometa pomenute studije o dominantnoj ideologiji posleratne Francuske svakako taj što su njeni autori uspjeli da pokažu da postoji dobro zamaskirani kontinuitet i da su „miroljubive predstave liberalne modernosti“ proizašle iz iste vrednosne matrice kao i fašističke ideologije i režimi. Osim što su putem analize sadržaja razotkrili načine na koje su te ideologije, reinterpretirane i zaodenule u novu modernističku retoriku, poslužile kao legitimacijski štit nove elite u nastajanju, Burdije i Boltanski su ujedno ukazali na kompatibilnost rekonstruisanog konzervativizma i programa reformatorske levice, koja se ogleda u zalaganju za kapitalizam od kog bi mogli da profitiraju svi, doduše ne u i stoj meri, i za pacifikaciju klasnih odnosa i uspostavljanje socijalnog mira.

Nalazi istraživanja nagovestili su promenu u obrascima reprodukcije dominacije u kapitalističkim demokratskim društvima. Dok je tradicionalni konzervativizam podrazumevao vladanje putem očuvanja, progresistički konzervativizam je uveo novu formulu upravljanja koja je omogućila dominantnoj klasi da zadrži strukturnu prednost u odnosu na ostale klase – reč je o dominaciji putem promene. Ne samo da je dominantna klasa, pre svega njena dominantna frakcija, bila u poziciji da osmišljava, predvodi i realizuje promenu u važnim institucijama i putem tih intitucija već su njeni pripadnici uspjeli da razviju još jednu kompetenciju – sposobnost brzog prilagođavanja promenama. Diskurs nove upravljačke elite počinje da se oblikuje oko motiva mučnih ali neizbežnih promena, ali istovremeno postaje raznovrstan i biva sve teže dovesti ga u vezu sa njegovim proizvođačima, tj. pripadnicima dominantne društvene grupe. U srži te nove logike opravdavanja reformskih zahvata bila je posebna filozofija istorije, ono što su Burdije i Boltanski nazvali „fatalizam verovatnog“ – shvatanje da promene ne zavise od volje pojedinaca ili društvenih grupa, da su neminovne i da je njihov tok predodređen.

Promene i njihove posledice nije trebalo samo podnositi već se očekivalo da one budu željene. Tako je, primećuje Boltanski, postalo normalno „želeći nužnost“ (Boltanski 2008: 140).

Za Burdijea i Boltanskog, funkcija dominantnog diskursa bila je veoma jasna. Oni koji su ga proizvodili imali su interes, ne da njime iskrivljuju ili prikrivaju sliku stvarnosti već da ga učine stvarnim. Tako je on zadobio ulogu „samoispunjujućeg proročanstva“, čime je pažnja javnosti bila preusmerena s aktivnosti političke i ekonomske elite ka onima koji su mogli da kažu nešto više o budućnosti i posledicama promena – ka ekspertima. Fatalizam je dobio naučnu potporu u vidu statističkih predviđanja, ekonomskih, političkih i socioloških analiza. Moć eksperata zasniva se u to vreme na „sposobnosti da se razume jezik kojim se priroda izražava, a naročito jezik kroz koji ekonomska, istorijska i društvena priroda nameće svoje zakone. Upravo ta sposobnost legitimise autoritet šefova i upravo na njoj počiva jaz između onih koji rukovode i onih koji im se pokoravaju“ (Boltanski 2008: 75–76). Stručnjaci koji su se obrazovali na *Sciences Po*, prema proceni dvojice sociologa, bili su među najlojalnijima i najspremnijima da „nametnu očiglednost“ političkih odluka i planova svima onima za koje su mislili da su „nesposobni da u njima prepoznaju nužnost“ (Bourdieu et Boltanski 1976: 48–49).

Ponekad povezanost svih proizvođača dominantnog diskursa nije bila tako očigledna, pogotovo ako se on plasirao sa takozvanih „neutralnih mesta“ – raznih planskih komisija, komiteta, institucija koje su se bavile ekonomskim istraživanjima, školama koje su obrazovale buduće lidere, itd. Burdije i Boltanski su prateći odabranu izvornu građu – brojne knjige, tekstove, stručne analize i zapisnike koji su nastali nakon sastanaka raznih tela koja su formirana kako bi se pratio i usmeravao proces modernizacije, gostujućih predavanja uglednih ličnosti iz sveta politike i biznisa ili nakon diskusija koje su van nastavnih programa organizovane na prestižnim visokim školama – utvrdili da postoji čitav niz institucija, umreženih posredstvom neformalnih ili formalnih veza, koje su proizvodile dominantan diskurs zaogrćući političku retoriku u plašt stručnosti i ekspertize. Tako je nastao „novi diskurs od autoriteta, smešten pod okriljem kompetencije“ (Pinto 2002 [1998]: 227). Na „neutralnim mestima“ susretali su se predstavnici privrednog sektora, vlasnici i upravljački kadar, profesionalni političari, vladini zvaničnici, birokrate, sindikalci, profesori univerziteta, članovi instituta, pa je stalna cirkulacija ljudi, mišljenja, iskustava,

vrednosti, strateških planova i koraka na tim mestima, proizvela jedan neutralan i anoniman diskurs, „diskurs bez subjekta“.

Burdije i Boltanski su se tokom istraživanja suočili s jednom teškoćom. Naime, u procesu ideološke konsolidacije dominantne klase bilo je teško razlučiti proizvodnju od cirkulacije i identifikovati glavne nosioce tog procesa. Formulisanje pretpostavki na kojima je počivala nova vizija sveta odvijalo se, kako primećuju dvojica sociologa, upravo putem kruženja i u kruženju, delujući autolegitimišuće i stvarajući efekat trenutne očiglednosti. Oni ovo porede s prenošenjem glasina, kod kojeg je svaki čin primanja poruke ujedno i njeno novo proizvođenje, i kada do izražaja dolaze isto toliko dispozicije primaoca informacije koliko svojstva same poruke. Kruženje stvara lanac u kome svaki obraćenik propoveda drugom obraćeniku, i istovremeno proizvodi i odr(a)žavajući novo kolektivno verovanje. Zato je za istraživanje od velikog značaja bila dobro razrađena metodologija, koja je omogućila da se razdvoje tekstovi originalnih tvoraca ideja, njihovih interpretatora i prerađivača, i njihovih distributera.

Usmeravanje pažnje ka takozvanim „neutralnim mestima“ na kojima se ideologija preobražavala u naučne zakone i prognoze, na kojima se „racionalizovala“, omogućilo je Burdijeu i Boltanskom da uvide značaj koji su susreti organizovani na tim mestima, najčešće u salama akademskih i kulturnih institucija, imali za proizvodnju dominantnog diskursa, ali i za zametanje tragova njegovih proizvođača. Mesta susretanja pripadnika naučne, intelektualne, umetničke, političke i privredne elite bila su neutrala u smislu da su predavači i učesnici rasprava tu dolazili kao pojedinci a ne kao delegirani predstavnici neke grupe (Boltanski 2008: 60). Utoliko su njihovi iskazi prihvatani kao lični i dobijali su auru autonomno formiranih stavova. Dodatna funkcija okupljanja pojedinaca različitih svetonazora i političkih afiniteta bila je normalizacija same rasprave i njeno kultivisanje. Duh učtivosti i otvorenog dijaloga zavladao je intelektualnom scenom, objedinjujući na taj način „oplemenjivanje“ dispozicija pojedinaca i liberalni ideal slobodne razmene mišljenja o stvarima koje se tiču čitave političke zajednice. Ishod podsticanja otvorene i mirne diskusije istomišljenika i neistomišljenika bio je da su se skrivene matrice promišljanja stanja u društvu i aktuelne politike društvenog razvoja ispoljavale u tim raspravama mimo utvrđenog okvira koji je nalažala pripadnost određenoj grupi ili klasnoj frakciji. Osim toga, Burdije i Boltanski smatraju da je prividna konfrontacija između različitih

frakcija dominantne klase zapravo doprinela njenoj ideološkoj integraciji budući da su se kroz diskusije amortizovala ideološka razmimoilaženja i izgladivala neslaganja oko konkretnih pitanja. Uz sve to, podeljena mišljenja i sporenja ostavljala su utisak objektivnosti izvedenih zaključaka.

Jedna od važnijih odlika tog sistema „neutralnih“ institucija, prema Burdiju i Boltanskom, bila je njegova sposobnost da nametne definiciju politike i kompetencije neophodne da bi se njome neko bavio, koje su se utoliko više smatrale legitimnim ukoliko se istovremeno stvarao privid distanciranosti od političkog polja i nezainteresovanosti za profesionalno bavljenje politikom, kao i za dobiti koje je ono donosilo. Tako su Burdije i Boltanski ustanovili da je kultura dominantne klase, na posredan način, preko pomenutih institucija, oblikovala aktivnosti i strukturirala odnose unutar političke arene.

U svom istraživanju Burdije i Boltanski su rasvetlili principe jedne nove „tranzicione“ ideologije, kao i istorijske i strukturne uslove koji su omogućili njen nastanak. Videli smo da je stara desnica, usled poraza u Drugom svetskom ratu i kasnijeg neuspeha u Alžirskom ratu, ustupila mesto jednoj novoj desnici; ova je bila otvorena za sugestije koje su dolazile iz redova reformistički opredeljene levice, te je u potpunosti bila posvećena rekonstrukciji veze između kapitalizma i države. Zbog toga su ključne reči koje su opisivale njenu politiku bile modernizacija, progres, plan, kejnzijizam i socijalni mir. Upravo ovaj splet vrednosti i strateških ciljeva, u čijoj osnovi je bilo nastojanje da se kroz promenu očuva postojeće stanje stvari, opisivalo je ono što su Burdije i Boltanski nazvali „probraćeni konzervativizam“.

Boltanski je, četrdeset godina kasnije, osvrćući se na njegovu i Burdijeovu studiju o dominantnoj ideologiji, zapazio nešto što možda u vreme njenog pisanja nije bilo dovoljno istaknuto ili prepoznato kao važno. Reč je o pomaljanju jedne nove ideologije – one koja proglašava kraj svih ideologija i koja najavljuje uspostavljanje drugačijeg tipa odnosa države i kapitalizma, privatizaciju, razvoj finansijskog kapitalizma, maksimalnu liberalizaciju tržišta, fleksibilizaciju tržišta rada, individualizaciju radnih biografija i preuzimanje lične odgovornosti za neuspeh, a koju će ubrzo svi znati kao neoliberalnu ideologiju. On poredi dominantnu ideologiju iz sedamdesetih i njen savremeni lik. Nova društvena filozofija, nadahnuta neoliberalnom ekonomijom, smatra Boltanski, više ne zahteva smanjivanje ili ublažavanje socijalnih nejednakosti već forsira izuzetnost i kompetitivnost. Ovaj idiom je tehnokratizovan, ekspertski, znalčki, sav u pravnim

tumačenjima i tehničkim detaljima, ezoteričan. Uz to, on je daleko sofisticiraniji i to Boltanski vidi kao posledicu trijumfa branitelja poretka koji više nemaju potrebu da opravdavaju svoju dominaciju (Boltanski 2008).

To što Burdije i Boltanski nisu uočili nastajanje nove ideologije sredinom sedamdesetih može se možda objasniti time što su svu pažnju usmerili ka proizvođačima dominantnog diskursa, ka mrežama koje su gradili i institucijama koje su ih povezivale, zanemarujući pritom neke relevantne kontekstualne faktore. Naime, početkom sedamdesetih godina bilo je neophodno zalečiti posledice kritičkog pokreta iz maja 1968. i sprečiti obnavljanje socijalne energije i želje za radikalnom društvenom promenom. Zato je prvi potez vlade Šaban-Delmasa (Chaban-Delmas) bila pacifikacija sindikata putem niza mera koje su bile plod kompromisa između sindikalnih vođa i predstavnika vlade – neke od mera odnosile su se na smanjenje dispariteta plata, određivanje minimalne zarade, permanentno obrazovanje, obezbeđivanje prostorija za sindikate u okviru preduzeća i druge. Ovakva socijalna politika naišla je na protivljenje radnika i doživela je neuspeh, pa je ubrzo zamenjuje druga koja se poklopila sa pobedom Žiskar d'Estena (Giscard d'Estaing) u predsedničkoj trci. Tako su dva nepovezana događaja – prekid pregovora sa sindikatima i, nedugo potom, naftna kriza – dovela do neoliberalnog zaokreta. Pokazalo se da burdijeovska analiza, koja obično dužnu pažnju poklanja istorijskoj dimenziji fenomena koje ispituje, može da ima neke nedostatke. Premda su u studiji o dominantnoj ideologiji autori otkrili istorijske uslove nastanka te ideologije i pokazali da vrednosti oko koji se ona artikuliše imaju korene u ranijim ideološko-istorijskim konfiguracijama, istorizacija se ograničila na istoriju unapred definisanih jedinica analize (autora tekstova, knjiga, proglašenja, učesnika intervjuova, s jedne strane, i mesta na kojima su se formirali i na kojima su dolazili u kontakt s drugim nosiocima ideološke proizvodnje), dok je iz vida ispušten širi istorijski kontekst, pa je autorima tako promakla promena obrazaca reprodukcije i legitimacije kapitalizma na globalnom planu.

O formiranju političkog mišljenja

Drugi važan aspekt burdijeovskog pristupa politici, pored radikalne istorizacije političkih fenomena o kojoj je malopre bilo govora, jeste ukazivanje na društvene uslove koji različita ispoljavanja demokratske

političke prakse čine mogućim. Kod Burdijea se, kada je reč o društvenim preduslovima, pre svega misli na realne mogućnosti da članovi jednog društva ili pripadnici neke političke zajednice razviju određeni odnos prema politici, da formiraju političko mišljenje ili da aktivno učestvuju u političkom životu, ali isto tako i na institucionalne i proceduralne pretpostavke koje pružaju okvir i oslonac za političke potrebe, želje, sklonosti, veštine i aktivnosti pojedinaca i grupa.

Pitanje sposobnosti ljudi da imaju artikulirano, koherentno političko mišljenje i da ga javno iskažu, koristeći se odgovarajućim političkim jezikom, za Burdijea predstavlja pitanje klasne distribucije različitih kompetencija – neke od njih se odnose na specifičnu vrstu znanja, poznavanje istorije i teorijskih izvora političkih ideja, informisanost i upućenost u političke teme, neke na lingvističku kompetenciju, neke na spremnost na angažovanje oko rešavanja konkretnih životnih problema, bilo institucionalnim ili vaninstitucionalnim putem, i organizacione i druge veštine koje su za to potrebne. Burdijeova pretpostavka je da su ljudi koji imaju niže socijalno poreklo, manjak kulturnog kapitala ili koji su zbog sistemske diskriminacije dugo bili politički izopšteni, poput žena koje tek putem borbe dobijaju pravo glasa, jesu oni koji će mnogo teže od drugih ljudi zasnovati politički stav na ličnoj proceni, oni koji će imati teškoće da ga iskažu i obrazlože na društveno prihvatljiv način ili koji će to činiti oslanjajući se na standardne političke formulacije, oni koji će odbiti da se upuste u raspravu o politički relevantnim pitanjima smatrajući da su te rasprave rezervisane samo za obrazovane i elokventne pojedince, te oni koji o politici uglavnom razmišljaju iz ugla svakodnevnog iskustva ili pak morala, nalazeći tu sigurno uporište za svoje stavove koje nisu u stanju da izraze kroz apstraktne kategorije, kojima je obeležen politički diskurs.

Prema Burdijeu, „tehnička” kompetencija u osnovi zavisi od društvene kompetencije“ i od nečijeg „osećanja (koje ima društvenu potvrdu i podršku) da ima pravo da se bavi politikom, da je ovlašćen da govori o politici, da ima autoritet da o političkim stvarima govori na politički način, služeći se specifičnom političkom kulturom, tj. principima klasiranja i analize koji su eksplicitno politički“ (Bourdieu 1979a: 478). U tom smislu, visoki školski kapital, ili sve veća postignuća žena na planu obrazovanja i zapošljavanja, na primer, iako podrazumevaju nešto veći stepen informisanosti i sposobnosti da se razume politika, nisu nužno povezani sa kapacitetom, niti sa oseća(n)jem pozvanosti da se stečena znanja,

iskustva i veštine upotrebe, recimo, prilikom iznošenja viđenja situacije u društvu, aktuelnih političkih procesa ili opisivanja i obrazlaganja vlastite političke pozicije. Burdije nas uči da kompetencija kao specifična kultura može da se izgradi samo ukoliko postoji podsticajna klima za njen razvoj, tj. ukoliko se oni koji je usvajaju uklapaju u društvenu predstavu o nosiocima legitimne političke kulture. Kompetencija shvaćena na taj način, tj. kao politička kultura i tehnička sposobnost, predodređuje nečiji odnos prema politici, ali ona sama zavisi od kompetencije kao društveno pripisanog svojstva, budući da „samo oni kojima pripada pravo da je poseduju mogu stvarno da je steknu, i samo oni kojima je dato pravo da je poseduju, osećaju obavezu da je steknu“ (*Ibid.*: 479).

Pojedinci ili društvene grupe kod kojih se nije razvila potrebna dispozicija za kompetentno bavljenje politikom, u oba smisla te reči, na razne načine se isključuju iz političkog života. Burdije je fenomen samoisključivanja proučio kroz problematiku političke apatije, apstinencije i odbijanja ispitanika da prilikom anketiranja odgovore na pitanja koja zahtevaju politički odgovor (pitanja koja se tiču, na primer, međunarodnih odnosa, karakteristika režima itd., i koja su formulisana tako da sadrže neke tehničke termine), dok je objektivno isključivanje posmatrao kroz izbor društvenih dejstvenika da donošenje političkih odluka prepuste profesionalcima i ekspertima, i da aktivnu participaciju u političkom životu podrede ulozi pasivnih posmatrača zbivanja u političkom polju.

Burdije i njegov istraživački tim prihvatili su se analize odgovora koje su vodeći istraživački centri i instituti u Francuskoj prikupili putem anketa u razdoblju od kraja šezdesetih do kraja sedamdesetih godina. Oni su se fokusirali na pitanja koja su se ticala politike, a naročito ih je zanimala veza između formulacije pitanja, objektivnih, sociodemografskih karakteristika anketiranih i svojstava odgovora koje su oni proizvodili. Jedan od važnijih nalaza bio je taj da je među ispitanicima koji odbijaju da odgovore na politička pitanja koja su formulisana tako da zahtevaju sposobnost apstraktnog mišljenja i viši nivo upućenosti, bilo najviše onih koji zauzimaju niži društveni položaj i koji u odnosu na druge ispitanike poseduju manje školskog i ekonomskog kapitala. S druge strane, izdvojili su se ispitanici koji su zahvaljujući višoj društvenoj poziciji, dovoljnoj količini i povoljnoj strukturi kapitala, prema Burdijeovoj proceni, smestali sebe u kategoriju „legitimnih“ proizvođača političkog mišljenja. Ti ispitanici ne samo da su odgovorili na sva pitanja već su njihovi odgovori

bili stručniji i razrađeniji ukoliko su i pitanja bila prepoznata kao „legitima“, dakle zahtevnija, apstraktnija i udaljenija od konkretnih životnih problema ili užih klasnih i partijskih interesa. Rezultati su takođe pokazali da kada su pitanja bila politička, postavljena tako da ne evociraju neposredno iskustvo ili uže interese određene društvene grupe, jaz u pogledu spremnosti i sposobnosti da se pruži odgovor između obrazovanih i manje obrazovanih ispitanika, kao i između žena i muškaraca se uvećavao. I obrnuto, kod pitanja o problemima svakodnevice, koje Burdije smešta u domen etike, distribucija odbijanja da se dâ odgovor po polnim i socijalnim kategorijama bila je uravnotežena.

Ovakvi nalazi naveli su Burdijea na zaključak da zainteresovanost, odnosno nezainteresovanost za politiku, zavisi od realnih mogućnosti da se slobode i prava koje liberalno demokratsko ustrojstvo nudi – pravo glasa, pravo na javno izražavanje političkog mišljenja i pravo na aktivno učešće u životu političke zajednice – iskoriste, kao i da „je indiferentnost samo vid ispoljavanja nemoći“ (Bourdieu 1979a: 473). Malo zaoštrena, ta konstatacija je upućivala na prećutno postojanje efikasnog mehanizma ograničavanja pristupa politici u srcu liberalno-demokratskog poretka.

S druge strane, Burdije je ustanovio da je političko ponašanje društvenih dejstvenika rezultanta više uslovljavajućih faktora. Svaki izbor koji ima politički predznak – političko mišljenje, glasanje za određenu političku opciju na izborima, podržavanje rada neke političke partije ili članstvo u nekoj od njih, ali i izbor nedeljnika ili omiljenih dnevnih novina, prema francuskom sociologu nastaje, s jedne strane, kao produkt složenog dijalektičkog odnosa klasno generisanih političkih dispozicija i specifično političkih kompetencija dejstvenika i, s druge, situacije na tržištu mnjenja, tj. ponude vizija i projekcija društva koje se najpre kroz konflikt profilišu u polju ideološke proizvodnje, a koje potom definišu „polje politički mislivog“ i prostor legitimne političke problematike (Bourdieu 1977a: 56).

Burdije smatra da kapacitet dejstvenika da ovladaju političkom logikom i političkim jezikom predodređuje načine konzumiranja svega onoga što spada u političku ponudu. On skicira tri moguća načina formiranja političkog stajališta: mišljenja i preferencije mogu biti ukorenjeni u etosu određene klase i tada uglavnom ne postoje eksplicitna etička i politička načela koja bi ih organizovala u jedan koherentan sistem; ishodište političkih stavova može biti i politička aksiomatika koja ide uz konkretnu

političku opciju ili politički program neke partije, i u tom slučaju stavovi dobijaju odgovarajuću političku formu, sa kojom ide ograničena i predvidljiva upotreba, a koherentnost proističe iz heteronomnog principa njihove proizvodnje; postoji i autonomni način formiranja političkog mišljenja, koji ne isključuje oslanjanje na razne spoljašnje izvore, ali podrazumeva svesni politički odabir, koji u osnovi ima izgrađeno političko načelo i odgovarajuću argumentaciju.

Mogućnost proizvodnje razrađenog ličnog političkog mišljenja, bez isključivog oslanjanja na pozicije u ponudi, koje uz to podrazumeva i „odgovarajuće osvetljavanje vlastitih interesa (što obično nazivamo 'osvešćivanjem') i pravo političko delanje (nasuprot pukim eskalacijama koje su, poput nereda i pobuna, manje ili više, slepe za same sebe), tj. delanje koje je istinski i svesno usklađeno sa interesima“, francuski sociolog dovodi u vezu sa nejednakom distribucijom instrumenata za sticanje ličnog mišljenja. Ta mogućnost utoliko je slabija ukoliko neko zauzima podređeniju poziciju u „odnosima proizvodnje, i, ujedno, u odnosima proizvodnje 'ličnog mišljenja'“ (Bourdieu 1977a: 77).

Ovakav način sagledavanja problema otkriva i značaj strukture simboličkog poretka u čijim se okvirima određuje simbolička vrednost koja se pripisuje određenom „proizvodu“. „Uspostavljanje odnosa mišljenja odvija se izvan pojedinaca“, piše Burdije (Bourdieu 2000: 85), ali njihova struktura i te kako utiče najpre na stav koji pojedinci generalno zauzimaju prema politici (pozicija nekakvog mišljenja i načina njegove prezentacije u simboličkom prostoru, te stepen legitimnosti koji im se u tom prostoru dodeljuje, definišu osećaj pozvanosti da se odlučuje o stvarima od javnog značaja), a potom i na konkretna pozicioniranja pojedinaca (izbor određenog pogleda na svet i odgovarajuće političke opcije). Burdije, krajnje jednostavno, skicira skriveni princip očuvanja poretka – što neko pripada društveno defavorizovanijoj grupi ili klasi, to sve manje „polaze pravo“ na dobro zasnovano političko mišljenje.

Oni društveno deprivisani osuđeni su ili na pasivno usvajanje postojećih stanovišta ili na izolovanu proizvodnju i oslanjanje na vlastite kapacitete, a najčešće na neposredno iskustvo. Upravo zbog toga, kod pripadnika narodske klase klasni etos i obrasci mišljenja koji su operativni u svakodnevnim praksama igraju odlučujuću ulogu u formiranju političkog mišljenja i u političkom ponašanju. Takvo zapažanje protivreči pretpostavci, koja je u osnovi „demokratske' dokse“ (Bourdieu 1997a: 83–84),

da je politički izbor uvek deliberativan i zasnovan na čisto političkom prosuđivanju.

Upravo navike mišljenja i neosposobljenost društvenih deystvenika da po potrebi aktiviraju odgovarajuće instrumente za političko prosuđivanje, prema Burdijeovom mišljenju objašnjavaju „iskrivljena“ shvatanja i „pogrešna“ politička opredeljenja. Otud ispitanici s dna društvene hijerarhije često nisu u stanju da sagledaju vlastitu poziciju u širem društvenom kontekstu i da u političkoj ponudi prepoznaju opciju koja bi odražavala njihovu društvenu pozicioniranost, pa svoju naklonost poklanjaju političkoj partiji čiji program naizgled odgovara logici njihove klase, ali koja zapravo ne zastupa njihove interese (*allodoxia*). Shvatanjem prema kojem su mogući „pogrešni“, nelogični politički izbori, Burdije se ogradio od svih kritika koje su mu upućivane zbog toga što je njegova politička teorija počivala na „modelu adekvatnosti“, po kojem postoji podudarnost između „istine i diskursa, ili predstavljanja“, i kojim nikako nije mogao da se objasni vrtoglavi uspeh Nacionalnog fronta u Francuskoj sredinom devedesetih (Lane 2006: 68). Jedan od vidova kroz koji se neusaglašenost pozicije u društvu i pozicije u političkom prostoru ispoljava jeste „kontaminacija“ političkog ponašanja moralom, koja uvećava verovatnoću da politički izbor odstupa od obrasca koji je u skladu s interesom klase pripadanja. Moralnost se u burdijeovskoj optici javlja kao „politički gluv odgovor klasnog etosa“ i figurira kao presudan faktor političkog izbora u slučaju određenih socijalnih kategorija – pretežno stariji, stanovnici ruralnih sredina, žene, radnici u malim preduzećima – koji su neprestano izložene pretnji socijalnog pada ili su već egzistencijalno ugroženi, i kod kojih gubitnički sindrom i osećaj beznađa vode u političku apatiju ili krajnji konzervativizam (Bourdieu 1979a: 533–534). Međutim, Burdije generalno smatra da veza društvene pozicije i zauzimanja pozicije u političkoj sferi nije mehanička i direktna, zbog toga što individualna putanja ili putanja čitave klase ili frakcije klase određuje način na koji će neko percipirati svoju društvenu poziciju u svetu i način na koji će doživljaj socijalnog uspona, odnosno pada, pretočiti u politički izbor. Stoga nezadovoljstvo takođe može da oblikuje političke preferencije pripadnika dominantne klase, kao i sitne buržoazije. Do toga dolazi onda kada oni ne uspevaju da reprodukuju svoj klasni položaj i bivaju deklasirani, ili uspevaju da se zadrže u nekoj klasi ali tako što putem konverzije kapitala prelaze u drugu frakciju date klase (Bourdieu 1978b). U tim slučajevima neretko se dešava da govor o politici bude moralizatorski.

Burdije je svojim istraživanjima skrenuo pažnju na činjenicu da odnos prema politici i pristup političkim problemima variraju u zavisnosti od obrazovnog nivoa, zanimanja i pola ispitanika, te da su u najvećoj meri predodređeni društvenim uslovima u kojima su usvajani i izgrađivani. Na osnovu toga, francuski sociolog je zaključio da se ne može govoriti o slobodnom pristupu politici i ravnopravnom učešću svih građana u političkom životu, bar ne dok postoje drastično različiti socioekonomski preduslovi formiranja političkih dispozicija i sistemsko održavanje nejednake distribucije kompetencija. Aludirajući na Habermasovu teoriju komunikativnog delanja, Burdije kritikuje sva ona stanovišta kod kojih je uloga formalno postojećih mogućnosti za jednako i ravnopravno učestvovanje u političkom životu predimenzionirana i koji, gubeći iz vida socijalna i ekonomska ograničenja da se te mogućnosti iskoriste, pothranjuju „fiktivni univerzalizam“. Burdije stoga proširuje značenje pojma diskriminacije, koja se, prema njemu, ne odnosi samo na uskraćivanje prava na pristup pozicijama u političkom polju već i na „ograničavanje šansi za pristup artikulisanom političkom mišljenju“, a time i političkom polju (Bourdieu 1997a: 82).

Rezultati Burdijeovog istraživanja ukazali su na još jednu dalekosežnu posledicu postojanja ograničavajuće strukture šansi za pristup politici. Oni su pokazali da količina školskog kapitala, kao i struktura ukupnog kapitala, tačnije odnos kulturnog i ekonomskog kapitala, predodređuje ne samo nečiju sposobnost i sklonost da artikulise i verbalizuje sopstvene interese, da na osnovu njih izgradi odgovarajuće političko mišljenje i da ga potkrepi argumentima koji imaju težinu u prostoru političkog, te da razne stavove o politici poveže u koherentan sistem na osnovu eksplicitnog političkog principa već i spremnost ispitanika da donošenje političkih odluka i obavljanje političkih poslova prepuste predstavnicima. Tako su oni kod kojih je konstatovan deficit resursa više radi da ovlaste izabrane političke predstavnike da ih zastupaju u političkoj igri. Prema shvatanju francuskog sociologa, veza između klasne situacije i vrste političkih dispozicija, onih koje su konstituisane oko eksplicitnog, odnosno implicitnog principa, posredovana je materijalnim uslovima života koji u nejednakoj meri ograničavaju pristup sredstvima „neutralizacije“ tih uslova, pre svega „školskom obrazovanju koje može da obezbedi instrumente simboličkog ovladavanja praksom, tj. instrumente verbalizacije i konceptualizacije političkog iskustva“ (Bourdieu 1979a: 491).

Podaci koje je dobio istraživanjem naveli su Burdijea na zaključak da kod grupa s dna hijerahijske lestvice presudnu ulogu u zauzimanju stava povodom konkretnih društvenih problema ima klasno nesvesno, a ne neko opšte političko načelo, što ih diskvalifikuje za profesionalno bavljenje politikom. Međutim, njegova pretpostavka bila je da i poverenje koje u svoje političke predstavnike imaju oni koji su lišeni instrumenata političke proizvodnje počiva na klasno oblikovanim dispozicijama i na svojevrsnoj „intuiciji habitusa“, tj. posebnoj optici sagledavanja političkog kroz pojavno a ne diskurzivno, kroz telesno a ne ideju, kroz habitus kao „inkorporirani program“. Burdije je tako svojim istraživanjem pokazao da uslovi života proizvode, s jedne strane, ljude koji su osuđeni na ćutnju, a s druge, ljude koji preuzimaju ulogu njihovih portparola, te da je u temelju delegiranja zapravo društveni hendikep jednih, odnosno društvena privilegija drugih, pri čemu se i jedno i drugo skriva iza društveno neutralnog „tehničkog razloga“. Na taj način on je uspeo da uspostavi vezu između subjektivnog oseća(n)ja nekompetentnosti, koje za posledicu ima politički samoopoziv i pasivizaciju, i objektivnog isključivanja iz politike svih onih građana koji nisu u stanju da ovladaju pravilima igre koja važe u političkom prostoru.

Burdijeovo gledanje na fenomen delegiranja bilo je ambivalentno. S jedne strane, on je delegiranje posmatrao kao proizvod istorijskog procesa uvođenja kolektiva i kolektivnih interesa u jedan zajednički prostor koji reguliše njihovu borbu za prevlast i različite materijalne i simboličke pogodnosti koje ta prevlast donosi. Delegiranje je, dakle, čin davanja punomoćja stalnom predstavničkom organu, kojim ono stiče *plena potentia agendi*. Predstavnik, pojedinac ili organ, u javnom prostoru, naočigled svih, govori i dela umesto grupe atomizovanih pojedinaca omogućujući na taj način grupi da se konstituiše, da izgradi prepoznatljiv identitet i da posredstvom predstavničkog tela otpočne svoj kolektivni život. Grupa postoji kroz telo predstavnika i kroz ime, logo, imidž koji im on daje, a koji deluju na način nekadašnjeg kraljevskog pečata (*sigillum authenticum*) (Bourdieu 2001b). Burdije je, sledeći Dirkema u njegovom istraživanju religije u plemenskim zajednicama, primetio da moderna izdiferencirana društva reprodukuju taj prastari obrazac prenošenja moći s članova grupe na neki predmet, odnosno na neko predstavničko telo ili osobu, delegata, koji postaje inkarnacija transcendentnosti društvenog (Durkheim 2008; Dirkem 2007). Upravo zbog toga Burdije opisuje

delegiranje kao svojevrsan magijski čin kojim se grupa, klanjajući se svom zastupniku, klanja samoj sebi.

S druge strane, Burdije je smatrao da u slučaju delegiranja uvek postoji pretnja od uzurpacije. Delegiranje, napominje on, postaje princip političkog otuđenja onda kada govor u ime mandatora biva izvitoperen u govor umesto njega. Do uzurpacije dolazi usled toga što u očima mandatora, ali i u vlastitim očima, predstavnik grupe prestaje da bude neko ko samo otelovljuje grupu koju predstavlja i ko je delegiran da bi joj služio, i postaje neko izuzetan, neko ko, zahvaljujući pripisanim mu svojstvima i moćima, jedini može njeno postojanje učiniti mogućnim; „upravo zbog toga što predstavnik postoji, zbog toga što predstavlja (simboličko delanje), grupa koju predstavlja, koju simbolizuje, postoji i, zauzvrat, omogućuje svom predstavniku da postoji kao predstavnik jedne grupe. U toj kružnoj relaciji vidimo koren iluzije koja čini da, na kraju krajeva, predstavnik sebi i drugima može izgledati kao *causa sui*, budući da je on uzrok onoga što proizvodi njegovu moć, budući da grupa koja ga stvara kao opunomoćenika ne bi postojala – ili ne bi postojala u potpunosti kao predstavljena grupa – da nema njega da je otelovi“ (Bourdieu 1984c: 49).

Brojne strategije samoosvećenja kojima predstavnici grupe opravdavaju i učvršćuju svoju poziciju u političkom polju doprinose tome da se uzurpacija normalizuje i uzima zdravo za gotovo. Kao ključne strategije kojima se prikriva simboličko nasilje koje je u osnovi političkog otuđenja, Burdije navodi strategiju objave vlastite skrušenosti i skromnosti, koja podrazumeva da predstavnik neprestano podseća one koji su ga delegirali da se potpuno poistovetio s grupom, da joj je predan i da je njen pokorni sluga, te da je jedina svrha njegovog postojanja dobrobit članova grupe; tu je strategija predstavljanja sebe kao nužnog posrednika, jedinog upućenog u veštine tumačenja događaja i rešavanja problema; i na kraju, strategija „bezlične žrtve“ pri kojoj se mandatar obavezuje na požrtvovano ostvarivanje opštih ciljeva, kao da oni isključuju njegove lične interese. Postajući oličenje transcendentnosti grupe, utapajući se u apstrakciju koju predstavlja i nestajući u njoj, predstavnik je prisvaja. Ovo Burdije naziva efektom proročanstva; „dok govori tako s čitavim autoritetom tog neuhvatljivog odsutnog, najbolje možemo videti ulogu svešteničke poniznosti: tako što se potpuno poništava u korist Boga ili Naroda, sveštenstvo postaje Bog ili Narod. Upravo kada postanem Ništa – a zbog toga što sam kadar da postanem Ništa, da se poništim, da se

zaboravim, da se žrtvujem, da se posvetim – ja postajem Sve“ (Bourdieu 1984c: 52).

Iako Burdije ne ispušta iz vida činjenicu da se većina strategija političkih aktera oblikuje kroz anticipaciju strategija političkih oponentata, njega prvenstveno zanima upravo ono što je zajedničko svima njima, a to bi bila eufemizacija uzurpacije i „monopolizacije kolektivne istine“. Rekonstruišući logiku te „legitimne prevare“, Burdije ističe da je njena suština u tome što politički predstavnici manipulišu grupom u ime same te grupe, ali i u tome što građani prihvataju prevaru (Bourdieu 1984c: 52). Tim zapažanjem, francuski sociolog je političkoj teoriji pridodao ideju da društveni ugovor sadrži prećutnu klauzulu koja se odnosi na mogućnost postojanja legitimne uzurpacije. On izdvaja dve pretpostavke na kojima takva uzurpacija počiva: prvo, „legitimna prevara uspeva samo zbog toga što uzurpator nije proračunati cinik koji svesno vara narod već neko ko sasvim prostodušno za sebe smatra da je nešto drugo od onoga što jeste“ (*Ibid.*: 53); drugo, birači poklanjaju poverenje svojim političkim izabranicima na osnovu toga što shvataju ili duboko u sebi osećaju povezanost vlastitih interesa i verovanja, i delanja date političke partije ili datog političkog kandidata. Iz ovakvog gledanja može se zaključiti da uzurpatorsku poziciju političkih predstavnika može jednako da ugrozi sračunata zloupotreba političkih sredstava da bi se zadovoljili lični interesi, pod pretpostavkom da političari ne uspevaju da je prikriju ili opravdaju kolektivnim interesom, i ograničena politička ponuda u kojoj građani nikako ne prepoznaju ideološku poziciju i političke projekte s kojima mogu da se identifikuju. I dok uzurpacija može da bude legitimna, uvođenje ličnih motiva i nepolitičkih, pre svega, lukrativnih interesa u političku igru, s jedne strane, i zatvaranje političkog tržišta za neke nove političke opcije, s druge, proizvodi nezadovoljstvo kod birača i diskredituje političko delovanje kao takvo.

Posmatrano iz burdijeovske perspektive, utilitarizam koji ima poreklo izvan političkih okvira nije imanentno svojstvo političkog polja; ta vrsta instrumentalnog odnosa prema politici pre predstavlja anomaliju do koje dolazi usled toga što rad političara i političkih partija odstupa od principa predstavničke demokratije i pravila koja propisuju njene institucije. Međutim, uzurpacija, autističnost političkih dejstvenika i prevlast ideoloških i političkih projekata koji nemaju realno utemeljenje, jesu tendencije koje su upisane u strukturu političkog polja i koje su

sastavni deo njegove istorije. Njihovo ispoljavanje simptom je problema koji nastaju na relaciji birač–predstavnik, odnosno ponuda–potražnja, i svedoči o tome da je političko polje prekoračilo meru autonomije koju mu ti odnosi dopuštaju, i možda više od toga, naime, da je uslovljavanje promenilo smer – umesto da društvena stvarnost utiče na konstituciju političkog polja, političko polje postaje nadmoćniji partner koji određuje šta je društvena stvarnost i na koji način ona može da bude predstavljena.

Problem nije samo u tome što političko polje nije verodostojan odraz strukture društvenog prostora. Mnogo veći problem za samog Burdijea jeste činjenica da politička ponuda određuje i ograničava potražnju, koja se svodi na puko opredeljivanje; „potražnja’ gotovo nikad ne postoji pre onoga što politički diskurs nudi (barem ne kod dominiranih klasa): neobličena ili delimično uobličena, ona se zna samo kada može da se, na pravi ili na pogrešan način, prepozna u nekom ponuđenom mišljenju“ (Bourdieu 1979a: 536). Tako političko polje, prema njegovom mišljenju, izdvaja probleme koje treba uvesti u prostor javne rasprave i definiše prostor politički mislivog, a kako iza svakog političkog proizvoda – ideje, programa, projekta, analize, problema, događaja – stoji autoritet političkih profesionalaca, veće su šanse da se na strani potražnje ne postavlja pitanje kvaliteta ili utemeljenosti onoga što je u ponudi. Političko polje, stoga, podstiče lažnu identifikaciju i pristajanje ljudi različitog socijalnog profila i različitih uverenja uz jednu političku opciju, i što je možda još ozbiljnije, proizvodi „efekat zatvaranja, prećutno dajući univerzumu ostvarenih mogućnosti privid univerzuma mogućih mogućnosti i tako ograničavajući univerzum politički mislivog“ (*Ibid.*: 536, istakao autor). Stoga je potpuno razumljiv skandal koji je 1981. izazvala predsednička kandidatura Koliša (Coluche), poznatog francuskog glumca. Potpuno svestan parodijskog karaktera te kandidature, ali i njenog subverzivnog potencijala, Burdije je nekoliko godina kasnije objasnio da je javno podržao poznatog glumca i komičara kako bi istakao i ujedno osnažio „aktivno ravnodušje“ (Bourdieu, „La vertu civile“, *Le Monde*, 16 septembre 1988, navedeno prema: Heinich 2007). Za Luja Pentoa, to je bio javni čin raskida s iluzijom da se politička ponuda prilagođava i približava nečemu što bi bio „autentičan“ izbor i da je podrška socijalističkom kandidatu „prirodan“ izbor svih progresistički orijentisanih ljudi (Pinto 2002 [1998]: 234).

Upravo zbog toga što postoje subjektivne i objektivne prepreke za ulazak u politiku, koje su za neke društvene grupe i pojedince gotovo

nepremostive dok su za druge neprimetne, i što profesionalci imaju monopol nad instrumentima političke proizvodnje, kao i nad definisanjem političke problematike, Burdije smatra da se može reći da postoji dominacija političkih profesionalaca nad laicima, te da je tržište politike najmanje slobodno od svih koja postoje (Bourdieu 1981a: 4).

Međutim, on ne ispušta iz vida da političko polje, ono koje je stasalo uporedo s izgradnjom parlamentarnog sistema i demokratizacijom političkog života, ograničava političku samovolju, bilo da se to odnosi na pojedinca i jednu političku partiju ili na sve kojima je politika poziv. Istorija i struktura samog polja utkane su u političke projekte i prožimaju aktivnosti političkih aktera, sprečavajući ili disciplinujući svaki voluntarizam. Analiza Burdijeove koncepcije političkog polja omogućiće nam da otkrijemo koje to prinude polje nameće svima onima koji u njemu zauzimaju određene pozicije ili koji tek žele da se u njemu nađu, ali i koje instrumente emancipacije može da ponudi svima koji njoj teže, bilo da dejstvuju u polju ili van njega.

Političko polje

Osim što institucije demokratskog uređenja postoje kroz dispozicije, tj. mentalne strukture koje sačinjavaju politički habitus, one prema Burdieuu postoje i kao objektivni sistemi pozicija koji imaju dva međusobno povezana istorijska vida – prvi je političko polje (relativno autonoman prostor putem kojeg političari i partije nude svoje usluge građanstvu), a drugi birokratsko polje (polje u kojem je centralna figura država, a koje predstavlja poligon borbe čiji pobednik dobija pravo da određuje šta se to smatra javnim dobrima i ko i kako njima može da raspolaze) (Wacquant 2005: 2–3).

Konstituisanje jednog političkog prostora, koji uspostavlja posebna pravila vladanja u njemu, Burdije dovodi u vezu s „parlamentarizacijom političkog života“ (Bourdieu 2012: 558–561). On, dakle, model političkog polja konstruiše imajući, pre svega, u vidu zapadne parlamentarne demokratije, sa svime što danas one podrazumevaju – politički pluralizam, otvorenu političku utakmicu, podelu vlasti, slobodno iskazivanje narodne volje putem izbora, slobodu mišljenja i izražavanja, javnost. Zbog toga proces konstituisanja političkog polja Burdije i smešta u XIX vek, kada

ono stiće autonomiju, kada se odnosi pojedinaca i institucija uključenih u rad političkih partija ili angažovanih oko izbornih aktivnosti stabilizuju i kada struktura polja dobija sve jasnije obrise, a specifična „filozofija“ i kodeks ponašanja (politička kultura) počinju polako da regulišu političko delanje. Politika tada postaje sinonim za takmičenje profesionalaca za osvajanje pozicija (administrativnih i predstavničkih), za definisanje legitimnih uloga (politički kapital, tj. renome) i za nametanje određenog pogleda na svet (Pinto 2002 [1998]: 217). Specifičnost političkog polja ogleda se u tome što njegova konstitucija, njegova dinamika, njegove granice u velikoj meri zavise od onoga što se dešava van njega. Tako se, na primer, o granicama političkog polja odlučuje u borbi društvenih grupa van političkog prostora koliko i kroz borbu njihovih predstavnika, odnosno partija koje su već obezbedile društveno priznanje i koje u polju zauzimaju odgovarajuću poziciju. Pravo na ulazak u polje formalizovano je raznim zakonima o udruživanju i političkom organizovanju, te izbornim propisima i procedurama, ali se ono stiće tek priznanjem građana, a zatim i političkih konkurenata. Politička vidljivost i uticajnost su ključni kriterijumi ulaska u polje. Burdije smatra da za neku instituciju, neku partiju, nekog dejstvenika možemo reći da postoji u političkom polju samo ukoliko u njemu proizvodi vidne posledice. Kao primer navodi Le Pena (Jean-Marie Le Pen), čije je pojavljivanje na francuskoj političkoj sceni izazvalo promene u nastupanju svih političkih partija – ove su se naročito očitovale na diskurzivnoj ravni gde je opozicija bogat –siromašan u potpunosti, dakle kod svih partija, zamenjena opozicijom nacionalno – strano (Fritsch 2000: 38).

Struktura političkog polja, prema Burdijeu, odražava strukturu društva, dok relacije između političkih predstavnika odslikavaju relacije koje postoje između društvenih grupa i klasa čije interese oni zastupaju. Burdije čak ponekad govori o političkoj mimezi. Međutim, njegov načelan stav jeste da je pre reč o odnosu „homologije između strukture političkog teatra i strukture sveta koji on predstavlja, između borbe klasa i sublimirane forme te borbe koja se odvija u političkom polju“ (Bourdieu 1981a: 8). Uostalom, on u svojoj političkoj teoriji predviđa raznolike načine na koje se društveni odnosi „transponuju“ u političku ravan i na koje se oni prevode u odgovarajuću političku terminologiju. Gil Ejal tako navodi četiri moguća vida predstavljanja klasnih i drugih kolektivnih interesa u političkom prostoru: refleksija podrazumeva da svaka politička partija

odražava htenja i ideološku poziciju određene društvene grupe ili klase, a da je podela polja na levi i desni pol verna slika razdeljenosti društva na višu i nižu klasu; inverzija znači da su društveni odnosi dominacije u političkom polju skriveni iza „neprirodnih“ alijansi – primer bi bilo združeno delovanje dominirane klase i dominirane frakcije dominantne klase u okviru neke partije na levici; kondenzacija označava prenošenje socijalnih konflikata u same partijske strukture; polarizacija se pak javlja kada se političko polje organizuje oko nekih drugih podela – etničkih, verskih, regionalnih itd., a klasni konflikt biva potisnut iz političkog diskursa i političkog života (Eyal 2005: 154).

Relativna autonomija političkog polja ogleda se u nezavisnom funkcionisanju u odnosu na centre ekonomske, verske ili neke druge moći, ali i u tome što se tokom trajanja mandata političari posvećuju borbi sa političkim oponentima, a njihove strategije se više upravljaju prema strategijama konkurenata u polju nego prema očekivanjima ili konkretnim zahtevima ljudi koje zastupaju. Burdije primećuje da i sâm politički diskurs u periodu nakon izbora odslikava nužan kompromis između interesa klijenata i interesa koje proizvođači artikulišu jedni spram drugih. Kada je ovo svojstvo polja dovedeno do same krajnosti, zaoštrene borbe proizvođača političkih poruka i odluka stvaraju svojevrsnu ezoteričnu kulturu, čiji su kodovi i ciljevi neshvatljivi onima s druge strane granice polja budući da ne predstavljaju odgovor na njihovo svakodnevno iskustvo i da im, zapravo, nisu ni upućene. Potvrda postojanja specifične logike polja je i izgrađivanje identiteta partije kroz distinkciju i suprotstavljanje ostalim partijama i pojedincima u polju („levica se zalaže za ono čemu se protivi desnica, i *vice versa*“), pri čemu se sadržaj predmeta razmimoilaženja tokom vremena i u različitim okolnostima menja. U prilog tom Burdijeovom zapažanju govori i pojava da što su problemi kojima se političari bave specifičniji i udaljeniji od načelnih stavova partijskih programa, to stav prema njihovom rešavanju u većoj meri zavisi od pozicije koju će po tom pitanju zauzeti politički oponenti.

Ipak, snaga (ili pozicija, a time i strategije) političkih partija i pojedinih političara zavisi od stepena prihvaćenosti njihovih ideja i programa među laicima, kao i relativne jačine društvenih grupa čiju su podršku stekle, ali i sposobnosti političkih aktera da, ukoliko to političke prilike nalažu, obezbede podršku van političkog polja. Budući da uvek može da se ukaže potreba za masovnom mobilizacijom pristalica, upućenost na klijente je

stalna. Po tome se političko polje razlikuje od drugih polja, pre svih naučnog i polja umetnosti, kod kojih se obraćanje neprofesionalcima smatra ne samo beskorisnim već i kontraproduktivnim (Thompson 2001: 46).

Politički kapital, koji predstavlja glavni ulog i glavnu dobit u polju, jeste poseban oblik simboličkog kapitala, „kredit zasnovan na verovanju i prepoznavanju“. On počiva na identifikaciji društvenih dejstvenika s njihovim predstavnicima („magijska komponenta“ njihovog odnosa) i na uverenju da će oni ispoštovati prećutni sporazum i realizovati ciljeve koje predviđa njihov izborni program, a koji podrazumevaju zadovoljnije interesa biračkog tela („racionalna komponenta“) (Bourdieu 1981a: 14). Strategije partija i pojedinih političara vide se kao njima svojstven odgovor na strukturom polja nametnuti imperativ akumuliranja političkog kapitala (renomea). Burdije razlikuje dva oblika u kojima se politički kapital javlja. „Lični kapital priznanja“ ili „popularnosti“ svaki pojedinačni predstavnik stiče tako što „gradi ime“ i usvaja neophodne i poželjne kompetencije (dokazanost u profesiji, upućenost, elokvencija, posvećenost), ili zahvaljujući svojoj „harizmi“, što bi bio herojski ili proročki lični kapital. Za razliku od ličnog kapitala koji nestaje s nestankom njegovog nosioca sa političke scene, kapital koji delegira politički autoritet se prenosi i privremeno ga poseduju pojedinci koje odabiru i ovlašćuju odgovarajući partijski organi. Partija pojedinim svojim pripadnicima – portparolima, istaknutim članovima ili funkcionerima – ustupa pravo da kontrolisano raspolažu kapitalom koji je akumulirala tokom svog delovanja u političkom prostoru, što se, između ostalog, odnosi na aparat koji partija koristi za organizovanje raznih svojih aktivnosti, osobeni stil komunikacije sa biračima, kriterijume i principe kojima se partija rukovodi pri odabiru i regrutovanju pristalica, specifične strategije socijalizacije kojima izlaže birače i članstvo, kao i strategije kojima kod njih održava oseća(n)je odanosti, privrženosti politici i čitavoj tradiciji partije i tako dalje.

Burdije izdvaja jedno pravilo koje važi pri delegiranju kapitala stranke: institucija investira u one koji dokazano investiraju u nju, koji samo kroz pripadanje postoje kao politički subjekti. Institucija je ta koja određuje ko može imati pristup funkcijama koje njihove izvršioce stavljaju u prvi plan, na primer ko će igrati ulogu portparola i održavati odnose s medijima, kao što kontroliše ko i u kojoj meri može na račun delegiranog sticati lični kapital. Institucionalizacija političkog kapitala, čiju neminovnost Burdije ne dovodi u pitanje, ima prema njemu nekoliko posledica: najpre, političke

partije postaju prava preduzeća čije održanje zahteva stvaranje radnih mesta unutar same partije namenjenih isključivo njenoj reprodukciji; čitava partijska mašinerija čini da partija zadobije posve novu dimenziju postojanja, gotovo nezavisnu od rezultata postignutih na izborima; proliferacija položaja koji nastaju zarad samoodržanja nužno utiče na promenu u hijerarhiji interesa i na nastanak novih dispozicija – „što je proces institucionalizacije političkog kapitala više uznapredovao, to zadobijanje 'naklonosti' više teži da ustupi mesto osvajanju položaja, a aktivisti koje za cilj vezuje samo privrženost sve se više povlače u korist 'prebendara', kako ih zove Veber, vrste klijenata koje za aparat trajno vezuju beneficije i profiti koje im on obezbeđuje, koji se drže aparata onoliko koliko ih ovaj drži uz sebe raspodeljujući im deo materijalnog i simboličkog plena koji je zahvaljujući njima osvojio“ (Bourdieu 1981a: 20).

Burdije je, očigledno, bio pod snažnim uticajem Veberovog viđenja slabosti parlamentarnog sistema kada je koncipirao teoriju političkog polja. Za nemačkog sociologa, pojedine političke partije nisu ništa drugo do preduzeća čija je jedina svrha lov na položaje, a partijski lideri preduzetnici koji teže moći nad sredstvima političke dominacije, kako bi uživali u prestižu i privilegijama koje ona sa sobom donosi (Weber 2008: 156–157, 165). I Veberovu i Burdijeovu političku teoriju karakteriše korišćenje tržišne logike u objašnjavanju principa po kojima funkcioniše rad politički organizovanih grupa i političkih institucija. Kod Burdijea je to više nego očigledno, dovoljno je obratiti pažnju na terminologiju kojom se u svojim radovima služi – političko tržište, politička ponuda, politička potražnja, proizvođači, politički kapital. Međutim, francuski sociolog ipak brani specifičnu autonomiju političkog polja i nikada ne govori o lukrativnim motivima za političko delanje, dakle o golom materijalnom interesu kao ključnom pokretaču angažovanja u političkoj sferi. Kod Burdijea se interes političkih partija i političara definiše kao postizborno nastojanje pomenutih dejstvenika da u borbi s konkurentima sačuvaju politički kapital tako što će se kloniti skandala i afera koje bi mogle da ugroze njihovu reputaciju, a ideali ustupaju mesto strategijama. Zanimljivo je da pri rekonstruisanju logike političke igre, Burdije ne pominje jedan njen važan aspekt – *illusio*. *Illusio* podrazumeva zainteresovanost za jedan vid društvene prakse, potpunu posvećenost toj istoj praksi i proces socijalizovanja u samoj igri, ali on je i mnogo više od toga – on odražava veru ljudi u to da ono što oni rade ima neki smisao i svrhu koja

nadilazi partikularne i privatne interese i sastavni je deo „borbe protiv simboličke smrti“ (Corcuff 2003).

Burdijeovski utilitarizam, pristup političkim fenomenima koji apostrofira njihovu interesnu dimenziju, bio je predmet kritike autora koje Filip Korkif (Philippe Corcuff) smatra pripadnicima „burdijeovske škole francuske političke nauke“. Njeni najistaknutiji predstavnici bili bi Mišel Dobri (Michel Dobry), Danijel Gaksi (Daniel Gaxie), Bernar Lakroa (Bernard Lacroix), Žak Lagroa (Jacques Lagroye) i Mišel Oferle (Michel Offerlé). Zajedničko u političkoj teoriji pomenutih autora jeste kritika legalističkog kognitivnog stila i upotrebe pravnih kategorija u tumačenju stvarnosti [to stanovište sa Burdijeom dele svi njegovi naslednici; mlađe kolege smatraju da je legalizam „način mišljenja koji ostaje pri objašnjenju praksi kao da su one direktno izvedene iz pravila koje pravo fiksira i nameće i čiji je ekstremni oblik – pravni silogizam“ (Lenoir 2004: 233), a koreni kritike takvog pristupa mogu se pronaći u Burdijovim radovima o pravnicima i birokratskom polju (Bourdieu 1990a)]; Burdijeovi naslednici u političkoj sociologiji suprotstavljaju se i zastupnicima teorija racionalnog izbora, kojima zameraju to što društveno ponašanje posmatraju u ključu cilj–sredstvo, pritom projektujući ekonomsku logiku na sve vidove društvene prakse; na kraju, kritikuju se i antropološki utilitarizam i normalizacija ekonomske analogije u gledanju na delanje političkih grupa i institucija, koji se ispoljavaju kroz forsiranje „magičnog kvadrata – interesi – strategije – odnosi sile – moć“, tog „analitičkog oslonca čiji se heuristički potencijal preuveličava“ (Corcuff 2003: 98–99). Predstavnici burdijeovske škole francuske političke nauke ne odriču se u potpunosti ekonomske analogije, ali odbacuju ideju da se objašnjenje političkog dejstvovanja iscrpljuje u analizi njegove interesne pozadine. Oni smatraju da se u političkoj teoriji mora dati određeni kredibilitet i akterima u političkom polju koji se vode simboličkim interesima ili čiji je politički aktivizam isključivo odraz njihovog idealizma.

Tako Danijel Gaksi, iz ugla aktiviste Komunističke partije Francuske, osvetljava specifične simboličke nagrade koje takođe podstiču ljude da se politički angažuju. Iako se simboličke naknade pre dobijaju no što se traže i očekuju, ipak, smatra Gaksi, logika ciljeva oko kojih se organizuje politička partija podrazumeva ovaj tip transakcije i moglo bi se govoriti o specifičnom tipu interesnog delanja. Bilo da je reč o zaposlenju, napredovanju u partijskoj hijerarhiji ili o osećaju društvene korisnosti,

posvećenosti „pravednim ciljevima“, pripadnosti skupini istomišljenika i privrženosti i saosećanju koji iz nje ishode, dobici su prema ovom autoru uvek funkcija morfoloških svojstava partije i faze razvoja koju je partija dostigla. Stoga Gaksi najpre pravi tipologiju političkih partija i deli ih na kadrovske, pokroviteljske i partije masa. Političkim partijama koje nemaju finansijskih mogućnosti da isplate svoje saradnike i zadovolje njihovu potrebu za nameštenjem, ili koje nisu u stanju da dobiju pomoć pokrovitelja, ne preostaje ništa drugo do da se organizuju kao partija masa i da pribegnu ideološkoj mobilizaciji aktivista oko odbrane određene „stvari“. Nije slučajno što se u analizi pažnja usmerava ka fleksibilnijim, tj. manje institucionalizovanim oblicima aktivizma koji su u Burdijeovoj političkoj teoriji zanemareni, a koji su prema Gaksijevom mišljenju naročito prisutni kod regionalnih i lokalnih ogranaka partija masa – ukazivanje na opasnosti koje prete od političke profesionalizacije, svojstveno burdijeovskom pristupu, ovde samo dobija drugi oblik.

U poslednje vreme se pojavljuju radovi mladih francuskih sociologa politike koji se napajaju Burdijeovim idejama i koriste ih kao okvir u empirijskim istraživanjima. Njih uglavnom zanimaju političari koji angažovanjem u međunarodnim institucijama sudeluju u formiranju „transnacionalnog političkog polja“. Tako Mišel Manženo (Michel Mangenet) ispituje socijalni i obrazovni profil političara koji su delegirani u Savet Evrope i Evropski parlament, naročito se interesujući za fenomen prenošenja političkih resursa s nacionalnog na transnacionalni nivo, dok Viliju Bovaleu (Willy Beauvallet) pažnju zaokuplja veliki broj evropskih parlamentaraca koji na nacionalnom nivou imaju marginalan politički status ili ga, poput nekih TV zvezda, uopšte nemaju (Kauppi 2003, 2005). Proučavanje socijalnog zaleđa političara koji su aktivni u evropskim institucijama govori o društvenim bazama iz kojih se regrutuju novi upravljački slojevi i novim kriterijumima selekcije koje transnacionalno političko polje uspostavlja, ali ujedno otkriva i simboličku i realnu snagu tih institucija, tj. strukturu polja koja se tek uobličava. Mladi autori, dakle, mahom preusmeravaju svoju pažnju s nacionalnih na transnacionalne protagoniste političke borbe, s relativno formiranih političkih tržišta na ona koja su u trenutku konstituisanja, i pritom nastoje da dosledno primene Burdijeovu metodologiju i celovito teorijsko stanovište. To preuzimanje perspektive pre svega podrazumeva istovremeno proučavanje dispozicija političara, onih koje opisuje njihova biografija ali i specifičnih

dispozicija koje se stiču kroz političko delanje, i to bez nepotrebne psihologizacije, i izučavanje prostora pozicija koje upravo nastaje naočigled i uz učešće svih nacionalnih i međunarodnih političkih subjekata.

U nizu tekstova Burdije proučava nastanak i funkcionisanje države, birokratskog polja, odvojeno od političkog polja (Bourdieu 1993c, 2000c, 2005b, 2012; Burdije 2003b), ali je očigledno da tesna isprepletanost procesa njihovog konstituisanja otežava jasno razgraničavanje ta dva polja u analitičke svrhe. „Opisati genezu države“, piše Burdije, „znači opisati genezu jednog društvenog polja, jednog relativno autonomnog mikrokosmosa unutar sveobuhvatnog društvenog sveta u kojem se igra jedna posebna igra, igra legitimne politike“ (Bourdieu 2012: 161). Rekonstruišući istoriju birokratskog polja, Burdije pokazuje kako se ono postepeno stvaralo kroz borbu protiv patrimonijalne logike dinastičke države. Iako srednjovekovna država ima svoju birokratiju, u temelju dinastičkog načina društvene reprodukcije bio je princip nasleđivanja, pa je regrutovanjem kraljevih saradnika i državnih funkcionera vladala logika krvi i porekla; monarh je imao koncentrisanu kontrolu nad svim sredstvima i svim oblicima moći, a preko selektivne redistribucije svih kapitala koji su mu stavljeni na raspolaganje „uspostavljao je ili održavao odnose zavisnosti (klijentela) ili – još bolje rečeno – lične zahvalnosti, i tako obnavljao svoju moć“ (Bourdieu 2005b: 41). Obavljanje državnih poslova suveren je prepuštao pripadnicima plemstva, koji su od XI veka počeli da organizuju svoj rad u okviru raznih administrativnih tela – parlamenta, kabineta, savetodavnih tela, kancelarija. Burdije navodi da su vladari u zapadnim monarhijama sredinom XII veka počeli da angažuju sveštena lica za obavljanje raznih državnih poslova, a da ih je razvoj prava i njegova sve raširenija upotreba primorala da se okrenu školovanim ljudima koji nisu nužno bili plemićkog porekla. Bio je to, za Burdijea, ključan trenutak za nastanak nove društvene grupe – državnih službenika, koji su svoj status sticali isključivo zahvaljujući svojoj kompetenciji. Socijalnoj promociji ove društvene grupe prethodilo je osnivanje prvih univerziteta na tlu Evrope početkom XII veka, čiji su razvoj, naročito od XIV veka podržali sami monarsi. Paradoksalno, kako primećuje Burdije, dogodilo se da su kanonsko pravo i sholastička logika najpre zavladao novoustanovljenim obrazovnim institucijama, a potom i administrativnim službama, dovršavajući proces „defeudalizacije“ države, koji je pratilo uzdizanje novog, racionalnog modela birokratske uprave, isprva i dalje podređene suverenu.

Administrativno polje se postepeno oslobađalo od kraljevskog autoriteta, ali i neposrednog uticaja političkog i ekonomskog polja, konstituišući se oko načela državnog interesa. Burdije prihvata ocenu historičara da začetak „državnog plemstva“ u Francuskoj datira s kraja XVI veka. Razvoj državnog aparata on povezuje sa interesima novog službeničkog sloja koji te iste ostvaruje kroz državni interes. „Država je profitabilno preduzeće“, piše francuski sociolog, „a njena geneza neodvojiva je od geneze grupe dejstvenika čiji su interesi vezani za nju“ (Bourdieu 2005b: 41). Međutim, Burdije naglašava da država, kao i svako drugo polje, generiše sukobe. Razni nosioci birokratske moći suprotstavljaju se oko principa preraspodele sredstava koja pristižu u državnu kasu (plate, beneficije i ostale materijalne pogodnosti), kao i oko distribucije simboličke dobiti (počasti, zvanja, nagrade itd.), pretvarajući državu u poprište borbe za kontrolu nad različitim, tačnije svim postojećim oblicima kapitala. Istovremeno postojanje različitih politika akumuliranja i preraspodele državnog kapitala unutar polja proizvodi njegovo cepanje na ono što Burdije naziva „levom rukom države“, koja preusmerava sredstva u tela zadužena za socijalnu zaštitu i obrazovanje, i „desnom rukom države“, koja sredstva pohranjuje u instrumente dominacije – pravosuđe, ekonomske institucije, vojsku i policiju. I pored toga što je država poligon borbe raznih zainteresovanih strana i što može biti stavljena u službu partikularnih političkih ili ekonomskih interesa, on smatra da je u njenu istoriju i strukturu isto tako upisana uloga „nezavisne instance“, te arbitra „koji je, na kraju krajeva, manje suprotstavljen interesima dominiranih i onome što možemo nazvati pravdom“ (Bourdieu 1997a: 151). Za razliku od kategoričnosti marksizma, i raznih njegovih teorijskih derivata, koji u državi vide isključivo instrument dominacije, Burdije je više spreman da uvaži ambivalencije kojima je prožeta istorija države. Za njega ništa nije crno-belo, pa tako i država pokazuje različita lica, pozitivna i negativna, manje pozitivna i manje negativna. Sva ta lica, međutim, u osnovi imaju istu stvar, a to su interesi, koji se jednako mogu skrivati iza univerzalnog ili iza filantropije. U tome je Burdije kategoričan.

Politika i (sve)moć reči

Koliko god da aktivnosti političkih stranaka posmatra kao borbu za očuvanje ili uvećanje renomea stranke, kao i za jačanje partijske infrastrukture i mobilizacijskih kapaciteta, Burdije na njih gleda i kao na

nadmetanje različitih, nekad oprečnih a ponekad kompatibilnih viđenja postojećeg, kao i vizija poželjnog društva. Borba koja suprotstavlja profesionalce u polju političke proizvodnje prema njemu je „bez sumnje, *oblik simboličke borbe par excellence* za očuvanje ili promenu društvenog sveta putem čuvanja ili promene *pogleda na društveni svet* i *principa podele tog sveta*“ (Bourdieu 1981a: 8, istakla A. B.). Borba političkih partija i političara za simboličku moć ujedno je bitka da se za određeni sistem klasifikovanja ljudi, objekata i praksi obezbedi što veće uporište u glasačkom telu i što šira podrška u instancama moći, tj. u institucijama i kod pojedinaca koji svojim autoritetom mogu da stanu iza određene predstave društva i njoj odgovarajuće klasifikacijske logike, i tako joj pruže zvanično priznanje i neophodan legitimitet.

Simbolička moć se „stvara, akumulira i održava snagom komunikacije, simboličke razmene“; komunikacija je ta kroz koju se „odnosi gole sile, koji su uvek neizvesni i koje je lako prekinuti, pretvaraju u dugotrajne odnose moći kojima smo vezani i spram kojih osećamo obavezanost“ (Bourdieu 1997a: 236). Kolektivni rad interpretiranja društvenih odnosa i konstruisanja društvene stvarnosti odvija se kroz svakodnevne, neformalizovane interakcije ljudi, zatim kroz kulturnu proizvodnju, da bi svoj finalni oblik dobio u političkom konstituisanju grupnih identiteta (Wacquant 2005: 15). Politička aktivnost podrazumeva svojevrsnu „politiku opažanja“ (težnja da se utiče na mentalne strukture koje oblikuju odnos prema svetu uopšte i prema drugima, konkretnim pojedincima i grupama), ali se sastoji i od prevođenja prećutnih odnosa u logičku dimenziju i njihovo ekspliciranje pomoću reči i predstava (nastojanje da se praktičnom iskustvu da odgovarajući politički izraz), budući da je ulog simboličke borbe istovremeno „moć nad inkorporiranim instrumentima saznavanja“ i „moć da se učini vidljivim i da se proizvede vera u ono što ta moć implicira“ (Bourdieu 1997a: 222). Upravo u tom prostoru koji se otvara između neiskazanih i neiskazivih misli i oseća(n)ja, politički diskurs nalazi plodno tle da po obrisima „magijskih“, simboličkih granica i na temelju postojećih društvenih antagonizama, koje dejstvenici više naslućuju nego što su ih u potpunosti svesni, te njihovog praktičnog iskustva društvene hijerarhije, postavi granice između društvenih grupa, dajući im utemeljenje u politički konstituisanom mišljenju; ljudi imaju praktično znanje o tome koje je njihovo mesto u ovom svetu, koje, međutim, može biti predmet sasvim različitih objašnjenja, što prema Burdijeu

omogućuje „relativnu nezavisnost eksplicitnog zauzimanja pozicije, verbalno iskazanog mišljenja, u odnosu na poziciju, i otvara put pravoj političkoj aktivnosti predstavljanja“ (*Ibid.*: 220). Ipak, prema shvatanju francuskog sociologa, borba u političkom polju između različitih viđenja društvenih podela i različitih projekcija društvenog razvoja, ma koliko se vodila kroz otvorenu i racionalnu diskusiju, i ma koliko uspevala da suspenduje „gvozdene zakone“ dispozicija, uvek zadržava makar deo onog zdravorazumskog, inertnog odnosa prema svetu i nikada ne dospeva do „potpunog razotkrivanja kojem teži društvena nauka, tj. do potpunog odbacivanja doksičke potčinjenosti ustanovljenom poretku“ (*Ibid.*: 220). U tom smislu, politika ne može nikada da bude radikalna u meri u kojoj to može da bude nauka, ako ni zbog čega drugog, a onda zato što, čak i kada je prevratnička, revolucionarna, računa na pristanak, na neupitnost kada je reč o opravdanosti toga što se radi i zagovara.

Politika je za Burdijea „visoko mesto simboličke dominacije“ u kojem legitimnost određenog odnosa prema društvenom svetu dobija zvaničnu potvrdu u vidu izbornih rezultata i broja glasača koji iza njega stoje. Međutim, ulogu politike u „proizvodnji odnosa smisla koji je u osnovi legitimnosti“ nemoguće je posmatrati odvojeno od struktura moći koje generišu druga polja – birokratsko, pravno, ekonomsko, naučno, akademsko i umetničko. Jedna od osobenosti Burdijeovog „nepolitičnog“ pristupa politici jeste upravo konstantno ukazivanje na postojanje odnosa „strukturne homologije između procesa proizvodnje te eksplicitne legitimnosti i proizvodne strukture simboličke dominacije u drugim poljima“ (Caro 1980: 1188). I više od toga, Burdije pokazuje da država prvobitno definiše okvir u kojem nastaju razne konstrukcije stvarnosti i unapred određuje princip prema kojem će se procenjivati stepen njihove legitimnosti, te na taj način utiče na sadržaj i tok borbi za simboličku moć u svim poljima; „država kao posednik monopola nad legitimnim simboličkim nasiljem, samim svojim postojanjem utvrđuje granicu simboličke borbe svih protiv svih za taj monopol (tj. za pravo da se nametne sopstveni princip pogleda na svet), izbacujući tako izvestan broj podela i principa podela iz te borbe“ (Bourdieu 1997a: 222). Ona to čini različitim sredstvima, a pre svega tako što posredstvom institucija reguliše aktivnosti društvenih dejstvenika, pre svega koristeći se zakonskim aktima – reč je o nekoj vrsti delegiranog autoriteta, prenošenju ovlašćenja na institucije sistema. Na osnovu Burdijeovih zapažanja, mogu se izdvojiti

tri ključne funkcije kroz koje država demonstrira svoju simboličku moć – prvo, ona propisuje ko i šta zvanično postoji (performativna moć govora u ime države); drugo, činom imenovanja i razvrstavanja država ustanovljuje identitet ljudi i stvari (lične karte su jedan od primera); treće, dodeljivanjem sertifikata, potvrda, zvanja itd, ona određuje ko ima pravo na nešto – na socijalnu pomoć ili na obavljanje određene delatnosti, na primer, odnosno ko to pravo nije stekao. Zbog toga je za Burdijea država nešto poput „centralne banke simboličkog kapitala koja garantuje svaki čin ispoljavanja autoriteta“ (Wacquant 2005: 17). Time što državu predstavlja, između ostalog, i kao posednika monopola nad legitimnom upotrebom simboličkog nasilja (Bourdieu 1993c), Burdije se razlikuje od većine teoretičara koji joj pristupaju materijalistički.

Francuski sociolog ipak smatra da i pored toga što država ima natkriljujuću poziciju u simboličkoj proizvodnji, politički diskurs može da probija ograničenja koja ona nameće. U jednom od prvih tekstova o karakteristikama i posledicama političkog delanja, Burdije piše da politika počinje upravo „s denuncijacijom tog prećutnog ugovora pristajanja uz ustanovljeni poredak koji definiše izvornu *doxu*; drugim rečima, politička subverzija pretpostavlja kognitivnu subverziju, promenu pogleda na svet“ (Bourdieu 1981b: 69). Preduslov za simbolički preokret i izvrtanje perspektive jesu objektivne okolnosti koje dovode do krizne situacije i kritički, jeretički diskurs koji ih prati, a koji objavljuje „paradoksalno predviđanje“ i postojećem suprotstavlja drugačiji politički program, onaj koji predlaže novi princip hijerarhizacije i stremi preokretanju odnosa snaga ili pak neku utopijsku alternativu. Burdije primećuje da se osobenost politike kao profesionalne delatnosti ogleda u tome što omogućuje da se samom objavom menja stanje stvari i da se putem kreiranja kolektivnih predstava proizvodi željena realnost. Iako će mnogo godina kasnije, pišući o muškoj dominaciji (Burdje 1998), napadati predstavnike performativne teorije zbog voluntarizma i precenjivanja „lažno revolucionarnog redefinisavanja stvarnosti“, ustremmljujući se naročito na Džudit Batler (Judith Butler), Burdije se stavom da je političko polje prostor u kojem se u potpunosti ispoljava strukturisuća moć reči, približio njihovom stanovištu. Međutim, treba istaći da francuski sociolog predviđa njeno ispoljavanje, pre svega, u situacijama izrazite socijalne napetosti ili krize, kada društveni dejstvenici uviđaju da između njihovih očekivanja i realnih šansi da ta očekivanja realizuju postoji veliki raskorak, i kada

političko polje u potpunosti preuzima svoju istorijsku ulogu težišta društvenih promena. Upravo u takvim situacijama, tvrdi on, simbolički poredak dokazuje relativnu nezavisnost u odnosu na svoje objektivno zaleđe, budući da može da dopusti izvesnu „marginu slobode [*marge de liberté*] za političku akciju koja teži ponovnom otvaranju prostora mogućnosti“ (Bourdieu 1997a: 276–277). Takva jedna subverzivna politička strategija, koja se zasniva na izneverenim nadama ili naraslim aspiracijama, najčešće usmerava nezadovoljstvo ka dotad nezamislivim projektima, smelim vizijama društva, ka utopiji, redefinišući prostor politički mogućeg.

Burdije, međutim, veruje da dominirani mogu da budu nosioci društvenog preobražaja samo ukoliko postoji „transfer kulturnog kapitala“, dakle ukoliko imaju podršku i pomoć profesionalaca ili intelektualaca koji na sebe preuzimaju ulogu njihovih portparola. Mogućnost uspostavljanja jedne takve alijanse sa predstavnicima dominirane frakcije dominantne klase Burdije objašnjava „delimičnom analogijom između različitih iskustava dominacije“ (Bourdieu 1997a: 224). Jeretički diskurs nije samo osporavanje, on je i proizvođenje novog opšteg smisla koji uključuje praktična iskustva i jezik društvenih grupa koje je stari zanemarivao ili sistematski obezvređivao. Ovaj diskurs u najvećoj meri nastaje iz potrebe da se „eksteriorizuje interiorizovano, da se imenuje neimenovano, da se preverbalnim i predrefleksivnim dispozicijama, i neiskazanim i neprimetnim iskustvima pruži početak objektiviranja kroz reči“ (rad izražavanja), i iz potrebe da se putem prestupa i uzornog proročanstva obesmisli doksički poredak sveta kako bi se, najpre kod samih jeretika a potom i ostalih, prvenstveno dominiranih i marginalizovanih društvenih grupa, ukinule sve inhibicije (rad dramatisacije) (Bourdieu 1981b: 70). Upravo zbog toga je nužno da oni koji su sposobni (koji imaju visok kulturni i školski kapital) pomognu da te neme potrebe, aspiracije i vrednosti dobiju odgovarajuću političku formu, putem koje mogu da proizvedu sopstvenu legitimnost.

Uprkos stanovištu da političko ponašanje građana nižeg obrazovanja i nižeg društvenog položaja po pravilu funkcioniše kao praktično svojstvo upisano u dispozicije, Burdije gaji optimizam u pogledu mogućnosti da se svako uzdigne do nivoa apstraktnog i racionalnog promišljanja političkog: „Čisto politički principi funkcionišu kao relativno autonomni činioци u odnosu na ekonomske i društvene determinante, koje dopuštaju da se proizvedu mišljenja i prakse suprotne trenutnom ličnom interesu (iako

pristajanje uz te principe nije nezavisno od pomenutih deteminanti)“ (Bourdieu 1977a: 87). Situacije krize i društvenih lomova narušavaju „pre-stabiliranu harmoniju“ objektivnih i subjektivnih struktura, a racionalno delanje preuzima primat nad predrefleksivnim dejstvom. Iako je u burdijeovskoj optici promišljena reakcija pre odgovor aktera na izmenjene društvene okolnosti, nego odraz namere da se unese promena u postojeće stanje stvari, ona svedoči o potencijalu za racionalno delanje i govori u prilog mogućnosti razložnog i informisanog političkog opredeljivanja. Nažalost, Burdije nikada nije dovoljno uvažio ovaj kritički kapacitet društvenih aktera. Prema njegovom mišljenju, u većini situacija, bilo da je reč o izjašnjavanju na izborima ili bezazlenim raspravama sa ljudima iz neposrednog okruženja, dolazi do izražaja rezistentnost političkih dispozicija. Na temeljno redefinisane političke pozicije, i promenu kompletnog odnosa prema društvenoj stvarnosti, ne može da utiče ni direktna transmisija političkih predstava, odnosno osvešćivanje putem političke edukacije ili iskustvo političke akcije. Neophodno je, smatra francuski sociolog, dopreti do dubinskih struktura klasnog habitusa, rasvetliti uslove koji su ga formirali i praktično prepoznati interes da se oni promene prevesti u primerenu političku terminologiju. Prema tom gledištu, unapređenje demokratskih praksi postaje moguće jedino pod pretpostavkom da tradicionalnu političku akciju, koja je koncipirana po obrascu borbe za što bolju poziciju u strukturi odnosa moći, zameni „politika habitusa“, koja bi više bila usmerena na menjanje društvenih uslova proizvodnje političkih sposobnosti i preferencija, tj. na generalno podizanje njihovog nivoa (Wacquant 2005: 19). Takva jedna sveobuhvatna i analitička politika, koja podrazumeva epistemološku akciju i epistemološku promenu, nezamisliva je bez posrednika i tumača. Upravo tu, prema Burdijeu, leži ključna uloga društvenih nauka, koje građanskom utopizmu, radikalizmu i kritičnosti treba da pruže utemeljenje u stvarnosti. Intelektualci mogu da pomognu politički nekompetentnim i otud otuđenim društvenim grupama da osvetle, identifikuju i objektiviraju vrednosti, potrebe i osećanja koja su duboko pohranjena u strukturu njihovog habitusa, pružajući im mogućnost da se, na tim osnovama, politički mobilišu i organizuju. Politiku habitusa, međutim, ne treba shvatiti kao puku politiku identiteta već kao progresivnu političku promenu uslova proizvodnje dispozicija, pa tako i samih tih dispozicija. U tom smislu, ni suprotstavljanje Ransijerovog (Jacques Rancière) modela političke subjektivacije defavorizovanih društvenih

grupa, koji podrazumeva oslobađanje od pripisanih identiteta, a time i od određene društvene funkcije i mesta u političkom i životu zajednice – dezidentifikacija (*desidentification*), kao i borbu protiv svih načina usiđivanja tog-i-takvog identiteta (*desincorporation*), Burdijeovom shvatanju procesa formiranja kompetentnih i angažovanih političkih dejstvenika (Lane 2006: 73), koje se može naći kod nekih savremenih društvenih teoretičara, nije opravdano. Nešto kasnije, kada u poglavlju posvećenom polju nauke budemo predstavljali Burdijeovo viđenje misije koju sociologija treba da obavlja u društvu, reći ćemo nešto konkretnije o politici habitusa kao sociološki utemeljenoj utopiji. Za sada se samo nakratko osvrnimo na utopijsku dimenziju njegove sociologije, čije začetke pronalazimo upravo u tekstovima o formiranju političkog mišljenja.

Burdije spada u one koji misle da je drugačiji svet moguć, ali da je upravo najteže (za)misliti tu mogućnost. Strukturne krize, koje prema njegovom shvatanju nastaju kao rezultat uviđanja nemogućnosti da se usaglase očekivanja i objektivni uslovi za njihovo ostvarivanje, proizvode krizu legitimacije i otvaraju prostor za drugačiju politiku. „Nesvakidašnja situacija krize“, piše Burdije, „izaziva jednako 'nesvakidašnji' diskurs, koji proizvodi praktičan princip kolektivne akcije, neophodan da bi se ostvarila alternativna vizija društva“ (navedeno prema: Girling 2004: 49). Burdije ne ide tako daleko kao Volerstin (Immanuel Wallerstein) da predviđa koja će godina biti godina sistemskog loma, ali deli njegovo mišljenje da u vreme kriza i tranzicije individualna i kolektivna slobodna volja odnosi prevagu nad strukturnim determinizmom, i da nam to „ostavlja određene ruke za naše delovanje, našu posvećenost i za naš moralni sud“ (Volerstin 2000). Dvojica autora zauzimaju sličan stav i po pitanju uloge nauke u procesu projektovanja i stvaranja novog sveta. I dok Burdije apeluje na tzv. intelektualce specijaliste, a naročito sociologe, da pomognu ostvarenju utopije koja bi bila „zasnovana na naučnom ovladavanju zakonima proizvodnje odbačenih mogućnosti“ (Bourdieu 1981b: 73), Volerstin poziva na zasnivanje nove discipline – utopistike, koja je „ozbiljna procena istorijskih alternativa, primena naših sudova u smislu suštinske racionalnosti mogućeg alternativnog istorijskog sistema... svesna, racionalna i realistična procena ljudskih društvenih sistema, njihovih mogućih ograničenja i zona otvorenih za ljudsku kreativnost [...] slika alternativne i svakako bolje i istorijski verovatnije (ali još daleko od izvesne) budućnosti“ (Volerstin 2000).

Iako na više mesta razmatra mogućnost simboličke revolucije, simboličke akcije koja bi proizvela političke efekte, „revolucije protiv političke klerikature i protiv uzurpacije koja potencijalno postoji u činu delegiranja“, „poslednje političke revolucije“, kod Burdijea te krize i revolucije nemaju istorijski lik. Uz to, on ne definiše stanje krize i ne problematizuje sâm revolucionarni proces (Girling 2004). Najbliže tome je bio kada je razmotrio revoluciju koja se odigrala 1989. u sada već postsocijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope. On ističe veliki značaj poljskog pokreta *Solidarnost*. Prema njegovom mišljenju, revolucionarnost tog i njemu sličnih pokreta ogledala se u protivljenju „apsolutizmu“, tj. apsolutnoj simboličkoj moći Partije. Kako ovu tendenciju ka uzurpaciji i monopolizaciji legitimne upotrebe simboličkog nasilja prepoznaje i kod političkih partija na Zapadu, Burdije priželjkuje „evropsku koordinaciju“ svih pokreta koji baštine tradiciju kritičkog političkog mišljenja i delanja, i drugačijeg viđenja, drugačije vizije politike. Francuskog sociologa prvenstveno zanima dinamika određenog polja, u ovom slučaju političkog, koja može da dovede do strukturnog preobražaja unutar njegovih granica i da proizvede novi legitimacijski obrazac, a ne zakoni društvenog razvoja. Upravo to je razlog što u analizi procesa urušavanja socijalizma Burdije nije otišao dalje od proučavanja odnosa Partije i pokreta koji su osporavali njen autoritet. Time se, na neki način, pridružio teoretičarima koji zastupaju političko-voluntaristički pristup istorijskim procesima i ulogu opozicionih snaga smatraju presudnom za pad socijalizma, kao i teoretičarima koji krizu legitimacije izdvajaju kao ključni faktor sloma (za klasifikaciju teorija kolapsa komunizma videti u: Holmes 1997). Još interesantnije, u gledanju na iskustvo poljske *Solidarnosti* i u proceni transformacijskog potencijala sličnih savremenih pokreta, na primer, feminističkog, ekološkog itd., Burdije se približio svom velikom teorijskom konkurentu Alenu Turenu (Alaine Touraine). Ipak, kamen međaš između dve perspektive ostaje pitanje karaktera promena koje bi pomenuti pokreti trebalo da donesu ili, jednostavno rečeno, nikad prevaziđena dilema reforma–revolucija.

Burdijeovo proučavanje najskrivnijih modaliteta ispoljavanja političkog (simboličko nasilje) predstavlja iskorak iz politički konstituisanog gledišta. On pretpostavlja izdizanje iznad uloge komentatora političkih odluka malog i srednjeg dometa, te određenu distancu u odnosu na zvanične predstave o politici, koje se proizvode ne samo u političkom polju

već i u naučnim i akademskim krugovima. „Trebalo se osloboditi politike da bi se mislila politika i nemišljeno politike“ (Pinto 2002 [1998]: 216). Izdvojena pozicija, međutim, prema Burdijeu ne podrazumeva i pravo na neodgovorni radikalizam, na diskreditovanje političke delatnosti kao takve ili na denuncijaciju pojedinih političara i čitavih političkih partija. Uz to, jednako se treba čuvati zamke populističke demagogije. Kao što je već rečeno, sociolozi su tu da osluškuju neartikulisano nezadovoljstvo, težnje i verovanja pohranjena u nesvesne strukture, u habitus, i da ukažu na „konsekvence jaza između iskustva dejstvenika i kategorija opažanja i vrednovanja koje nudi politički prostor“ (*Ibid.*: 218) – proučavanje ovako shvaćene politike, politike u implicitnom, praktičnom stanju, politike koja se ne misli kao politika, jeste specifičnost sociologije. Tako se u Burdijeovoj zamisli sociologije politike, sociolozi pojavljuju kao prevodioci otelovljenog poretka dominacije, kao posrednici koji svoje znanje koriste kako bi implicitne individualne i kolektivne interese uveli u eksplicitne političke programe i, istovremeno, kao prosvetitelji čija je misija da ljudima daju sredstva za otkrivanje i promenu nužnosti i prinuda koje su upisane u položaje koje zauzimaju u društvu. Spoj sociologije i utopije, postao je sa Burdijeom zamisliv, pa čak i nužan, primećuje Pinto; konačno je bilo jasno da je „moguće prevazići alternativu tehnokratske ekspertize i neodgovornosti radikalne lepe duše, sve dok uspevamo da se čvrsto držimo intelektualne linije poznavanja uzroka, bez naivnosti i bez cinizma“ (Pinto 2002 [1998]: 238). Prema Burdijeovom mišljenju, i sami političari bi trebalo da razviju posebnu sociološku kompetenciju koja bi podrazumevala izoštrijenija čula i više osećaja za društvenu stvarnost i sve njene nijanse. To bi bio put do prave simboličke revolucije i izumevanja jedne nove politike koju Burdije naziva „svakodnevna politika“. Ta-i-takva politika pretpostavlja, smatra francuski sociolog, „puno inteligencije, skromnosti, poznavanja stvarnosti, obraćanja pažnje na male stvari i 'male ljude'. [...] treba je vrebati, ohrabrivati, pomagati, orkestrirati, uopštiti uz pomoć dispozicija ne društvenog inženjera već baštovana“ (Bourdieu 2002c: 198).

— — —

Burdijeov glavni doprinos sociologiji i političkoj teoriji ogleda se upravo u tome što „predlaže da se društveni svet u celosti, i političko polje

posebno, preispitaju u svetlu tog konceptualnog instrumenta – načina dominacije, koji se shvata kao nešto što društvenom poretku omogućuje da se reprodukuje u priznavanju i nepoznavanju proizvoljnosti koja ga utemeljuje“ (Pinto 2002 [1998]: 224). Burdijeova i Boltanskijeva studija o dominantnoj ideologiji, objavljena pre još malo pa četiri decenije, osim što je ocrtala dominantnu viziju sveta i sveopštu političku klimu tog vremena povezujući ih sa politikom vlade Žiskara d’Estena i nizom institucija, tj. „neutralnih mesta“ koja su maskirala vezu dominantne ideologije i dominantne klase, ukazala je na jednu tendenciju koja će mnogo godina kasnije postati očigledna – reč je o marginalizaciji autoriteta parlamenta i parlamentaraca u korist eksperata, i na „isključivanje politike“, odnosno onog njenog oblika koji je razvijan od XVIII veka (Boltanski 2008: 142). Dok još nije uvideo kolika je zapravo opasnost koja preti od povlačenja ove klasične zamisli politike pred koncepcijom tržišne demokratije, Burdije je u svojim radovima nastojao da otkrije probleme i negativne pojave u sferi politike koji su, prema njegovoj proceni, ugrožavali njenu demokratsku, što je naročito bilo izraženo u tekstovima koji su posvećeni problemu uzurpacije. Međutim, kada je postalo jasno da politika prerasta u samo jednu strategiju upravljanja informacijama, propagandnu aktivnost, i da se pretvara u neku vrstu „palijativne medicine“ (Boltanski 2008) koja treba da ponudi mere kojima će negativne posledice ekonomskog i društvenog razvoja biti ublažene, i to uz najmanje moguće troškove, Burdijeova politička teorija počela je da se koncipira oko dve ključne ideje: prva je ideja političkog polja kao relativno autonomnog prostora koji ima svoje zakonitosti i regulativne mehanizme (i koji treba da ih čuva i jača), a druga je ideja o političkom polju kao areni koja je otvorena za različite konkurentne vizije sveta i političke koncepcije, stare i nove, zamislive i nezamislive, koje u fer borbi treba da se izbere za pravo da učestvuju u izgradnji društvenog sveta.

Za Burdijea, ultimativni cilj kojem u političkim praksama treba težiti jeste potpuna autonomija političkog polja u odnosu na bilo koji autoritet ili moć koji izvorno pripadaju nekom drugom domenu – religiji, tržišnim silama, državi, tradiciji. Burdije je smatrao da naučno polje može da posluži kao uzorni model za tako nešto, a da „realistični opis naučnog polja“ može da predstavlja „razumnu utopiju onoga što bi moglo da postane političko polje“. Burdije je, naime, imao na umu preuzimanje onih odlika naučnog polja koje potvrđuju njegovu autonomiju na naj-

bolji mogući način, na prvom mestu principa regulisane kompeticije koja uspostavlja vlastiti sistem autokontrole, nezavisan od bilo kakve deontologije, i podređen isključivo imanentnoj logici polja. Konkretnije, to je značilo da samo polje treba da podstiče racionalna ponašanja, te da obezbedi mehanizme koji bi sprečavali i sankcionisali one prakse koje protivreče demokratskoj normi (korupciju, na primer), s jedne strane, i mehanizme koji bi omogućili stalnu i nesmetanu komunikaciju između nosilaca političke moći i građana, s druge (Bourdieu 1997a: 150). Drugi cilj bio bi postizanje maksimalne otvorenosti polja za sve vizije društva koje se artikulišu u društvenom prostoru. Jer, i te kako svestan relativne autonomije simboličkog poretka koja u svim okolnostima, a naročito u kriznim situacijama kada se raskida „kvazisavršena koincidenca objektivnih tendencija i očekivanja“, pozicija i mišljenja, može da stvori prostor slobode (*marge de liberté*) (*Ibid.*: 276–277), pogodan za artikulisane novih politika, Burdije je smatrao da je pozitivan ishod simboličkih potresa moguć samo ukoliko političko polje obezbedi vidljivost svim nastajućim koliko i postojećim vizijama, pružajući im tako jednake šanse da postanu deo zvanične političke ponude.

POLJE OBRAZOVANJA – KULTURNI SAUČESNIK

Burdije 1960. dolazi na Sorbonu kao asistent Rejmona Arona (Raymond Aron). Vrlo brzo postaje član, i sekretar, Centra za evropsku sociologiju (*Centre de sociologie européenne* – CSE), koji je zahvaljujući subvenciji Fondacije „Ford“ 1959. osnovao Aron, a u čijem će se istraživačkom timu naći i Lik Boltanski, Fransoa Bonven (François Bonvin), Rober Kastel (Robert Castel), Žan-Klod Šamboredon (Jean-Claude Chamboredon), Patrik Šampanj (Patrick Champagne), Ivet Delso (Yvette Delsaut), Klod Grinjon (Claude Grignon), Žerar Lanjo (Gérard Lagneau), Madlen Lemer (Madeleine Lemaire), Remi Lenoar (Rémi Lenoir), Fransin Miel-Drajfus (Francine Muel-Dreyfus), Žan Klod Pase-ron (Jean-Claude Passeron), Luj Pento, Monik de Sen-Marten (Monique de Saint-Martin) i Dominik Šnaper (Dominique Schnapper). Burdije će tu ostati sve do 1968, kada se njegova saradnja sa Aronom zauvek prekida.

Negde uporedo sa započinjanjem univerzitetske karijere na Sorboni, tačnije 1961, počinje Burdijeovo angažovanje kao docenta i predavača na kursu iz morala i sociologije na Filozofskom fakultetu u Lilu, koje će trajati do 1964. godine. U tom periodu, Burdije je osmislio i realizovao dva sociološka istraživanja. Na osnovu njih nastale su dve studije koje su obeležile dalja Burdijeova istraživanja u oblasti sociologije obrazovanja, koja će ga i proslaviti: u prvoj studiji, koja je objavljena 1964. u prvom broju *Cahiers du CSE*, posvećenom sociologiji obrazovanja, izloženi su

rezultati istraživanja materijalnih uslova studiranja, za koje su podaci prikupljeni akademske 1961–1962. i akademske 1962–1963. godine, među studentima sociologije, humanističkih nauka, filozofije, istorije i književnosti u Lilu i Parizu; druga studija pojavila se u okviru drugog broja *Cahiers du CSE*, koji je za temu imao pedagošku praksu, a u njoj je analiziran odnos studenata prema visoko akademizovanom diskursu njihovih profesora. Prvo istraživanje označilo je početak višegodišnje plodne saradnje Burdijea i Žan-Kloda Paserona, koji je nešto posle Burdijea postao Aronov asistent, dok im se u drugom istraživanju pridružila Monik de Sen-Marten, koja će u narednom periodu takođe blisko saradivati s Burdijem.

Nalazi istraživanja o studentima, njihovom poreklu, kulturi, vrednostima i ambicijama u pogledu obrazovanja, ukazali su na zavisnost školskog uspeha ne toliko od materijalnih mogućnosti porodice, koliko od društvenog porekla i čitave baterije međusobno uslovljavajućih činilaca koje ono podrazumeva – uslova stanovanja, svakodnevnih životnih navika, odnosa prema kulturi. Autori te prve studije zaključili su da je „sociologija kulturnih nejednakosti jedini mogući temelj za jednu pedagogiju koja ne želi da se drži psiholoških apstrakcija“ prilikom proučavanja školskih nejednakosti (Bourdieu et Passeron, navedeno prema Lescourret 2008: 179).

Predmet drugog anketnog istraživanja bile su, pre svega, reakcije studenata na jezik kojim su se njihovi profesori služili na predavanjima. Rezultati su, s jedne strane, pokazali da postoji „lingvistički nesporazum“ između profesora i studenata, koji je prema mišljenju istraživača proizlazio iz nedostatka adekvatnih tehnika učenja – kod profesora da se na odgovarajući način prenese određena poruka, a kod studenata da se ona na odgovarajući način recipira i razume. S druge strane, nalazi su ukazivali na izuzetno značajnu ulogu „lingvističkog nasleđa“ u školskom uspehu studenata. Sve ideje i zaključci koji su se iskristalisali tokom rada na pomenutim studijama poslužili su kao temelj za nastanak *Les Héritiers. Les étudiants et la culture* (Bourdieu et Passeron 1985 [1964]), jedne od najprovokativnijih i najuticajnijih knjiga u Francuskoj sredinom šezdesetih godina.

U posleratnoj Francuskoj obrazovanjem su se pretežno bavili psiholozi i pedagozi. Za sociologe, koji su usvojili raširenu predstavu o republikanskoj školi kao najdemokratičnijem kanalu socijalne promocije, to

nije bila zanimljiva tema. Tek 1962, istraživački tim Nacionalnog instituta za demografske studije (INED) predvođen dvojicom statističara, Alenom Žirarom (Alain Girard) i Rožeom Bastidom (Roger Bastide), započeo je longitudinalno ispitivanje školske putanje velikog broja učenika, uzrasta počev od jedanaest godina. Istraživanje je pokazalo da se udeo dece koja su dolazila iz socijalno deprivilegovanih slojeva – seljaštva, radničkih i službeničkih porodica – u ukupnom broju školske dece vremenom smanjivao, dok je udeo dece koja su pripadala socijalno favorizovanim kategorijama rastao. Neki od podataka su ukazivali na to da je u pitanju bila promena čije se razmere i posledice nisu mogle zanemariti – 76% sinova viših menadžera uspevalo je da prati dinamiku obaveza predviđenih nastavnim planovima i programima, neki među njima da idu i korak ispred, dok je među sinovima radnika bilo 64% njih kod kojih je zabeležen zaostatak. Žirar i Bastid su zaključili da se nejednakosti koje su se ispoljile u školskom uspehu dece nisu mogle tumačiti visinom prihoda roditelja, već da je za njih pre bio odgovoran stepen obrazovanja roditelja, te kvalitet pomoći koju su oni pružali svojoj deci u ispunjavanju školskih obaveza. Pol Klerk (Paul Clerc) prvi je, pre Burdijea i Paserona, na osnovu podataka dobijenih ovim istraživanjem zaključio da je delovanje porodičnog okruženja na školski uspeh dece „skoro isključivo kulturno“ (Baudelot et Establet 2004: 187–191).

Burdije i Paseron su, kao što vidimo, imali prethodnike u izučavanju nejednakosti pred školom pa su i te kako su bili upoznati sa svime što je u toj oblasti urađeno pre njih. Ipak, istraživanja dvojice sociologa, tada na samom početku naučne karijere, imala su daleko veće teorijske i političke implikacije. Oni su problem uticaja porodičnog kulturnog nasleđa i različitih praksi socijalizacije na školski uspeh dece postavili u mnogo šire okvire. Najpre, pokrenuto je pitanje uloge škole u društvenoj reprodukciji. Preovlađujuća predstava o školi kao oličenju republikanskog ideala, osloboditeljskoj instituciji i bastionu slobode, jednakosti i bratstva, dovedena je u pitanje. Činjenice su potkrepljivale tezu da je pre reč o instituciji koja je „indiferentna prema razlikama“, čak u pojedinim aspektima i klasno pristrasna, i koja, kao takva, „doprinosi“ održanju postojeće strukture društvenih odnosa. U sociologiji obrazovanja samo je paradigma društvene reprodukcije mogla da objedini teoriju obrazovanja, teoriju društvene mobilnosti, opštu teoriju društva i teoriju društvenog delanja, a verzija koju su sredinom šezdesetih ponudili Burdije i Paseron

bila je tako sveobuhvatna i koherentna da do dana današnjeg niko nije uspeo da je ospori ili nadmaši (Dubet 1998). Drugo, svesni mesta koje kultura ima u strukturisanju odnosa među klasama u francuskom društvu, Burdije i Paseron dublje analiziraju načine na koje ona prenosi svoje dejstvo u školsku sredinu i postaje legitimni, mada prečutni, princip selekcije i eliminacije. Umesto da se u proučavanju diskriminativnih pedagoških praksi i nesklada između traženih i posedovanih kompetencija zadrže na intersubjektivnoj ravni i psihološkim objašnjenjima koja su neuspeh najčešće objašnjavala nedostatkom motivacije kod đaka ili konzervativnim pedagoškim pristupom nastavnika, Burdije i Paseron ih tretiraju tek kao simptome i stavljaju akcent na „institucionalno dejstvovanje“ (Collins 1993: 119), tj. obrazovni sistem koji nameće shvatanja i ponašanja kompatibilna sa dominantnom buržoaskom kulturom i predodređuje odnos koji se razvija u mikrokontekstu kakav je učionica ili amfiteatar. Najvažniji zadatak koji su pred sebe postavila dvojica sociologa bio je da proizvedu celoviti teorijski model koji bi omogućio da se, uz korišćenje relacionih pojmova poput školske šanse, dispozicija spram škole, distance u odnosu na školsku kulturu ili stepena selekcije, rekonstruiše sistem odnosa koji se uspostavljaju između strukture obrazovnog sistema (hijerarhije institucija, odseka, disciplina i praksi, te hijerarhije pripisanih im vrednosti) i strukture odnosa društvenih klasa (u školskoj sferi ispoljene kroz dejstvovanje specifičnog klasnog etosa i mobilizaciju kulturnog kapitala stečenog u porodičnom okruženju).

S otkrićem veze između škole, njene organizacije i pedagoških praksi, s jedne, i konstitucije francuskog društva, s druge strane, nametnuo se i problem ideološke funkcije škole, ali su Burdije i Paseron i po tom pitanju zauzeli neobičnu poziciju u odnosu na većinu stanovništva u dotadašnjoj i tadašnjoj sociologiji obrazovanja budući da su taj problem sagledali iz perspektive istorijske usaglašenosti osnovne funkcije škole (tehničke funkcije proizvodnje kvalifikacije i intelektualne i moralne integracije) i „spoljašnje funkcije te osnovne funkcije“. Tako su dvojica istraživača, umesto da se prosto priklone preovlađujućem gledanju među kritički raspoloženim teoretičarima koji su u školi videli instrument društvene kontrole, sredstvo disciplinovanja nepokorne mladeži ili jedan od stubova ideološkog aparata, krenuli da osvetljavaju sve one načine na koje se predstava o slobodarskoj i osloboditeljskoj školi upotrebljava da bi se, u školi prilagođenom obliku meritokratske ideologije prošvercovao

„aristokratski kult smelosti“ i izuzetnosti i da bi se prikrili tragovi legitimizovanja nejednakosti stvorenih u školi i zahvaljujući školi. Sve to zajedno doprinelo je neverovatnoj popularnosti knjige *Les Héritiers*, a potom i drugih radova dvojice sociologa. Uticaj Burdijeovih i Paseronovih ideja bio je izuzetan. Oni su iz temelja promenili viđenje škole i školskog sistema; „pogled se promenio, i to ne samo kod sociologa već i kod širokih masa: predavača, studenata, roditelja i udruženja roditelja đачke dece...“ (Baudelot et Establet 2004: 193). U nastavku ćemo bliže pogledati neka ključna shvatanja oko kojih se gradila Burdijeova teorija obrazovanja.

Maksvelov demon i društvena reprodukcija

Burdijeov prikaz školskog sistema i njegove uloge u održanju postojećeg poretka razlikovao se od većine kritičkih pristupa koji su, prema njegovom mišljenju, počivali na uvreženim i nedovoljno promišljenim pretpostavkama. Repertoar negativnih kvalifikacija uglavnom se iscrpljivao u priči o klasnoj školi i ideološkoj indoktrinaciji. Kod svih tih simplifikujućih stanovišta previđala se činjenica da je školski sistem relativno autonoman i da je istovremno duboko zavisian od konfiguracije odnosa u društvu; „datom stepenu autonomije uvek odgovara određeni stepen zavisnosti od drugih podsistema i klasnih odnosa“ (Burdije 2012: 108). Burdije je pošao od toga da je funkcija škole u društvu prožeta ambivalencijama i da ona balansira između svoje misije masovne edukacije građana i istorijske uloge kanala društvenog uspona, s jedne strane, i njene nepriznate bliskosti sa svetom vrhunske kulture, s druge. Zato on kritikuje „jakobinsku ideologiju“ i verbalnu revolucionarnost njenih predstavnika koji osporavaju konkretne strategije reforme obrazovnog sistema ili nastoje da diskredituju sistem u celosti, a sve u ime modela egalitarnističke škole koja otvara svoja vrata svima, pruža im sve svoje usluge i daje im jednake šanse da se ostvare kroz obrazovanje. Njeni predstavnici smatraju, piše Burdije, da ispiti i konkursi garantuju anonimnost i jednake šanse svima, i da, kao takvi, nastavljaju da budu „kamen temeljac demokratije“. Muzeji su, kako primećuje Burdije, takođe otvoreni za sve, nedeljom je ulaz besplatan, pa je opet zastupljenost radnika

među posetiocima izuzetno niska, skoro jednako niska kao zastupljenost radničke dece u visokom obrazovanju. „Drugim rečima, pojedinci iz defavorizovanih klasa imaju formalnu mogućnost da posete muzej ili prođu na vrhunskim konkursima, ali nemaju realnu mogućnost da iskoriste tu formalnu mogućnost“, zaključuje on (Bourdieu 2002c: 56–57).

Treba imati u vidu politički kontekst i neke reformske poteze tadašnjih vlasti koji su sasvim sigurno doprineli lošoj situaciji u školstvu. Šezdesetih godina, De Golova (Charles de Gaulle) vlada je nastojala da nizom mera podstakne formiranje elita, pa je tako granica obaveznog obrazovanja podignuta sa četrnaest na šesnaest godina. Demokratizacija školskog sistema postala je jedan od prioriteta vladine politike i svi formalni uslovi za jednak pristup obrazovanju bili su ispunjeni. Ipak, društvene nejednakosti počele su da se ispoljavaju na drugi način i brojke su to nesumnjivo potvrđivale. Glavni problem postalo je odustajanje dece iz radničke i u nešto manjem broju dece iz srednje klase od školovanja, kao i njihov generalno loš uspeh u školi. Zato Burdije na prvom mestu pažnju poklanja mehanizmima eliminacije. Prisećajući se rada na knjizi *Les Héritiers*, Burdije piše: „Nismo se zadovoljili time da kažemo da školski sistem eliminiše decu iz defavorizovanih klasa, pokušali smo da objasnimo *zašto* je u tome bio takav, a naročito da objasnimo kakva je bila odgovornost – ili pre doprinos, jer je reč 'odgovornost' već normativna – kakav je bio doprinos školskog sistema, dakle nastavnog osoblja, u reprodukciji društvenih podela“ (Bourdieu 2002c: 73, istakla – A. B.).

Burdije i Paseron započinju svoje istraživanje studenata s namerom da otkriju šta se krije iza podatka da do visokih studija dospe samo 6% sinova radnika i iza procene koja daje šansu za upis na univerzitet jednom od sto sinova zaposlenih u poljoprivredi, dok kod sinova industrijskih rukovodilaca taj broj raste na skoro sedamdeset, a kod sinova čiji se očevi bave nekom od slobodnih profesija na osamdeset. Dvojica sociologa, međutim, proširuju svoju analizu na, prema njihovom shvatanju, skrivenije vidove ispoljavanja društvenih nejednakosti u okvirima koje određuje polje visokog obrazovanja. Zato je studijom obuhvaćeno i preispitivanje veze između sociodemografskih karakteristika studenata i izbora određene visokoobrazovne ustanove, odnosno određene discipline, zatim proučavanje uzroka primetno lošijeg uspeha studenata nižeg društvenog porekla i njihovog zaostajanja ili „tapkanja u mestu“, te ispitivanje faktora koji presudno oblikuju razna iskustva koja donosi studentski

život. Iako je polazno stanovište podrazumevalo da ne postoji mehaničko uslovljavanje i direktna veza društvenog porekla i školskog uspeha studenata, odnosno društvenog porekla i njihovog doživljaja studija, Burdije je smatrao da se „u svemu što definiše odnos koji jedna grupa studenata neguje prema svojim studijama iskazuje temeljni odnos koji društvena klasa te grupe održava sa globalnim društvom, društvenim uspehom i kulturom“ (Bourdieu 1985 [1964]: 36). Ali da bi iza prividne homogenosti studentske populacije i jedinstvene akademske kulture ponovo otkrili objektivno postojeće nejednakosti društvenog položaja i nejednakosti u odnosu prema kulturi, Burdije i Paseron su morali da istraže sve modalitete odgovora na zahteve akademskog života i specifične akademske kulture, i da preispitaju stepen „prirodnosti“ tih odgovora. Oni su pošli od pretpostavke da univerzitetski svet ima neka svoja posebna pravila, te da se stvarne podele i stvarne konvergencije pokazuju samo u specifičnom simboličkom registru. One se, pišu Burdije i Paseron, naziru „kroz veo retoričke iluzije“. Stoga dvojica sociologa najpre daju sebi u zadatak da razmrse ideološko klupko i tako dođu do „identiteta koji prikrivaju proklamovane razlike“ (identiteta skrojenog po meri potomaka buržoazije i pripadnika intelektualne elite, koji se zaklanja opštevažećim principom prava na neslaganje i na razliku po pitanju ideološke pozicije, političkog mišljenja i estetskih preferencija) i do „razlika koje se skrivaju iza proklamovanog identiteta“ (razlika u uslovima studiranja, u stavovima i očekivanjima spram škole i kulture, razlika koje proističu iz toga što neki studenti dolaze iz unutrašnjosti dok su neki rođeni i odrasli u Parizu, razlika u školskim praksama koje proizlaze iz različitosti samih disciplina za koje se studenti opredeljuju, svih razlika koje su zamaskirane zvaničnom predstavom o jedinstvenosti studentske situacije) (Bourdieu 1985 [1964]: 75–77). Autori studije su smatrali da je tradicionalni odnos prema kulturi najrasprostranjeniji među studentima Filozofskog fakulteta, a da student tog fakulteta, sin intelektualca, uz to Parižanin, predstavlja idealtipsku figuru kroz koju nezvanični zahtevi i očekivanja fakultetskog osoblja, s jedne strane, i neosveščene i neiskazane lične aspiracije, s druge, ostvaruju savršen spoj. Jedan od najvažnijih nalaza bio je potvrda početne pretpostavke da studenti buržoaskog porekla daju obeležje studentskom životu u svim njegovim aspektima i uspostavljaju prećutne standarde akademskog uspeha. Burdije i Paseron smatraju da, čak i u slučajevima kada čine manjinu u brojčanom smislu, njihov status

ostaje isti – njihov naizgled ležeran pristup studijama, lakoća sa kojom ispunjavaju fakultetske obaveze, neopterećenost budućom profesionalnom karijerom – oni i dalje oličavaju identitet koji svi potajno priželjkuju i na kojem svi, s manje ili više uspeha, rade.

Burdije i Paseron su posebnu pažnju posvetili pitanju sposobnosti studenata da se prilagode promenama koje studentski život sa sobom donosi. Opšti zaključak je bio da nema jedinstvenog odgovora na izmenjene uslove života i da različita sposobnost dece da se izbore s promenom u organizaciji životnih aktivnosti i u osnovnim životnim navikama može jedino da se objasni njihovim poreklom. Takvi rezultati pobili su uvreženu predstavu o homogenosti studentske populacije, ali i mit o neutralnosti školske institucije. Pokazalo se da škola održava inicijalne razlike tako što, između ostalog, ne uvažava činjenicu da studenti nižeg društvenog porekla nemaju iste mogućnosti za pristup jednakim uslovima studiranja. Za decu iz radničkih i seoskih porodica odlazak na studije značio je ulazak u posve nov svet, nepoznat i stran, i premda svojevolan, pa čak i priželjkivan, za većinu od njih bio je traumatičan i otežan raznim okolnostima – morali su da nađu neki posao kako bi obezbedili finansiranje svojih studija (Burdije i Paseron ističu podatak da 56% studenata koji dolaze iz imućnih porodica imaju finansijsku podršku porodice, dok je to slučaj za samo 14% studenata seoskog porekla); nezanemarljiv uticaj imalo je i to što su, za razliku od dece iz Pariza, oni morali da se snalaze za smeštaj i hranu, da se uklapaju u novu, ponekad neprijateljsku sredinu, što se sve negativno odražavalo na njihov školski uspeh. Dvojica sociologa dokazuju da niz naizgled beznačajnih faktora, koji ni u jednom dotadašnjem istraživanju obrazovnog sistema nisu tretirani na dovoljno ozbiljan način, učestvuje u održavanju privilegovane pozicije jednih i nepovoljne pozicije drugih spram škole, koja se u ovom slučaju pojavljuje kao pasivni saučesnik dominacije. Tek će je Burdijeova i Paseronova analiza studenata, njihovih kulturnih preferencija i navika, i načina na koji se školska institucija postavlja u odnosu na ta znanja i sklonosti, razotkriti kao aktivnog dejstvenika u reprodukovanju odnosa dominacije. Naime, podaci iz istraživanja ukazivali su na povezanost školskog uspeha studenata i količine kulturnog kapitala koji oni poseduju – studenti sa istančanim osećajem za visoku kulturu, dobrim poznavanjem te kulture i kulturnim praksama koje su podržavale njihove kulturne sklonosti, izvršavali su svoje studentske obaveze na vreme i imali bolje ocene od ostalih studenata. Ovo je dvojicu

istraživača navelo na pomisao da je kultura nevidljivi deo jednačine kojom se profesori koriste prilikom ocenjivanja studenata.

Burdije i Paseron uhvatili su u svojoj studiji tu dobro skrivenu povezanost i srodnost kulture dominantne klase i onoga što se u školi prepoznaje kao vredno. Oni su na osnovu slučaja francuskih obrazovnih institucija, u kojima se negovao poseban odnos prema kulturnim kompetencijama i određenom ponašanju koje je uz njih išlo, izveli opšti zaključak da spremnost školskog sistema da reprodukuje nejednaku distribuciju kulturnog kapitala proističe iz sposobnosti određene klase da vlastita načela u pogledu obrazovanja nametne tom sistemu i pretoči ih u standarde i kriterijume ocenjivanja koji joj najviše pogoduju. Laro i Vajninger smatraju da ovo dovođenje u vezu kulturnog kapitala s konzumiranjem elitne kulture i naglašenom lingvističkom kompetentnošću ima smisla isključivo u francuskom kontekstu. Oni navode da danas postoje brojne empirijske studije, mahom u anglosaksonskim zemljama, koje pobijaju tezu o suverenoj simboličkoj poziciji visoke kulture i da, stoga, izgleda „malo verovatno da je u tim kontekstima distribucija nejednako distribuiranih, visoko vrednovanih i monopolizovanih kulturnih resursa koji oblikuju školski uspeh primarno, ili najbolje, obuhvaćena merilima 'rafinirane' kulturne participacije“ (Lareau and Weinger 2005: 117–118). I zaista, od vremena kada su Burdije i Paseron objavili svoju knjigu o „naslednicima“, mnogo toga se promenilo. U mnogim sredinama, pa i u Francuskoj, standardizovani testovi koji su, po pravilu, indiferentni prema vanškolskim znanjima i veštinama, potisnuli su nekadašnje nezvanične kriterijume ocenjivanja učenika, pretežno obeležene tradicionalnim odnosom prema vrhunskoj kulturi, i uz to prilično proizvoljne i neodređene. To nikako ne znači da su novi vidovi procenjivanja putem testova, premda transparentni, i klasno neutralni. Uostalom, već u narednoj knjizi, *La Reproduction*, Burdije i Paseron ističu da su svesni specifičnosti francuskog slučaja, ali da razlika između francuskog i američkog obrazovnog sistema proizlazi iz toga što je u Francuskoj buržoazija zadržala aristokratski odnos prema kulturi, dok je u Sjedinjenim Američkim Državama sitna buržoazija ta koja presudno određuje školsku kulturu, što možda najviše dolazi do izražaja u zvaničnoj predstavi o uspešnom učeniku kao sposobnoj, a ne nadarenoj jedinki (Bourdieu et Passeron 1970: 165).

Burdije i Paseron smatraju da nije nemoguće nadići kulturni hendikep i vrednim radom, pomoću znanja stečenih u školi, nadoknaditi sve

nedostatke nastale usled loše startne pozicije. Oni podsećaju čitaoce na romaneskne figure poput Sorela i Rastinjaka. Sâm Burdije bi takođe predstavljao potvrdu postojanja te mogućnosti. Ipak, za dvojicu sociologa to samo znači da se s vremena na vreme mogu javiti izuzetne ličnosti, koje upravo zbog toga što su to što jesu – izuzeci, potvrđuju preovlađujući princip. Burdijeov i Paseronov zaključak bio je kategoričan – nejednakost pred kulturom u školi biva pretvorena, na suptilan i prećutan način, u činilac koji određuje akademsko postignuće, a time nećije šanse na tržištu rada i životnu putanju u celosti. Ispostavilo se, naime, da u školi kultura ne deluje samo kao jezik distingviranja i potcrtavanja klasnih razlika već učestvuje u sistematskom obeshrabrivanju i eliminaciji određenih socijalnih kategorija, lišavajući ih ne samo mogućnosti da se obrazuju već i da ostvare društvenu sudbinu drugačiju od one za koju su predodređeni. Njeni učinci su u školi i zahvaljujući školi pored simboličke dobili i objektivnu dimenziju.

Po objavljivanju, knjiga *Les Héritiers* naišla je na mlak prijem među stručnjacima. Uspeh će doći sa burnom 1968. kada brojni učesnici protesta, nezadovoljni uslovima rada i revoltirani zbog skrivenog elitizma obrazovnog sistema, počinju da se pozivaju na ovu knjigu, neki čak i bez neposrednog uvida u njen sadržaj. *Les Héritiers* su tako, prema rečima Filipa Masona (Philippe Masson), postali prava „sociološka vulgata“ (Lescourret 2008: 231). Neke od ključnih ideja, poput značaja kulturnog kapitala, geografskog porekla i pola za akademski uspeh, ostale su u senci jedne neodređene kritike škole kao konzervativne i rigidne institucije. Premda je knjiga pretvorena u deo intelektualnog arsenala pobunjenih studenata, profesora i radnika, i mada se 13. maja Burdije pridružio studentima u protestnoj šetnji, njegova podrška protestu nije bila nedvosmislena i bez zadržke. On čak govori o „lažnoj revoluciji“, u čijoj je osnovi sukob među dominantnima, tj. sukob između profesora i naslednika. Burdije nije bio usamljen. Dobar deo istraživača angažovanih u *Centre de sociologie européen* (CSE) odbio je da prosto prihvati preovlađujuća tumačenja majskih događaja u kojima su ona tretirana kao sukob generacija i nastavio je, zajedno sa Burdijeom, da istražuje karakter odnosa univerziteta i društva, te endogene faktore koji su bili u pozadini nezadovoljstva ispoljenog tokom pobune, teme koje su nadilazile ali i objašnjavale 1968. godinu. Jedna od najkonkretnijih potvrda nešto drugačijeg, ne baš popularnog i svakako manjinskog, stava prema krizi univerziteta i majskim dešavanjima bio je „Appel à l’organisation

d'états généraux de l'enseignement et de la recherche“, poziv za učešće u javnoj raspravi o stanju u obrazovnom sistemu, koji su istraživači Centra uputili svima, ne samo njegovim zaposlenima i trenutnim korisnicima već i svima onima koje je on odbacio. Apel je praćen nizom istraživačkih studija koje su bile posvećene raznim pitanjima – načinima regrutovanja nastavničkog kadra, uticaju kulturnog nasleđa na uspeh učenika, mogućnosti ukidanja ispita i agregacije i tako dalje.

Zanimljivo je da je takav jedan istorijski događaj, tokom kojeg je Burdije odbio da se stavi bilo na stranu revoltirane i ekstatične „levice“, bilo na stranu konsternirane „desnice“, na više načina preodredio dalji razvoj Burdijeove profesionalne karijere. On nije označio prekretnicu u teorijskom smislu, već je pre predstavljao trenutak afirmacije sociologije kao discipline, u kojoj je upravo zahvaljujući knjizi *Les Héritiers* Burdije imao velikog udela, i početak Burdijeovog osamostaljivanja u institucionalnom smislu. Naime, dešavanja iz maja 1968. postavila su scenografiju za njegov razlaz sa Aronom. Prema Aronovom mišljenju, knjiga njegovog štićenika izvršila je ogroman uticaj na studente, čiju pobunu Aron nikako nije odobravao. Iako će Burdije mnogo godina kasnije, u svojoj autobiografiji, kao tačku raskola sa Aronom navesti sporan izbor Dominik Aron-Šnaper (Dominique Aron-Schnapper) na *Hautes Études* (Bourdieu 2004), Mari-An Leskure smatra da je pravi razlog imao mnogo više veze s time što je Aron svoje kritičke tekstove o krizi univerziteta, koji su objavljeni u listu *Figaro* i u kojima je ugledni francuski sociolog proteste uporedio s fašističkom pretnjom iz 1930, potpisao u ime CSE (Lescourret 2008: 237–243). Epilog je bio Burdijeov izlazak iz CSE, nakon čega osniva novi centar – *Centre de sociologie de l'éducation et de la culture* (CSEC). U to vreme, na inicijativu Fernana Brodela (Fernand Baudel), pokrenut je postupak za fomiranje VI sekcije *École pratique des hautes études* (EPHE) kao samostalne jedinice, koja će 1975. prerasti u *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS) zadobijajući, na taj način, pored istraživačkog i univerzitetskog statusa. Burdije je, naravno, bio važan deo tog procesa, što mu je omogućilo da nesmetano nastavi svoja istraživanja u mnogo povoljnijem institucionalnom ambijentu i podsticajnijoj naučnoj klimi u odnosu na prethodnu. Za Paserona, koji je tokom majskih nemira sve vreme otvoreno i aktivno podržavao kolege i studente, Burdije je u celoj toj situaciji bio suviše praktičan i na distanci, te je protest prvi put otkrio i neke razlike među dvojicom bliskih saradnika.

Ponovo udružujući snage sa Paseronom, Burdije je ubrzo nakon završetka pobune krenuo da radi na studiji u kojoj još jednom tematizuje doprinos obrazovnih institucija društvenoj reprodukciji, ovog puta iz nešto drugačije perspektive. Novine su uglavnom proistekle iz pojmovno razrađenijeg teorijskog okvira, a ključne ideje oko kojih se razvija čitava koncepcija jesu habitus, simboličko nasilje i relativna autonomija. I dok u prethodnoj knjizi ti pojmovi nisu upotrebljeni na eksplicitan način – sve što su oni objašnjavali iskazano je bez terminološkog preciziranja, kao da je Burdije smatrao da oni treba da budu rezervisani za teoriju prakse, začetu alžirskim istraživanjima, i kao da se još uvek libio da ih primeni u jednom formalnijem i institucionalno izgrađenom kontekstu kakav je obrazovni sistem – ovde su oni dobili posebno mesto u okviru jedne teorije polja (empirijski podaci su poslužili samo kao ilustracija teorijskih stavova), koherentniju formu i smisao koji se nadalje neće mnogo menjati. Osnovna ideja, kojom je trebalo objasniti kompleksan odnos škole i društva i funkcionisanje tog odnosa u organizacionim i logičkim okvirima koje je postavljao školski sistem, sažeta je u nekoliko aksioma koje Burdije i Paseron formulišu u prvom delu *La Reproduction*. Ukratko, struktura i principi rada jednog formalnog sistema obrazovanja takvi su da stvaraju institucionalne uslove koji omogućuju tom sistemu da obavlja svoju osnovnu funkciju – funkciju usađivanja, ali u isti mah i funkciju reprodukcovanja jedne kulture koja zapravo nije njen autentični proizvod (kulturalna reprodukcija), čime daje doprinos održavanju odnosa društvenih grupa ili klasa (društvena reprodukcija). Pored kulturnih obrazaca koji se vezuju za dominantnu klasu, škola usvaja i institucionalizuje i određeni pedagoški model koji je toj klasi blizak. Za dvojicu sociologa klasna pristrasnost škole je nesumnjiva, ali i dobro zakrivljena imidžom koji je plod dugog istorijskog rada institucionalizacije; „iz same činjenice da postoji i opstaje kao institucija, proizlaze institucionalni uslovi nepoznavanja simboličkog nasilja koje ona vrši, tj. zato što su institucionalna sredstva kojima raspolaže kao relativno autonomna institucija, kao nosilac monopola na legitimno vršenje simboličkog nasilja, a uz sve to, dakle, pod prividom neutralnosti, predodređena da služe grupama ili klasama čiji kulturni despotizam reprodukuju (zavisnost kroz nezavisnost)“ (Bourdieu et Passeron 1970: 70–84).

Pedagoški autoritet nastavnika počiva na autoritetu institucije pod čijim uticajem se i sâm obrazovao, a koja ga potom delegira da u njeno

ime dalje prenosi znanja i veštine, ali i čitav odnos prema školskoj instituciji, njenim zahtevima i očekivanjima. Pored ove proizvedene odanosti instituciji, legitimnost kulture koju ona posvećuje dodatno osiguravaju sa njom usklađeni nastavni programi i sadržaji, ali i jezik kojim su oni napisani, kao i jezik kojim ih nastavno osoblje prenosi – „pedagoški jezik istovremeno usađuje znanje i nametnutu dominaciju“ (Collins 1993: 121). Za Burdijea nema dvojbe – zvaničan jezik u školi je jezik dominantne klase; školsko tržište, kao jedno od „zvaničnih“, institucionalizovanih i normiranih tržišta, „strogo je podređeno lingvističkim proizvodima dominantne klase i učestvuje u sankcionisanju već postojećih razlika kapitala“ (Bourdieu 2001d: 94–95). Burdije smatra da je jezik koji su deca poreklom iz porodica sa visokim kulturnim i/ili ekonomskim kapitalom i deca koja dolaze iz urbanih sredina usvojila pre polaska u školu i kojim nastavljaju da se služe u školi, u potpunom skladu sa kodifikovanim, gramatički standardizovanim i književnim jezikom koji škola i njeno nastavno osoblje koriste, usađuju i zahtevaju. Taj jezik je uvek gramatički ispravan, dok je govor ugladen, odmeren, tečan, ponekad poletan i poetičan. Njegova suprotnost je jezik koji je okvalifikovan kao „vulgaran“ i narodski. On je karakterističan za đake koji imaju niže socijalno poreklo, đake koji dolaze iz provincije, seoskih sredina i regiona u kojima se zadržao neki od dijalekata. Njihov, siromašan rečnik, gramatički neispravan govor, često nemaran, isprekidan poštapalicama i afektiran, dovodi ih u nepovoljan položaj spram škole koja nastoji da ispravi i iskoreni taj-i-takav jezik. Skrušenost i postidečnost koju zbog svog nemuštog jezika ti đaci osećaju pred školom, svoj najekstremniji izraz dobija u čutnji i potpunom povlačenju iz komunikacije, i na kraju iz samog obrazovnog procesa.

Postojanje različitih odgovora učenika na lingvističke standarde koje škola nameće Burdije objašnjava razlikama u dispozicijama lingvističkog habitusa, koje naravno imaju društvenu genezu. Te dispozicije podrazumevaju izgrađenu sklonost da se govori i da se iskažu određena mišljenja, vrednosti i interesi, i sposobnost da se govori, koja, s druge strane, obuhvata lingvistički kapacitet, tj. veštinu proizvodnje tečnog i gramatički ispravnog govora, i socijalni kapacitet, tj. sposobnost da se lingvistička kompetencija iskoristi na odgovarajući način u određenim situacijama (*Ibid.*: 60). Upravo u odnosu škole prema jeziku Burdije prepoznaje njenu spremnost da sankcioniše sve ono što ne potpada pod korpus legitimne

kulture, čime se na najočigledniji način potvrđuje njena uloga u vršenju simboličkog nasilja; „mesto koje obrazovni sistem dodeljuje različitim jezicima (ili različitim kulturnim sadržajima) predstavlja tako važan ulog samo zato što institucija ima monopol na masovnu produkciju proizvođača–konzumenata, dakle na reprodukciju tržišta od kojeg zavisi društvena vrednost lingvističke kompetencije, njen kapacitet da funkcioniše kao lingvistički kapital“ (*Ibid.*: 87). Škola obezbeđuje dominaciju i trajanje dominantne kulture time što u nastavne programe i sadržaje prevodi prećutne principe na kojima ta kultura počiva, ali i tako što ocenama i diplomama nagrađuje pojedince koji nastavljaju da je uspešno reprodukuju.

Džejms Kolins smatra da Burdijeov determinizam u pogledu jezika (predodređenost upotrebe jezika polom i klasnom, geografskom ili etničkom pripadnošću, te uslovljenost ponašanja učenika vrednošću koje društvo i institucija pripisuju njihovom maternjem jeziku), ishodi iz njegove generalno skeptične pozicije s obzirom na mogućnost promene obrazovnog sistema i odnosa koji se uspostavljaju u samoj učionici. Prema Kolinsu, diskurzivna interakcija između nastavnika i učenika otkriva kontradiktoran odnos prema svakoj vrsti autoriteta – podređenost, s jedne, i otpor i pobuna, s druge strane – koji je naročito izražen kod dece poreklom iz radničke klase (Collins 1993: 134). Daleko od toga da Burdije smatra da učionica ne generiše tenzije i sukobe, kako to vidi Kolins, ali očigledno je da u Burdijeovoj analizi škole nema mesta za simbolički konflikt koji bi nadilazio ravan pukog incidenta. U odbranu Burdijea, treba istaći da on insistira na tome da je situacija sa školom specifična jer postoji legitimni sudija (pedagog) koji je opunomoćen da sankcioniše upravo svaki čin neposlušnosti, neznanja ili nesposobnosti, i to koristeći se isključivo školskim merama – izricanjem disciplinske opomene ili negativnom ocenom. Čak je i Vilis (Paul Willis), na kog se Kolins poziva kako bi kritikovao Burdijeov determinizam i „odsustvo osećaja za kontradikciju“, svestan činjenice da je takva strategija „samodestruktivna“ kada tvrdi da deca iz radničkih porodica često podrivaju pedagoški autoritet, a time i autoritet sistema koji iza njega stoji, iskazujući na taj način „realnu, praktičnu kritiku lažnih obećanja obrazovne meritokratije“ (*Ibid.*: 127).

Osim toga, Burdijeov stav je da škola svoju simboličku moć ispoljava ne samo kroz to što nudi i prenosi već i kroz to što uskraćuje. Tu pre svega misli na sazajne instrumente koji bi đacima ili studentima mogli

da obezbede distanciraniji odnos prema onome što se predstavlja kao školska kultura i koji bi im omogućili da kritički sagledaju vlastitu poziciju u školi i spram škole, kao i poziciju škole u određenoj konstelaciji društvenih snaga. Kako je jedna od skrivenih funkcija škole da putem sistematskog rada usađivanja „proizvede jednu trajnu formaciju, tj. jedan *habitus* kao proizvod interiorizacije principa jedne kulturne samovolje, koji je sposoban da se održi i nakon prestanka AP [pedagoške akcije], a time da u praksama održi principe interiorizovane samovolje“ (*Ibid.*: 46–47), to ni nastavno osoblje ne može da se oslobodi njenog uticaja, koji kroz svoj pedagoški rad samo nastavlja da učvršćuje, čak i onda kada ima jasnu svest o klasnim razlikama i najbolju nameru da kroz obrazovni proces amortizuje njihovo dejstvo. Daleko od toga da treba smatrati kako između nastavnika i viših klasa postoji neka zavera, ali nije pogrešno, piše Burdije, govoriti o nekoj vrsti saučesništva koje počiva na „sklonosti ka određenom stilu života i vrednostima“ (Bourdieu 2002c: 59). Nešto kasnije, u jednom intervjuu koji je objavljen povodom izveštaja o merama za reformu obrazovnog sistema, u čijoj je izradi učestvovao 1985, Burdije će izneti ideju da je kritički odnos prema sadržajima i pogledu na svet koji škola kroz njih prenosi moguće izgraditi ukoliko se uz njih istovremeno upoznaje i njihova istorija. „Naknadno uvesti istorijsko gledište, značilo bi dedogmatizovati obrazovanje koje isporučuje rezultate bez problema – [...] To bi takođe dalo svakome sredstva da ponovo posvoji strukture svoje sopstvene misli“ (Bourdieu 2002c: 206). Time, implicitno, on iskazuje veru u sposobnost dejstvenika da, oslanjajući se na predočene istorijske činjenice, samostalno poslože sliku proizvodnje dominacije u društvu, izgrade lične odbrambene mehanizme i suspenduju njen uticaj.

Drugi važan momenat studije *La Reproduction* bio je proširivanje pojedinih teza u vezi s procesom selekcije koje su postavljene u *Les Héritiers*. Burdije se još jednom pozabavio pitanjem odabira, ali ovog puta ne zadržavajući se samo na đачkom uspehu, te konkursima, ispitima i testovima kao načinima da se on verifikuje već okrećući se onima, „nekandidatima“ koji su iz obrazovnog procesa otpali mnogo pre nego što su do njih stigli, odnosno koji su sistematski podsticani da se iz tog procesa isključe. Tako je merenje „verovatnoće kandidature“ (procenat dece iz svake klase, ili frakcije klase, koja su dospela do određenog obrazovnog stupanja, a koja su na prethodnom stupnju postigla isti uspeh) umesto „verovatnoće uspeha“ ukazalo na jedno prikrićenije ispoljavanje klasnih

nejednakosti u školi. Brojna istraživanja potvrdila su Burdijeovu i Paseronovu pretpostavku da će u uslovima jednakog uspeha veći procenat dece radničkog porekla odlučiti da, na primer, ne upiše srednju školu nego što će ih preći na taj nivo školovanja i potom biti eliminisan pri samom upisu ili ispasti u nekoj kasnijoj fazi zbog loših rezultata na ispitima i testovima (odložena eliminacija). Ako i dospeju u naredni obrazovni ciklus, ista ta deca će verovatnije odabrati škole, smerove ili odseke za koje se procenjuje da u najmanjoj mogućoj meri obezbeđuju prelazak na neki viši nivo (Bourdieu et Passeron 1970: 79–80). To je značilo da eliminaciji putem testova, ispita i konkursa prethodi talas samoeliminacije i da je broj „isključenih“ mnogo veći nego što su to pokazivale studije koje su se ograničile na proučavanje odustajanja zbog lošeg uspeha. Osim toga, pokazalo se da oni koji uspeju da izbegnu eliminaciju i koji, prkoseći statističkoj verovatnoći i realnim šansama za uspeh, doguraju do sledećeg nivoa, potom prave izbore koji su očekivani i najverovatniji, dakle u skladu s objektivnim šansama i statističkim procenama koje se vezuju uz pripadnike njihove društvene kategorije. To je samo potvrdilo Burdijeovu i Paseronovu pretpostavku da škola pothranjuje izvorne klasne obrasce i ne dozvoljava da stabilnost veze objektivne šanse – subjektivna očekivanja, kao ni veze struktura – praksa, bude ikada ugrožena.

U Burdijeovoj analizi škola je, na kraju, predstavljena kao saučesnik u proizvodnji odnosa nejednakosti i dominacije. Ona to postaje tako što putem konkursa, kriterijuma procene i raznih pedagoških praksi „štiti privilegije“ i favorizuje one koji već spadaju u najfavorizovanije i obeshrabruje one koji već pripadaju najdefavorizovanijima. Škola, slikovit je Burdije, „nalikuje Maksvelovom demonu koji otvara pregradu između dve posude i najbrže čestice propušta u jednom smeru, ka posudi čija temperatura raste, a sporije u drugom, ka posudi u kojoj temperatura opada“. Tako, poput Maksvelovog demona, školski sistem „po cenu rasipanja energije koja je neophodna da bi se izvršila operacija razvrstavanja, održava prethodni poredak, tj. raskorak između učenika koji poseduju nejednake količine kulturnog kapitala“ (Bourdieu 1994a: 40).

Međutim, njena funkcija, ili saučesništvo, ne iscrpljuje se u selekovanju, odnosno eliminaciji. Ona isto tako radi na održanju mita o sebi kao pravednom sudiji, a zbog prikrivanja svoje uloge u reprodukovanju strukture društvenih odnosa postaje još jedna karika u lancu simboličkog nasilja. Da bi sakrila svoju povezanost sa poretkom moći i da bi opravdala

svoje učinke, škola se uglavnom koristi meritokratskom ideologijom, ideologijom milosti i dara, koja joj omogućava da proces „posvećivanja“ društvenih nejednakosti predstavi kao društveno neutralno procenjivanje zasluga. Njen udeo u sprovođenju simboličke moći najbolje se ogleda u predanosti s kojom mistifikuje sopstveno delanje, bilo da to čini tako što se skriva iza čisto školskih i naizgled neutralnih i objektivnih kriterijuma ocenjivanja, bilo da održava svoj imidž demokratičnosti tako što s vremena na vreme pokreće reforme koje zapravo ne ugrožavaju njenu latentnu društvenu funkciju. Za Burdijea, ona ostaje „povlašćeno sredstvo buržoaske sociodiceje koje privilegijama daje vrhunsku privilegiju da ne izgledaju kao privilegije“ (Burdije 2012: 121). Ona, s druge strane, istovremeno đacima i studentima koji su otpali iz obrazovnog procesa, ili se u njemu ne snalaze baš najbolje, nameće ličnu odgovornost za neuspeh, lišavajući ih sredstava, a time i mogućnosti, da svoju školsku sudbinu sagledaju iz perspektive jedne deljene, kolektivne sudbine. „Da bi socijalna sudbina bila prikazana kao slobodna vokacija ili zasluga – kao u Platonovom mitu, gde duše koje su izvukle svoju 'sudbinu' moraju da se napiju vode sa izvora zaborava pre nego što siđu na zemlju da tu dodeljenu sudbinu prožive – potrebno je (i dovoljno) da Škola, tumač nužnosti, ubedi pojedince da su sami izabrali ili osvojili sudbine koje im je društvena nužnost unapred dodelila“ (Burdije 2012: 118). Kobni učinak škole tako se, prema Burdijeu, ogleda mnogo više u onome što ona ne radi – u indiferentnosti prema razlikama i nebrizi za odbačene i osuđene na neuspeh – nego u onome što ona radi. Jer, videćemo nešto kasnije, Burdije posmatra mogućnost oslobađanja škole od njene saučesničke uloge prvenstveno iz ugla onoga što bi ona mogla da učini da bi se bolje prilagodila socijalnoj heterogenosti đачke i studentske populacije.

Autonomija kao pretpostavka zavisnosti

U istorijskom osvrtu na početke konstituisanja prvih samostalnih obrazovnih jedinica, Burdije se vraća u vreme jezuitskih koleža kada se zapravo prvi put u Francuskoj stvaraju ti prostori kultivacije i duhovne izgradnje, koji su proizvodili privid potpune izolovanosti od spoljašnjeg sveta i neuslovljenosti svime što se u njemu zbiva. Burdije smatra da su jezuiti zadužili francuski obrazovni sistem upravo time što su razvili i

institucionalizovali odnos ignorancije spram banalnosti svakodnevnog života, učinivši ga na taj način legitimnom pretpostavkom svih kulturnih i sazajnih stremljenja. Nije samo negovanje posebnog odnosa s obzirom na kulturu, naročito s obzirom na literarnu tradiciju, i usađivanje retoričkih veština, obeležilo dalji razvoj obrazovnih institucija u Francuskoj. Dobar deo zasluga pripada i stvaranju akademskog kulta hijerarhije, koji je decenijama, pa i vekovima posle jezuita doprinosa održavanju stabilnosti ustrojstva obrazovnog sistema.

Zahvaljujući jezuitskom nasleđu, koje se ogleda kako u definisanju smisla i svrhe obrazovanja, tako i u specifičnoj organizaciji akademskog života, „francuski obrazovni sistem mogao je da razvije svoju generičku sklonost ka autonomizaciji, koja ide dotle da je celo njegovo funkcionisanje podređeno zahtevima samoodržanja“ (Burdije 2012: 75). Zanimljivo je kako Burdije pokazuje da su osnovni principi koji su položeni u temelje jezuitskih koleža opstali u najrazličitijim istorijskim okolnostima i sistemskim aranžmanima. Sitna buržoazija i intelektualne frakcije buržoazije u postrevolucionarnoj Francuskoj našle su, prema njegovom mišljenju, dobar razlog da podrže autonomizaciju škola i univerziteta. Naime, jakobinska ideologija jednakih šansi za obrazovanje bila je dobro uporište za borbu tih slojeva protiv naslednih privilegija starog režima, a načela sitnoburžoaske radinosti i moralnog asketizma, s jedne, i buržoaski ideal nadarenosti i izvrsnosti, s druge strane, jednako su u pomenutoj ideologiji zasluge pronašle svoje otelotvorenje. Osim toga, to je vreme kada birokratizovani državni aparat u nastanku, pretežno sastavljen od pripadnika upravo tih slojeva, prerasta u jedan od najvažnijih oslonaca školske institucije kojoj obezbeđuje podršku u politici standardizacije konkursa i ispita i njihovog širenja na nacionalni nivo. Od tada pa nadalje univerzitet svoj identitet, ugled i moć gradi i potvrđuje na ispitima i konkursima. Burdije smatra da konkurs za regrutovanje srednjoškolskih nastavnika, takozvana agregacija (stvorena 1766, dakle u vreme carstva, i kasnije ponovo ustanovljena 1808. godine), opšti prijemni ispit (koji se sprovodi od XVIII veka i koji predstavlja širenje prakse takmičenja u jezuitskim školama na nacionalni nivo) i prijemni ispit za *École Normale Supérieure*, svedoče o kontinuitetu razvoja škole od vremena jezuitskih koleža do savremenog doba.

Postojanost organizacije i imidža škole moguće je prema Burdijeu shvatiti samo kao potvrdu njene relativno nezavisne pozicije u odnosu na

ostale društvene podsisteme jer samo takva pozicija mogla je da je zaštiti od drastične transformacije tokom mnogih istorijskih zbivanja, društvenih kriza i revolucionarnih lomova. Međutim, Burdije primećuje da postoji još jedna konstanta u njenoj istoriji osim borbe za status nezavisne institucije, a to je njena osnovna funkcija usađivanja vrednosti, određene logike i pogleda na svet, obuke i proizvodnje habitusa. Utoliko za Burdijea pristupi u sociologiji koji pažnju, pa i kritiku, usmeravaju ka nekim generičkim procesima, kao što su birokratizacija, centralizacija ili standardizacija pedagoških metoda i sadržaja, namerno ili nesvesno ispuštaju iz vida srž onoga što konstituiše školsku instituciju, a to je njena veza s temeljnim podelama u društvu i njena uloga u legitimizovanju tih podela.

Insistiranjem na tome da obrazovni sistem reprodukuje klasne podele na sebi svojstven način, tj. da ih prevodi u školske nejednakosti, Burdije želi da izbegne zamku „svenamenskog funkcionalizma“, kao i svih onih „holističkih filozofija nadahnutih ravnodušnošću prema razlikama“, koji kada govore o školskoj instituciji kao delu mašinerije putem koje se uspostavlja društvena kontrola zaboravljaju da napomenu da ona deluje u interesu jedne klase. S druge strane, Burdije nije sklon potcenjivanju značaja tehničke funkcije škole – funkcije obuke i pripreme za obavljanje određene profesije, na ime koje je i stekla status relativno autonomne instance. Ipak, za razliku od tehnokrata i zagovornika modernizacijskog pristupa, koji u racionalizaciji školske organizacije i programskih sadržaja vide samo pozitivne učinke po tržište rada i ekonomski sistem, a time i po opšte društveno blagostanje i prosperitet, francuski sociolog smatra da se proizvodnja ljudi kvalifikovanih za obavljane određenih delatnosti mora sagledati i iz perspektive klasne funkcije koju škola ujedno obavlja. Stoga on govori o „funkcionalnoj dvostrukosti“ obrazovnog sistema koji „uspeva da tako potpuno obavlja svoju ulogu legitimizacije postojećeg poretka samo zahvaljujući tome što to remek-delo društvene mehanike vešto skriva, kao u kutiji sa duplim dnom, relacije koje u jednom društvu podeljenom na klase povezuju funkciju usađivanja, to jest funkciju intelektualne i moralne integracije s funkcijom očuvanja strukture klasnih odnosa karakterističnih za dato društvo“ (Burdije 2012: 110–111). Dakle, upravo relativna autonomija služi kao paravan za zavisnost u odnosu na spoljašnje zahteve i očekivanja.

Na koji način i u kojoj meri će se zavisnost od eksternih faktora ispoljiti zavisi, prema mišljenju francuskog sociologa, od specifičnih

istorijskih, socioekonomskih i društveno-političkih okolnosti u kojima polje obrazovanja otpočinje svoju borbu za autonomiju. Burdije navodi da univerzitetsko polje u Francuskoj beleži porast autonomije tokom druge polovine XIX veka, kada profesor u visokom obrazovanju prestaje da bude ugledna ličnost koja aktivno učestvuje u političkom životu i koju, zahvaljujući tome, na profesorsko mesto postavljaju ljudi iz vlasti, i postaje neko ko karijeru i ugled gradi kroz profesiju za koju je specijalizovan, rukovodeći se pritom načelima struke i akademskim vrednostima, i ko biva izabran, a ne naimenovan, na određenu poziciju u visokoobrazovnoj instituciji; ujedno, isti taj profesor nastoji da se ogradi i od brojnih javnih ličnosti, najčešće književnika, čiji novinski komentari i kritike ne odgovaraju akademskim standardima (Bourdieu 1984a: 59). Burdije smatra da je upravo dvostruki rad distanciranja, s jedne strane, od polja politike i polja ekonomije, a s druge, od intelektualnog polja, predodredio pravac strukturisanja odnosa u francuskom univerzitetskom polju. Nezavisnost, u ovom slučaju, podrazumeva da polje nastoji da izgradi odbrambene mehanizme protiv direktnih uticaja okruženja, tj. društva i ostalih društvenih podсистema, ali jedinstven nastup prema spolja nikako ne znači da unutar granica polja istovremeno ne dolazi do diferencijacije i konfrontacija koje slede logiku odnosa uspostavljenih u okruženju. Štaviše, iz gorenavedenog stava jasno je da Burdije misli da figura zajedničkog spoljnjeg neprijatelja (svi pojedinci i kolektivni dejstvenici koji nemaju uporište u akademskom polju a prete da prenesu svoj uticaj na njega), koji predstavlja stalnu pretnju po autonomiju univerziteta, prikriva unutrašnje antagonizme, koji su, budući da su podređeni fundamentalnim pravilima funkcionisanja datog polja i iskazani specifičnim akademskim jezikom koji skriva njihovu političku i ideološku pozadinu, potpuno razobličeni i neuhvatljivi. Jednostavno rečeno, struktura univerzitetskog polja na školski način reprodukuje strukturu polja moći.

U vreme kada Burdije sprovodi svoje istraživanje akademskih institucija i onih angažovanih u njima, polje moći obeležava sukob više frakcija dominantne klase koje se grupišu na dva pola tog polja – jedan pripada ekonomski dominiranim a kulturno dominantnim frakcijama (umetnici, intelektualci, profesori), dok su na drugom ekonomski dominantne a kulturno dominirane frakcije (rukovodioci i menadžeri u državnim i privatnim preduzećima). Homologija koju polje visokog obrazovanja

uspostavlja sa poljem moći, kao i sa ostalim društvenim poljima, očituje se u hijerarhiji visokoobrazovnih institucija („sukob fakulteta“), pojedinih disciplina i sekcija, koja istovremeno počiva na akademskim i društvenim kriterijumima rangiranja. Tako na jednom polu Burdije vidi institucije koje su naučno dominantne ali su dominirane u društvenom smislu (to bi, među velikim školama³, bila npr. ENS, a među fakultetima – fakultet prirodnih nauka i filozofski fakultet), dok na drugom polu nalazi institucije koje su naučno dominirane a „vremenski“ dominantne (HEC, ENA i *Sciences-Po* od velikih škola, i pravni i medicinski fakultet). Opozicija naučna–temporalna hijerarhija proizlazi iz vremena koje u praksi profesori posvećuju naučnom radu i svemu što se tiče njegovog unapređivanja, odnosno vremenu koje ulažu u jačanje društvene pozicije i reprodukujuće funkcije univerziteta. Međutim, prema Burdijeovom mišljenju, linija razdvajanja između dva pola nije tako odsečna i slika „tabora“ nije baš crno-bela; „ako se dva pola univerzitetskog polja u osnovi suprotstavljaju prema stepenu njihove zavisnosti u odnosu na polje moći i u odnosu na prinude i podsticaje koje ono daje ili nameće, najheteronomnije pozicije nisu nikada u potpunosti slobodne od specifičnih zahteva jednog polja koje je zvanično usmereno ka proizvodnji i reprodukovanju znanja, a najautonomnije pozicije nisu nikada sasvim oslobođene spoljnih nužnosti društvene reprodukcije“ (Bourdieu 1984a: 75–76). Otud se princip ove primarne podele između fakulteta koji pripadaju „mondenskom“ polu i fakulteta koji pripadaju „naučnom“ polu prenosi na ravan samih fakulteta i pojedinačnih dejstvenika, pa se uspostavlja razlika između institucija i nastavnika koji su više okrenuti naučnim aktivnostima, istraživanjima ili učešću u intelektualnom životu, i onih koje više određuje njihova uloga u društvenoj reprodukciji i reprodukciji samog nastavničkog tela.

Potvrdu autonomije Burdije pronalazi upravo u postojanju te paralelne opozicije koja preseca dualizam heteronomnog i autonomnog pola, a koja se uspostavlja zahvaljujući istovremenom dejstvovanju dva

3 Francuske velike škole su elitne visokoobrazovne ustanove koje su odvojene od univerzitetskog sistema. U njih spadaju: *École nationale d'administratiion* (ENA), škola koja je osnovana 1945. i koja uglavnom obrazuje buduće državne službenike; *École des hautes études commerciales* (HEC), ustanovljena 1881, koja školuje stručnjake i rukovodeće kadrove u privredi; *École polytechnique* i *École centrale*, osnovane 1794, namenjene budućim inženjerima; i *École normale supérieure*, koja postoji od 1794. i koja proizvodi nastavni i profesorski kadar. Velike škole su poznate po izuzetno rigoroznim konkursima za upis, u cilju kojih su organizovani i posebni pripremni razredi u trajanju od jedne do četiri godine.

antagonistička principa hijerarhizacije koji se artikulišu oko posedovanja, odnosno neposedovanja različitih vrsta specifičnog kapitala i koji se, u različitom odnosu snaga, provlače kroz sve institucije u univerzitetskom polju. Burdije konstruiše objektivne pokazatelje na osnovu kojih se utvrđuje pozicija pojedinih univerzitetskih profesora na dve navedene hijerarhije, pa se tako univerzitetska moć iskazuje kroz kapital univerzitetske moći (npr. obavljanje funkcije dekana, članstvo u nekom savetodavnom univerzitetskom telu ili komisiji, učešće u žiriju za prijemni konkurs itd.), kapital naučne moći (upravljanje istraživačkom jedinicom, vođenje naučne publikacije, učešće u upravljačkim telima CNRS-a, u komisijama CNRS-a, Visokom savetu za naučna istraživanja i sl.), kapital političke i ekonomske moći (mesto u enciklopediji *Who's who*, ulazak u neki od ministarskih kabineta ili u neku plansku komisiju, odlikovanja itd.) i „političke“ dispozicije u širem smislu (podrška iskazana potpisivanjem peticija, nastup na nekom od angažovanih seminara i dr.), dok se naučni autoritet ispoljava kroz kapital naučnog prestiža (članstvo u institutu, naučne nagrade, dela prevedena na strane jezike, učešće na međunarodnim konferencijama) i kapital intelektualne priznatosti (članstvo u Akademiji nauka, pojavljivanje u televizijskim emisijama, komentari i tekstovi u nedeljnicima i intelektualnim časopisima, džepna izdanja knjiga itd.).

Budući da je ispitivao i sociodemografske karakteristike profesora pojedinih fakulteta, kao i njihovu školsku putanju i stečeni školski kapital, Burdije je ustanovio da navedeni faktori predodređuju i njihov odnos prema moći i nauci. Naime, rezultati su pokazali da profesori filozofskog i fakulteta prirodnih nauka koji potiču mahom iz niže i srednje klase uspon do više klase duguju isključivo svojim srednjoškolskim i akademskim postignućima, što važi i za potomke univerzitetskih profesora koji ostaju verni isključivo naučnim vrednostima koje su im roditelji usadili i koje su ih i dovele na univerzitet, ali zato profesori pravnog fakulteta, od kojih dve trećine potiče iz buržoaske klase, znatno češće nego ostale njihove kolege preuzimaju određene rukovodeće pozicije u akademskim institucijama i funkcije u političkom polju (*Ibid.:* 74–75). Ipak, Burdije nije otišao dalje od zaključka da u akademskom polju postoji borba više konkurentskih principa hijerarhizacije i da struktura polja odražava nestalan i neizvestan ishod te borbe. Nema apsolutne dominacije jednog principa dominacije, postoje samo konkurencija i komplementarnost više njih (Bourdieu 1984a: 150), napisaoće istovremeno se ustežući da dâ konačnu

presudu u pogledu toga koji je princip – simbolički ili temporalni, prema njegovoj proceni, prirodjeniji akademskom polju.

Majska zbivanja i pobuna akademaca bili su za Burdijea konkretna potvrda pretpostavke o šizofrenoj nezavisno-zavisnoj poziciji univerziteta u društvu. Za Burdijea je to bila kriza univerziteta koja se podudarila sa eskalacijom krize u drugim, takođe relativno autonomnim društvenim poljima. Da bi susret „različitih kauzalnih serija“ (kriza koje su na različite načine proizvedene u poljima) stvorio megakrizu i „istorijski događaj“, prema francuskom sociologu nužno je da postoji „relativna zavisnost u odnosu na fundamentalne strukture – naročito one ekonomske – koje određuju aksiomatiku različitih polja“. Upravo ta „nezavisnost u zavisnosti“, zaključuje on, „čini mogućim *istorijski događaj*“ (Bourdieu 1984a: 227, istakao autor). Tako su u Burdijeovoj filozofiji istorije kontigencija i struktura našle svoje mesto, a samo društveno polje postalo je subjekt istorije. Kriza u univerzitetskom polju nastala je usled velikog priliva studenata koji su pripadali *baby-boom* generaciji, dakle eksternih, morfoloških faktora, što je uslovalo naglo povećanje rezervoara iz kog se regrutovalo „drugorazredno“ nastavno osoblje – asistenti i asistenti-pripravnici. Burdije smatra da je time narušena krhka stabilnost koja je postojala zahvaljujući usklađenosti očekivanja pretendena na akademske pozicije i apsorpcione moći polja, a održanje obrasca proste reprodukcije profesorskog kadra više nije bilo moguće. Upravo zbog toga su, objašnjava on, pobunu predvodili asistenti i asistenti pripravnici, pretežno sa društvenih i prirodnjačkih fakulteta, koji su bili suočeni sa neizvesnom akademskom budućnošću i promenjenim pravilima kooptiranja u profesorsko telo, i studenti koji su postali svesni toga da su usled hiperprodukcije diplomiranih njihova početna očekivanja u pogledu zaposlenja nerealna. Nezadovoljstvo i ugroženi interesi dominiranih u pojedinim poljima, pre svega univerzitetskom, intelektualnom, umetničkom i polju novinarstva, i dominiranih u društvu, među kojima su prednjačili radnici, izveli su ih na ulice u proleće 1968. i spojili ih u nastojanju da uzdrmaju strukture koje su proizvodile njihovu podređenost.

— — —

Iako Burdijeovi stavovi o školi možda u najvećoj meri odražavaju nereformatorski i antiinstitucionalni duh njegove teorije, ideja o projektu

racionalne pedagogije, koju je predložio u knjizi *Les Héretiers*, i te kako je reformatorska i predstavlja jedan od retkih pokušaja da se daju konkretni, realno utemeljeni predlozi za nadomeštanje nekih slabosti obrazovne prakse. Ukratko, „realno racionalna pedagogija“ podrazumeva rasvetljavanje pristrasnosti škole spram kulturnih nejednakosti – „Upravo zato što poznajemo zakone reprodukcije, možemo da imamo jednu sasvim malu šansu da minimalizujemo reproduktivno delanje školske institucije“ (Bourdieu 2002c: 77) – i preduzimanje mera kojima će se ona suzbiti. Neke od strategija koje Burdije predlaže, a koje idu u tom pravcu, odnose se na pokretanje različitih obrazovnih programa, poput radionica i praktičnih seminara, u kojima bi se deca nižeg socijalnog porekla mogla pronaći i uz koje bi lakše prihvatila ideju o obrazovanju i napredovanju kroz školu, zatim na angažovaniji odnos nastavnika i profesora, koji bi se kretao od prostog savetovanja pa do podučavanja tehnikama učenja, i na kraju, na same nastavne sadržaje koje, prema Burdijeovom mišljenju, treba donekle prilagoditi i „profesionalnim ciljevima obrazovanja“ (Bourdieu 1985. [1964]: 11–112). Gotovo sve pomenute ideje našle su se u izveštaju „Predlozi za jedno obrazovanje budućnosti“ („Propositions pour un enseignement de l’avenir“), koji je na molbu predsednika François Mitterana (François Mitterrand) 1985. izradila grupa profesora sa *Collège de France*, među njima, naravno, i Burdije. Autori studije obrazložili su još neke zanimljive mere koje su u skladu sa Burdijeovim ranijim radovima posvećenim obrazovnom sistemu. One su se, između ostalog, odnosile na stvaranje povoljne klime za razvoj i jednako vrednovanje više vrsta izvrsnosti, multiplikovanje šansi i pronalaženje institucionalnih rešenja za popravak i povratak onih koji nisu isprva postigli zadovoljavajući uspeh, pravo na obrazovanje tokom celog života, usavršavanje pedagoških tehnika, uvođenje naučnih i umetničkih eksperimenata u nastavu, neutralisanje loših aspekata liberalizma i etatizma i iskorišćavanje onih dobrih kako bi se obezbedila „zdrava“ konkurencija između institucija i pojedinaca, razvijanje kritičkih dispozicija, ustanovljavanje opšteg kulturnog minimuma i podizanje nivoa svesti o pravu na njegovo sticanje i njegovom značaju za svako dalje napredovanje (Bourdieu 2002c: 185–210).

Jasno je zašto u kontekstu koji je sav prožet kulturom, što je dugo bio slučaj sa Francuskom, Burdije insistira na uravnoteženoj zastupljenosti kulturnih i primenjenih sadržaja, ali u vreme kada je pisao svoje prve studije o francuskom obrazovnom sistemu, koncepcija ustrojavanja školskog

sistema u skladu sa potrebama tržišta nije bila dominantna kao što je to je postala samo dvadeset godina kasnije. Burdije će u zreлом periodu svoje karijere promeniti ne toliko odnos prema ranije iznetim stavovima o školskoj instituciji i njenom doprinosu društvenoj reprodukciji, koliko o njenim kapacitetima da proizvede kompetentnog, osvešćenog i kritički nastrojenog društvenog aktera. Kritika obrazovne institucije zbog njenih kulturno diskriminativnih praksi, koje u najvećoj meri pogađaju defavorizovane socijalne kategorije stanovništva, naći će se u senci odbrane obrazovanja i školske institucije i kritike neoliberalne ideologije koja dovodi u pitanje samu njenu autonomiju. Pomeranje fokusa nagovešteno je, kao što smo mogli da vidimo, već u knjizi koja je posvećena akademskom polju, u kojoj je pitanju autonomnog statusa obrazovnih institucija poklonjeno dosta pažnje. Bridžit Fauler oba Burdijeva pristupa školi sagledava kao deo jedne tradicije – one republikanske (Fowler 2001: 324). I dok je prema Faulerovoj u zamisao o racionalnoj pedagogiji utkan onaj makijavelistički deo republikanskog nasleđa (Burdije u širokom luku zaobilazi zamke „apstraktnog moralizma“ i radije govori o racionalnom sagledavanju partikularnih interesa i posebnih društvenih uslova koji su ih proizveli i oblikovali, što je za njega pretpostavka bilo kakve prosvetljujuće i demokratizujuće aktivnosti škole), dotle Burdijeova odbrana škole i suprotstavljanje restriktivnoj neoliberalnoj politici jeste još jedan vid republikanizma koji staje u odbranu jedne od najvažnijih republikanskih institucija. Burdije i njegovi radovi o obrazovanju neprestano nas podsećaju da je borba za bolji i pravedniji obrazovni sistem složena i zahtevna onoliko koliko su efikasni mehanizmi opravdavanja i prikrivanja svih njenih negativnih učinaka. Utoliko ne treba zaboraviti da borba protiv zajedničkog neprijatelja, tj. protiv neoliberalna politike i smanjivanja budžetskih izdvajanja za obrazovanje, koji jednako pogađaju sve – zaposlene u prosveti i nauci, ali i one koji su korisnici usluga obrazovnog sistema – sama po sebi ne rešava pitanje uloge škole u društvenoj reprodukciji. Zato uvek treba imati na umu da se reprodukovanje odnosa nejednakosti može skrivati iza različitih plaštova – jakobinske ideologije, ideologije dara, neoliberalne ideologije, ali i borbe protiv te iste.

NAUČNO POLJE – DOMINACIJA NA TESTU

Ako se za neko polje društvenog prostora može reći da ima naročito mesto u Burdijeovoj sociologiji, onda bi to svakako bilo naučno polje. Ono se ne izdvaja po nekim strukturnim karakteristikama – odnosi homologije prožimaju sva polja – već pre svega po stepenu izvojevane autonomije i, shodno tome, odnosima koji se uređuju mnogo više po principima koji potvrđuju i proširuju domen slobode nego po nekim spoljašnjim zahtevima koji bi je ograničavali. To nikako ne znači da su dejstvenici u tom polju potpuno imuni na delovanje spoljnih uticaja ili da se u praksi ne dešava da neki od njih svojim radom podr(a)žavaju delovanje heteronomnih sila u polju. Ipak, zbog toga što istoriju naučnog polja odlikuje konstantna briga istraživača za autonomiju njihovog rada, Burdije unapređuje naučno polje u model na osnovu kojeg bi bilo dobro regulisati funkcionisanje drugih društvenih polja. Dodatni, jednako važan razlog, jeste taj da naučno polje podstiče „zdravu“ konkurenciju i obavezuje naučnike da se u borbi za „istinu“ pri odmeravanju snaga koriste isključivo činjenicama i argumentima. Sastavni deo te borbe čini i promišljanje sopstvene naučne prakse, u čemu, naravno, prednjače poslenici društvenih nauka, sociolozi naročito.

Odgovor na pitanje šta kvalifikuje sociologiju za privilegovanu poziciju koja joj omogućuje da analizira ne samo svoju već i prakse drugih

nauka, ujedno osvetljava i Burdijeovo stanovište po pitanju kvalitativnih prednosti naučne proizvodnje u odnosu na ostale vidove simboličke produkcije, o čemu će biti reči na kraju ovog odeljka. Recimo samo na početku da francuski sociolog smatra da su društvene nauke, od samih početaka i u potpunosti, bile posvećene zadatku određivanja smernica za savesnu i odgovornu naučnu praksu, dakle praksu predanu potrazi (bez kraja) za *istinom društvenog sveta*, i u *proizvodnji istine o društvenom svetu* ograničenu prvenstveno konkurentskim vizijama tog sveta i internim pravilima njihovog međusobnog sučeljavanja i odmeravanja. Sociologija, kao relativno mlada nauka, pridodala je toj-i-takvoj misiji i ulogu kritičke nauke koja promišlja sebe, ali i sve ostale nauke, kao i ulogu nauke koja generalno kritikuje moć, pa tako i moć nauke (Bourdieu 2002a [1984]: 49). Upravo zbog toga što su, pored proizvodnje znanja, društvene nauke morale da istovremeno proizvode sebe kao nauku, zbog toga što su objektiviranje svog predmeta, čiji su sastavni deo, morale da prate kritičkim i jednako rigoroznim preispitivanjem pretpostavki vlastitog mišljenja kako bi njihovi rezultati i zaključci uopšte mogli da pretenduju na validnost, pomenute nauke su, primećuje francuski sociolog, postale primer toga kako problematizacija ambivalentnog odnosa spram predmeta proučavanja (pristrasnost i distanciranost) i razmatranje isto tako kompleksnog odnosa spram drugih interpretacija društvenog sveta (oslanjanje i kritika, zauzimanje i sagledavanje vlastite pozicije/perspektive nasuprot i u svetlu drugih i drugačijih pozicija/perspektiva, konflikt i konsenzus oko pravila konfrontiranja, antagonizam i združnost na putu ka istom cilju) vodi ka istini o svetu i ka istini o svetu nauke.

Istinu Burdije sagledava kao „uopštenu relativnost gledišta“ i, kao što za Lajbnica (Leibniz) Bog predstavlja „mesto gde se integrišu i mire sve parcijalne perspektive, apsolutno gledište sa kojeg se svet vidi kao spektakl, ujedinjen i jedinstven spektakl“ (Bourdieu 2001a: 222), tako za njega *polje nauke* postaje upravo taj prostor ukrštanja različitih viđenja i vizija, čija rezultanta jeste sama istina o predmetu i subjektu naučne prakse.

Analitički postupak rekonstruisanja mreže objektivnih odnosa pozicija polja, strukture prostora mogućnosti i prostora zauzimanja pozicija otkriva tu istinu i nalikuje onome što svojim *Kino-okom* pokušava da postigne Džiga Vertov. Ovaj poznati sovjetski reditelj, primetiće Delez (Deleuze), traga za „sistemom univerzalne varijacije po sebi“. Svestan toga da kamera, kao, uostalom, i ljudsko oko, podleže „uslovljavajućem

ograničenju“ koje proizlazi iz njene „relativne nepokretljivosti kao organa recepcije“, Vertov nastoji da montažom nadomesti ovaj „hendikep“ i tako izbegne variranje svih slika u odnosu na jednu jedinu, „povlašćenu sliku“. Na taj način, montaža, „nesumnjivo konstrukcija sa stanovišta ljudskog oka, prestaje, međutim, to da bude sa stanovišta drugog oka. Ovde je reč o čistom pogledu, koji ne pripada ljudskom oku, već onog koji bi bio sadržan u samim stvarima. Univerzalna varijacija i interakcija (modulacija), to je nešto što je još Sezan nazivao svetom pre čoveka, 'praskozorjem nas samih, 'haosom koji se preliva kao duga, 'čednošću sveta'“. Nije, dodaje Delez, „ni čudno što treba da ga konstruišemo, pošto je dat samo oku koje nemamo“ (Delez 1998: 99).

Burdijeov model naučnog polja ipak je nešto više od montaže naučnih perspektiva i njihovog stapanja u jednu jedinstvenu sliku. On podrazumeva proučavanje čitavog kompleksa pozicija i dispozicija, a to znači povezivanje stanovišta sa scenografijom, tj. prostora predstava o prostoru izvršenih i potencijalnih zauzimanja pozicija, kao i predstava o srodnim i konkurentskim predstavama o stvarnosti koja je predmet istraživanja, s čitavom mrežom objektivnih odnosa koji se uspostavljaju između pozicija u polju. Dakle, put do istine vodi preko otkrivanja strukture polja proizvodnje istina i principa po kojima se ta struktura menja, uz neizbežno razmatranje uticaja koji dolaze izvan njegovih granica, bilo da je reč o određenoj državnoj politici prema nauci, o pritiscima tržišta, o zahtevima koji idu uz ekspanziju u medijskom prostoru, ili o onome što od društvenog sa sobom, posredstvom njihovih habitusa, u polje donose naučnici.

Naučno polje se ukazuje samo sveobuhvatnom pogledu koji uspeva da spozna svoja ograničenja i prevaziđe svoju pozicioniranost, a to je za Burdijea nesumnjivo sociološki pogled. Uz pomoć svojih teorija, pojmova, metoda i tehnika, svoje istorije, on pronalazi mesta proizvodnje gledišta i sledi tragove njihovog preplitanja, postepeno otkrivajući konstituciju i logiku polja nauke. To otkrivanje je u isti mah i put samospoznaje, koja je preduslov svake objektivnosti. Tako je sociologija, kroz sociologiju nauke (i same sociologije), kod Burdijea postala oličenje „naučnog uma koji se izdiže iznad sebe postavljajući pitanje geneze naučnog uma, u uslovima koji će mu dopustiti da postane predmet naučnog odgovora“ (Bourdieu 1991d: 5–6). Sociologija, ta „disciplina parija“, u njegovim očima, prerasla je u kraljicu svih nauka.

Struktura i dinamika naučnog polja

Upotreba polja kao analitičkog instrumenta omogućila je Burdijeu da se ogradi od nekih pretpostavki koje su se vremenom ustalile kao standardi sociologije saznanja i sociologije nauke. Najpre, pojam polja označio je raskid sa uvreženom predstavom o „čistoj“ nauci, izuzetnoj od svih spoljnih uslovljavanja i podređenoj isključivo nekoj svojoj logici funkcionisanja i razvoja, ali isto tako i s idejom o „naučnoj zajednici“, koju su jedni preuzimali od Mertona (Robert Merton), oslanjajući se pretežno na njegovo shvatanje naučnog komunitarizma ili naučnog komunizma, a drugi od Vorena Hagstroma (Warren Hagstrom), kod kog su pronalazili ideju o naučnicima kao beskonfliktnoj grupi čije članove ujedinjuje isti cilj i koji na putu ka njemu izgrađuju zajedničku kulturu. Burdijeovo viđenje naučne prakse i njenih nosilaca u okviru polja predstavljalo je distanciranje od romantizovane slike naučnika čiji je rad oslobođen ovozemaljskih uticaja, do krajnjih granica razvijene kod Manhajma (Karl Mannheim), s jedne strane, i podjednako nerealističnog posmatranja sveta nauke kao skladne celine, s druge.

Kritici komunitarističke vizije nauke, po kojoj se ova shvata kao entitet utemeljen na konsenzusu o zajedničkom interesu, Burdije pridodaje posmatranje naučne sfere pre svega kao „univerzuma konkurencije za 'monopol nad legitimnom manipulacijom' naučnim dobrima, tj. preciznije, dobrom metodom, dobrim rezultatima, dobrom definicijom ciljeva, predmeta, naučnih metoda“ (Bourdieu 2001a: 92). To znači da specifična struktura dominacije, a ne neka postulirana norma, osećaj solidarnosti ili, pak, „darežljivosti“, upravlja naučnim strategijama u borbi za akumuliranje naučnog kapitala i za bolje pozicioniranje u hijerarhiji polja. Međutim, pojam polja istovremeno je bio brana od pesimističkog gledanja na naučnu praksu kao na bespoštednu „borbu svih protiv svih“ – kako ističe francuski sociolog, naučnici su „ujedinjeni borbom koja ih suprotstavlja“, ali koja ih vodi do zajedničkog cilja.

Kao i svako drugo društveno polje, polje naučne proizvodnje Burdije vidi kao, s jedne strane, *polje sila* koje ima određenu strukturu, a sa druge, *polje borbe* za očuvanje ili promenu date strukture. I možda bi upućivanje na Kontovo (Auguste Comte) razlikovanje socijalne dinamike i socijalne statike, ovde bilo samo delimično umesno – dok Kont u *Sistemu pozitivne politike* iznosi stav da progres treba shvatiti kao postepeni razvitak reda,

pri čemu je upravo kontinuirani razvitak naučnog duha pokrenuo sveopšti progres, Burdije smatra da se red razvija kroz nered, kroz utakmicu i konflikt, nimalo postepeno. Slično Kontu, on nalazi da je polje kao *polje sila* predmet interesovanja sociologije shvaćene kao društvene fizike, dok je polje kao *polje borbe* u žiži sociologije koja više počiva na pristupu društvene fiziologije. Podrazumeva se da su za obojicu sociologa pristup koji se usredsređuje na statičku dimenziju društva i pristup koji naglašava njegovu dinamičku komponentu komplementarni, s tim što Burdije, za razliku od slavnog prethodnika, insistira na dijalektičkoj povezanosti te dve dimenzije i dopušta njihovo razdvajanje samo u analitičke svrhe.

Odnos različitih dejstvenika *rađa* polje i polako uobličava sile koje se unutar njegovih granica nadmeću za primat, ili, rečeno nešto više u duhu burdijeovskog relacionističkog pristupa, odnos dejstvenika *rađa* polje *kao takvo*; to znači da su „upravo dejstvenici, tj. izolovani naučnici, ekipe ili laboratorije, određeni količinom i strukturom kapitala koji poseduju, ti koji determinišu strukturu polja koja determiniše njih“, a da „težina“ pridružena jednom dejstveniku, koji se podvrgava polju u isto vreme dok doprinosi njegovom strukturisanju, zavisi od svih drugih dejstvenika, od svih drugih tačaka prostora i odnosa svih tačaka, tj. od prostora u celosti“ (Bourdieu 2001a: 69–70). Položaj koji će neki naučnik, istraživač zauzeti u prostoru polja uslovljen je količinom i strukturom kapitala koji poseduje, te je „struktura naučnog polja u svakom trenutku određena stanjem odnosa sila između protagonista borbe, dejstvenika i institucija, tj. strukturom distribucije specifičnog kapitala, koji se kao rezultat prethodnih borbi nalazi objektiviran u institucijama i dispozicijama, a koja određuje strategije i objektivne šanse različitih dejstvenika ili institucija u sadašnjim borbama“ (Bourdieu 1976b: 94).

Odnosi sile u naučnom polju prvenstveno su simboličkog karaktera i ispoljavaju se „u znanju i komunikaciji“ i „putem znanja i komunikacije“, pa je, shodno tome, naučni kapital, kao specifična vrsta simboličkog kapitala čija se vrednost (re)definiše u poznavanju i međusobnom priznanju (dela) naučnika, glavni ulog, adut i dobitak borbi koje se vode unutar polja naučne proizvodnje. „Simbolički kapital je skup distinktivnih svojstava koja postoje u opažaju i putem opažanja dejstvenika koji su snabdeveni adekvatnim kategorijama opažanja, kategorijama koje se stiču prvenstveno kroz iskustvo strukture distribucije ovog kapitala unutar društvenog prostora ili jednog posebnog društvenog mikrokosmosa,

„kakvo je naučno polje“ (Bourdieu 2001a: 110). Prepoznavanje i (pri) znanje kriterijuma koji se koriste prilikom vrednovanja, klasifikovanja, pa i rangiranja naučnih proizvoda, zahteva angažovanje dispozicija koje se stiču ulaskom u naučno polje i delovanjem u njemu tokom nekog perioda vremena, a koje zapravo izgrađuju naučni habitus kao „inkorporiranu teoriju“ (*Ibid.*: 81). Burdije, dakle, logocentrično razumevanje teorije zamenjuje dispozicijskim (Brubaker 1993: 212).

Logika prakse naučnog polja, koja nastaje kroz interakciju specifičnog habitusa i strukture polja, razlikuje se od logike prakse drugih polja društvenog prostora samo na osnovu toga što se ona proizvodi putem racionalnog učenja i kroz racionalno učenje. Vremenom, ona biva pohranjena u nesvesne slojeve kognitivnih i telesnih struktura odakle i dalje utiče na sve naučne odluke, svaki istraživački korak, mada na manje osvešćen i manje kontrolisan način. Tako, u suštini, „pravi princip naučne prakse jeste jedan sistem generičkih dispozicija, velikim delom nesvesnih, prenosivih, koji teži da postane univerzalan“ (Bourdieu 2001a: 85). Ipak, osobenost naučnog habitusa počiva na tome što „refleksivna regulacija nesvesnog rada habitusa *može* biti sastavni deo habitusa“ (Brubaker 1993: 216, istakla – A. B.). Kasnije ćemo videti kako Burdije gleda na mogućnost razvijanja i kontrolisanog angažovanja jedne takve refleksivne dispozicije.

Burdije smatra da se naučni habitus formira najpre kroz dispozicije svojstvene određenoj specijalnosti, a zatim kroz dispozicije koje nose obeležja nauke uopšte. Naravno, nezanemarljiv učinak na naučne prakse, pored disciplinarnih i naučnih dispozicija, imaju i posebne dispozicije koje su u vezi s životnom putanjom nekog naučnika, njenim razvojem do ulaska u polje, pri čemu naročitu težinu imaju njegovo poreklo i školski kapital, kao i dispozicije koje su obeležene pozicijom koju dati naučnik zauzima u polju discipline, odnosno pozicijom koju ta disciplina ima u polju nauke.⁴

4 Iako govori o „autonomiji u vezi s kolektivnim kapitalom“ i isključivo internim faktorima njegovog sticanja, Burdije podseća da izbor određene discipline, specijalnosti u okviru nje, teme, istraživačkog problema i stila izražavanja, *nije nezavisan* od društvenog porekla, kao što ni čitava hijerarhija disciplina nije bez veze sa društvenom hijerarhijom (Bourdieu 2001a: 87). Poznato je njegovo zapažanje da prestiž institucije koja dodeljuje diplomu u velikoj meri utiče na produktivnost i prestiž pojedinih naučnika – što direktno, namećući im kvantitativne i kvalitativne parametre produktivnosti, što indirektno, putem poznanstava sa uglednim profesorima koji postaju primer koji treba slediti, ili putem usađivanja „razu-

Sticanje specifičnih dispozicija koje su preduslov ulaska u naučno polje i koje su interiorizovana, otelovljena istorija tog polja, garantuje mogućnost učešća u raspodeli specifičnog kapitala, odnosno mogućnost da se, na osnovu kriterijuma procenjivanja koje svi u datom polju dele, drugi *prepoznaju* i *priznaju* kao naučnici, odnosno da se bude *prepoznat* i *priznat*. Naučni kapital ima svoju simboličku i socijalnu dimenziju: ona prva se ogleda u tome što naučni kapital, kao poseban vid simboličkog kapitala, počiva na priznanju kolega-konkurenata, koje, po pravilu, zavisi od *distinktivne vrednosti* proizvoda dotičnog naučnika i od kolektivne procene *originalnosti* njegovog doprinosa nauci; ovu drugu Burdije dovodi u vezu sa konceptom *vidljivosti*, koji se često sreće kod američkih autora, a koji dobro odražava distinktivnu vrednost te posebne vrste socijalnog kapitala, kapitala čija je „težina“ proporcionalna sposobnosti naučnika da „stekne ime“ i da se izdvoji iz skupine anonimnih istraživača i pridruži onima koji su već poznati i priznati (Bourdieu 1976b: 93; 2001a: 111). Uopšteno govoreći, naučni kapital predstavlja skup distinktivnih i distingvirajućih svojstava čija se vrednost utvrđuje i potvrđuje u činovima međusobnog procenjivanja i priznavanja svih onih koji zauzimaju neku poziciju u polju nauke i koji poseduju odgovarajuće specifične dispozicije neophodne za učešće u razmeni priznanja. Pokazatelji na osnovu kojih se utvrđuje količina naučnog kapitala koju neko poseduje menjaju se vremenom, ali postoji par njih – citiranost, uredništvo u stručnim časopisima, uvršćivanje u enciklopedije – koji su prilično rasprostranjeni i postojani.

Obreti se u sistemu primerenih razlikovanja znači u isti mah podržati „princip primerenosti konstitutivan za *nomos* polja“ (Bourdieu 2001a: 110). Da bi objasnio šta podrazumeva pod *nomosom* naučnog polja, Burdije se osvrće na istoriju borbe ovog polja za autonomiju. Prema njegovom mišljenju, presudni trenutak za tu borbu predstavlja prava mala simbolička revolucija koju je pokrenuo Kopernik, a koja završava osnivanjem Kraljevskog društva u XVII veku u Londonu. Burdije deli zapažanje Tomasa Kuna (Thomasa Kuhna) da je ključnu ulogu u autonomizaciji polja imala matematizacija, prvenstveno u domenu prirodnih

mnih aspiracija“, koje oblikuju dalji odnos prema naučnoj karijeri (opredeljivanje za manje ili više „ambiciozne“ teme, manja ili veća produktivnost, pisanje na maternjem ili stranom jeziku itd.). Kako je izbor visokoobrazovne institucije u velikoj meri uslovljen društvenim poreklom, odnosno akumuliranim školskim kapitalom, to se efekti ovog primarnog uslovljavanja prenose na tok naučne karijere (Bourdieu 1976b: 95).

nauka – primena matematike u istraživanjima označila je raskid s eksperimentalnom tradicijom, a ovladavanje matematičkim znanjem postalo je kriterijum ulaska u grupu profesionalnih naučnika. Tako je matematizacija pridonela uspostavljanju granice prema spolja, drugim praksama, definisanju prava na ulazak u polje i uvođenju interne regulacije naučnog rada. Ispostavilo se, kako primećuje Burdije, da su posledice primene matematike u naučnoj praksi bile konstituišuće za naučno polje, najpre zbog toga što je rad svakog naučnika mogao biti podvrgnut kontroli drugih naučnika, sledbenika kao i konkurenata, koji su, oslanjajući se na nov zajednički jezik matematičkih formula, mogli da preispituju pouzdanost i valjanost dobijenih rezultata; zatim, matematizacija je dovela do drugačijeg shvatanja ideje naučnog objašnjenja, prvo u fizici, gde je objašnjenje putem mehaničkog kontakta Njutn (I. Newton) zamenio matematičkim objašnjenjem, što je vodilo opštem stavu da se istina o svetu može proizvesti bez intervenisanja u taj svet, a da se dobijeni rezultati mogu, eksperimentalnim putem i direktnim uticanjem na sâm predmet ispitivanja, naknadno proveriti i verifikovati; konačno, „upotreba apstraktnih matematičkih formula oslabila je tendenciju poimanja građe u supstantivnim terminima i vodila je stavljanju akcenta na relacione aspekte“ (*Ibid.*: 98).⁵ Potvrda okončanja procesa autonomizacije bile su, s jedne strane, pojava više disciplina u okviru pojedinih nauka, koje nastaju kao odgovor na društvenu potrebu za specifikovanim istraživanjima, a s druge, institucionalizacija i dobijanje univerzitetskog statusa mnogih nauka i naučnih disciplina, čime su stvoreni objektivni preduslovi za njihov dalji razvoj, ali i za formiranje jedinstvenog identiteta onih koji su se opredelili za bavljenje naukom.

Proces autonomizacije polja naučne proizvodnje takođe se ogledao u pooštavanju prava na ulazak u polje, bilo da su kriterijumi ulaska bili formalni (zahtevani stepen obrazovanja i njegova institucionalna potvrda) ili neformalni (prećutno favorizovanje nekih ekskluzivnih znanja

5 Derek Robins (Derek Robbins) primećuje da je ranih pedesetih, tokom svojih studija, Burdije bio pod velikim uticajem francuskih filozofa koji su se posvetili proučavanju statusa matematike, bilo da su joj pristupali kao logičkom sistemu, bilo da su je pre svega shvatali kao instrument objašnjavanja spoljašnjeg, fizičkog sveta. Treba izdvojiti Žila Vijemena, i njegovo delo *Kantovska fizika i metafizika* (1955), i Marsiala Gerua (Martial Guéroult), i njegovo delo *Lajbnicovska dinamika i metafizika* (1935). Ugledajući se na njih, ali i deleći njihova interesovanja, Burdije piše i svoj diplomski rad o Lajbnicovoj kritici kartezijanske epistemologije (Robbins 2007b).

i veština), bilo da su se odnosili isključivo na kompetentnost ili su se ticali i posvećenosti i „strasti prema nauci“ (*libido scientifica, illusio*), „verovanja ne samo u ulog već isto tako u samu igru, tj. u činjenicu da se igra isplati, da je vredna truda“, koje je išlo uz tu posvećenost (Bourdieu 2001a: 102). Kompetentnost je podrazumevala sticanje znanja i veština u dugotrajnom procesu interiorizacije teorijske baštine, svih onih pristupa koji su prešli prag relevantnosti i koji su sebi obezbedili mesto u istoriji discipline i istoriji polja, i istraživačkih tehnika, onih koje su se potvrdile kao legitimne i pouzdane, pri čemu su se usvojena znanja i veštine vremenom preobrazile u „praktičnu logiku igre“ i postala „refleks“, nesvesno usmeravajući i oblikujući dalji proces naučnog otkrivanja. Jednom ustanovljena, ona su postala dao nasleđa koje su mlađi naraštaji istraživača prihvatili i nadograđivali.

Burdije gleda na kompetenciju kao na otelovljenu istoriju polja i discipline, dakle kao usađenu struktura razlikovanja, simpatija i antipatija, sličnosti i razlika, borbi i slaganja, koja služi kao orijentir koji nam pomaže da identifikujemo druge kao neprijatelje ili istomišljenike, i da se pozicioniramo u odnosu na njih. Ona je, isto tako, *naučenost* da se pruži očekivani odgovor na zahteve polja – ovladavanje tehnikama snalaženja u polju i gotovo automatsko reagovanje na njegove prećutne zahteve, pa čak i anticipiranje potencijalne transformacije ovih zahteva, ili polja u celosti, garant je boljeg pozicioniranja. Iako se, uglavnom zbog zvanične politike demokratizacije visokoobrazovnih institucija, gotovo podrazumeva da postoji ravnopravna distribucija uslova za učenje specifičnih znanja i veština, sklonost ka sticanju opisanog teorijsko-tehničkog umeća, kao i „smisla za igru“, proizvod su naukovanja koje i te kako ima diskriminišući karakter, jer je modelovano prema onima i za one koji su predodređeni i predisponirani da se uklope u postojeći sistem obučavanja. Burdije je bio svestan toga da u naučnom polju, kao i u školskom sistemu, deluju mehanizmi interne selekcije i to po istom principu – uspostavljanja kriterijuma koji neki lakše a neki teže uspevaju da ispune. Međutim, dok je istraživanje studentske populacije i pedagoških praksi potvrdilo i produbilo njegove pretpostavke po tom pitanju, empirijska studija o principima kooptiranja u polju nauke nikada nije napisana, mada u Burdijeovim teorijskim radovima postoji mnoštvo korisnih smernica za njeno sprovođenje.

Kao veoma bitnu dimenziju kompetentnosti, Burdije ističe usvajanje *nomosa* određene discipline – „svaku disciplinu (kao polje) definiše jedan

poseban *nomos*, jedan princip viđenja i podele, jedan princip konstrukcije objektivne stvarnosti, nesvodiv na princip neke druge discipline – prema Sosirovoj formulaciji: 'gledište stvara predmet'“ (Bourdieu 2001a: 103). Iako je prvo značenje *nomosa* koje se nameće to da je *nomos* „fundamentalni zakon“ polja, odnosno discipline, nesvodiv na zakon i neuporediv sa zakonom bilo kojeg drugog polja i discipline, autor smatra da bi primere nije određenje bilo da je to „ustav“, budući da ono upućuje na proizvodljivost njegovog ustanovljavanja, mada bi odgovarajuće bilo i definisanje *nomosa* kao „principa viđenja i podele“ (*vision et division*), s obzirom na to da je etimološki precizno, a, uz to, ističe neminovnost sa kojom se on nameće svima koji potpadaju pod dato polje. Jednom usvojena perspektiva, svojstvena određenom polju ili polju discipline, isključuje mogućnost sagledavanja datog polja sa stanovišta koje je izuzeto od povišavanja utemeljujućem zakonu polja; „teza“ koja, usled izostanka njenog postavljanja kao takve, ne može biti osporena, *nomos* nema antitezu; princip legitimne podele koji se može primeniti na sve temeljne aspekte postojanja, koji definiše mislivo i nemislivo, propisano i zabranjeno, može ostati samo nemišljeno; matrica za sva primerena pitanja, ona ne može proizvesti pitanja koja su u stanju da je dovedu u pitanje“ (Burdije 1997a: 117), samo su neke od mnogobrojnih definicija. Kao primer fundamentalnog pravila sociologije, koje je preživelo sud socioloških autoriteta iz vremena u kojem je nastalo, kao i sud istorije ove discipline, Burdije navodi Dirkemovo metodološko načelo da društveno treba objašnjavati društvenim, dok bi u polju umetničke proizvodnje pandan tome bilo načelo stvaranja umetnosti radi umetnosti same (Iarperlartizam).

Drugi preduslov ulaska u naučno polje, pored kompetencije, jeste *illusio*, verovanje u igru i vrednost njenih uloga, i, sledstveno tome, u princip bezinteresnosti, koji je upisan u same temelje te igre. Ovo „primordijalno verovanje“ je, za razliku od eksplicitnih i otvoreno praktikovanih verovanja, poput onih u religijskom polju, isključivo plod prećutnog i trenutnog, više telesnog no promišljenog prilagođavanja specifičnom režimu naučnog polja. Ulaskom u polje svako postaje nepokolebljivi vernik, a osporavanje verovanja, koje se može pojaviti kod jeretika, nikada ne predstavlja pokretanje pitanja koja bi ugrozila opstanak polja, budući da je, po pravilu, kod jeretičke subverzije reč o pozivanju na povratak izvornim načelima vere; „na pitanja o razlozima pripadanja, visceralnog angažovanja u igri, učesnici, najzad, ne daju nikakav odgovor, a principi

na koje se mogu pozvati u sličnom slučaju samo su *post festum* racionalizacije namenjene samoopravdavanju koliko i opravdavanju drugih, jedne investicije koja se ne da opravdati“ (Bourdieu 1997a: 123).

Illusio ima dve dimenzije: *sklonost* ka igranju igre i investiranje u nju umesto da se ona napusti ili da se za nju izgubi interes, i *sposobnost* za igru, odnosno „osećaj za igru“, praktično ovladavanje pravilima igre i usvajanje kriterijuma prosuđivanja relevantnosti problema, metoda, tehnika. Dve dimenzije se, prema francuskom sociologu, mogu razdvojiti samo za potrebe analize. Potpuno i neupitno predavanje odabranoj igri za Burdijea je očigledna potvrda rastuće „seksualizacije društvenog“, koja se u polju naučne proizvodnje ispoljava kroz svojevrzni *libido sciendi*, pokretača svakog dejstvovanja u polju.

Ukoliko *libido sciendi* suvereno i sveprožimajuće oblikuje aktivnosti u polju nauke, što odgovara idealnom stanju potpuno ostvarene autonomije polja, to garantuje opštu lojalnost specifičnom zakonu polja i priklanjanje principu bezinteresnosti. Naravno, Burdije smatra da bezinteresnost, kao ni kompetencija, nije proizvod „spontanog generisanja“ ili „dar prirode“, već da je uloga porodice i školskog sistema ključna za razvijanje specifičnih pobuda, drugačijih od ekonomski shvaćenog interesa. Ovu tvrdnju ilustruje vlastitim istraživačkim iskustvom, koje je potvrdilo činjenicu da je među onima koje obrazovne institucije pripremaju za „najbezinteresnije“ karijere, poput naučne, najveći broj potomaka naučnika i prosvetnih radnika (Bourdieu 2001a: 106).

Međutim, Burdije zapaža da, premda je igra u naučnom polju organizovana oko nastojanja da se akumulira što više simboličkog kapitala, ovo polje odlikuje svojevrсна „strukturna ambivalentnost“, koja se ogleda u dva, samo naizgled međusobno isključujuća principa funkcionisanja: prvi je egoistična utakmica – da se bude prvi, da se nešto otkrije, unapredi, i da se time zadobiju pažnja, priznanje i poštovanje kolega-konkurenata; drugi je pomenuta bezinteresnost, koja podrazumeva inhibiranje svih pobuda osim onih, pretpostavlja se plemenitih, koje se odnose na krajnje rezultate naučnog rada. Mirenje dva imperativa koje igra u polju nameće svojim učesnicima za ovog sociologa predstavlja preduslov naučnog razvoja. „Činjenica da proizvođači teže da kao klijente imaju samo svoje konkurente, istovremeno najrigoroznije i najjače, najkompetentnije i najkritičnije, dakle, *najsklonije* i *najsposobnije* da svojoj kritici daju punu snagu, za mene je“, kaže Burdije, „*arhimedovska tačka* na koju se možemo

osloniti da bismo *naučno obrazložili naučni um*, kako bismo istrgli naučni um iz redukcionističkog relativizma i kako bismo objasnili da nauka može neprekidno napredovati ka više racionalnosti a da nije obavezna da se poziva na neku vrstu utemeljiteljskog čuda“ (*Ibid.*: 108, istakao autor).

Dakle, borba koja se odvija unutar polja, po pravilu, nema negativni učinak na unapređenje naučne proizvodnje, ali on nije isključen ukoliko poljem dominira njemu nesvojstvena logika proizvodnje. Internu logiku polja nauke ugrožava to što naučni rad, pored čisto naučnih, iziskuje i finansijska i administrativna sredstva, te struktura distribucije dve vrste kapitala – vremenskog kapitala, s jedne, i kompetencije i naučnog autoriteta, s druge strane – određuje strukturu odnosa sila u polju i odražava rivalitet dva principa dominacije. Specifičan ulog borbe unutar polja jeste monopol na naučni autoritet, koji se istovremeno definiše i kao tehnička sposobnost i kao društvena moć, odnosno monopol na naučnu kompetentnost, shvaćenu u smislu sposobnosti, koja je društveno priznata određenom dejstveniku, da legitimno, dakle ovlašćeno i s autoritetom, govori i dela povodom svega što se tiče nauke (Bourdieu 1976b: 89). Burdijeovo određenje naučnog kapitala iz 2001. manje-više je parafraza definicije iz 1976, s tim što sadrži dodatno objašnjenje. Reč je, naime, o autorovoj tvrdnji da kapital naučnog autoriteta u većini slučajeva ima internacionalni karakter, a da se vrednost kapitala moći nad naučnim svetom (koji se stiče građenjem administrativne karijere, tj. dobijanjem neke značajne funkcije – dekana, rektora, ministra, na primer) uglavnom sagledava kroz nacionalne parametre. Nažalost, autor dalje ne razvija ovo svoje zapažanje.

Burdije uočava tendenciju da sa porastom autonomije naučnog polja princip hijerarhizacije na osnovu akumuliranog specifičnog kapitala i princip hijerarhizacije na osnovu stečenog vremenskog kapitala postaju međusobno isključivi, a da se hijerarhija distribucije naučnog kapitala sve više diferencira, sve dok struktura polja konačno ne poprimi polarizovanu fizionomiju, odnosno dok svaka od dve nezavisno uspostavljene hijerarhije ne postane obratna slika one druge (Bourdieu 2001a: 114). Prema njegovoj proceni, do ovoga najčešće dolazi usled nastojanja naučnog autoriteta da vremenom ojača svoju poziciju i predupredi promociju alternativnih naučnih autoriteta putem konverzije stečenog naučnog kapitala u kapital koji mu garantuje širi društveni autoritet i institucionalnu moć. Tako se polje podvaja na one koji priznaju isključivo naučne

rezultate, i one koji svojom pozicijom i delanjem potvrđuju da rezultati nemaju nikakvu vrednost ukoliko ne korespondiraju s određenim spoljnim zahtevima i koji, na taj način, uvode u polje heteronomni princip vrednovanja i rangiranja. Jedan od povoda za nastanak knjige *Science de la science et réflexivité / Nauka o nauci i refleksivnost* (Bourdieu 2001a) bio je, prema Burdijeovom priznanju, bojazan da će sve agresivniji pritisci da se komercijalizuju naučna istraživanja ugroziti autonomiju naučnog rada, te želja da se u delu i na delu ona brani. Tu nije reč o odbrani „čiste“ nauke, ili neangažovane i od sveta odsečene nauke, kako bi se isprva moglo pomisliti, već je reč o podsećanju na to da su u polju nauke naučna postignuća neprikosnoveni kriterijum procenjivanja i hijerarhizacije i da njihovu vrednost utvrđuju priznati stručnjaci.

Burdije je, naravno, svestan toga da je u stvarnosti teško pronaći empirijske slučajeve čisto naučnog, odnosno čisto društvenog autoriteta. Situaciju dodatno komplikuje to što društveni autoritet unutar polja teži da postane legitiman tako što sebe predstavlja kao čisto „tehnički razlog“, doprinoseći na taj način redefinisaju naučne kompetencije kojoj se kao neophodno i poželjno svojstvo pridodaje tehnička sposobnost. Uz to, procene naučnog uspeha neretko su kontaminirane svešću o poziciji koju određeni naučnik ili istraživački tim zauzimaju u hijerarhiji institucija koja, prema Burdijeovom mišljenju, predstavlja odraz heteromnog, tj. društvenog a ne naučnog principa uređivanja odnosa unutar polja (Bourdieu 1991d: 7). Jedino u šta je Burdije nepokolebljivo uveren jeste činjenica da će u uslovima smanjene autonomije polja naučni autoritet u većoj meri počivati na autoritetu institucija.⁶

Ako ostavimo po strani iskušenja koja proističu iz podzemno delujućeg i sveprisutnog antagonizma između jedne simboličke moći, moći nauke, i društvene moći, ostaju izazovi koje skriva sama konstitucija

6 Burdije smatra da bi analiza koja bi nastojala da sagleda isključivo politički dimenziju borbe za dominaciju u naučnom polju bila jednako pogrešna kao ona koja bi se držala samo „čistih i čisto intelektualnih determinacija konflikta“. Ovo ukazuje na neophodnost kombinovanja internalističkog i eksternalističkog pristupa, jer naučno polje, „kao mesto političke borbe za naučnu dominaciju, dodeljuje svakom istraživaču, u zavisnosti od pozicije koju zauzima, svoje probleme, nerazdvojno političke i naučne, i svoje metode, naučne strategije, koje su, s obzirom na to da se izrično ili objektivno definišu u odnosu na sistem političkih i naučnih pozicija konstitutivnih za naučno polje, istovremeno i političke strategije“ (Bourdieu 1976b: 91). Ukratko, nema naučnog „izbora“ koji ne bi, makar jednim svojim delom, bio i politička strategija zauzimanja pozicije zarad povećanja šansi za maksimizovanje naučne dobiti.

naučnog polja. Specifične dispozicije onih koji pretenduju na sticanje naučnog kapitala posreduju između strukture polja, tj. relativno stabilnog odnosa pozicija na kojima se nalaze njihovi nosioci (*prostor pozicija*), i *zauzimanja pozicija* u prostoru naučne produkcije. Prostor pozicija, sagledan kroz vizuru specifično modelovanog habitusa određenog naučnika, predstavlja *prostor mogućnosti*, prostor koji delom poprima konture vidljive i poznate svima koji ulaskom u naučno polje podležu istom režimu naukovanja (problematika koja se zatiče, ali koja može biti sagledana i na nov način), a delom se, zahvaljujući osobenoj kompoziciji simboličkog i kulturnog kapitala koje poseduju pojedini istraživači, ukazuje kao prostor pun obećavajućih nepoznanica (nova hijerarhija naučnih prioriteta, otkrivanje nove problematike itd.).

Iako se ne isključuje mogućnost izostanka korespondencije prostora mogućnosti, te prostora zauzimanja pozicija, s jedne, i prostora pozicija, s druge strane, potencijalna konfiguracija prostora mogućnosti i struktura prostora zauzimanja pozicija mogu se odrediti na osnovu postojećih pozicija i propozicija polja, koje su znane i bliske svima koji ih poimaju putem specifičnog habitusa i koje postaju orijentir njihove naučne prakse. „Poznavati strukturu, to znači snabdeti se sredstvima za razumevanje stanja pozicija i zauzimanja pozicija, ali isto tako verovatnog nastajanja, evolucije pozicija i zauzimanja pozicija“ (Bourdieu 2001a: 122). Jasno je da bez podrobne analize strukture polja i praćenja dinamike odnosa sila u njemu nema valjane anticipacije transformisanja njegove konstitucije i predviđanja nove preraspodele snaga.

Osim toga što je *polje sila*, naučno polje je i poprište *borbe*, odnosno „polje društveno konstruisanog delanja u kojem se dejstvenici, snabdeveni različitim resursima, suočavaju da bi sačuvali ili promenili odnose sila koje su na snazi. Dejstvenici u njemu preduzimaju delanja koje u svojim ishodima, svojim sredstvima i svojoj delotvornosti, zavise od njihove pozicije u polju sila, tj. od njihove pozicije u strukturi distribucije kapitala“ (*Ibid.*: 72). Strategije istraživača u toj borbi prvenstveno su određene pozicijama koje oni zauzimaju u strukturi distribucije šansi za ostvarenje profita (specifičnog i administrativnog), s jedne strane, i izgrađenom predstavom o celokupnom prostoru mogućnosti i vlastitim mogućnostima, s druge.

Naučni habitus posreduje odnos strukture i strategija. Bilo da je reč o strategijama subverzije ili strategijama očuvanja strukture postojećih

odnosa, njih generiše sama struktura: gledano na nivou individualnog dejstvovanja, pozicija koju svaki pojedinačni dejstvenik zauzima u strukturi naučnog polja u datom momentu čini rezultantu njegovih strategija koje su prethodile tom momentu i strategija njegovih konkurenata, koje same, preko strukturalnih svojstava pozicije sa kojih su proizvedene, zavise od strukture polja; na nivou kolektivnog dejstvovanja, s druge strane, promene strukture polja predstavljaju proizvod strategija subverzije ili održanja strukture, koje sopstveni princip organizacije i delotvornosti nalaze u svojstvima pozicije koju zauzimaju oni koji ih realizuju.

Strategije se za Burdijea prvenstveno profilisu na relaciji dominantni–dominirani, pri čemu ove prve on naziva *pokretačima*, a ove druge *izazivačima*. Dominantni su, kaže francuski sociolog, oni u čiju korist polje radi, oni koji monopolišu legitimnu viziju nauke, ključne probleme i istraživačke tehnike, oni koji su, upravo zahvaljujući jednoj neorganizovanoj, ali institucionalno podržanoj marginalizaciji svih alternativnih istraživačkih pristupa, najkonkurentniji na tržištu znanja i priznanja. Odnosno, reći će nešto ranije pokušavajući da rekonstruiše istoriju naučnog uma, dominantni su oni koji „imaju moć da nametnu definiciju nauke po kojoj se najuspešnija nauka sastoji od posedovanja, postojanja i obavljanja onoga što oni sami poseduju, jesu i rade“ (Bourdieu 1991d: 14).

Strategije dominantnih, koje su usmerene na očuvanje postojećeg naučnog poretka, podrazumevaju rad na zaštiti oficijelne koncepcije nauke, zatim svih institucija koje su zadužene za proizvodnju i cirkulaciju naučnih dobara, te za reprodukciju i cirkulaciju proizvođača i konzumenata tih dobara, kao i naučnih časopisa, koji su mesta okupljanja podobnih i instrumenti dalje distribucije njihovih ideja (Bourdieu 1976b: 96). Dominirani su, jednostavno rečeno, pridošlice i inovatori, oni kojima je uskraćen pristup strateškim resursima i kanalima za njihovo sticanje, tj. kanalima koji omogućuju i regulišu naučnu promociju – institucijama, časopisima, etabliranim naučnicima, stručnim komisijama, dominantnima.

Dominirani mogu da pribegnu *strategijama sukcesije* i tako sebi obezbede sigurnu karijeru, uglavnom svedenu na iscrpljivanje mogućnosti institucionalizovane naučne vizije, ali i osuđenu na pomake u predviđenim granicama i „otkrivanje već otkrivenog“ (sve potiskujući u nesvesno, napisaće Burdije uz podsmeš, činjenicu da rešavaju samo probleme koje mogu da postave ili postavljajući samo probleme koje mogu da reše). Isto tako, oni mogu da budu protagonisti *strategija subverzije*, onda kada

odbiju da se „prepuste struji“ i kada, uz rizik da raskinu lanac razmene priznanja kojim se garantuje transmisija naučnog autoriteta između etabliranih i pretendenata, odluče da istraže teme koje smatraju relevantnim, čak i kada se one ne uklapaju u preovlađujući trend ili su mu direktno suprotstavljene. Autsajderi i simbolički prestupnici u svetu nauke, prema Burdijevom mišljenju, najčešće preuzimaju ulogu jeretika koji, osim što putem intelektualne provokacije unose pometnju u dotadašnje gledanje na određene probleme, menjaju i način gledanja na princip uređivanja odnosa u polju, neretko se pri tome oslanjajući na neka izvorna načela i nazore. Ključne reči koje opisuju njihovo delanje u polju jesu: inovativno, beskompromisno, nekonvencionalno, prevratničko, radikalno, nepredvidljivo, netrasirano, riskantno.⁷ Jeretici pokreću preobražaj tako što u potpunosti menjaju princip distribuiranja „značenja i vrednosti povezanih s raznim naučnim izborima, nameću nove norme interpretiranja i nove kategorije opažanja i vrednovanja značajnosti“; restrukturiraju obrasce opažanja uvodeći perspektivu koja je obrnuta od one preovlađujuće, pa „ono što je bilo centralno postaje marginalno“, a objekti, problemi i metodi koji su smatrani nižerazrednim i beznačajnim, i koji su, stoga, bili „prepušteni minornim i sekundarnim dejstvenicima, bivaju sada istureni u prvi plan, na svetlost dana, donoseći iznenadnu vidljivost onima koji su s njima povezani“ (Bourdieu 1991d: 14–15). Time što čisto naučnim sredstvima uspevaju da diskredituju i uzdrmaju hijerarhijski poredak unutar naučnog polja, jeretici dovode u pitanje institucionalno, organizaciono i legitimacijsko zaleđe tog poretka, odnosno njegov društveni, dakle neakademski i nenaučni karakter, a posredno i društveni poredak kao takav.

Subverzivnost je kod Burdijea, opet, u velikoj meri funkcija stepena ostvarene autonomije polja. Ukoliko je on viši, smanjuju se radikalnost i obuhvatnost naučnih revolucija, „čak i ako dalje imaju korene u jeretičkim dispozicijama“ (Bourdieu 1991d: 17). Progresivna autonomizacija

7 Burdije podjednako osporava i „radikalnu“ ideologiju, koja svaku revoluciju protiv postojećeg poretka snaga u polju nauke proglašava naučnom revolucijom, i pozitivističku tradiciju u sociologiji i filozofiji nauke, koju vidi kao odraz naivnog liberalnog optimizma, a prema kojoj dominantni jesu to što jesu zato što su najkompetentniji i što su do toga došli po zaslugi. Iz takvog stava proizlazi da svaka inovacija koja nastaje na marginama poretka nije po definiciji revolucionarna u naučnom smislu, kao i da svaka revolucija nije nužno jeretička; isto tako i da visoka pozicioniranost u naučnoj hijerarhiji ništa ne govori o nečijim naučnim kapacitetima, pogotovu u uslovima ugrožene autonomije polja (Bourdieu 1976b: 97).

polja nauke rezultirala je time da je ono, tokom svoje istorije, uspostavilo pravila i izgradilo mehanizme koji regulišu konflikt i onemogućuju njegovu eskalaciju, u polju ali i van njega, pa se usled institucionalizacije sukoba naučne revolucije sve ređe ispoljavaju i kao politički lomovi; „pri takvim okolnostima, revolucija protiv ustanovljene nauke ostvaruje se uz pomoć institucije koja obezbeđuje instrumente raskida sa establišmentom: polje tako postaje mesto *permanentne revolucije*, ali one koja je sve više lišena političkih posledica“ (*Ibid.*: 18, istakao autor). U situaciji kada autonomija polja nije ni na koji način ugrožena, trajektorije dejstvenika se „normalizuju“ i razvijaju prema idealu uređene karijere. Akumuliranje specifičnog kapitala postaje primarni cilj za sve, a to dovodi do dodatne demokratizacije odnosa unutar polja i do otvorenije „politike“ prema pridošlicama. Burdije smatra da, u takvim okolnostima, podsticaj za inoviranje dolazi uglavnom od ljudi koji su uspeli da zadobiju priznanje kolega i koji stečeni naučni kapital koriste da bi testirali i prelazili granice unutar naučnog polja – između nauka, između disciplina, između različitih škola mišljenja i pristupa.⁸ To njegovo stanovište, kao i stav da je poželjno da revolucionarna naučna postignuća dobiju potvrdu i u vidu institucionalnog napredovanja njihovih tvoraca, pokretanja škole i širenja kruga sledbenika, treba posmatrati upravo u kontekstu pretpostavljene mogućnosti maksimalne slobode rada i ravnopravne utakmice.

Burdijeovo shvatanje podrazumeva da u naučnom polju oduvek i uvek postoji borba između dejstvenika koji svakim svojim izborom, svakim svojim činom, potvrđuju i jačaju poredak na snazi, i dejstvenika koji ga, što svesno što nesvesno, urušavaju. Kada ishod te borbe ne zavisi od sila van polja, onda odlučuju interni faktori. Šanse za restrukturiranje biće veće ukoliko resursi nisu koncentrisani u rukama malog broja istraživačkih grupa i institucija, budući da monopolska pozicija stvara mogućnost za uspostavljanje nedodirljivih autoriteta i za njihovu simboličku dominaciju. Zbog toga je od presudne važnosti da se svima u

8 Burdije podseća da su pokretači „inauguralnih revolucija“, dakle revolucija koje vode konstituisanju novog polja, discipline, „jednog novog domena objektivnosti“, upravo oni koji su stekli veliku količinu specifičnog kapitala, a koji su zbog uticaja, razume se negativnog, koji na njihovo pozicioniranje u hijerarhiji polja imaju sekundarne karakteristike (klasna pripadnost, etnička pripadnost, rod) predisponirani da budu bundžije, inovatori, predvodnici i utemeljivači. Neretko su to pridošlice koje u mlado polje (discipline) unose kapital stečen kroz delovanje u disciplini koja se smatra superiornom. Ne možemo da ne primetimo da se Burdije savršeno, i nimalo slučajno, uklapa u dati opis.

polju obezbede jednake mogućnosti da istražuju, da se istaknu i budu primećeni. Kada je taj preduslov ispunjen, strategije zavise isključivo od toga kako pojedinačni dejstvenici kombinuju dve kompetencije – profesionalnu i kritičku. Kako istorija nauke podrazumeva, između ostalog, i racionalno utemeljivanje, razvijanje i podsticanje kritike, u naučnom polju bi ona trebalo da ima najmanje teškoća da se ispolji.

Temelji nauke o naučnom polju

Burdijeovo gledanje na strukturu i dinamiku naučnog polja dosta govori o odnosu ovog sociologa prema istoriji nauke, te njegovom shvatanju teorijskih i metodoloških pretpostavki koje obeležavaju istoriju sociologije nauke. One se u prvom redu tiču *viđenja strukture i karaktera odnosa koji se uspostavljaju između nosilaca naučne proizvodnje* (dilema konkurencija, kompeticija i konflikt, ili zajedništvo, solidarnost i konsenzus), zatim *viđenja istorije nauke i naučnog razvoja* (dileme – kontinuitet ili diskontinuitet, evolucija ili revolucija), tiču se i *viđenja uloge teorijskog i praktičnog nasleđa u naučnoj proizvodnji* (dileme – kumulativnost ili nekumulativnost znanja, metoda i tehnika, trajnost ili dugotrajnost specifičnih dispozicija), i, kao poslednje, *viđenja ciljeva nauke, tj. odnosa prema naučnoj istini* (dileme – logički apsolutizam ili relativizam, realizam ili konstruktivizam).

Načela vlastite sociologije nauke Burdije gradi oslanjajući se na svoje uzore, filozofe nauke Žila Vijemena, Gastona Bašlara, Aleksandra Koarea i Žorža Kangilema, i u dijalogu s četiri, prema njegovoj proceni, značajne tradicije u ovoj sociološkoj disciplini: strukturalno-funkcionalističkom postavkom Roberta Mertona; pristupom Tomasa Kuna i njegovim shvatanjem naučnih revolucija; zatim teorijom „strogog programa“ Dejvida Blura (David Bloor) i Berija Barnsa (Barry Barnes), koju takođe razvija i grupa istraživača okupljenih oko Herija Kolinsa (Harry Collins); i, na kraju, etnografijom laboratorijskog života, među čijim autorima Burdije naročito izdvaja Karin Knor-Setinu (Karin Knorr-Cetina), Najdzela Gilberta (Nigel G. Gilbert), Bruna Latura (Bruno Latour) i Stiva Vulgara (Steve Woolgar). Burdijeova analiza odabranih pristupa usredsređena je na njihov osobeni „kognitivni stil“ i specifične istorijske okolnosti koje su doprinele njegovom nastanku – ovo drugo znatno više da bi se opravdali

neki nedostaci nego da bi se pomenute škole mišljenja diskreditovale. Za ovu priliku, Burdijeova interpretacija četiri pomenute orijentacije u sociologiji nauke biće skicirana kroz njegovu analizu uspešnosti koju su pokazale pri razrešavanju gore pomenutih epistemoloških, metodoloških i teorijskih dilema. Videćemo kako on, koristeći njihove uvide kao polazište za razrešenje ključnih pitanja, gradi originalnu poziciju u okviru jedne nauke o nauci. Pa krenimo redom.

Merton zasniva sociologiju nauke, razvijajući metodičan pristup proizvodnji naučnog znanja. Njegov pionirski projekt ostaće upamćen po nekoliko osnovnih ideja od kojih se polazilo pri objašnjavanju principa koji uređuju svet nauke: *komunizam* (termin koji Merton upotrebljava u smislu zajedništva, tj. komunitarizma, pritom misleći na ravnopravno raspolaganje svim naučnim dobrima, što je preduslov bilo kakvog učešća u razmeni priznanja), *univerzalizam* (tvrdnje o istini podležu univerzalnim i nepristrasnim kriterijumima procene), *bezinteresnost* (nagrade i priznanja samo su potvrda za naučna dostignuća kroz koja nauka ispunjava svoju osnovnu svrhu) i *organizovani skepticizam* (kasnije samo skepticizam – sve ideje moraju biti podvrgnute kolektivnoj, organizovanoj, sistematičnoj i rigoroznoj proveru u okviru zajednice naučnika). Burdije izdvaja kod Mertona njegovo nastojanje da kroz idealizaciju sistema distribucije nagrada i ugleda u naučnoj zajednici, pokaže da u nauci postoji vladavina meritokratskog načela. Za Mertona i njegove sledbenike nema jače potvrde o zasluženom uspehu u svetu nauke od nagrada, pozicije na prvoklasnom univerzitetu ili institutu, članstva u prestižnim akademskim telima (akademiji nauka, na primer), i, ne najmanje važno, indeksa citiranosti, koji je najbolja potvrda legitimnosti nečijeg uspeha. Burdijeovo je mišljenje da oni ne samo što su napravili propust metodološke prirode (nisu uzeli u obzir negativno citiranje) već je došlo i do teorijske greške – naučnoj zajednici je pristupljeno kao kompaktnoj i harmoničnoj celini u kojoj se odnosi uređuju isključivo na osnovu naučnog razloga, dok je uticaj preraspodele institucionalne moći, kao i podrška koju pojedini, grupe i institucije dobijaju od spolja, potcenjen; „naučna analiza nauke mertonovskog tipa opravdava nauku opravdavajući naučne nejednakosti, naučno pokazujući da je distribucija nagrada i naknada saglasna naučnoj pravdi, pošto naučni svet odmerava naučne naknade prema naučnim zaslugama naučnika“ (Bourdieu 2001a: 32–33).

Tomas Kun je pojmom paradigme zasnovao čitavu novu tradiciju mišljenja u filozofiji nauke. Iako tom pojmu Kun pridaje veoma različita značenja, neki tvrde da ih je više od dvadeset, navešćemo određenje koje se manje-više ustalilo u stručnoj literaturi, prema kojem je paradigma „fundamentalna slika predmeta unutar nauke. Ona služi da se definiše šta treba proučavati, određuje koja pitanja treba postavljati, na koji ih način treba postavljati, te koja se pravila u interpretiranju rezultata istraživanja moraju slediti. Paradigma je najšira jedinica konsenzusa unutar nauke i služi za diferenciranje jedne naučne zajednice (ili podzajednice) od druge. Ona supsumira, definiše i međusobno povezuje primere, teorije, metode i instrumente koji unutar nje postoje“ (Ritzer 1997: 412). Burdije smatra da paradigmu treba shvatiti pre kao „vodič za buduću akciju, jedan program koji treba preuzeti, više nego kao jedan sistem pravila i normi“ (Bourdieu 2001a: 35).

Burdijeja naročito zanima Kunova tvrdnja da nova paradigma nastaje iz potrebe da se pronađu rešenja za konkretne probleme, a ne kako bi se dalje razvijale apstraktne pretpostavke neke teorije. Prema Kunovom shvatanju, potraga za rešenjima u periodu „normalne nauke“ predodređena je postojećom, opšteprihvaćenom paradigmatom, koja diktira izbor i način sagledavanja neke problematike. U „revolucionarnim periodima“, „nagomilane anomalije“ proizvode krizu, konsenzus o fundamentalnim logičko-epistemološkim i teorijsko-metodološkim smernicama gubi na snazi, te se stara paradigma zamenjuje novom. Francuski sociolog zamera Kunu što u promeni prednost daje internim faktorima, dok potpuno prenebregava mogućnost da na tok procesa u naučnom polju utiču neki spoljni činioci, neka intelektualna kretanja ili novi umetnički pravci, na primer. On ipak izdava kao značajno Kunovo viđenje revolucionara kao nekoga ko je ovladao svim znanjima i tehnikama date nauke ili discipline, ko je, zahvaljujući tome, uspeo da stekne zavidan naučni kapital, i ko je u stanju da nasleđe i kapital stavi u službu preokreta. Ipak njegova interpretacija Kunovog stanovišta po tom pitanju malo je slobodnija. Naime, Kun revolucionare prepoznaje prvenstveno među mladim naučnicima, koji svojim znanjem, iskustvom i statusom teško da mogu da pariraju starijim kolegama. On takođe piše da se nove paradigme rađaju u glavi pojedinca ili glavama nekolicine njih. Od ostalih pripadnika profesije njih izdvaja isključivo usmerivanje pažnje ka problemima koji izazivaju krizu, kao i to što su mladi ili novi u polju koje potresa kriza, tako da, za

razliku od svojih savremenika koji su mnogo duže u polju, nisu u potpunosti potpali pod jak uticaj pravila i interpretacije sveta koje nameće stara paradigma (Kuhn 1970: 144). Kao da Kun pridaje više težine koruptivnom potencijalu polja nego Burdije, kod koga snaga da se pruži otpor dominaciji, bilo institucionalnoj bilo simboličkoj, ne zavisi od vremena koje je neko proveo u polju.

Dejvid Blur koncipira „strogi program“ sociologije naučnog saznanja na temelju četiri načela: *načelu uzročnosti*, koje podrazumeva da sociološko objašnjenje mora uzeti u obzir uslove koji su faktički doveli do nekog uverenja ili saznanja; zatim *načelu nepristrasnosti*, koje znači da svaki sociolog mora biti nepristrasan prema istini ili neistini, racionalnosti ili iracionalnosti, uspehu ili neuspehu, te da je dužan da objasni oba pola navedenih dihotomija služeći se istim kriterijumima i istom metodologijom; *načelu simetričnosti*, koje nalaže da isti tip uzroka treba da objasni i istinita i neistinita uverenja; i *načelu refleksivnosti*, koje sugeriše podvrgavanje sociologije nauke istoj analitičkoj proceduri koju ona namenjuje naukama koje uzima za svoj predmet (Bloor 1976: 4–5).

Filip Korkif smatra da Blurovi principi izražavaju „metodološki relativizam“ u vezi s predmetom analize (proučavanje saznanja koja se predstavljaju kao 'naučna', 'istinita' i 'racionalna' a koja se suprotstavljaju onima što su žigosana kao 'nenaučna', 'lažna' i 'iracionalna'), ali da ne idu prema apsolutnom relativizmu, za koji pojam *istine* više ne bi imao smisla“ (Corcuff 2002a: 69). I zaista, Blur tvrdi da su neke funkcije pojma istine neprocenjive: najpre, njegova diskriminativna funkcija, odnosno njegova upotreba kao instrumenta uređivanja, kvalifikovanja i klasifikovanja uverenja, zatim retorička funkcija, koja naročito dolazi do izražaja pri obrazlaganju, kritikovanju ili ubeđivanju, kada se ovaj pojam upotrebljava da bi se pridala važnost onome što se zagovara ili kritikuje, kao i da bi se sama rasprava izdigla iznad nivoa sporenja zbog „pukih uverenja“, te, konačno, materijalistička funkcija pojma istine, koja odražava saglasnost oko postojanja spoljnog sveta kao „determinišuće strukture“ (Bloor 1976: 35–36). Od svih nabrojanih principa, za Burdijea je najspornija formulacija imperativa refleksivnosti jer on zastupa stav da se o refleksivnosti, u smislu refleksivne refleksivnosti, ne može govoriti ukoliko je ona usmerena isključivo na sociologiju nauke, shvaćenu kao jedinstvenu disciplinu, već da je ona potpuna samo ukoliko uključi i kritičko promišljanje teorijsko-metodoloških izbora pojedinačnih istraživača, naravno,

pod pretpostavkom da se ovi tretiraju kao epistemološki, a ne empirijski subjekti. Premda Blur i Barns uvažavaju društvenu uslovljenost „verovanja-preferencija“ naučnika, potkrepljujući je tvrdnjom da teorije nikada nisu u potpunosti i isključivo određene činjenicama na koje se odnose, i da tome svedoče brojne kontroverze koje nastaju kao posledica osporavanja ili ponovnog dokazivanja validnosti pojedinih teorija, Burdije im zamera što nisu dovoljno osvetlili vezu između mogućih proizvodnosti i eksternih faktora i predlaže da se dublje istražiti fenomen da „društveni interesi proizvode taktike ubeđivanja, oportunističke strategije i dispozicije, koje se prenose putem kulture, a koje utiču na sadržaj i razvoj naučnog znanja“ (Bourdieu 2001a: 43).

Kolins posvećuje nešto više pažnje relacijama između naučnika i procesa pregovaranja u kojima učestvuju svi istraživači zainteresovani za određeni naučni problem. On primećuje da različiti faktori određuju tok i ishod pregovora – institucionalna pripadnost pojedinaca i istraživačkih timova, njihova tehnička sposobnost i kredibilitet, stil prezentovanja zaključaka, kao i „društvena snaga“ učesnika u debati. Burdije mu odaje priznanje što je uvažio neke spoljne faktore i što je naučne činjenice predstavio kao kolektivne konstrukte, koji se kao činjenice proizvode na relaciji proizvođač–primalac–verifikator. Međutim, najveći nedostatak Kolinsovog pristupa, prema njegovom mišljenju, leži u neosvetljavanju objektivnih struktura (npr. položaja laboratorije, discipline u mreži odnosa sličnih naučnih jedinica) i dispozicija istraživača, koje i te kako utiču na interakcije pokrenute specifičnim problemom i njegovim rešavanjem (Bourdieu 2001a: 45).

Sličan prigovor Burdije upućuje Knor-Setini zbog toga što u centar pažnje postavlja konkretno mesto „fabrikovanja“ činjenica – laboratoriju, dok iz analize isključuje širi kontekst, naučno polje i društvo u celosti. I premda govori o neodvojivosti „društvenog i naučnog karaktera istraživačkih strategija“, ona insistira na „stratagemama“ i „tehnika ubediavanja“, čiji je jedini cilj uspostavljanje saveza među naučnicima; kod nje se „strategije naučnog habitusa, istovremeno naučne i društvene, shvataju i tretiraju kao svesne, da ne kažemo cinične, stratageme, koje su usmerene ka postizanju slave istraživača“ (*Ibid.*: 54). Burdije je, s druge strane, pre sklon tome da naučne strategije objašnjava kao produkt aktiviranja nesvesnih struktura, koje su podjednako obeležene društvom i specifičnim profesionalnim iskustvima.

Najdžel Gilbert i Majkl Malkej (Michael Mulkey) tvrde da naučne rasprave u velikoj meri zavise od šireg okruženja i okolnosti, te na osnovu toga prave razliku između „empirijskog repertoara“ i „slučajnog repertoara“. Prvi stvara privid objektivnosti, što kroz poštovanje formalnih procedura tokom eksperimenta ili istraživačkog postupka nekog drugog tipa, što kroz način prenošenja datog opažajnog iskustva, koji je bezličan, koji intervenciju istraživača svodi na minimum, prikrivajući je obiljem materijala, konkretnim podacima ili formulama. Drugi se vezuje za lične kontakte, kada naučnici zainteresovani za iste ili srodne probleme, u manje formalnim prilikama, razmenjuju svoja iskustva i usvajaju neke nove praktične veštine. Burdije smatra da su sociolozi i ranije ukazivali na „dvostruki lik“ naučnika, jedan podređen formalnim pravilima, procedura i konvencionalnim očekivanjima, i drugi koji nastoji da ih izbegne, ali je, primećuje, kod pomenutih autora prisutna doza ironije i osuda formalnih pravila kao licemernih. On podseća da je svaka društvena praksa uređena pravilima koliko i pravilnostima, te da je nerazumno da se odbace specifičan jezik nauke i istraživački standardi samo zato što se oko njih razvijaju neke „rđave“ naučne prakse.

Bruno Latur i Stiv Vulgar prema Burdijeovoj proceni do krajnosti dovode ideju o konstruisanju činjenica u okviru malobrojnih grupa istraživača, okupljenih u laboratorijskim istraživačkim jedinicama; oni čak ni ne podvajaju dimenziju istraživačke prakse koja je plod proizvoljnosti, pregovaranja i odnosa moći koji vladaju u naučnom svetu, i dimenziju koja se odnosi na poštovanje racionalnih pravila pri sprovođenju eksperimenata, obradi dobijenih podataka i prezentovanju rezultata. U takvoj optici, nauka se pojavljuje kao sistematsko i organizovano nastojanje da se „nametne verovanje u sopstvene fikcije“, a naučnici kao kalkulanti željni slave (*Ibid.*: 59). Burdije zamera dvojici autora što njihovom prikazu života laboratorije nedostaje transcendentalno gledište koje bi otkrilo kompleksnu strukturu odnosa u čijim se okvirima zapravo artikulišu naučne strategije. Stoga Burdije nalazi da takav pristup, iako je očigledno nastao sa namerom da provocira, zapravo pothranjuje sazajni pesimizam, te da je heuristički jalov.

Kritička interpretacija četiri tradicije promišljanja nauke poslužila je Burdijeu da postavi temelje svog pristupa nauci. Naravno, pojam naučnog polja postao je njegovo glavno analitičko oruđe. Zahvaljući njemu, francuski sociolog uspeva da premosti jaz internalističkog (teleološkog) i

eksternalističkog (kauzalnog) objašnjenja, budući da je model polja uvažavao isprepletanost društvenih i čisto saznanjnih podsticaja i uticaja u naučnoj proizvodnji. Osim toga, nudio je i objedinjenu analizu perspektive proizvođača (nivo dispozicija, prostora mogućnosti i prostora zauzimanja pozicija) i pozicije sa koje se plasira određeni proizvod (posmatrane kroz strukturu polja i relacije moći koje je oblikuju). Iako se podrazumeva da model predstavlja neku vrstu skice relacija među uočenim relacijama i da se može odnositi na pojavno različite poretke realnosti, sva značajna odstupanja od njega francuski sociolog je tumačio u svetlu stupnja nezavisnosti koje je konkretno naučno polje uspešno da dostigne.

Zamisao naučnog polja kao polja sila i polja borbe upućivala je na zaključak da su za Burdijea odnosi dejstvenika pretežno konfliktni, ali on, zapravo, miri konsenzualističko i konfliktno viđenje time što ukazuje na postojanje neke vrste „racionalne usaglašenosti“ u pozadini antagonističkog delovanja. Prema njemu, među naučnicima postoji principijelno slaganje oko predmeta neslaganja, tj. problema koji zavređuju da budu povod sporenja, kao što postoji saglasnost oko fundamentalnih pravila kojih se treba pridržavati prilikom konfrontiranja (ovo poslednje se pre svega odnosi na korišćenje sredstava koja se smatraju legitimnim – borba činjenicama i argumentima, odnosno nelegitimnim – pretnje, uvrede itd). Konsenzus se neprestano obnavlja u komunikaciji dejstvenika, ali su njegove osnove upisane u dispozicije i čak zagarantovane nekim konkretnim institucionalnim merama (npr. ustanovljavanjem sudova časti, disciplinskih komisija i sl.).

Uviđanje ove „miroljubive“ dimenzije naučnog poziva ne približava Burdijea mertonovskoj romantizovanoj viziji naučne „zajednice“ – konsenzus postoji samo ukoliko postoji konflikt; umesto bezinteresnosti, tu je specifičan interes, a otkrivanje istine o svetu uvek je udruženo sa željom da se bude priznat, tj. da se stekne i uveća naučni kapital; univerzalnost se ne ispoljava na nivou rezultata – kao univerzalno piznanje istinitosti neke tvrdnje ili ispravnosti nekog testa, što bi bio „naivni realizam“ – nego na nivou procedura konstruisanja istine i „mehanizama univerzalizacije“ kojima se dolazi do jedne istine.

Burdije nije zadovoljan ni Kunovim viđenjem konsenzusa – potiskivanje stare paradigme u revolucionarnim periodima znači da nestaje minimum saglasnosti koji je ona garantovala, a Kun smatra da se nastanak novog sporazuma može objasniti samo neracionalnim činocima.

Neslaganje s Kunom verovatno proističe iz same činjenice da Kun nema polje kao referentni okvir u koji smešta smenu paradigmi. Za francuskog sociologa, promene u prostoru problema, teorija i metoda, ne mogu se posmatrati odvojeno od polja i njegove institucionalne infrastrukture koja, ma koliko radikalne bile promene u simboličkoj ravni, dobrim delom zadržava svoju konstituciju. Tako, na primer, uobičajeni kanali komunikacije opstaju čak i u periodima intenzivne restrukturacije polja. Upravo mogućnost aktiviranja tih kanala i u znatno izmenjenim okolnostima obezbeđuje uspostavljanje novog konsenzusa. Uz to, novi simbolički poredak ne suspenduje nužno delovanje starih dispozicija, barem ne onih koje čine zajedničko nasleđe discipline ili naučne oblasti i koje nalažu racionalan odgovor na situaciju poljuljanih „pravila igre“, a to je novi konsenzus oko osnovnih načela po kojima će se odvijati razmene mišljenja i dokaza.

Iz takvog shvatanja proizašao je i Burdijeov stav prema dihotomiji realizam–konstruktivizam. Burdije smatra da se u slučaju kada su mehanizmi disciplinovanja i regulacije konflikta efikasni, istina može definisati, gotovo proceduralistički, kao „skup predstava koje se smatraju istinitim zato što su proizvedene prema pravilima koja definišu proizvodnju istinitog“ (Bourdieu 2001a: 142). Isto tako, naučna činjenica se konstruiše kao činjenica „u dijalektičkoj komunikaciji i putem dijalektičke komunikacije između subjekata, tj. kroz proces verifikovanja, kolektivne proizvodnje istine, u pregovaranju i putem pregovaranja, u nagodbi i putem nagodbe, i, takođe, u homologiranju i putem homologiranja, u potvrđivanju i putem potvrđivanja kroz eksplicitno iskazan konsenzus – *homologein* (a ne samo u dijalektici između hipoteze i iskustva)“ (*Ibid.*: 143–144).⁹ Dakle, naučnu činjenicu kao takvu proizvodi polje, a svi dejstvenici u polju zainteresovani za njeno preispitivanje, uključujući i one koji teže da je ospore, učestvuju u razrešavanju kontroverze koju je pokrenula i, na kraju, u ustanovljavanju činjenice kao neosporne.

9 U ovoj formulaciji ispoljen je Burdijeov stav da svi istraživači pretenduju na monopol nad legitimnom predstavom objektivne stvarnosti, ali da pri međusobnom suočavanju ipak „prećutno prihvataju *arbitražu realnog*“. On smatra da se do konačne, tj. najrealističnije predstave o stvarnom svetu dolazi uz pomoć teorijskih i eksperimentalnih oruđa (Bourdieu 2001a: 137) i, naravno, kroz sučeljavanje njihovih različitih upotreba. Tvrđnje poput one – „sve je dopušteno“, kao i pristrasne tvrdnje koje nastaju iz političkih i ekonomskih pobuda, Burdije kvalifikuje kao ne-naučne – one prve zato što nisu iskustveno utemeljene, a ove druge zato što izvitoperuju iskustvo shodno vlastitim interesima.

U studijama laboratorijskog života bio je zanemaren ovaj aspekt kolektivne proizvodnje činjenice kroz njeno podvrgavanje opšteprihvaćenim i oprobanim metodama naučnog proveravanja, kroz testiranje i argumentovanu debatu, dok je „proces cirkulacije“ i „fabrikovanja“ činjenica koji se odvija „iza kulisa“ i van dometa kontrolnih mehanizama, proglašen suštinom naučnog rada. Takvo shvatanje počiva na ideji da je interes istraživača ili istraživačkih timova da nametnu vlastitu verziju istine nadređen svim logičko-epistemološkim pravilima („pravila postoje da bi se kršila“) i odražava krajnji „nihilistički relativizam“ (Fowler 2006).

Burdije smatra da je isturanje negativnih praksi u prvi plan neopravdano. Za njega su upravo pravila suštinska odlika nauke i uz to najočiglednija potvrda kolektivnog napora da se naučna produkcija uredi po nekim racionalnim načelima i time izdvoji kao specifičan univerzum. Drugu distinktivnu prednost naučnog polja, kao celine, svakako čini i ona „pozitivna“ cirkulacija – „kritička cirkulacija“, koja predstavlja „proces departikularizacije, objavljivanja, ozvaničavanja, u oba smisla te reči, i univerzalizacije“, čiji je krajnji ishod „brisanje izvora ideja, metoda i otkrića putem njihovog inkorporiranja u stečeno znanje“ (Bourdieu 2001a: 147). To znači da ono što preživi proveru najkompetentnijih i najposvećenijih postaje zajedničko nasleđe, nešto što se, jednom potvrđeno, institucionalizuje i više ne osporava. „Ukoliko se istina predstavlja kao transcendentna u odnosu na svesti koje je shvataju i prihvataju kao takvu, u odnosu na istorijske subjekte koji je spoznaju i priznaju, to je zato što je ona proizvod jednog kolektivnog validiranja, izvršenog u sasvim osobenim uslovima koji odlikuju naučno polje, tj. unutar i putem konfliktne ali uređene saradnje koju nalaže konkurencija u njemu i koja je sposobna da nametne prevazilaženje antagonističkih interesa i, u tom slučaju, brisanje svih obeležja vezanih za posebne uslove njenog nastanka“ (*Ibid.*: 165). Na taj način, u burdijeovskoj postavci naučno polje postaje ekskluzivni prostor, prostor u kojem „uobičajene antinomije između interesa i razuma, sile i istine, itd., teže slabljenju ili ukidanju“ (*Ibid.*: 162), što ga izdvaja u odnosu na sva ostala polja društvenog prostora.

Za Burdijea, istina je produkt fer borbe različitih istina i konsenzusa u pogledu istine, ona je konstrukt proglašen za najbliži realnom. To stanoviše će postati okosnica pristupa koji je nazvao realistični racionalizam. Ideja spajanja realizma i racionalizma nije nova. Već je Bašlar govorio o „primenjenom racionalizmu“ koji odražava pravu istinu naučne prakse,

onu koja se sastoji u nalaženju kompromisa između „vrednosti koherencije“ i „vernosti realnom“; najbolja epistemološka pozicija nalazi se u tački ukrštanja racionalizma i realizma jer ona omogućuje da se „zahvati nova dinamika tih dveju suprostavljenih filozofija, dvostruko kretanje kroz koje nauka usložnjava realno i pojednostavljuje um“ (Bachelard, nav. prema Bourdieu, Chamboredon et Passeron 1991. [1968]: 66). Kod Burdijea se značenje te hibridne koncepcije proširuje budući da realistični racionalizam dobija svoj smisao tek na nivou čitavog polja – i realno i racionalno pojavljuju se tek kao ishod kolektivnog rada, upotrebe resursa koji čine deo kolektivnog nasleđa i delovanja mehanizama kolektivne kontrole.

Analiza stvarnih iskustava i relacija pokazala je da naučne prakse u mnogo čemu odstupaju od modela naučnog polja. To je najviše došlo do izražaja u Burdijeovoj kritici dominacije sholastičke perspektive. Otvaranjem te teme, pokrenut je niz pitanja koja su Burdijeovo stanovište vodila u pravcu angažovanijeg viđenja nauke. Tako je jedan rukavac daljeg razmatranja realističnog racionalizma prerastao u ideju racionalnog utopizma. Svrha nauke nije se više iscrpljivala u otkrivanju i opisivanju – trebalo je iskoristiti objektivna saznanja i realistične opise kako bi se odgovorno uticalo na postojeće stanje stvari, trebalo je upotrebiti „znanje o verovatnom kako bi se moguće dogodilo“ (Bourdieu 2002a [1984]: 78). Preorijentacija na drugačije shvatanje smisla i svrhe nauke, prema kojem ona ima dužnost da svoja otkrića iznosi u javnost, označila je novu fazu u Burdijeovoj misli. Borba protiv dominacije i heteronomnih sila u naučnoj sferi dopunjena je zahtevom da naučnici sve svoje kapacitete i resurse stave u službu borbe protiv dominacije u celom društvu. Kao što ćemo videti, za francuskog sociologa bilo je više nego logično da sociologija preuzme ulogu predvodnika kritičke misli i prakse.

Sociološka kritika sholastičkog uma

Utemeljiteljski zahtev za slobodom naučnog rada, koji je obeležio istoriju nauke, imao je, prema Burdijeovom mišljenju, i jedan paradoksalan efekat. Nezavisnost rada podrazumevala je, između ostalog, distanciranje od sveta kako bi se on proučavao na objektivnan način. Bilo da je udaljavanje bilo fizičko – povlačenje u laboratorije i kabinete, ili mentalno – zauzimanje pozicije nezainteresovanog posmatrača, ono je proizvelo

i iluziju o istinskoj izuzetosti od svih spoljnih uslovljavanja; naravno, ne kod svih i ne na isti način. Genezu specifične sholastičke dispozicije Burdije dovodi u vezu s dokolicom, koja je omogućila prvobitno promišljanje sveta izvan svih nužnosti koje ga oblikuju i koja je dodatno osnažila osećaj izdvojenosti. S profesionalizacijom naučne delatnosti i konstituisanjem naučnog polja, nastaje *homo scholasticus* ili *homo academicus*, neko ko je plaćen da se „igra na ozbiljan način“ i da se „ozbiljno posvećuje problemima koje ozbiljni ljudi aktivno ili pasivno ignorišu“, ko je i dalje smešten daleko od sveta koji proučava, sada zahvaljujući zaštitnim mehanizmima naučnog polja, i ko je lišen, ili bolje reći oslobođen, iskustva nužnosti koje oblikuju praktične situacije (Bourdieu 1990b: 381).

Burdije primećuje da je zanemarivanje ili potcenjivanje uticaja socioekonomskih i društveno-političkih činilaca, koje se jednako ispoljavalo u odnosu prema predmetu proučavanja i u odnosu prema nauci kao specifičnoj društvenoj praksi, dobrim delom proizašlo iz nepoznavanja ili svesnog ignorisanja geneze vlastite privilegije, te da je neretko prerastalo u njeno slavljenje. Sholastička iluzija je održiva samo uz „selektivno zaboravljanje ili negiranje istorije“ ili uz svesno „odbijanje svakog genetičkog pristupa i svake prave istorizacije“; premda ne preispituje svoje početke i svoje korene, ona se hrani mitom o sopstvenoj utemeljiteljskoj ulozi, na kojem zasniva i svoje pravo da teorijski utemeljuje i prosuđuje druge perspektive, dok istovremeno izbegava da bude predmet temeljne istorijske analize; uz to ide i odbacivanje svakog vida objektiviranja naučne prakse kao pukog redukcionizma (Bourdieu 1997a: 42).

Početak formiranja sholastičke dispozicije francuski sociolog povezuje s borbom svih onih koji su na ovaj ili onaj način bili uključeni u kulturnu produkciju protiv ekonomskih, političkih i religijskih pritisaka i za oslobađanje od svake vrste prinudne zavisnosti – u odnosu na mecene, političke instance i verske autoritete. Mogućnost bekstva iz „carstva nužnosti“, na kojoj je ta borba počivala i koja se kroz tu borbu istovremeno gradila, dodatno je ojačala već postojeće podvajanje na svet ekonomske proizvodnje i svet simboličke proizvodnje, te predstave o ovom prvom kao sputavajućem i ovom drugom kao nesputanom. Ta izvorna opozicija proizvela je kasnije neke druge koje su sledile istu logiku. Tako Burdije navodi primer koji mu je blizak i koji je obeležio dobar deo istorije društvene misli. Reč je o povezivanju intelektualnih delatnosti sa apsolutnom posvećenošću i odricanjem od ovozemaljskih zadovoljstava zarad

nekih viših ciljeva. Iz takvog shvatanja izrodio se dualizam intelekta i tela, „svega što zaista pripada poretku kulture, mestu svih sublimacija i temelju svih distinkcija, i svega što pripada poretku prirode, ženskom i narodskom“ (*Ibid.*: 34–35). Čini se da je sva ambivalencija sholastičke pozicije proizlazila iz težnje da se obezbedi sloboda u naučnom otkrivanju sveta i odbojnosti koja se u isti mah osećala prema onome što taj svet predstavlja. Zato Burdije i dovodi u pitanje sposobnost sholastičkog uma da dopre do stvarnosti, da joj priđe bez predubedenja i predrasuda, da je razume. Štaviše, pretenzija da se nametne kao univerzalni pogled na stvari, prema njegovom viđenju, dodatno ometa spoznaju stvarnosti jer se prećutno favorizuju jedan određeni stil života, jedan način mišljenja i prosuđivanja, jedan način sagledavanja i konstruisanja te stvarnosti. Za ovog sociologa, sholastički pogled je tek jedna od perspektiva, a njegova težnja ka univerzalizaciji govori mnogo više o njemu samom nego o svetu. Ipak, iako tek jedno od mnogih gledišta, ono je tokom istorije uspeo da institucionalizuje svoje prisustvo u pojedinim društvenim domenima i prožme mišljenje koje oni proizvode.

Početke definisanja „sholastičke pozicije“ Burdije pronalazi u filozofiji, a zatim prati njen razvoj u oblasti saznanja (ili nauke), etike (ili prava, i politike) i estetike. Sve što u tim oblastima prepoznaje kao sholastičko, Burdije naziva „greškom“.

Greška u oblasti saznanje prakse odnosi se na „sholastički epistemocentrizam“. On se najčešće ispoljava u društvenoj teoriji, u vidu projektovanja sholastičke logike u praktičnu logiku, ili u vidu elitizma, tj. smeštanja logike prakse na stranu „vulgarnosti“ i „varvarstva“, te kao takve, nedostojne naučne pažnje. Takvo stanovište, mišljenja je Burdije, nema rešenje za najveće izazove sa kojima se suočava misao o društvu: razumevanje društva na osnovu primarnog iskustva uključenosti u njega, razumevanje (sholastičkog) razumevanja i, na kraju, razumevanje razlike između praktičnog znanja i naučnog znanja, logike prakse i logičke logike (Bourdieu 1997a: 64).

Greška u domenu etike ogleda se u „moralizmu kao egoističnom univerzalizmu“. Burdije je uočava kako kod teoretičara koji promišljaju politiku i političko, tako kod onih koji su na razne načine politički aktivni. Ona se provlači kroz ideju o participaciji svih građana u životu određene političke zajednice, kojom se prevída činjenica da na putu ostvarenja tog demokratskog ideala, čija se humanost ne dovodi u pitanje, stoji niz

prepreka, što objektivnog što subjektivnog karaktera. Namesto projekata koji su nerealni, francuski sociolog predlaže nešto što naziva „realpolitikom uma“. Reč je o politici koja je „realistična a da nije nemoralna, budući da nastoji da u obzir uzme prostor mogućnosti i, prema tome, da u univerzum koji je, zahvaljujući sholastičkim navikama, poiman kroz vladavinu bezrazložnosti, dokolice i slobodne meditacije, uvede razmatranje shodnosti i urgentnosti“ (Pinto 2002. [1998]: 206). Realpolitika uma temelji se na naučnim i intelektualnim, dakle racionalnim uvidima u principe proizvodnje nejednakosti u društvu, a njen krajnji cilj jeste stvaranje takvih društvenih uslova koji bi omogućavali prevazilaženje datih nejednakosti i koji bi kod svih pojedinaca i grupa podsticali razvijanje kompetencija neophodnih za aktivno učešće u politici. Stoga nema ničeg važnijeg za poklonike istinskog humanizma, piše Burdije, od toga da svoju borbu protiv sholastičara i „mistifikujućeg licemerja apstraktnog univerzalizma“ oplemene borbom za „univerzalan pristup uslovima pristupa univerzalnom“ (Bourdieu 1997a: 86).

Sličnom argumentacijom obojena je i Burdijeova kritika univerzalizma u domenu estetike. Sholastička pristranost ovde se ogleda u tome što se jedna posebna estetika i jedan poseban odnos prema umetnosti proglašavaju apsolutnim vrednostima, merilima svih sklonosti i praksi; na planu umetničke proizvodnje to podrazumeva podršku larpurlartizmu, a u ravni konzumiranja kulture favorizovanje „čistog ukusa“ i bezinteresnog uživanja. Francuski sociolog ponovo podseća da „čisto“ estetsko iskustvo postoji zahvaljujući specifičnim društveno-istorijskim okolnostima koje su pogodovale njegovom nastanku – umetnost radi umetnosti mogla je da se pojavi tek kada je dostignut određen stepen zaštićenosti umetničkog rada od spoljnih uticaja, dok je čista estetska dispozicija deo šireg kompleksa socijalno generisanih kulturnih privilegija, koje su mogle da je proizvedu kao takvu (*Ibid.*: 88–89).

Za Burdijea težnja ka univerzalnom sama po sebi nije problematična, već je to njena sholastička verzija koja partikularno predstavlja i nameće kao univerzalno. Normativnost sholastičkog uma takođe je naopaka – umesto da normativno izvodi na osnovu potencijala koji prepoznaje u onome što jeste, sholastički um zbog svoje uskogrudne perspektive uopšte nije u stanju da prizna da taj potencijal postoji. Samo nauka koja je u stanju da se izbori sa sholastičkom predrasudom, i koja je sposobna da praktično nametne norme kognitivne i etičke univerzalnosti i da

istovremeno u stvarnosti proizvede bolje uslove pristupa tom i takvom logičkom i moralnom idealu, može da doprinese realizaciji svih potencijala i potencijala svih (*Ibid.*: 146). To je zadatak za koji je sociologija, prema Burdijeovom mišljenju, i više nego kvalifikovana, a videćemo i zbog čega.

Specifična kritička dispozicija i naučni autoritet sociologije

Kroz sve Burdijeove radove provlači se ideja da je sociologiji dodeljena izvanredna privilegija – da obezbeđuje uslove intelektualne slobode (Pinto 2002. [1998]: 215). Burdijeov poseban stav prema ovoj relativno mladoj disciplini postaje jasan ukoliko se ima u vidu njegovo gledanje na doprinos koji ona daje ekstenziji refleksivnih kapaciteta same nauke. Nauka koja neprestano preispituje pretpostavke samog saznavnog čina i koja čak pokušava da analizira „mrtav ugao“ u postupku objektiviranja, koji je inače njena specijalnost, mora da je zaslužila tu privilegiju. Kod sociologa, refleksivnost je pretvorena u „dispoziciju koja je konstitutivna za njihov naučni habitus“, tj. u jednu *refleksivnu refleksivnost*, sposobnu da deluje ne *ex post*, na *opus operatum*, već *a priori*, na *modus operandi*“ (Bourdieu 2001a: 174, istakao autor).

Mnogo toga što Burdije pripisuje sociologiji jeste, zapravo, ono što u njegovim rukama ona postaje. On svakako nije tvorac ideje o refleksivnoj refleksivnosti, koja se skrivena pod nekim drugim terminom, i u drugačijoj postavci može pronaći u mnogim sociologijama, ali u burdijeovskoj koncepciji ona dobija inovativan i zaokružen oblik. Naučni postupak „objektiviranja objektivacije“, na temelju kojeg francuski sociolog stvara prepoznatljivi imidž sociologije i gradi njen naučni autoritet, predstavlja sastavni deo jednog šireg nastojanja da se zasnjuje nauka o nauci koja bi otkrivala zakone naučne proizvodnje i na taj način pribavljala sredstva za nadvladavanje dominacije (Bourdieu 2002a [1984]: 49).

Ideja o jednoj sociologizovanoj refleksivnosti začeta je vrlo rano. Ona, zapravo, nastaje s Burdijeovim prvim terenskim iskustvima u Alžiru i Francuskoj, kada on i postaje sociolog. Burdijeova istraživanja u ratom zahvaćenom Alžiru, a nedugo potom u Bearnu, odigrala su važnu ulogu u uzajamnom konstituisanju njegove teorije prakse i njegove teorije prakse

subjekta saznanja. Predmet alžirskih istraživanja bila je neusaglašenost tradicionalnog pogleda na rad kod alžirskih seljaka i logike kapitalističke ekonomije i radne etike koju su kolonijalne vlasti, putem nove ekonomske organizacije, nametnule stanovništvu severnoafričke države. Jedan deo tih istraživanja bio je posvećen prostornoj organizaciji, kulturi i strukturi društvenih odnosa u kabilskoj zajednici. U studiji o Bearnu, Burdije se pozabavio porastom broja neženja u seoskoj sredini, temom koja mu je poslužila da preko svoje teorije prakse, tj. teze o strategijama i pravilima igre koje regulišu ponašanje društvenih dejstvenika, ponudi alternativu teorijama koje su društveno ponašanje objašnjavale koristeći se pojmovima pravila i sistema. Ta dva terena bila su odlučujuća za Burdijeovo intelektualno prestrojavanje i na njih je gledao kao na svojevrsnu „inicijaciju“. Kako piše u uvodnom tekstu časopisa *Actes de la recherche en sciences sociales* iz 2003, koji je u celosti bio posvećen Burdijeovoj antropologiji, to stalno putovanje, realno i mentalno, iz Bearnu u Alžir i nazad, tj. putovanje između bliskog i udaljenog, između poznatog i egzotičnog, bilo je od velikog značaja za konstituisanje nove teorije, ujedno za posmatranje te teorije kao specifične prakse i za razmatranje naučnih konsekvenci jednog takvog kompleksnog teorijskog pristupa.

Imajući u vidu da je Burdijeova teorija prakse subjekta saznanja zadočila svoje obrise upravo zahvaljujući prvim iskustvima na terenu, a da je tek mnogo kasnije razrađena i upotpunjena konkretnim sugestijama u vezi s postupkom objektiviranja subjekta objektiviranja, Luj Pento ističe da je Burdijeov susret s domaćim stanovništvom u Alžiru bio presudan za prespitanje vlastite pozicije. „Priznati domoroce u njihovoj drugosti“, kaže Pento, „nedovoljno je sve dotle dok nedostaje komplementarni čin promišljanja sebe.“ Zato je, nastavlja ovaj Burdijeov sledbenik, burdijeovski artikulisan imperativ kritičke samorefleksivnosti proizašao iz potrebe da se shvati ograničenje koje naučnom gledištu nameće činjenica da domoroce ne definiše njihov status objekta mišljenja, objekta koji postoji da bi bio mišljen, već da ih je, naprotiv, moguće definisati samo ako se posebno razmotre sve mogućnosti u odnosu na koje s formiraju njihovi interesi i koje predstavljaju podlogu odgovarajućih izbora. Burdijeovski pristup je tako predstavljao raskid sa intelektualističkom tradicijom, koju je oličavao Frejzer (Frazer), a koja je praksu „drugog“ posmatrala kao odraz „neznanja“, ali i sa strukturalističkim intelektualizmom, koji je tu praksu tretirao kao manje ili više transparentnu igru transcendentnih

pravila; kod Burdijea se praksa shvata kao uslovljena i regulisana improvizacija koja ima svoja objektivna i subjektivna ograničenja i svoje promenljive (očekivanja, razočaranja, kompromise, poricanja...), a naučno shvatanje, prema njemu, dospeva do razumevanja „drugog“, ne uprkos objektivnom saznanju uzroka, tj. socijalno-strukturnih prinuda, već putem tog saznanja jer upravo ono otkriva princip domorodačke logike. Preduslov da se uopšte pojavi „drugi“, zaključuje Pento u burdijeovskom maniru, jeste objektiviranje subjekta objektiviranja, tj. samoobjektiviranje, kako bi se prevazišle strasti, uključujući i one intelektualne, koje subjekt saznanja duguje svojoj specifičnoj poziciji (Pinto 2002. [1998]: 72–73).

Ukratko, postupak totalnog objektiviranja garantovao je isti aršin za sve i značio je da će različiti dejstvenici – seoski radnici u Alžiru, neženje u Bearnu, stanovnici Kabilije, naučnici i intelektualci u Francuskoj biti podvrgnuti istom analitičkom postupku. Objašnjenje geneze vlastitog mišljenja i pogleda na svet preko dovođenja u vezu sa strukturnim koordinatama i povezanim gledištima uz koje se razvija i naspram kojih se formira jeste, prema tom stanovištu, istovremeno preduslov i obrazac analize drugačijeg načina razmišljanja i pogleda na svet. Stoga je svaka praksa bila shvaćena kao način na koji dejstvenici manevrišu u prostoru položaja, normativnih ograničenja, pravila i ritualnih ponašanja u zavistnosti od toga kako, u skladu sa svojim dispozicijama, sagledavaju taj prostor i vide mogućnosti koje on pruža. Podrazumeva se, rad autosocioanalize nikada nije bio dovršen i odvijao se paralelno sa dopiranjem do drugosti, a spiralni proces razumevanja prakse drugih i, u isti mah, analitičkog pristupanja praksi drugih imao je kao cilj objektivno naučno saznanje o univerzalnim principima društvene prakse. Iako sociološka perspektiva, po nekoj definiciji, podrazumeva relativizaciju, postupak objektiviranja objektivacije predstavljao je zapravo pokušaj „da se, na izvesnom nivou, održi jedan oblik univerzalizma koji se dovodi u pitanje“ (Bouveresse 2003: 63). Burdije je, dakle, bio uveren da je pronašao formulu koja je razotkrivala opšte principe logike prakse tako što je logičkoj kontroli istovremeno podvrgavala implicitne pretpostavke iskustva, onog laičkog, domorodačkog i onog istraživačkog, pri čemu je ključ za dolaženje do te formule bilo *objektiviranje sa učestvovanjem* (Bourdieu 1978a, 1991c, 1996, 2003a).

Do ideje za objektiviranje sa učestvovanjem Burdije dolazi kroz retrospektivnu analizu alžirskog iskustva. Ovaj postupak, objašnjava

francuski sociolog, opisuje „položaj etnologa koji uranja u nepoznati društveni univerzum kako bi posmatrao neku aktivnost, neki ritual, neku ceremoniju, i to, u idealnom slučaju, tako što potpuno učestvuje u njima. Često insistiramo na problematičnosti jedne takve pozicije, koja podrazumeva neku vrstu teško održivog stanja podvajanja svesti. Kako istovremeno biti subjekt i objekt – neko ko dela i neko ko, na neki način, gleda sebe dok dela? Ono što je sigurno jeste da imamo puno pravo da dovedemo u sumnju mogućnost istinskog učestvovanja u nepoznatim praksama koje su upisane u istoriju nekog drugog društva, i koje, po tom osnovu, pretpostavljaju jedno drugo učenje, različito od učenja koje je proizvelo posmatrača i njegove dispozicije, dakle jedan posve drugačiji način postojanja i proživljavanja iskustava u kojima nastoji da učestvuje. Pod objektiviranjem sa učestvovanjem podrazumevam objektiviranje subjekta objektiviranja, subjekta koji analizira, samog istraživača“ (Bourdieu 2003a: 43).

Po povratku u Francusku, Burdije se bavio pitanjem izbora bračnog partnera u ruralnim krajevima zemlje koji prolaze kroz transformaciju. Prisećajući se istraživanja u Bearnu on piše da je analiziranje bračnih praksi u rodnom kraju neposredno nakon proučavanja tih istih u kabilskoj zajednici bio trenutak prelaska između sociologije i etnologije, neka vrsta „epistemološkog eksperimenta“ koji mu je omogućio da objektivira sebe i svoj rad u, ovog puta, bliskom i poznatom kontekstu. Burdijea naročito zanimaju posledice koje posmatrač, ne u svojoj osobenosti već kao proizvod svih društvenih okolnosti i situacija u kojima se do tada našao, ima po samo posmatranje, po opis stvari koje izučava. Njegov cilj je takođe bio da ukaže na sve one skrivene pretpostavke koje su ugrađene u samu teorijsku postavku putem koje se pristupa predmetu posmatranja, prkoseći pritom veoma rasprostranjenom stavu da je teorija neangažovana, bezinteresna, rezervisana, distancirana, nepraktična (Bourdieu 1987: 75–76).

Sušтина objektiviranja sa učestvovanjem je, dakle, objektiviranje subjekta objektiviranja koje se ne svodi na evociranje pređašnjih iskustava istraživača, već uključuje i dubinsku analizu društvenih preduslova tog iskustva i svih faktora koji su ga proizveli kao takvog. „Objektiviranje sa učestvovanjem se, kao predmetu koji treba istražiti, posvećuje ne 'doživljenom iskustvu' subjekta saznanja, nego društvenim uslovima mogućnosti (dakle posledicama i ograničenjima) tog iskustva i, preciznije, samog čina objektiviranja. Ono teži objektiviranju subjektivnog odnosa

spram objekta, koje, daleko od toga da vodi u relativistički i više-manje antinaučni subjektivizam, predstavlja jedan od preduslova naučne objektivnosti. Reč je, naime, o tome da se ne objektivira antropolog koji vrši antropološku analizu jednog nepoznatog sveta, već društveni svet koji je proizveo antropologa i svesnu ili nesvesnu antropologiju koju on koristi u svojoj antropološkoj praksi“ (Bourdieu 2003a: 44–45). Naučna refleksivnost, smatra francuski sociolog, razlikuje se od narcisoidne refleksivnosti postmoderne antropologije, s jedne, i egologičke refleksivnosti koja je svojstvena fenomenologiji, s druge strane. Naime, kod Burdijea, racionalna tematizacija vlastitog iskustva jeste način da se, u skladu sa istorijom naučne discipline, konstruiše analitičko oruđe i standardizuju tehnike koje bi bile korišćene da se razume i objasni nepoznato iskustvo, iskustvo drugog. Dakle, tematizovanje odnosa prema svojoj prošlosti ima dvostruku funkciju: prva je pomirenje sa sobom i sa svojim socijalnim svojstvima, te, u skladu s tim, Burdije svoju autosocioanalizu vidi i kao svojevrsnu „oslobađajuću anamnezu“; druga je dobijanje putokaza i preciznog instrumenta za ispitivanje društvenog sveta.

Debra Rid-Danahej tvrdi da ono što je Burdije nazvao objektiviranje sa učestvovanjem nije bio samo vid refleksivne sociologije koja počiva na burdijeovskoj metodologiji, već bi se ono što je demonstrirao u prvim radovima koji su bili plod terenskog rada moglo okvalifikovati kao autoetnografija (Reed-Danahay 2005: 4). Autoetnografija bi bila specifična kombinacija autobiografije i antropologije, u smislu da su Burdijeovi prvi radovi, s jedne strane, samoreferišući (autor se neprestano okreće svom poreklu i kulturnim preokupacijama), a da, s druge strane, autor putem proučavanja bivše francuske kolonije Alžira daje opis i razvija analizu sociokulturnog miljea Francuske. Sâm Burdije smatra da se ta rana istraživanja mogu čitati kao program refleksivne kognitivne antropologije (Bouveresse 2003: 61). I zaista, srž burdijeovskog pristupa jeste poniranje do obrazaca mišljena drugih ljudi, bilo da te ljude nalazimo u bliskoj i poznatoj ili u dalekoj i posve nepoznatoj sredini, uz istovremeno otkrivanje geneze vlastitog mišljenja. Dva istraživačka zadatka tesno su isprepletana, u isti mah uzajamno potkopavajuća i podupiruća, budući da jedan drugom donose nužno iskošavanje perspektive. Jasno je da je takav pristup zahtevniji, a da samo istraživanje dobija dimenziju nepredvidljivosti i neizvesnosti. U poslednjoj verziji svoje sociologizovane autobiografije Burdije priznaje koliko je teško objasniti poreklo jedne

takve konstrukcije koja pod istu analitičku lupu stavlja praksu i teoretičara prakse: „Transformaciju vizije sveta koja je pratila moj prelazak iz filozofije u sociologiju i za koju kritični momenat predstavlja moje alžirsko iskustvo, kao što sam već rekao, nije lako opisati, nesumnjivo zbog toga što je sačinjena od neprimetne akumulacije promena koje su mi životna iskustva malo-pomalo nametnula ili koju sam sprovodio uz celokupan rad na samom sebi, koji je bio neodvojiv od rada na proučavanju društvenog sveta“ (Bourdieu 2004: 78).

Ipak, kroz dijalektičko kretanje od posmatranja i proučavanja drugih do sociologizovane introspekcije i nazad, Burdije postepeno izvodi preciznije određenje i konkretne principe (samo)objektiviranja. Rad objektiviranja mora da se odvija na tri nivoa: najpre se objektivira pozicija istraživača u globalnom društvenom prostoru – njegovo socijalno i geografsko poreklo i njegova životna putanja, pripadnost određenoj klasi, veroispovesti, polu; potom, objektivira se položaj koji on zauzima u polju specijalista, kao i položaj tog polja, te discipline u polju društvenih i humanističkih nauka – ovde treba uzeti u obzir da svaka disciplina ima svoje tradicije i nacionalne osobenosti, problematiku koju forsira, svoje navike u mišljenju, svoja verovanja, rituale i posvećenja, pritiske u pogledu objavljivanja rezultata, specifične cenzure, skup pretpostavki koje su upisane u kolektivnu istoriju specijalnosti (akademsko nesvesno); na kraju, objektivira se pripadnost sholastičkom univerzumu i sve što ta pripadnost donosi sa sobom – iluzija o odsustvu iluzije, iluzija čistog, apsolutnog ili bezinteresnog gledišta, intelektualizam, epistemocentrizam (Bourdieu 2001a: 183). Svi ovi elementi moraju se uzeti u obzir kako bi se kroz njihovu spoznaju smanjila mogućnost pristrasnosti i iskrivljavanja gledišta, ali je Burdije svestan toga da se njihove posledice po samu istraživačku praksu ne mogu nikada u potpunosti otkloniti.

Jedna od prvih studija u kojoj Burdije pokušava da primeni navedeni analitički postupak na nekog iz sveta nauke jeste tekst o Hajdegeru (Martin Heidegger) pod nazivom „L’Ontologie politique de Martin Heidegger“ (Bourdieu 1975a), koji je kasnije proširen i objavljen kao knjiga istog naziva (Bourdieu 1988). Pitanja oko kojih francuski sociolog koncipira svoje istraživanje Hajdegerove političke ontologije, proizašla su iz kombinovanja internalističkog i eksternalističkog čitanja opusa nemačkog filozofa, pa je otud najviše prostora posvećeno razmatranju onih njegovih ideja koje su, prema Burdijeovom mišljenju, imale skrivena politička

značenja. On preispituje Hajdegerovu kritiku države blagostanja, njegov beg u teoriju vremenitosti, antisemitske stavove, ispoljene kroz osudu lutanja, zatim odbijanje da porekne angažovanje na strani nacističkog režima, skriveno u zamršenim aluzijama kojima je protkan njegov dijalog s Jingerom (E. Jüngerom) i, na kraju, pitanje njegove filozofske „konzervativne ultrarevolucionarnosti“, koja ga je najpre približila nacističkoj ideologiji i njenim predstavnicima, a potom od njih udaljila. Kombinovanjem logičke i političko-istorijske analize, Burdije otkriva kako se kriza Nemačke i nemačkog univerziteta ispoljila kroz Hajdegerovu filozofiju. Ideja vodilja te socioanalize jeste da Hajdeger daje odgovor na datu političku situaciju koristeći se jezikom filozofije. Granica između politike i filozofije predstavlja pravi „ontološki prag“, smatra Burdije, budući da se značenja i reči kojima se iskazuju svakodnevne prakse i iskustva prenose u ravan filozofskog mišljenja na takav način da postaju neprepoznatljivi za sve one kojima je takvo mišljenje strano, a prihvatljivi i legitimni u očima stručne javnosti (Bourdieu 1988: 47). Otkrivanje eufemiziranih formi političkog diskusa iza filozofskog diskursa, koje inače zahteva dobro poznavanje stanja u društvu i u polju filozofije, u slučaju Hajdegera predstavljalo je poseban izazov budući da je reč o jednom složenom filozofskom izrazu koji se uobličava u okvirima jedne bogate filozofske tradicije, ali i koji nastaje u jednom veoma delikatnom trenutku nemačke i svetske istorije.

Prvi svetski rat, Revolucija 1918, Versajski sporazum, gubitak teritorija i francuska okupacija Rura, velika inflacija od 1919. do 1924, kratkotrajan period prosperiteta, koji je obeležila opsednutost tehnološkim usavršavanjem i racionalizacijom rada, i velika depresija 1929. godine; na univerzitetu veliki priliv studenata, nastanak „univerzitetskog proletarijata“, prinuđenog da posao potraži na nižim nivoima od univerzitetskog ili da se probija do marginalnih univerzitetskih nameštenja, prilagođavanje programa potrebama industrijske proizvodnje, loša ekonomska situacija profesora: sve se to odrazilo na viđenje sveta i društva čitave jedne generacije nemačkih intelektualaca. Sveopšta kriza dovela je do toga da svaka izgovorena i napisana reč bude čin ideološkog prestrojavanja – nalevo ili nadesno, na stranu modernizma ili antimodernizma, liberalizma, socijalizma ili konzervativizma. Ovi antagonizmi mogli su se u naučnom polju, kao i u potpolju filozofije, čitati u opozicijama kroz koje su oni pozicionirani na suprotnim polovima reprodukovali jedinstvenu ideološku matricu mišljenja: opoziciji između kulture i civilizacije, između Nemačke i Francuske, odnosno Engleske, između zajednice i

atomizovanog društva, između hijerarhije i nivelacije, između firera, rajha, s jedne strane, i liberalizma, parlamentarizma, pacifizma, s druge, između sela, tj. šume i grada, tj. fabrike, između heroja i trgovca, između života i tehnike, između ontologije i nauke (Bourdieu 1988: 32). U akademskom polju, ove dihotomije su se ispoljile kroz suprotstavljenost i nejednak status humanističkih disciplina i prirodnih nauka, kao i svih pozitivističkih tendencija u raznim naučnim oblastima. U filozofskom polju, one su poprimile oblik različitih vidova kantizma.

Da bi identifikovao Hajdegerovu poziciju, Burdije najpre skicira strukturu polja filozofije u trenutku kada mu nemački filozof pristupa. Hajdeger je za Burdijea nesumnjivo inovatorska figura. On je stvorio posve novu poziciju, prouzrukujući niz lančanih reakcija – u poretku legitimne problematike a potom i u institucionalnoj ravni – koje su na kraju dovele do rekonfigurisanja prostora postojećih pozicija. U trenutku kada pokreće „konzervativnu revoluciju“ u filozofiji, Hajdeger je, kao Huserlov (E. Husserl) asistent od 1916, a od 1923. profesor u Marburgu, već stekao specifičan autoritet u polju, ali i reputaciju avangardnog mislioca. Za Burdijea, on je pravo oličenje jeretika.

Nemački filozof gradi svoju filozofsku poziciju suprotstavljajući se, s jedne strane, neokantovcima, ponajviše Ernestu Kasireru (E. Cassirer) i Hermanu Koenu (H. Cohen), a s druge, fenomenolozima, pre svih Huserlu. U svakom njegovom stavu, pojmu, ideji, prepisci i raspravi Burdije prepoznaje „suverenu strategiju koja stvara mogućnost da se pobjede neokantovci, ali u ime kantovstva, da se uveća profit iz osporavanja kantovstva i kantovskog autoriteta: ne mala stvar u jednom polju gde svaki legitimitet potiče od Kanta“ (*Ibid.*: 71). Kant je, isto tako, Hajdegeru poslužio kao povod za dijalog s Huserlom, iz kojeg će proizaći prevazilaženje Kanta uz pomoć Huserla i Huserla uz pomoć Kanta. Radikalan preokret, prema Burdijeovom mišljenju, odnosi se na pitanje uma, saznanja i istine. Dok Huserl razmatra problem istoričnosti istine, ne odričući se uma i mogućnosti doseganja apsolutne istine, dotle Hajdeger, „uranjajući istinu u istoriju i njenu relativnost, utemeljuje jednu (paradoksalnu) ontologiju imanentne istoričnosti, jednu istoricističku ontologiju“, pri čemu je istoričnost postavljena u temelje samog znanja, a kartezijanski um ozbiljno doveden u pitanje. „Upisati istoriju u biće, konstituisati autentičnu subjektivnost kao prihvaćenu i otud apsolutnu konačnost, postaviti u srce onog 'ja mislim' koje konstituiše ontološko i konstituišuće, tj. dekonstituišuće

vreme, znači obrnuti kantovsko obrtanje metafizike, načiniti metafizičku kritiku svake kritike metafizike, ukratko, izvršiti 'konzervativnu revoluciju' (*die konservative Revolution*) u filozofiji" (*Ibid.*: 73).

Burdije smatra da se takva jedna specifična profesionalna putanja može shvatiti samo ukoliko se ima u vidu i posve neobična biografija nemačkog filozofa. Hajdegerov „aristokratski populizam“, s jedne strane omeđen populističkim ubedenjima socijalista i njima bliskih demokrata, koje je nemački filozof smatrao neautentičnim i neiskrenim, a s druge elitizmom nemačke buržoazije, on tako dovodi u vezu sa njegovim ruralnim sitnoburžoaskim poreklom, koje se ponajviše odražavalo kroz neupadljivu pojavu, ozbiljno i smerno držanje i nerazmetljiv način komuniciranja s drugim ljudima, dok njegovu netrpeljivost spram Kasirera objašnjava „dubokim antagonizmom habitusa“ (*Ibid.* 59). Kontrastiran opis pojave i načina držanja Hajdegera i Kasirera, opis koji je za cilj imao da dovede u vezu konkretne fizionomije i etičko-političke dispozicije dvojice velikih filozofa, Filip Korkif vidi kao potvrdu Burdijeovog neizmernog dara da sklopi deliće slagalice, tj. da osvetli teško uočljivu povezanost kolektivnih fenomena i ličnih sklonosti (Corcuff 2003).

Drugi naučnik koji je postao predmet Burdijeove socioanalize jeste on sâm. Videli smo kako su prva iskustva na terenu nagnala Burdijea da pristupi objektivaciji sopstvenog rada, ali do potpunog razumevanja konteksta koji je proizveo njegovu sociologiju kao takvu i do raspoznavanja svih faktora koji su uticali na njegovo teorijsko profilisanje došlo je sredinom osamdesetih godina. Svi njegovi izbori, otkriva nam francuski sociolog u osvrtu na svoje početke, ispoljili su se isprva kroz intelektualne otpore i intelektualne antipatije, koji jedva da su u to vreme bili artikulisani i koji su počeli da dolaze do izražaja na eksplicitan način dosta kasnije (Bourdieu 2004: 12). Tek kada je razradio svoje shvatanje polja i tek kada su pretpostavke za jednu autosocioanalizu dobile jasne obrise, Burdije je bio u stanju da objektivno sagleda vlastitu poziciju u akademskom svetu i intelektualnom životu Francuske; „razumeti, znači najpre razumeti polje sa kojim i protiv kog smo stasali“, napisao je u svojoj ne baš konvencionalnoj autobiografiji (*Ibid.*: 15).

U razgovoru koji su 1985. s Burdijeom vodili Aksel Honet i njegovi saradnici (Honnet, Kocyba and Schwibs 1986) čuveni francuski sociolog je prvi put otkrio i detaljno analizirao filozofska i sociološka ishodišta svoje misli, usput se osvrćući na dominantne teorijske pravce sredine XX

veka nasuprot kojih je gradio vlastitu poziciju. Intervju je objavljen 1986. na nemačkom jeziku, u časopisu *Ästhetik und Kommunikation*. Verzija tog razgovora na francuskom jeziku pojavila se godinu dana kasnije u vidu uvodnog poglavlja knjige (P. Bourdieu, *Choses dites*, 1987). U tom razgovoru upućenih i dobronamernih sagovornika, francuski sociolog je komentarisao tadašnje intelektualne trendove i otkrio naučno-intelektualne ambivalencije, simpatije i antipatije, sve teorijske dileme, izazove i odluke koji su bili presudni za njegovo formiranje kao sociologa.

Burdije je kasnije u više navrata preduzimao slične autosocioanalize, koje su postale *differentia specifica* njegovog rada, a najzapaženije su one koje su našle svoje mesto u *An Invitation to Reflexive Sociology / Jednom pozivu na refleksivnu sociologiju* (Bourdieu et Wacquant 1992), *Méditations pascaliennes / Paskalovskim meditacijama* (Bourdieu 1997a) i *Science de la science et réflexivité / Nauci o nauci i refleksivnosti* (Bourdieu 2001a). Najkompletnija studija tog tipa svakako je *Esquisse pour une auto-analyse / Nacrt za jednu autoanalizu* (Bourdieu 2004), koja je objavljena posthumno i koja je bila doličan oproštaj francuskog sociologa od njegovih čitalaca. U njoj nas Burdije još jedanput vraća na početak svoje uspešne višedecenijske karijere. Kroz priču o prvim istraživanjima koje je posvetio krizi seljačkog društva u Bearnu na Pirinejima i krizi alžirskog postkolonijalnog društva, Burdije obrazlaže izbor baš tih tema i ujedno slika konfiguraciju akademskog i intelektualnog polja u Francuskoj pedesetih i šezdesetih godina XX veka. Iz njegove analize saznajemo da je pravac razvoja njegove profesionalne putanje bio višestruko uslovljen – ličnim iskustvima koja su prethodila ulasku u akademski svet, specifičnom istorijskom situacijom, pre svega Alžirskim ratom, a najviše stanjem polja filozofije i supremacijom te discipline u polju društvenih i humanističkih nauka. Mnogi Burdijeovi biografi i tumači njegovog dela danas se s velikim poverenjem oslanjaju na ovu studiju, odajući na taj način priznanje njenom autoru i njegovom metodu autoanalize.

Sociologija: od zanata do borilačke veštine

U početnoj fazi rada, koja se proteže duž šezdesetih godina prošlog veka, kada je zajedno sa tadašnjim najbližim saradnicima utvrđivao epistemološke i metodološke temelje sociološkog zanata, Burdijeova glavna

preokupacija bila je da ukaže na važnost pravljenja otklona od tradicionalne teorije i distanciranja od spontane sociologije društvenih aktera. Prvo nastojanje proizašlo je iz Burdijeovog shvatanja istorije nauke koju su, prema njegovom viđenju, i pored uvek prisutnih pokušaja da se doraduje i poboljšava postojeće „interpretativno rešeto“, mnogo više obeležavali diskontinuitet i smenjivanje analitičkih modela (Bourdieu, Chamboredon et Passeron 1991. [1968]: 29). Sociologija je oduvek bila obeležena svojim odnosom prema predmetu proučavanja, tj. bliskom vezanošću uz društveno okruženje koje je izučavala. Burdije je i te kako bio svestan toga da najveća opasnost sociologiji preti od nekontrolisanih upliva spontane indukcije, zasnovane na svakodnevnom životnim iskustvima i nemetodičnom promišljanju sveta oko nas, u sociološko rasuđivanje. Otud ideja o nužnosti epistemološkog reza, koja je u velikoj meri inspirisana Bašlarovom filozofijom nauke (Bašlar 1991). Bašlar govori o „epistemološkim preprekama“, mentalnim i društvenim, koje otežavaju put ka naučnom saznanju, a Burdije ih, slično Bašlaru, prepoznaje u ustaljenim obrascima mišljenja. Pretnja od njih dolazi kako od spontane sociologije, tako od teorijske tradicije, pa se borba mora odvijati na dva fronta. Naime, u oba slučaja reč je o oslobađanju od predkonstruisanih pretpostavki, predrasuda, nasleđenih objašnjenja koja se primenjuju gotovo po inerciji i koja, zapravo, guše šanse za nekonvencionalno i invetivno mišljenje (Bourdieu, Chamboredon et Passeron 1991. [1968]: 28).

Poseban odnos koji je sociologija, kako Burdije smatra, morala da održava sa svojom publikom ne samo zbog toga što se taj auditorijum našao u fokusu njenih proučavanja, već zato što je on od sociologa očekivao neke odgovore o stanju i perspektivama društva, suočio ju je s izazovom da jasno definiše svoju poziciju u odnosu na data očekivanja. Ukoliko sociolog napusti jezik nauke nastojeći da se približi onima koje uzima za svoj predmet, on prema mišljenju francuskog sociologa prestaje da bude naučnik i postaje prorok. Kasnije će najveće pretnje po objektivno sociološko znanje Burdije prepoznati u zavodljivosti populizma, odnosno mizerabilizma (Bourdieu 1982b: 28). Ako svaki hemičar mora da se bori protiv alhemičara u sebi, onda svaki sociolog, podsećao je svoje kolege, ali i sebe, na Bašlarove reči, mora da se izbori s društvenim prorokom u sebi, kojeg njegova publika uvek priželjkuje da čuje. Profet-sku sociologiju, piše Burdije, odaju pre svega „jednostavna objašnjenja, objašnjenja u terminima jednostavnih uzroka i jednostavnih priroda“

(Bourdieu, Chamboredon et Passeron 1991. [1968]: 25). Ipak, nekoliko decenija kasnije, upravo to će biti glavna odlika pojedinih Burdijeovih radova. Postavlja se pitanje šta je do toga dovelo i da li su u pozadini „zaokreta“ bili čisto praktični ili i dublji teorijski razlozi.

Natali Ajniš iznosi zapažanje da je Burdijeova istraživačka praksa od samog početka uključivala političku kritiku – ukazivanje na konkretne mehanizme i institucije koje su omogućavali reprodukciju dominacije samo je jedan njen aspekt – što ona smešta u okvir politizacije naučnog, dok se kasnije njegov rad više uklapao u obrazac scijentizacije političkog, budući da je stanovište o neophodnosti političkog angažovanja zamenilo odbranu autonomije naučnog rada i da je iz njegovog govora potpuno iščezla antinomija nauke i politike (Heinich 2007: 73). Premda je Burdije oduvek insistirao na političkoj relevantnosti sociologije i mada je izbor tema kojima se bavio uvek imao političko značenje, mora se priznati da je njegov odgovor na tri prelomna trenutka francuske istorije bio različit – rat u Alžiru i maj 1968. praćeni su knjigama i tekstovima u stručnim časopisima, dok je štrajk 1995. stvorio Burdijea kao javnu intelektualnu figuru (Swartz and Zolberg 2005: 338, 356).

Ima i onih koji smatraju da je Burdije oduvek bio angažovani intelektualac. U prilog tome govori i knjiga *Interventions, 1961–2001* (Bourdieu 2002c, prir. Poupeau et Discepolo), u kojoj autori predstavljaju Burdijeove „političke“ tekstove, odlomke iz knjiga, novinske članke, izjave i saopštenja koja potvrđuju njegov status politički angažovanog naučnika. Priređivači knjige poistovećuju „političko“, javno i „kritičko“ istupanje, pa je njihov obuhvat prilično širok (zastupljeni su gotovo svi „angažovani“ tekstovi, od onih koji su podstaknuti ratom u Alžiru, objavljeni davne 1960, sve do onih koji su do čitaoca došli neposredno pred njegovu smrt), a izbor šarolik (prisutni su svi vidovi publikacija, od naučnih do onih namenjenih široj čitalačkoj publici, kao i razne peticije i pisma upućena predstavnicima vlasti). Međutim, već u uvodnoj reči, dvojica autora, citirajući Burdijea, pokazuju da je i on sam bio svestan „zaokreta“ i da u njegovom slučaju ne može biti govora o svesnoj i vazda prisutnoj upretenosti naučnog istraživačkog rada i političkih „intervencija“: „Došlo je vreme da se prevaziđe stara alternativa utopizma i sociologizma da bi se ponudila utopija koja je sociološki utemeljena. Da bi se to ostvarilo, potrebno je da stručnjaci u društvenim naukama stvore uslove za kolektivno iznabljenje od cenzura za koje veruju da moraju da ih sebi nameću

u ime jedne nakazne ideje naučnosti. [...] Društvene nauke su platile svoj pristup statusu nauke (iz nekih drugih razloga uvek osporavan) jednim izvanrednim odricanjem: autocenzurom, koja predstavlja pravo samoo-bogaljivanje; *sociolozi – ja prvi, koji su često osuđivali iskušenje profetizma i društvene filozofije* – prisiljavaju sebe da kao nedostatak naučnog morala koji može da diskredituje njihovog autora, odbace sve pokušaje da se predloži jedna idealna i globalna predstava društvenog sveta.“ (Bourdieu 1990, „Monopolisation politique et révolutions symbolique“, nav. prema Poupeau et Discepolo 2002: 8, istakla A. B.)

Natali Ajniš misli da je, u tom pogledu, 1981. bila prelomna za Burdijea. Imao je u tom trenutku pedeset godina, dug istraživački staž i zavidan broj objavljenih knjiga, a konačno dobija i institucionalnu potvrdu za svoj naučni rad u vidu predavačke pozicije na *Collège de France*. Ovo poslednje mogao je da shvati kao simboličku nagradu za sve što je uradio na polju nauke i kao neupitno priznanje kolega i čitave akademske zajednice. Moguće je da je sa dobijanjem zvaničnog priznanja Burdije konačno osetio da je došao trenutak da stečeni naučni kapital i svoj autoritet prenese u intelektualnu i političku sferu. Uprkos dobrom prijemu u javnosti, Burdije se i dalje nije osećao komotno u ulozi intelektualca. U tom svetu, on je sebe video kao „stranca“: „Nisam ‘svoj’, osećam da treba da polažem račun – kome?, nemam pojma – u vezi s nečim što mi izgleda kao privilegija koja se ne može opravdati“ (Bourdieu 2002a [1984]). Kako god, Buadije je od te 1981. svakako bio prisutniji u javnosti, u medijima pre svega. Isprva se to ispoljilo kroz učešće u raznim reformskim projektima, davanje intervjuja, objavljivanje komentara u novinama, potpisivanje peticija i proglašenja, ali i u knjigama koje su odstupale od standarda naučne rigoroznosti. Najbolji primer jednog takvog dela jeste studija *La Misère du monde / Beda sveta* (Bourdieu 1993), koje se temeljilo na pedesetak intervjuja, bolje reći, svedočanstava ljudi o „njihovom životu i teškoćama življenja“, urađenih uz minimalne intervencije intervjuera i bez naknadne teorijske interpretacije, čija je diskretno otkrivena refleksivnost dala poseban ton knjizi, pružajući ohrabrenje svima koji misle da društvo može samo da radi na sebi i da je, na kraju krajeva, moguć „jedan drugačiji način bavljenja politikom“. Prvo izdanje ove knjige prodato je u 100.000 primeraka, a na osnovu tri intervjuja iz nje nastala je predstava pod nazivom *Dan i noć*, koju je režirao poznati francuski glumac i povremeno reditelj Didije Bezasa (Didier Bezace).

Negde u to vreme, kod Burdijea počinje da se artikuliše i ideja o mišljenju političkog i angažovanju u politici kao kolektivnom poduhvatu, a Sartrovog totalnog intelektualca i Fukoovog specifičnog intelektualca zamenjuje intelektualac koji, braneći profesiju otvara mogućnost za plasman njenih ideja i proširenja njenih principa na sve sfere društva (tzv. korporativizam univerzalnog). Poziv na mobilizaciju i „kolektivnu akciju“ intelektualaca, kao i na osnivanje „internacionale intelektualaca“, na udruženu borbu protiv tehnokrata i novinara koji su monopolizovali javnu sferu, sve se češće mogao sresti u Burdijeovim tekstovima i komentarima u štampi. Luj Pento to objašnjava specifičnim okolnostima u kojima se nauka u Francuskoj našla devedestih godina. Autonomija nauke bila je dramatično ugrožena, mnogo više nego što je to bio slučaj u prethodnim decenijama, a nakon pada Berlinskog zida, sa scene su nestali svi kritički intelektualci ustupajući mesto sve brojnijim ideolozima neoliberalizma, koje će francuski sociolog prozvati doksozofima. Revoltiran takvim stanjem, Burdije je konačno prigrlio svoju ulogu intelektualca (Pinto 2002. [1998]: 191–200).

Međutim, „na ulicu“ Burdije izlazi tek 1995. godine. Povod je bilo donošenje Žipeovog (Alain Juppé) plana reforme socijalne politike koji je, između ostalog, predviđao umanjeње beneficija za zaposlene u pariskom transpornom sistemu (RATP) i zaposlene na nacionalnoj železnici (SNCF). Plate zaposlenih u javnom sektoru već su bile zamrznute, a ukinute su im i povlastice koje su im dotad bile zagarantovane. Sve je to pokrenulo niz štrajkova širom zemlje. Novembra 1995. objavljena je lista istaknutih francuskih intelektualaca okupljenih oko časopisa *Esprit* i „Sen-Simon“ fondacije – među njima se našlo i ime Alena Turena – koji su dali javnu podršku Žipeovom planu reforme i vođstvu Federalnog saveza radnika (Confédération Fédérale des Travailleurs – CFDT), bliskog vladajućim socijalistima. Burdije je od samog početka bio kritičan prema vladavini Socijalističke partije, ali mu je otkrivanje „bede sveta“ ukazalo na to koliko su kobne bile posledice odluke Miteranove vlade da prati globalni trend i sa dirigovane pređe na tržišno orijentisanu ekonomsku politiku. Samo one koji nisu bili upoznati s tim stavom francuskog sociologa mogla je da iznenadi njegova reakcija na pomenutu peticiju. On pokreće drugu peticiju koja je trebalo da podrži štrajkove, i 5. decembra 1995. drži govor pred štrajkačima na železničkoj stanici Gare de Lyon u Parizu. Usledili su nastupi i na drugim štrajkačkim mitinzima koji su u

to vreme potresali Francusku, što je sve zabeleženo u dokumentarnom filmu Pjera Karla (Pierre Carles) iz 2001, pod nazivom *Sociologija je jedna borilačka veština* (*La Sociologie est un sport de combat*).

I dok je davne 1975. samo analizirao štrajk kao metod borbe radnika za njihova socijalna prava, dvadeset godina kasnije on postaje aktivni deo tog „simboličkog aparata za proizvodnju instrumenata opažanja i izražavanja društvenog sveta“, koji treba da bude ključni pokretač mobilizacije radničke klase (Bourdieu 2002a [1984]: 262). Mnogi posmatrači i komentatori pomenutih zbivanja u francuskim medijima iznose ocenu da su ona stvorila „veoma političnog Burdijea“ (Swartz and Zolberg 2005: 345; Schinkel 2003). Natali Ajniš primećuje da je to bio trenutak kad kod Burdijea dolazi do izražaja „angažovanje na strani dominiranih, a ne samo protiv dominantnih“, s tim što krug onih koje je dotad kvalifikovao kao dominirane (narodsku klasu) biva proširen na sve žrtve sistema, to znači i na pripadnike srednje klase, mahom zaposlene u javnom sektoru, koji su jednako trpeli zbog nove fiskalne i socijalne politike francuskih vlasti (Heinich 2007: 89).

Međutim, koliko god da je njegova sociologija poprimila agonističku dimenziju i kakav god da je auditorijum imao pred sobom, Burdije je uvek nastupao kao sociolog, izlazeći pred nestručnjake s temeljnim analizama određene problematike i tehničkim znanjem koje se povinuje rigoroznim kriterijumima naučnog rada, isto kao što bi to činio i u slučaju obrazovane i kompetentne publike. Burdijeu je bilo naročito stalo do toga da u javnosti bude primećen i prihvaćen kao sociolog, ne samo zato što je to bila uloga s kojom se najradije identifikovao, nego i iz jednog drugog razloga. Naime, sociologija je za njega imala jednu izuzetnu poziciju i funkciju u društvu. Ona je, prema Burdijeovoj zamisli, „dežurni namćor“ koji ne propoveda preobraćenima, već se obraća svima onima koji žive pod velom neznanja, govoreći im upravo ono što ne žele da čuju – istinu. Ipak, njena uloga se ne iscrpljuje u razotkrivanju, raščaravanju, kritici, osudi; ona na sebe preuzima ulogu „portparola“, i to nekonvencionalnog portparola, koji svima daje sredstva da budu sami svoji portparoli, da govore umesto da budu ti o kojima se govori i, ne manje važno, koji omogućuje svima da pronađu odgovarajući jezik kroz koji mogu iskažu svoj doživljaj i, zašto da ne, kritiku društvenog sveta (Bourdieu 2002a [1984]: 18).

Za Burdijea je bilo nabitnije da na tom putu upoznavanja društva s principima na kojima ono počiva, sociologija ostane dosledna sebi, tj. svojoj istoriji jedne pozitivne nauke o društvu jer „sociologija ima

utoliko veće šanse da prevari moć ili da je osujeti ukoliko bolje ispunjava svoju čisto naučnu funkciju“ (Bourdieu 2002a [1984]: 27–28); ona „nema mandat, nema misiju osim one koja se utvrđuje na temelju logike istraživanja“ (Bourdieu 1982b: 28). Najveća vrednost kritičke sociologije, ubeden je Danilo Martučeli, leži upravo u moći da potencijalne derivacije kritike suzbije snagom naučne istine i tako spreči sve neodgovarajuće predstave stvarnosti, uključujući i one koje proizvode kritičke ideologije; „jedina prava kritika dominacije trebalo bi da proizlazi upravo iz naučne spoznaje činjenica i razotkrivanja stvarnosti koju ona omogućuje“ (Martuccelli 2005: 185). Iako krajnje kritičan prema politikama i programima klasnog i svakog drugog osveščivanja, Burdije je bio ubeden da samo jasno predočavanje „datosti“ može da dovede do „suspenzije momentalnog pristanka na tu datost, koje može da vodi razdvajanju *poznavanja* verovatnih odnosa i *prepoznavanja* tih odnosa; *l'amor fati* koja se, tako, može preobraziti u *odium fati*“ (Bourdieu 1979a: 271, istakao autor). Najveći izazov za njega bio je da uvede naučni diskurs u javni prostor, a da ga pritom sačuva od svakog vida vulgarizacije i simplifikacije. To je bio razlog zbog kojeg je njegovo nastojanje da izgradi i učvrsti kredibilitet nauke u društvu bilo praćeno borbom protiv esejizma, pojednostavljenih objašnjenja, intelektualnog pomodarstva, neodgovornog šik-radikalizma, koje je smatrao jednako štetnim po javnost koliko i po nauku. Posledica takvog stava je da se Burdije često nije uklapao u standardne okvire medijskog i javnog nastupa. O tome svedoči nekoliko studija (Bourdieu 1994a; Burdije 2000), među kojima je najviše pažnje privukao tekst koji je Burdije objavio nakon gostovanja u emisiji Danijela Šnajdermana „Pogled na slike“, koja je emitovana na Kanalu pet 23. januara 1996. (Burdije 2000). Iako je reč o ozbiljnoj analizi polja novinarstva, jasno je da je jedan od povoda za takvu reakciju bilo to što je bio nezadovoljan tretmanom u pomenutoj emisiji i što mu, prema njegovoj proceni, nije dato dovoljno vremena da obrazloži svoje stavove. „Moj cilj je“, napisaoće jednom, „da dam doprinos u sprečavanju ljudi da govore bilo šta o društvenom svetu. Šenberg je jednom rekao da komponuje da ljudi ne bi mogli više da pišu o muzici. Ja pišem da ljudi, pre svih oni koji imaju reč – portparoli, ne bi mogli više da po pitanju društvenog sveta proizvode buku koja ima privid muzike“ (Bourdieu 2002a [1984]: 18).

Izgleda da je tek televizija Burdijea suočila sa svim poteškoćama u ostvarivanju jednog takvog nauma. Iako bi se isprva moglo pomisliti da

će naučni diskurs naići na najveći otpor, ili u namanju ruku loš prijem, kod publike koja je naudaljenija, u svakom smislu te reči, od sveta kulturne i naučne produkcije, za Burdijea to, zapravo, nikada nije bio problem. Zašto? Pa jednostavno zbog toga što sociologija dopire do ljudi a da pritom ne mora da pravi bilo kakav kompromis u pogledu forme i terminologije kroz koju društvenim dejstvenicima saopštava istinu o njima samima. Ipak, prema mišljenju francuskog sociologa, njen primarni zadatak je da, koristeći se jezikom u kojem se najbolje prepoznaju, tim ljudima ponudi objašnjenje svega što ih čini takvima kakvi jesu, da im obrazloži njihovo ponašanje, da im „ponudi *mogućnost* da prihvate svoj habitus, bez krivice i bola“ i da im na taj način pomogne da promene nipodaštavajući odnos prema sebi (*Ibid*: 42, istakao autor). Tu je pre svega reč o naučno kontrolisanom razumevanju i obrazlaganju, a ne o populizmu koji se zaogrće površnom naučnom retorikom.

Sociologija je prema Burdijeovom shvatanju imala još jednu kvalitativnu prednost u odnosu na druge nauke koje su plasirale rezultate svojih istraživanja izvan granica naučnog polja. Videli smo kakav je značaj Burdije pridavao sociologiji sociološkog saznanja i sociologiji nauke u otkrivanju istina o svetu u kojem živimo. Burdije je smatrao da je upravo specifična kompetencija da (raz)otkriva zakone na kojima se temelji naučna proizvodnja, kvalifikuje za angažovanje u intelektualnoj i političkoj areni u kojoj može da ponudi sredstva da se nadvlada dominacija (*dominer la domination*). Dakle, samo moć koja osporava moć uopšte, dakle i sebe kao moć, može da se izbori s dominacijom (Bourdieu 2002a [1984]: 49). Uostalom, za Burdijea je vrlina nauke nešto što je „u odnosu na ostale simboličke moći u najmanjoj meri nelegitimno“, „naročito kad ona preuzima formu jedne nauke o simboličkim moćima, nauke koja je sposobna da društvenim subjektima povрати savladavanje lažnih transcencencija koje neznanje ne prestaje da kreira i ponavlja“ (Burdije 2011: 59). Burdije je još samo u umetnosti prepoznao taj potencijal za razvejanje kolektivnih iluzija koje dominaciju čine održivom. I dok umetnost kao oružje koristi umetnički jezik i provokaciju, prenoseći posmatraču određenu poruku i omogućavajući mu da neke stvari sagleda na drugačiji, nekonvencionalan način, dotle nauka ima testove, dokaze, argumente, koje predaje u ruke drugima u nadi da će ih oni sami upotrebiti u daljoj borbi protiv dominacije, zbog čega ona i predstavlja najveću pretnju po svaki poredak moći. Doprinos koji Burdijeova sociologija može da dà

procesu društvene emancipacije, najkonkretnije je izražen kroz ideju politike habitusa. U nastavku ćemo pokušati da vidimo u čemu se tačno ogleda taj doprinos.

Sociologija i politika habitusa

Već je ponešto rečeno o politici habitusa, koncepciji kojom je Loik Vakan (Wacquant 2005) pokušao da objedini ideje koje su proistekle iz Burdijeovih radova o politici, političkom polju i formiranju političkog mišljenja (Bourdieu 1977, 1979, 1981), a čija suština jeste da cilj politike, pored unapređivanja demokratskih institucija, treba da bude i unapređivanje dispozicija. U pomenutim radovima prisutno je nastojanje da se ukaže na mogućnost praktične primene shvatanja o uticaju habitusa na političko profilisanje i delovanje pojedinaca, te na sveukupan život date političke zajednice, ali ono nikada nije izvedeno do kraja. Tek kod Vakana (Wacquant 2005) ono biva prepoznato kao zaokruženo „učenje“ i imenovano „politika habitusa“. Njegovo određenje implicira, između ostalog, da postoji podela rada društvene kritike i da ta kritika već uspešno obavlja svoju funkciju kroz delovanje aktera u određenim društvenim poljima, pre svega u političkom, intelektualnom, umetničkom, akademskom i polju nauke, dok bi na njenom ostvarivanju kroz prakse koje se ne nalaze pod direktnim dejstvom nekog od polja, tek trebalo raditi. „Važno učenje koje proizlazi iz Burdijeovih preispitivanja demokratske prakse“, piše Vakan, „jeste da političko delanje mora da bude usmereno na institucije [...] ali i na dispozicije [...] Da bi se desila prava i trajna progresivna promena, politika polja koja cilja na strukturisane odnose moći nužno bi morala biti *dopunjena jednom politikom habitusa*, koja punu pažnju posvećuje društvenim uslovima i modalitetima izražavanja političkih sklonosti“ (Wacquant 2005: 19, istakao autor). Iz ovoga bi se moglo iščitati da takva promena, s jedne strane, podrazumeva poboljšanje uslova života i olakšani pristup ključnim kapitalima kako bi se svima omogućilo da se formiraju kao politički kompetentni subjekti (materijalna komponenta), a s druge, redefinisane odnosa prema politici i stvaranje podsticajne klime za učešće svih u političkom životu (simbolička komponenta). Ovo je najdalje što se otišlo u prikazivanju političke upotrebljivosti Burdijeove teorije. Vakan nije dublje analizirao i

dodatno razrađivao pomenutu ideju, niti je pokušao da je sagleda u svetlu nekih drugih srodnih stanovišta koja se mogu pronaći u delu francuskog sociologa – ovde mislimo na Burdijeovu analizu klasne strukture francuskog društva, već više puta pomenute studije o političkom mišljenju, delegiranju i političkom polju, kao i tekstove u kojima je francuski sociolog iznosio svoju viziju utopije utemeljene u stvarnosti i nauke koja bi trebalo da omogući njeno ostvarivanje. Upravo ćemo se poslužiti tim stanovištima kako bismo Vakanovoj interpretaciji politike habitusa dali jače uporište u Burdijeovoj sociologiji, ali i kako bismo otvorili neke nove pravce njenog promišljanja i razvijanja.

Sagledavanje Burdijeove sociologije kroz politiku habitusa čini vidljivim njenu emancipatornu dimenziju, što samo naizgled protivreči konvencionalnim tumačenjima pojma habitusa, i suprotstavlja se raširenom mišljenju da pitanje emancipacije ne igra značajnu ulogu u Burdijeovom određenju klasa, te da ima periferni status u njegovoj teorijskoj postavci (Wright 2005: 188).

Postoji nekoliko razloga da na početak ovog razmatranja politike habitusa postavimo Burdijeovu klasnu analizu: ideja o jednoj politici koja bi se temeljila na poznavanju društvenih uslova proizvodnje političkih stavova i ponašanja, nastala je upravo u okvirima paradigme koja se gradila oko stanovišta da ljudi koji odrastaju i žive u sličnim uslovima razvijaju slične, klasnom pripadnošću obeležene dispozicije, te iste ili slične poglede, sklonosti, prakse; premda uvažava sadejstvovanje klasnog položaja i faktora poput pola, starosti, geografskog porekla, etničke i religijske pripadnosti, u oblikovanju životnih šansi i putanje pojedinaca, Burdije tretira sociodemografske činioce kao sekundarne u odnosu na podelu na osnovu kapitala, te tako i njihov uticaj na habitus posmatra u zavisnosti od klasne pozicije; u političkoj ravni, klasa takođe za Burdijea ima veću „težinu“ od ostalih određujućih društvenih svojstava budući da distribucija kapitala i blizina u društvenom prostoru po tom osnovu obezbeđuje plodnije i stabilnije tle za političku mobilizaciju i političko organizovanje od pola, etničke pripadnosti ili bilo kojeg drugog principa grupisanja (Bourdieu 2001: 293–300).

Iako je tokom osamdesetih godina prošlog veka Burdije potisnuo proučavanje klasne konstitucije društvenog prostora u drugi plan i preorijentisao se na teoriju polja, to nije značilo napuštanje temeljnih teorijskih stanovišta, pa tako ni klasne perspektive – u pitanju je bila samo

promena istraživačkih interesovanja. Kada u poznoj fazi rada Burdije počinje da razvija svoju realutopijsku koncepciju, on ponovo dovodi klasnu analizu u centar pažnje. Reč je o manje poznatom, ili samo ređe komentarisanom delu njegovih analiza u kojima se realizam u prikazu proizvodnje habitusa stapao s utopijskom konstrukcijom društvenog sveta. To je svet koji se temelji na poznavanju principa održavanja društvenih odnosa dominacije, i njegovoj neutralizaciji, a Burdije ga predstavlja kroz jednu specifičnu koncepciju utopije – utopije zasnovane na stvarnosti ili sociološki utemeljene utopije – koju počinje naročito da pominje u svojoj angažovanoj fazi (Bourdieu 2000, 2002). Pronalazimo je i u njegovoj studiji o državi (Bourdieu 2012), u kojoj se pojavljuje, više u vidu nabačaja no domišljene ideje, kao zahtev za uspostavljanje jedne „realne“ države koja bi se sistematski posvetila istraživanju i otklanjanju uzroka društvenih nejednakosti, dok neke njene tragove prepoznajemo u nečemu nalik sloganima („univerzalizovati ekonomske i društvene uslove pristupa univerzalnom“), kojima je francuski sociolog često imao običaj da završava svoje kritike onih pripadnika dominantne klase koji, naročito u polju nauke, umetnosti i prava, monopolizuju govor univerzalnog i s te pozicije osuđuju isključivost, ksenofobičnost ili konzervativizam dominiranih (Bourdieu 1997). Politika habitusa bi se takođe mogla podvesti pod ovaj segment njegovog rada budući da ona pretpostavlja izgradnju nekog budućeg društva na temelju realističnih uvida u zakone proizvodnje postojećeg. Imajući to u vidu, može se reći da klasna perspektiva ne samo da nikada nije iščezla iz njegove sociologije, već je upravo kroz razna variranja ideje o ulozi habitusa u politici, koja su se protezala kroz čitav njegov opus, ona samo potvrđivala svoju relevantnost.¹⁰

Burdije konstruiše model strukture društvenog prostora na osnovu tri dimenzije unutar kojih se raspoređuju određene grupe zanimanja i njihovi pripadnici – prva dimenzija podrazumeva ukupnu količinu posedovanog kapitala, druga se odnosi na strukturu tog kapitala, tj. relativni udeo različitih vrsta kapitala – ekonomskog, kulturnog i socijalnog – u ukupnom kapitalu, dok evolucija ove dve dimenzije u toku vremena čini treću dimenziju. Burdije primenjuje dati model u analizi

10 Vakan je sačinio listu svih ključnih Burdijeovih dela u kojima se tretira pitanje klase (Wacquant, 2013). Samo letimičan pogled je dovoljan da se zaključi da Burdije nikada nije zapostavio ovo pitanje, ali Vakan ipak ostavlja čitaocu da sam prosudi da li je u njegovom pristupu klasi bilo nekih preokreta.

konstitucije francuskog društva (Bourdieu 1979) tako što, tokom sedamdesetih, putem anketnih istraživanja, prikuplja podatke o ekonomskom i kulturnom kapitalu ispitanika, s pretpostavkom da pomenute vrste kapitala dominantno oblikuju strukturu tog društva. Društveni prostor, predstavljen kao kontinuirani sled položaja koji odražavaju različitu količinu stečenog kapitala, njegovu strukturu i razvojni put, pojavljuje se tako kao višedimenzionalni univerzum koji je moguće sagledati iz perspektive delovanja više principa hijerarhizacije – Burdije, na primer, napominje da pri izučavanju socijalističkih društava treba uvažiti činjenicu da u njima socijalni kapital ima važnu strukturirajuću funkciju, jednaku onoj koju kulturni kapital obavlja u pojedinim kapitalističkim zemljama (Weininger 2005; Cvetičanin, Nedeljković and Krstić 2012a, 2012b), dok s druge strane, unutar pojedinih polja od kojih je sačinjen društveni prostor različiti modaliteti simboličkog kapitala funkcionišu kao glavni kriterijumi pozicioniranja, vrednovanja i hijerarhizacije (naučni kapital u naučnom polju, politički u političkom itd.).

Burdijeov model predviđa razlikovanje klase kao analitičke kategorije od klase kao praktične grupe. Sociološki, klasu definiše blizina u teorijski konstrisanom društvenom prostoru, u kojem istraživači „odsecaju“ skupove dejstvenika koji zauzimaju slične pozicije i koji su „izloženi sličnim uslovljavanjima, imaju sve šanse da poseduju slične dispozicije i interese, dakle, da produkuju slične prakse i pozicioniranja“ (Bourdieu 2001: 296–297). To bi, prema Burdijeu, bila nominalna, tzv. klasa na papiru, a ne realna klasa, tj. klasa koja se konstituiše i deluje kao grupa, s tim što je francuski sociolog vidi i kao „jednu *verovatnu klasu*, budući da je skup dejstvenika koji će imati da se suoči sa manje objektivnih prepreka pri pokušaju da se mobiliše od bilo kog drugog skupa dejstvenika“ (*Ibid.*: 297, istakao autor). Blizina u tom teorijski ocrtanom prostoru objektivnih odnosa položaja, bilo da je reč o društvu u celosti ili nekom društvenom polju, dakle, presudno određuje verovatnoću uspostavljanja veza u okvirima manje ili više stabilnih grupa – porodice, udruženja, političkih i sindikalnih pokreta.

Iako klasnu strukturu društva rekonstruiše vezujući je za sistema zanimanja rodno mesto klasa Burdije pronalazi van okvira profesionalne podele rada i proizvodnje – u uslovima života i nužnostima koje oni nameću društvenim dejstvenicima. Presudnim u tom smislu smatraju se svakako oni prvobitni uslovi, uslovi odrastanja i najranijeg formiranja

dispozicija. „Društveni prostor, shvaćen kao sistem objektivnih determinacija, mora se dovesti u odnos ne sa pojedincem ili 'klasom' kao populacijom, tj. kao agregatom [...] pojedinaca, već s *klasnim habitusom*“ (Bourdieu, nav. prema Weininger 2005: 90, istakao autor). Razlog zbog kojeg habitus ostaje bitan činilac tokom čitavog života nekog deinstvenika, a time relevantan i u analitičkom smislu, jeste taj što on pretpostavlja trajno dejstvo dubinskih mehanizama ličnosti koji u velikoj meri određuju životne izbore i životnu putanju pojedinaca, vodeći ih u pravcu ostvarivanja kolektivne „sudbine“.

Prema temeljnim pretpostavkama Burdijeove sociologije, klase se, osim što se utvrđuju na osnovu objektivnih pokazatelja, mogu prepoznati u onome što francuski sociolog naziva „borbama klasifikacija“, a koje potvrđuju njihovo postojanje kao antagonističkih kolektiviteta. „Upravo se kroz konstantne, recipročne činove klasifikovanja kolektiviteti uspostavljaju: zaokružene društvene grupe jesu rezultat praksi koje teže da simbolički ograniče 'regije' društvenog prostora“ [...] „Kao takve, one proističu iz sagledavanja društvenog prostora kroz *kvazikategorijske* simbolizacije bliskosti i inkompatibilnosti“ (Weininger 2005: 99, istakao autor). One se svakodnevno odvijaju u životima ljudi, ali i među onima koji se klasama bave, koji nastoje da ih identifikuju, predstave i uvedu u diskurs i zvanične klasifikacije – misli se pre svega na naučnike i političare. Koliki je, zapravo, značaj tog drugog nivoa borbi, vidimo iz stava francuskog sociologa da „klasa postoji u meri, i *samo* u meri, u kojoj zastupnici koji imaju *plena potentia agendi* mogu da budu ovlašćeni i osećaju se ovlašćenima da govore u njeno ime“ (Bourdieu 2001: 321, istakla A. B.). Uloga ozvaničavanja implicitnih netrpeljivosti i naklonosti donosi i obavezu da im se ozbiljno pristupa. Iako uvažava autonomiju koja je neophodna da bi političari obavljali posao za koji su izabrani, Burdije ističe da su oni upućeni na svoje „klijente“ i stoga dužni da uvažavaju njihovo gledanje na svet i poziciju koju imaju u tom svetu. To se jednako odnosi i na istraživače u oblasti društvenih nauka; „kako su često ponešeni željom da budu što objektivniji, sociolozi skoro uvek zaboravljaju da 'objekti' koje klasiraju jesu proizvođači praksi koje se mogu objektivno klasirati, ali i ne manje objektivnih postupaka klasiranja, koji, uostalom, sami mogu biti klasirani“ (Bourdieu 1979: 189–190).

Iz Burdijeovog shvatanja klasifikacionih borbi ovde treba izdvojiti dva teorijska principa koja su važna za društveno-istraživačku i političku

praksu. Prvi princip odnosi se na to da pozicije i pozicioniranja treba posmatrati relaciono i smeštati ih u sistem objektivnih odnosa koji ih definiše, pri čemu valja voditi računa o tome da ponekad i pored opstajanja bazičnih podela i odnosa čitav sistem može pretrpeti značajne promene (u ulozima i principima borbe), te da klasifikacije koje su jednom bile operativne, s novim „pravilima igre“, prestaju to da budu. Iz tog ugla treba posmatrati i Burdijeovo upozorenje da se stari pojmovi i kategorije, poput „radnika“, „umetnika“, „proizvođača“, „vlasnika nad sredstvima za proizvodnju“, „klase“, oko koji su nekada bile organizovane simboličke borbe, ne uzimaju zdravo za gotovo. „Upravo adekvatno definisana društvena pozicija pruža najbolju osnovu za predviđanje praksi i predstava; ali da bismo izbegli da onome što obično nazivamo *stanjem* – društvenom identitetu (koji se danas sve više i više poistovećuje s profesionalnim identitetom), ustupamo mesto bića u staroj metafizici, tj. funkcije supstance iz koje bi proizašli svi aspekti istorijskog života – sledeći formulu *operatio sequitur esse*, treba jasno podsetiti na to da taj *status*, kao i habitus koji on generiše, jesu proizvodi istorije, koje istorija može, manje ili više teško, da promeni“ (Bourdieu 2001: 318–319, istakao autor).

Još sredinom osamdesetih, Burdije zapaža da se kroz politički žargon provlači jedan zastareli pojam klase, koji je, prema njegovom sudu, prestao da ima veze sa realnom klasom. On smatra da je reč o ritualnom korišćenju ovog pojma, mada mu i kao takvom ne odriče „magijski realizam“ i moć da proizvodi realne društvene posledice. Zbog istog razloga, na meti Burdijeove osude našli su se i svi „emiteri“ rigidne marksističke frazeologije, koji su uporno odbijali da uvažavaju promene u obrascima reprodukcije klasne strukture društva, kao i nova saznanja do kojih su na tom polju došli istraživači u društvenim naukama. Cvejić upravo u „promenama koje je donelo moderno kapitalističko uređenje“ i kritikama koje su zbog zastarelosti klasne analize sve više upućivane ortodoksnom marksizmu vidi razlog za pojavu neomarksističkih pristupa (Cvejić 2011: 84). Koliko se protivio inertnosti i dogmatičnosti marksističke misli, i uticaju koji je kao takva nastavila da ima na francuskoj političkoj sceni, Burdije je isto toliko osporavao proizvoljno određivanje i razgraničavanje klasa zarad postizanja nekih političkih ciljeva. U pozadini njegove kritike, Vajninger prepoznaje duboku antipatiju francuskog sociologa prema raspravama koje su se u to vreme u nauci vodile oko granice razdvajanja proletarijata i srednje klase, a koje su bile isuviše opterećene političkim

agendama njihovih protagonista (Weininger 2005: 85). Ipak, postojali su i dublji teorijski razlozi, čijoj razradi će se Burdije i kasnije vraćati, a koji su se ticali jedne opšte kritike supstancijalizma, cementiranja pojmova, inercije misli i slepila za promene kroz koje društvo prolazi. Teško je odoleti da na ovom mestu ne pomenemo da se na Rajtovoj listi savremenih pristupa klasnoj analizi (Wright 2005), pored raznih neoizama (neoveberijanske, neodirkemovske i neomarksističke klasne analize), našao i Burdije, sa svojim viđenjem klasa čiji su temelji postavljeni šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka.

Drugi princip koji je u vezi sa Burdijeovim shvatanjem simboličkih borbi, a koji pored mesta u istoriji društvene misli ima i određenu političku težinu, oslanja se na prethodni. Opravdanost upotrebe određenih kategorija u nauci, i politici, odmerava se spram iskustva i predstava društvenih dejstvenika. Burdije se, iako opredeljen za zadržavanje distance u odnosu prema spontanoj sociologiji svojih ispitanika (Bourdieu, Chamboredon et Passeron 1991. [1968]), ne bi mogao svrstati na stranu objektivističke sociologije. Realnu sliku pruža samo prakseološko znanje koje, između ostalog, podrazumeva i uranjanje u subjektivni svet dejstvenika. „Uključiti u realno predstavu realnog“, sugeriše Burdije (Bourdieu 2001d: 282). Postojanje klasa utvrđuje se na osnovu objektivnih pokazatelja, ali „da bi se klase identifikovale, neophodno je razmotriti obične, svakodnevne prakse njihovih pripadnika, kroz koje se oni dele, grupišu i pregrupišu“ (Spasić 2004: 294), jer i „pre nego što može da postoji bilo koja vrsta 'klasnog konflikta' (u dobro poznatom značenju tog pojma), simbolički procesi moraju najpre da pokažu koji se kolektiviteti razdvajaju jedni od drugih – tj. kroz koje svako identifikuje sebe i svog/je protivnika/e – zajedno s interesima koji mogu da čine predmet konflikta“ (Bourdieu, nav. prema Weininger 2005: 100). Takav postupak podrazumeva distanciranog posmatrača koji je u stanju da rekonstruiše čitav sistem samosvrstavanja i uzajamnog svrstavanja, čime se nadilaze okviri, i izbegavaju ograničenja, pristupa koji analizu temelje samo na zahtevu za samoidentifikacijom. On, kao što vidimo iz prethodnog navoda, isto tako pretpostavlja posmatrača, istraživača ili političara, koji je sposoban da iza distinktivnih strategija i borbi klasifikacija prepozna objektivne interese. Ovako zamišljen zadatak suočava se s nekoliko izazova.

Prvo, ne samo da se klase neprestano grade i razgrađuju kroz prakse, već se i principi prema kojima se ovi procesi odvijaju nestalni, što njihovu

analizu čini još složenijom. Toga je i Burdije svestan: „Pregrađivanje društvenog prostora može se javljati na visoko agregativan ili dezagregativan način, po *svakoj* od njegovih konstitutivnih osa, proizvedeći neograničen broj mogućih konfiguracija“, nekada „objektivne razlike [...] reprodukuju sebe kroz subjektivno iskustvo razlike“, a nekada „susedstvo [...] ima sve šanse da [...] postane središte najveće tenzije“ (Bourdieu, nav. prema Weininger 2005: 101, istakao autor).

Pitanje koje se ovde nameće jeste kako u definisanju klasa tretirati „subjektivno iskustvo razlike“ u slučaju kada ono ne korespondira objektivno ustanovljenim razlikama i kada je iza njegovog simboličkog izraza teško prepoznati strukturu klasnih odnosa koja ga proizvodi. Ako imamo u vidu da postojanje realnih klasa kao antagonističkih kolektiviteta Burdije povezuje najpre sa „subjektivnim ‘verovanjem’ u postojanje klasa“ (Weininger 2005: 116), a potom i s adekvatnošću predstava društvenih dejstvenika o objektivnim nejednakostima i podelama, onda razmatranje realno postojećih osnova za kolektivnu mobilizaciju i delanje osvetljava neke nove probleme.

U trenutku kada Burdije sprovodi svoje istraživanje o klasnoj strukturi i strukturi ukusa (Bourdieu 1979), pojam klase je i te kako u opticaju u naučnom i političkom diskursu, institucionalizovan je kroz razne oblike prava, a zahvaljujući tome prisutan je i u svakodnevnoj komunikaciji i klasno distinktivnim praksama dejstvenika. U međuvremenu je u teoriji nastupio trend kritike klasne perspektive, dok je u klasnoj analizi došlo do redefinisanja klasa i njihove fragmentacije u sve složenijim klasnim shemama. Pomenimo, primera radi, Goltorpov (J. H. Goldhorpe) jedanaestoklasni i Rajtov dvanaestoklasni model. Mnogi su u Burdijejevoj knjizi *Beda sveta (La Misère du monde, 1993)* prepoznali pokušaj francuskog sociologa da, između ostalog, kroz priče pripadnika radničke klase u Francuskoj, koje su otkrivala rastuću netrpeljivost između imigranata i građana francuskog porekla, podrži ideju o dekompoziciji radničke klase. Ipak, Burdije nikada nije napustio klasnu shemu koju je predstavio još u *Distinkciji (La distinction, 1979a)*. I dok je njegov model dokazao svoju snagu time što se pokazao uspešnim u otkrivanju načina na koji je klasna struktura francuskog društva, uprkos promenama, ili upravo putem promena, nastavljala da se reprodukuje, ono što se dešavalo u simboličkoj ravni proizvodilo je sve više dilema – sadržaji i linije konflikta su se vremenom menjali, ponekad posve ostavljajući u magli veze sa svetom

objektivnih odnosa i interesa, o čemu svedoči i malopre pomenuti rascep unutar radničke klase po osnovu strano–domaće.

Burdijeova koncepcija klasa susreće se s najvećim izazovima upravo na planu simboličkog rada konstrukcije društvenog sveta. Jedan od tih izazova odnosi se na pojavu da u simboličkim borbama klasne razlike sve češće bivaju zasenjene ili potpuno potisnute nekim drugim principima podvajanja, iako nema realnih osnova za tako nešto. Isto tako, neretko se dešava da moral preuzima glavnu ulogu u procenjivanju i klasifikovanju drugih ljudi i njihovih praksi, čime se društvo deli na dva monolitna bloka – one koji su moralno ispravni i one koji to nisu. To se, naravno, odražava i na političku sferu, u kojoj moralna obojenost političkog rasuđivanja može imati za posledicu apatiju, političku pasivizaciju i odbacivanje politike kao takve (Spasić and Birešev 2012b).

U pozadini navedenih primera nazire se jedan problem koji je suštinski važan za klasu kao grupu koja je politički vidljiva i adekvatno zastupljena, a tiče se mnogo više mogućnosti da sami dejstvenici „izgrade odgovarajuće predstave“ klasa i klasnih podela i iznesu ih kao politički aktivni subjekti nego što je reč o delegiranju i odgovarajućem predstavljanju. U nastavku ćemo pokušati da objasnimo koja bi bila uloga nauka, pre svih onih društvenog i humanističkog usmerenja, u jednom ovakvom procesu političke subjektivacije. Ali pre nego što pređemo na razmatranje tog pitanja, vratimo se za trenutak na teškoće u proučavanju strukture društva.

Burdije napominje da kriterijumi na osnovu kojih se procenjuje adekvatnost predstava nisu i ne treba da budu isti kada je reč o funkciji koju one imaju u procesima političke mobilizacije i kada je reč o predstavama kao analitičkom konstruktumu koji se koristi za potrebe sociološkog istraživanja (Weininger 2005: 116). U osnovi te opaske možemo da prepoznamo krajnje negativan stav francuskog sociologa prema svim teorijskim nastojanjima da se praksama sudi sa neke izdvojene i navodno neutralne pozicije, a koja je on pre svega vezivao za osudu deprivilegovanih grupa zbog njihove nedovoljne kritičnosti i prihvatanja sveta takvim kakav jeste. Ovo je, kako on smatra, utoliko izraženije što su uslovi života nemilosrdniji, i u tom kontekstu on obrazlaže „duboki realizam“ dominiranih, „koji funkcioniše kao neka vrsta društveno konstituisanog instinkta za održanje“ i „koji se može sagledati kao konzervativan samo u odnosu spram jedne spoljašnje, dakle normativne, predstave o 'objektivnim interesima' onih kojima se pomaže da žive, ili da prežive“ (Bourdieu 2001d:

302). S druge strane, populistička podrška deprivisanim kategorijama, uz koju ide pozitivno kvalifikovanje svega što one predstavljaju, misle i rade, prema shvatanju francuskog sociologa, nije ništa manje štetna jer se pričom o karakteru posledica određenog socijalnog stanja blokira rasprava o uzrocima deprivacije, jedina rasprava od koje može biti neke stvarne koristi. Stoga su za Burdijea ključna pitanja kako svima omogućiti da imaju mišljenje koje odgovara njihovim objektivnim interesima i neometan put za njegovo političko zastupanje, a nauka, pre svih sociologija, jeste tu da obezbedi upoznavanje sa uslovima koji ih u tome onemogućavaju. Takav pogled na stvari bio je novina u tadašnjoj političkoj teoriji i postao je temelj za razvijanje ideje o politici habitusa.

Politika habitusa podrazumeva upravo prevazilaženje postojećeg stanja stvari uz pomoć objektivnog znanja o stvarnom stanju stvari, bilo da je reč o tome da se ono isporučuje „krajnim korisnicima“, tj. pojedinačnim dejstvenicima, bilo da se ono ugrađuje u zvanične programe i politike. Za politiku habitusa jednako je važno da se nauka i naučna saznanja uvode u konstituciju realnog, koliko i da se u nauci realno zahvata i predstavlja na odgovarajući način. I dok smo se, kroz izlaganje nekih pretpostavki Burdijeove klasne analize, do sada pretežno bavili ovim drugim aspektom politike habitusa, u nastavku ćemo skicirati viziju sveta koja bi bila utemeljena na jednom burdijeovskom sagledavanju tog sveta.

Danas već postoji dosta studija u kojima je Burdije predstavljen kao angažovani intelektualac. Autori tih studija mahom se bave poslednjom decenijom stvaralaštva francuskog sociologa, usredsređujući se na njegovu kritiku „neoliberalne invazije“ i čestu medijsku eksponiranost u tom periodu. U nekim ranijim Burdijeovim delima, međutim, mogu se takođe pronaći začeci ideje o društveno angažovanoj nauci. Tako na primer, u tekstu iz 1984, u kojem se bavi društvenim prostorom i genezom klasa, a koji će se kasnije naći u knjizi *Langage et pouvoir symbolique / Jezik i simbolička moć* (2001d), francuski sociolog sugerise moguću praktičnu upotrebu naučnog znanja, pre svega onog koje otkriva konstituciju društvenog prostora. „Objektivno razgraničavanje konstruisanih klasa, tj. *regija* konstruisanog prostora pozicija“, piše on, „omogućava razumevanje principa i delotvornosti klasifikatornih strategija putem kojih dejstvenici nastoje da očuvaju ili izmene taj prostor, i, najvažnije, od kojih *treba poći kada se razmišlja o konstituisanju grupa koje se organizuju sa ciljem da obezbede odbranu interesa njihovih članova*“ (Bourdieu 2001d: 311–312,

prvi kurziv izvorno, drugi – A. B.). Iako nije do kraja eksplicirano, jasno je da se misli na političku primenu naučnih saznanja jer se tek u prostoru političkog klase izgrađuju kao delatne grupe.

Na osnovu dosadašnje analize Burdijeovih radova posvećenih političkoj tematici, u užem smislu, sasvim je jasno da je francuski sociolog bio posebno zainteresovan za pitanje klasnog osvešćivanja i političkog organizovanja dominirane klase. Kroz njegovu analizu karaktera političkog mišljenja i ponašanja pripadnika te klase (neautonomno formiranje mišljenja, kontaminiranost političkog prosuđivanja moralom, *alldoxia*...), koju smo predstavili u poglavlju o političkom polju, mogli smo da vidimo da izvor svih njihovih problema leži u nedostatku kompetencija da samostalno izraze svoje nezadovoljstvo, potrebe i interese ili da ih, barem u dovoljnoj meri, osvetle kako bi svoju podršku poklonili odgovarajućoj političkoj opciji; „oni su neprestano izloženi mogućnosti da se prevare kada je u pitanju kvalitet proizvoda zato što biraju uz pomoć određene klasne logike tamo gde je potrebna klasna svest“, što ih čini naročito podložnima manipulaciji, koja takođe funkcioniše na nivou nesvesnog (Bourdieu 2002a [1984]): 249).

Logično je što deo rešenja Burdije pronalazi u izgradnji odgovarajućih „strategija konstrukcije kolektivnog mišljenja i njegovog iskazivanja“, koje bi se odvijalo kroz „*kolektivan rad istraživanja zajedničkog mišljenja*“ (Bourdieu 2000: 87–88, istakao autor), čime se suprotstavlja atomističkom shvatanju liberalnih mislilaca i istovremeno približava Habermasovoj (Jürgen Habermas) ideji komunikativnog delanja.

Za nas je, međutim, mnogo značajnije rešenje koje podrazumeva ovladavanje habitusom. To je proces koji podrazumeva suspendovanje delovanja habitusa i restrukturiranje dispozicionog sklopa u pravcu koji će omogućiti trajno oslobađanje od društveno nametnutog osećaja za red i poredak.

Može se učiniti da su ovakva razmišljanja u suprotnosti sa unutrašnjom logikom pojma habitusa, koju je Burdije predstavio kroz brojna određenja tog pojma. Zbog njih mu se najverovatnije i nije pristupalo kao nekome ko ima šta da kaže o promeni i emancipaciji. Međutim, postoje studije (Bourdieu 1984a, 1997a) koje većina tumača nedovoljno ili uopšte ne uzima u obzir, u kojima je francuski sociolog analizirao mogućnost „buđenja“ i preobražaja habitusa. O izmeštanju habitusa iz uobičajene rutine i podizanju nivoa svesti pojedinaca, te njihovom posledičnom

angažovanju u sistematskoj političkoj borbi, Burdije je uglavnom govorio u kontekstu krupnih društveno-istorijskih lomova, izazvanih krizom, ratom ili kolonizacijom, koji imaju tu moć da deluju kao „okidači“. Priča o emancipaciji pak išla je uvek uz priču o nauci.

Uloga nauke u emancipaciji kod Burdijea je dvojaka: ona, s jedne strane, obezbeđuje znanje o principima na kojima se temelji proizvodnja postojećih odnosa u društvu, nastojeći da pri tome prevaziđe postojeće granice (socijalne i epistemičke) i da ga distribuira svima, a s druge strane, dobijena saznanja investira u projektovanje društva koje bi bilo izgrađeno na drugačijim temeljima, ali i ostvarivo. „Društveni svet je, jednim velikim delom, nešto što deistvenici stvaraju, u svakom trenutku; ali oni imaju šanse da ga unište i ponovo stvore *samo na temelju jednog relističnog znanja* o onome što on jeste i šta oni uz njega mogu u zavisnosti od položaja koji u njemu zauzimaju“ (Bourdieu 2001d: 311, istakla A. B.). Sociologija je, kao nauka o društvu, prema mišljenju francuskog sociologa, najpozvanija da isporučuje takvu vrstu znanja. On zvuči gotovo proročki kada piše da je „došlo vreme da se prevaziđe stara alternativa između utopizma i sociologizma da bi se predložile sociološki utemeljene utopije“ (Bourdieu 2000: 103) i da „naučnici moraju da se, svom svojom kompetencijom, uključe u politiku, da bi nametnuli utopije utemeljene na istini i razumu“ (*Ibid.*: 105). Društvena misija nauke se, međutim, ne završava usađivanjem određenih znanja, ona istovremeno podrazumeva više stvari – prenošenje „tajni zanata“, osposobljavanje da se misli svojom glavom, razvijanje kritičkih dispozicija.

Deo te misije jeste i diskreditovanje svih pokušaja prisvajanja univerzalnog, koje je u osnovi i Burdijeovog preispitivanja sholastičkog mišljenja sa kojim smo se nešto ranije upoznali. Ta vrsta kritike, u burdijeovskoj optici, prerasta u osudu svake vrste razmišljanja koje zanemaruje činjenicu da društveni uslovi pojedinim članovima društva onemogućavaju da se izdignu iznad nužnosti i ograničenja koje im nameće njihova društvena pozicija, dok druge privileguju u toj meri da prestaju da budu svesni njihovog značaja. „Fanatizam univerzalnog“ ili „fetišizam uma“ Burdije pronalazi u prosvetiteljskom projektu, dok se u savremenom vidu, „imperijalizam univerzalnog“ može sresti kod različitih političkih i verskih pokreta. Zajednički su im nerealističan pristup društvenoj stvarnosti i nerazumevanje bazičnih principa proizvodnje društvenih odnosa (Bourdieu 1997a). Kada kaže da je i država nerealna, odnosno

da bi trebalo da bude realna (Bourdieu 2012: 564), francuski sociolog misli upravo na to da ona zanemaruje različitost uslova u kojima žive njeni građani i da, umesto da radi na ujednačavanju i unapređivanju tih uslova, ona samo ublažava, a ponekad i sankcioniše, njihove posledice. Burdijeova zamisao politike koja bi bila usmerena na uslove proizvodnje habitusa skreće pažnju na uzroke, one materijalne ali i simboličke prirode, i pritom se suzdržava od predviđanja eventualnog ishoda i širih društvenih implikacija univerzalizacije tih uslova. Kada je u pitanju mikronivo, univerzalizacija uslova ne znači nužno i univerzalizaciju dispozicija, barem to želimo da mislimo, a i Burdije ničim ne nagoveštava takvu mogućnost. S druge strane, smatramo da je Burdijeov utopijski realizam, iako uglavnom usredsređen na dispozicije, deo jednog većeg sociološkog poduhvata kritike dominacije i borbe protiv nje, pa u tome vidimo prostor za razmatranje radikalnijih promena na nivou konkretnih društava ili globalnom nivou, kao i za imaginaciju i osmišljavanje alternativnih formi društvene organizacije.

Kada je reč o politici habitusa, izučavanje habitusa danas predstavlja ogroman izazov za istraživače. Pre nešto više od tri decenije Burdije je otkrivao klasne habituse tako što je proučavao ukuse, kulturne prakse i potrošačke navike stanovnika Francuske. Rezultati tog opsežnog istraživanja objavljeni su u *Distinkciji* (1979a). On je, međutim, do habitusa dolazio i na neposredniji način, na terenu. Taj drugi metod, nazvan učesničkim objektiviranjem (Bourdieu 2003a; Spasić i Gorunović 2012), sa čijim principima smo se upoznali u delu posvećenom alžirskim istraživanjima, bio je nedostatan u smislu da nije omogućavao rekonstruisanje čitavog sistema simboličkih borbi i njihovih uloga, te nije dozvoljavao izvođenje teorijski ambicioznijih zaključaka, ali je zato pružao bliži uvid u uslove konstitisanja dispozicija, način njihovog delovanja, menjanja i prekomponovanja. Negde u okviru takvog pristupa može se sagledati i poziv koji Burdije upućuje onim francuskim intelektualcima koji su se početkom devedesetih utrkiivali da osude vandalsko ponašanje neposlušnih stanovnika pariskih predgrađa, da odu među ljude o kojima govore, umesto što učestvuju u proizvodnji „društvenih fantazama koji stvaraju ekran između jednog društva i njegove vlastite istine“ (Bourdieu 2002c: 233). Bliski susret koji francuski sociolog preporučuje, olakšava istraživačima da se „stave, u pravom smislu te reči, na mesto“ onih koje posmatraju (*Ibid.*: 247), pružajući im priliku da iznutra otkriju njihov svet

i njegovu logiku; on im takođe omogućuje da simboličke borbe i grupe koje postoje na nivou prakse ispituju u njihovom prirodnom ambijentu, čime se izbegavaju nedostaci grupnih i pojedinačnih intervjuja kojima se ispitanici izlažu uslovima, očekivanjima i pritiscima koji često utiču na njihove odgovore, mada se, s druge strane, time otvara prostor za različite interpretacije, budući da učestvovanje ovde podrazumeva da se simboličke i borbe klasifikacije, kao i spontano uspostavljanje kolektiviteta, pre razaznaje u svakodnevnim interakcijama i gestovima nego što se doznaje od sagovornika.

Danas postoji nekoliko empirijskih studija, nadahnutih Burdijeovom sociologijom, u kojima se habitus posmatra i izučava izbliza. Jedna od najzanimljivijih jeste ona čiji je autor više puta pominjani Loik Vakan (Wacquant 2004). Sredinom osamdesetih, Vakan provodi tri godine prateći rad jednog boksterskog kluba u predgrađu Čikaga, pretežno naseljenog afroameričkim i stanovništvom hispano porekla. On posmatra treninge članova kluba, razgovara s njima, saznaje dosta toga i o njihovom životu izvan sale, redovno vodi dnevnik o aktivnostima boksera, trenera i pomoćnog osoblja, beleži svoja zapažanja i doživljaje, u jednom trenutku se čak i sâm uključuje u program treninga, sve to kako bi uhvatio i preneo „buku i bes društvenog sveta koje etablirani pravci društvenih nauka po običaju prigušuju onda kada ne uspevaju da ih sasvim potisnu“ (Wacquant 2004: vii). Prema sopstvenom priznanju, Vakan počinje da trenira da bi na vlastitoj koži iskusio život jednog člana kluba, koristeći pritom svoje telo kao istraživačku alatku. Vrhunac njegove posvećenosti svakako je njegovo učešće u jednom amaterskom boksterskom meču, kada mu je, prema mišljenju njegovih kolega iz kluba, nepravednom odlukom sudija uskraćena pobeda. Ništa manje interesantna nisu ni istraživanja pojedinih savremenih feministkinja, koje na tragu Burdijeja, ali uz neke kritičke rezerve, nastoje da u fokus postave emocije – patnju, frustriranost, ogorčenost, revoltiranost – tretirajući ih kao sastavni deo habitusa i stoga važne za savremenu klasnu politiku (Adkins 2004; Lawler 2004; Skeggs 1997; Skeggs 2004).

Ovako izvedena naučna tumačenja društvenih praksi čine prvi korak ka iskazivanju onog implicitnog – nezadovoljstava, očekivanja, strepnji, simpatija, antipatija... – jednim legitimnim rečnikom, koji im daje vrednost u akademskom i težinu u političkom prostoru. Vajninger nas podseća da Burdije, premda ne potcenjuje važnost deljenja fizičkog prostora

i uslova života, iz čega proističe istovetnost interesa, smatra da oni sami po sebi nisu dovoljni za političko zbližavanje; „bez želje da umanjujemo značaj tehničkih prinuda, moramo da naglasimo da između interesa i kolektivnog delanja postoji jaz koji se može premostiti ogromnim radom – radom koji se, iznad svega, odvija u *simboličkom* registru. Akteri koji se organizuju i mobilišu na osnovu 'njihove' klase moraju najpre da prepoznaju sebe kao pripadnike istog društvenog kolektiviteta, koji imaju iste interese i iste protivnike“ (Weininger 2005: 114, istakao autor). Stoga identifikovanje tih nedovoljno artikulisanih i rasutih osećanja kao zajedničkih, kolektivnih i društveno proizvedenih, predstavlja dobar početak simboličkog rada kojim se habitus iz analitičke uvodi u političku praksu i pretvara u temelj političke mobilizacije.

Na osnovu prethodnih razmatranja Burdijeovih stanovišta, mogli smo da vidimo da politika habitusa, osim ovog, podrazumeva nekoliko dodatnih koraka, koji pretpostavljaju upretnost političkog i naučnog rada – prvo, pomenuta osećanja treba i prikazati kao deo jednog određenog sistema svojstava i sklonosti (habitus) koji nastaje kao odgovor na društvenu poziciju i ima svoje mesto u reprodukciji šire strukture društvenih odnosa, što implicira da simboličke razloge, objektivnu sliku stvarnosti i odgovarajuću političku viziju treba isporučiti i obrazložiti, umesto da se ona upotrebljava kao skriveno sredstvo privlačenja birača i manipulacije; drugo, znanje o objektivnim uslovima koji proizvode habituse treba da posluži kao osnova za menjanja tih uslova, a političko angažovanje postaje najbolji put za postizanje takvog cilja; treće, upoznavanje sa društvenom pozadinom sopstvenog viđenja sveta otvara mogućnost za redefinisanje odnosa prema politici – „da svi osećaju da je politika njihova stvar“ (Bourdieu 2002c: 102) – što se naročito tiče defavorizovanih društvenih kategorija koje, da bi sa aktivno uključile u politički život, najpre moraju da savladaju simboličke stege i nelagodu koju osećaju zbog svoje političke nekompetentnosti; politika habitusa čini da se jezik nauke ugrađuje u jezik politike, a tim putem potom distribuirava svima, postajući na taj način instrument emancipacije – Burdije donekle dopušta poistovećivanje jezika i svesti, pa politika habitusa pretpostavlja da se preko određenog jezika prenosi čitava aparatura opažanja i izražavanja da se misli i iskaže sopstveni položaj, ali i da se taj položaj sagleda i predstavi u okviru čitavog sistema determinišućih činilaca jedne strukture odnosa dominacije.

Ideja o tome da ljudima treba pomoći i dati im sredstva da sami otkrivaju i menjaju subjektivne i objektivne pretpostavke svoje životne situacije, provlači se kroz čitav Burdijeov opus i čini okosnicu koncepcije politike habitusa. Ako uz to imamo u vidu da je francuski sociolog kritikovao sve intelektualističke pristupe pitanju osveščivanja radničke klase, iza kojih je prepoznavao interes intelektualaca da budu „nezamenljivi posrednici između proletarijata i njegove revolucionarne istine“ (Bourdieu 2002a [1984]: 262), onda politiku habitusa možemo svrstati na stranu samoemancipacije, bez obzira na to što se ona ostvaruje kao deo kolektivnog poduhvata i uz neophodnu pomoć „sa strane“; upravo u tome vidimo njenu najveću prednost.

POLJE UMETNOSTI – DOMINACIJA KREATIVNOSTI I KREATIVNOST DOMINACIJE

ezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka u Francuskoj umetnost i kultura su u žiži teorijskih i intelektualnih interesovanja. Period između dva rata obeležili su nadrealisti koji su, uspostavljajući nove standarde angažovane umetničke prakse, doveli umetnost u centar političkog života, a odjeci toga osećali su se i tri decenije kasnije. Kulturna scena je bila živa i naglašeno politizovana. Obrazovni sistem je prolazio kroz proces demokratizacije, bilo je sve više diplomiranih, pa tako i sve više školovanih umetnika i konzumenata umetnosti. Zahvaljujući burnoj 1968. umetnost je konačno prepoznata kao privilegovano mesto istinske društvene subverzije.

Na sav taj zanos, podstaknut fantazmom o spajanju estetskog i političkog progresizma, Burdijeov strog scijentistički pristup umetnosti i kulturnim praksama došao je kao hladan tuš – upitnici, statistika, dijagrami, uopštavanja, društveni zakoni – sve je to odstupalo od uobičajenog gledanja na umetnost kao izraz duhovne lepote i uzvišenosti (Heinich 2007: 108–110). Dugo razvijane ideje i metodologija, čiji su tragovi prisutni u najranijim radovima o fotografiji (Bourdieu, Boltanski, Castel, Chamboredon & Schnapper 1990. [1965]), muzejima (Bourdieu, Darbel, Schnapper 1991. [1969]) i visokoj modi (Bourdieu et Delsaut 1975), od kojih je većina nastala pod okriljem Centra za sociologiju obrazovanja i kulture, kao plod Burdijeove saradnje sa ostalim saradnicima Centra, dobili su konačan oblik u teoriji polja umetnosti i književnosti (Bourdieu

1966b, 1975c, 1991b; Burdije 2003a [1992]). Zaokružena verzija ove teorije može se naći u knjizi *Pravila umetnosti* (Burdije 2003a [1992]), koja ujedno predstavlja najpotpuniju analizu jednog društvenog polja u radu francuskog sociologa. U njoj on rekonstruiše čitav proces konstituisanja književnog polja u Francuskoj na kraju XIX veka, prateći stvaraoce, njihove međusobne odnose, njihove odnose sa raznim kulturnim institucijama, sa predstavnicima crkve, političarima i mecenama, i otkrivajući začetke uspostavljanja autonomije, nastanka interne regulative i definisanja dobiti specifične za polje. Reč je o svojevrsnoj studiji slučaja koja u književnom polju pronalazi sve dimenzije koje sadrži bilo koje polje, a naročito ona koja zajedno s književnim potpadaju pod kategoriju polja kulturne proizvodnje (Mounier 2001: 59). Pre nego što će doći do fundamentalnih principa i struktura koje su od zasnivanja pa nadalje oblikovale život polja, Burdije uranja u živopisni svet junaka Floberovog *Sentimentalnog vaspitanja*. To je roman koji je, prema mišljenju francuskog sociologa, jedna izvrsno stilizovana socioanaliza, i kao takva idealan vodič kroz društvene prilike i više nego uzbudljiv književni život francuske prestonice u XIX veku. Burdijeova minuciozna analiza pomaljanja literarnog polja i njegovo oslikavanje konstitucije tog prostora mnogo je više od istorijskim činjenicama zasićene, i neretko „lažno iscrpne“, „empirijske analize elaboriranog slučaja“. On traga za relacijama, strukturama, temeljnim zakonima, faktorima koji određuju dinamiku polja, pritom se jednako čuvajući upadanja u zamku „neodređene i prazne opštosti diskursa“, diskursa koji svojom proizvoljnošću pojednostavljuje realnosti predmeta koji ispituje, poričući mu složenost i dinamičnost (Burdije 2003a: 262–263). Upravo mu je polje, kao analitički instrument, omogućilo da „obuhvati posebno u opštem, opšte u posebnom“ (Bourdieu 1987: 168) i da ujedno pokaže da umetnička dela i prakse mogu da budu predmet sociološke analize koja vrlo ozbiljno uzima u obzir i njihovu estetsku dimenziju i vrednost.

Polje kao temelj sociologije umetnosti

Sociologija umetnosti, onako kako je Burdije zamišlja, ima za cilj da istraži, s jedne strane, „skup odnosa (objektivnih, kao i onih ostvarenih u vidu interakcija) između umetnika i drugih umetnika i, s druge strane,

skup dejstvenika uključenih u proizvodnju dela ili uključenih makar u proizvodnju društvene vrednosti dela (kritičari, upravnici galerija, mecene, itd.)“ (Bourdieu 2002a [1984]: 209). Svi umetnici i dejstvenici čiji je posao na različite načine vezan za kulturu, deo su polja i zauzimaju određenu poziciju u strukturi tog polja, te od toga treba poći kada se proučavaju njihov rad i njihovi odnosi. Posebnost sociološkog pristupa koji se koristi modelom polja ne leži samo u preispitivanju „društvenih uslova koji proizvode proizvođače“, već i u osvetljavanju „društvenih uslova koji proizvode polje proizvodnje kao mesto gde se obavlja rad koji teži (a ne cilja) da proizvede umetnika kao proizvođača svetih predmeta, fetiša ili, što se svodi na isto, umetničkog dela kao predmeta verovanja, ljubavi i estetskog zadovoljstva“ (*Ibid.*: 219, istakao autor). Time što kao istraživački problem tretira istoriju društvenih predstava o umetnosti i proizvodnju vere u vrednost umetnosti kao takve, burdijeovska sociologija umetnosti neminovno desakralizuje, raščarava. Počeci toga sežu do *Distinkcije* (Bourdieu 1979a), u kojoj se Burdije hrabro i oštro obračunavao s pobornicima čistog estetskog ukusa. I to nije jedini front na kojem se zbog svojih stanovišta o umetnosti Burdije našao.

Svojim shvatanjem umetničkog polja francuski sociolog se uključio u jednu od najdugovečnijih rasprava u teoriji umetnosti – onu između pobornika internalističkog i eksternalističkog pristupa, odnosno između kontekstualnog i tekstualnog, sadržaja i forme, socijalnog i estetskog, sociologije i hermeneutike. Internalizam pretpostavlja proučavanje strukture dela kao samosvojne celine, pri čemu se istorijski kontekst „stavlja u zagrade“, a sva pažnja posvećuje unutrašnjoj logici teksta. U središtu interesovanja te teorijske tradicije jesu umetničke forme, kao i promene tih formi do kojih, smatra se, dolazi inovativnim kombinovanjem strukturnih elemenata postojećih načina simboličkog izražavanja ili njihovim kreativnim prevazilaženjem u smeru koji je njima predodređen. Burdije ne odbacuje Malroovu (André Malraux) tvrdnju, koja je amblematična za ovaj pravac, da „umetnost podražava umetnost“, ali smatra da se interna istorija umetnosti ne može iščitavati samo iz umetničkih dela. Eksternalistička analiza, s druge strane, naglasak stavlja na društveno-istorijski kontekst u kojem neko delo nastaje, na razne spoljne uticaje i užegrupne interese, pa se i sam sadržaj posmatra iz te perspektive, dakle instrumentalistički, dok se promene koje se očituju u nestanku i nastanku umetničkih pravaca i stilova, dovode u vezu s nekim širim društvenim

kretanjima. Burdije je mišljenja da su nosioci tog pristupa, među kojima ističe Lukača (Georg Lukács) i Goldmana (Lucien Goldmann), i te kako zaslužni za optužbe koje se upućuju sociologiji zbog njenog redukcionističkog gledanja na umetnost; „ovaj pristup“, piše francuski sociolog, „koji, u svojim najkarikaturnijim oblicima, podređuje pisca ili umetnika pritiscima sredine ili direktnim zahtevima klijentele, podleže jednom finalizmu ili jednom naivnom funkcionalizmu time što direktno izvodi delo iz funkcije koja bi mu bila pripisana“ (*Ibid.*: 208).

U Burdijeovoj teoriji umetničke proizvodnje raspoznaju se najrazličitije tradicije i uticaji. Najprisutnije su ideje pojedinih istoričara umetnosti – Antala (Frederick Antal), Rafaela (Max Raphaël) i Panofskog (Erwin Panofsky), ali se mogu uočiti i tragovi Goldmanovog genetičkog strukturalizma. To je teorija u čijim se okvirima dela i promene u formi i značenju sagledavaju u kontekstu interne istorije umetnosti i u kontekstu spoljnjih determinanti, tj. specifičnih klasnih odnosa i dominantnih vrednosnih, misaonih i kulturnih obrazaca (Fowler 1994: 140). Idejom polja Burdije nastoji da spasi umetničko delo od svih onih koji, predstavljajući ga kao produkt spoljnjih uslovljavanja često obezvređuju svu kreativnost koja je u njega položena. On ne negira da ovaj uticaj postoji, ali videćemo kako ga posmatra kao funkciju ostvarenog stepena autonomije polja i pozicije koju autor ima u njemu. Međutim, njemu jednako smetaju oni koji umetnost smeštaju van svih ovozemaljskih koordinata i odnose se prema njoj kao da je nešto sveto i nedokučivo. Za održavanje takve predstave Burdije okrivljuje same umetnike, ali i konzumente umetnosti koji neretko recepciju dela doživljavaju kao čin njihovog ponovnog stvaranja (Bourdieu 2002a [1984]: 163). Stoga on radije govori o proizvođaču, nekom ko je nužno deo jednog proizvodnog sistema (polja), nego o stvaraocu umetničkog dela. To stanovište naročito je došlo do izražaja u Burdijeovoj kritici Sartra.

U studiji *Biće i ništavilo* Sartr se, između ostalog, bavi Floberom i njegovim stvaralaštvom. Prema Burdijeovom mišljenju, ovaj poznati pisac je prikazan upravo kao „stvaralac“, neko ko je uspeo da nadvlada psihosocijalna, klasna i sva druga ograničenja (kojih je, kako se tvrdi, i te kako bilo) tako što ih je, predstavljajući ih iz svog ugla i u jednom sublimiranom obliku, ugradio u svoje radove; i tada je, piše Burdije, Sartr uveo „tu vrstu konceptualnog monstuma koja je autodestruktivni pojam 'izvornog projekta', slobodan i svestan čin samostvaranja kojim stvaralac

svom projektu udahnuje život“ (Burdije 2003a: 269). Burdije se baš i ne suzdržava u kritici, pa tako u Sartrovoj težnji da pronikne u suštinu stvaralačkog čina prepoznaje narcisoidnu potrebu da se vlastiti rad, kroz potajno poistovećivanje s jednim takvim književnikom kao što je Flober, doživi kao nešto uzvišeno.

Sartr je poslednju deceniju svog života posvetio pisanju Floberove biografije, a rezultat toga je četvorotomno delo, s preko dve hiljade strana. Ta „totalna biografija“ nastala je kombinovanjem psihoanalitičkog i marksističkog pristupa, pri čemu je prvi trebalo da osvetli značaj porodičnih odnosa, pre svega odnosa s ocem, za Floberovu spisateljsku karijeru, dok je drugi trebalo da prikaže uticaje klasne pozicije koji su prisutni u piščevom „projektu“. Burdije misli da je Sartr iskonstruisao Floberovu biografiju, izdvajajući samo one činjenice iz njegovog života koje su bile pogodne da podrže tezu da ga je sve predodredilo za pisca. Stanje u svetu književne proizvodnje, te odnos društva prema tom svetu, ostali su u senci Floberove lične drame. Burdije jednako neodgovarajućim smatra prejudiciranje proste mehaničke zavisnosti napravljenih izbora od piščevog socijalnog porekla. Prema njegovom mišljenju, istinu Floberovog „izvornog projekta“ ne treba tražiti u njegovoj biografiji, budući da se ona skriva negde drugde – u objektivnom odnosu jednog habitusa koji se oblikovao pod uticajem određenih društvenih okolnosti (porodične situacije, klasne pripadnosti, statusa slobodnih profesija u društvu itd.), s jedne strane, i jedne posebne pozicije u polju književne proizvodnje, koje samo zauzima određenu poziciju u hijerarhiji polja, s druge (Bourdieu 2002a [1984]: 212–213). Samo uz takvu perspektivu moguće je, prema francuskom sociologu, obrazložiti piščevo larpurlartističko opredeljenje koje se artikulisalo kroz istovremeno distanciranje od tada dva dominantna pravca – buržoaske i socijalne književnosti. Stil i izbor tema moraju se posmatrati s obzirom na preovlađujuće literarne trendove i pozicije s kojih se oni podupiru, a ključ za objašnjenje uspeha nekog umetnika leži u otkrivanju razloga njegovog uklapanja u život polja: „princip delovanja čina posvećivanja nalazi se u samom polju i ništa ne bi bilo toliko uzaludno kao traženje porekla moći 'stvaraoca', jedne vrste *mane* ili neopisive harizme koju tradicija neumorno slavi, kao i u prostoru igre koja se postepeno stvara, tj. u sistemu ciljnih odnosa koji je sačinjavaju, u borbama koje se u njemu odvijaju, u posebnim formama verovanja koja se stvaraju“ (Burdije 2003a: 245, istakao autor).

Burdije je podjednako kritičan prema pristupima koji pisce tretiraju isključivo kao proletere, buržuje, ideologe, a u sadržaju vide samo skrivene poruke i partikularne interese. Kada dela svode na njihovu svrhu, ili kada pri analizi sadržaja dela primenjuju klasičnu teoriju odraza, njihovi predstavnici nipodaštavaju nastojanje generacija umetnika i intelektualaca da spoljne uticaje i vlastita ubedenja podrede estetskom izrazu. Svaka nauka o delu, prema Burdijeovom shvatanju, mora biti svesna ove ambivalentnosti književnog polja koja proističe iz njegove istovremene uronjenosti u društvo i distanciranosti koju, po definiciji, nalaže polje. „Tako determinizmi postaju specifična intelektualna determinacija samo ako se uklope – prema specifičnoj logici intelektualnog polja – u stvaralačku zamisao. Ekonomski i društveni događaji mogu da utiču na izvestan deo ovog polja, na pojedinca ili instituciju, samo na osnovu specifične logike jer istovremeno kad se oblikuje pod njihovim uticajem, intelektualno polje im nameće izvesno menjanje smisla i vrednosti, pretvarajući ih u predmete razmišljanja ili imaginacije“ (Burdije 1970: 106–107). Polje, međutim, ne prelama samo delovanje nekih spoljnih činilaca – ono prelama i individualne biografije autora koji zakorače u taj svet. I dok su različiti društveni faktori imali udela u genezi dispozicija koje su od nekog napravile umetnika, zauzimanjem pozicije u literarnom polju biografski događaji koji slede mogu se sagledati samo kroz njihovu vezu sa „stanjem strukture polja“, odnosno sa strukturom distribucije kapitala unutar njega. „Pokušaj da se razume karijera ili život kao jedinstven i po sebi dovoljan sled događaja, bez ikakve druge veze osim veze sa 'subjektom', čija je postojanost možda samo postojanost društveno priznatog vlastitog imena, skoro je isto toliko apsurdan kao pokušaj da se shvati linija metroa, a da se u obzir ne uzme struktura mreže, to jest shema objektivnih veza među različitim stanicama“, piše Burdije (Bourdieu 1992b: 360). Ovo je još jedan način da se kaže kako je Sartrov pristup pogrešan i manjkav, ali Burdije se tu ne zaustavlja.

Za razliku od Sartra, koji je smatrao da se jedna književna karijera može sagledati izdvojeno, kao autonomni, svesno započeti projekt nad kojim književnik sve vreme ima punu kontrolu, Burdije nalazi da je sam čin pisanja kolektivan, u smislu da kod književnika ne samo da su najintimnija stvaralačka iskustva i opredeljenja oblikovana i obeležena objektivnim faktorima koji, po pravilu, imaju kolektivan predznak – strukturom društva ili strukturom polja – nego se ona razvijaju pod uticajem

književne dokse, tog „nemog poretka“ koji u polju književne proizvodnje normira bez normi i definiše legitimnost literarnih praksi. Književno nesvesno su „vjeruju koji su sami po sebi toliko razumljivi da se prećutno podrazumevaju više no što se jasno izražavaju, to jest način mišljenja, oblici logike, stilski obrti i lozinke, postojanje, položaj i autentičnost prošlosti, struktura, nesvesno i praksa sadašnjice, koji se čine tako prirodnim i neizbežnim da u stvari ne predstavljaju predmet svesnog izbora, to je 'metafizički patos' kako kaže Artur Lavdžoj ili možda atmosfera raspoloženja koja daje boju svim izrazima jedne epohe, čak i najudaljenijim u kulturnom polju, na primer, umetnosti ili veštini gajenja vrtova“ (Burdije 1970: 100). Osim što iz dubine diktira umetnička kretanja, reguliše prakse i definiše vrednost, doksa podrazumeva održavanje jednog bazičnog principa, tj. vere u smislenost postojanja umetnosti. To je granica do koje su rasprava i kritika, iako u znatnoj meri predodređene doksom, moguće, ali se umetnost kao takva nikada ne dovodi u pitanje. Zato i oni koji kritikuju neke aspekte umetničke delatnosti, a sami pripadaju polju umetnosti, zapravo uvek to čine u ime neke drugačije umetnosti, neke drugačije kulture.

Burdije ima potrebu da istakne da distanciran i „hladan naučni pogled na kulturu“, za kakav je sâm često optuživan, ne znači automatski poricanje njene vrednosti, priklanjanje „kultu neprosvećenosti“ ili zagovaranje kontrakulture (Burdije 2003a: 265). To je za njega prosto deo sociološkog metoda. On je čak verovovao da je zahvaljujući ideji polja uspeo ne samo da prevaziđe postojeće teorijske sukobe u sociologiji umetnosti već i da ih pretvori u predmet analize. „Ideja polja je instrument raskida sa svim pojedinačnim vizijama“, piše Burdije, pa čak i sa vizijom samog istraživača budući da „[r]ad objektivacije, ako se primenjuje, kao ovde, u istom polju [polju kulturne proizvodnje] u koje je smešten subjekt objektivacije, dopušta da se zauzme naučni stav o empirijskom stavu istraživača, koji je, budući da je objektiviran, isto kao i ostali stavovi, sa svim svojim determinacijama i ograničenjima, podložan metodičkoj kritici“ (Bourdieu 1992b: 291). Polje, kao „mesto koegzistencije svih tačaka preko kojih se definiše toliko različitih i konkurentskih tačaka gledišta“ (Burdije 2003a: 275), obezbeđuje metaperspektivu iz koje je moguće objektivno sagledati sve tačke tog konstruisanog prostora, uključujući i vlastitu. Pol Krauter pak smatra da je francuski sociolog, objektivirajući polje književnosti, zamenio ekonomsko-politički redukcionizam jednom vrstom „sociološkog

imperijalizma“, i da takav pristup nikako ne može biti dostatan kad je u pitanju razumevanje samog kreativnog procesa (Crowther 1994). Bilo kako bilo, polje, sa svime što ono podrazumeva – posmatranje dejstvenika kao dela neke šire strukture, ili kao produkta delovanja kolektivno proizvedenih nesvesnih struktura (doks), osvetljavanje finansijskih aspekata kulturne delatnosti, naglašavanje interesnog delanja i konfliktnog karaktera odnosa, davanje prednosti kolektivno izborenoj autonomiji nad autonomijom rada pojedinačnog stvaraoaca itd. – jednostavno nalaže takav pristup, i u tom pogledu, književno, umetničko ili, najšire, polje kulturne proizvodnje ni po čemu ne predstavljaju izuzetak u analitičkom i svakom drugom smislu.

Elementi nauke o polju umetnosti

Svoj naučni pristup umetnosti Burdije je izgradio baveći se ponajviše poljem književnosti. Pred nauku o književnom delu on postavlja nekoliko zadataka: najpre, ona treba da ispita odnos literarnog polja spram polja moći i dinamiku ovog odnosa; zatim, ona mora da istraži strukturu književnog polja i principe po kojima se ta struktura menja; na kraju, ona treba da uključi i analizu geneze sistema dispozicija pojedinih umetnika koje, „budući da su proizvod jedne društvene putanje i položaja unutar književnog polja (itd.), pronalaze u tom položaju manje ili više podesnu priliku da se aktuelizuju“ (Bourdieu 1992b: 298).

Vrsta odnosa koji se uspostavlja između književnog polja i polja moći oblikuje odnos snaga unutar samog književnog polja. Istoriju tog odnosa obeležila je težnja umetnika da se oslobode svake vrste spoljnih pritiska i uticaja na njihovo stvaralaštvo. Kategorija „relativne autonomije“, koja opisuje dinamiku tog odnosa, omogućila je Burdijeu da istakne „i potpuno pripadanje umetnosti društvenom svetu, što je u skladu sa sociološkom i marksističkom tradicijom, i njeno povinovanje zakonima koji su joj svojstveni, tj. 'simboličkim' determinacijama a ne samo materijalnim“ (Heinich 2007: 111). Bernar Lair smatra da je, kada je reč o književnosti, neophodno razdvojiti „autonomiju–nezavisnost“, koja opisuje borbu umetnika da se oslobode uticaja i direktnih pritisaka političara, finansijera i predstavnika crkve, od „autonomije–specifičnosti“ koja podrazumeva profilisanje i sticanje statusa posebne društvene sfere koja se razlikuje

od ostalih sfera društvenog delovanja, kao i uspostavljanje specifične institucionalne infrastrukture – izdavačkih kuća, akademija, nacionalnih biblioteka, nagrada, nastavnih predmeta i univerzitetskih katedri koje su posvećene književnosti itd., budući da su se ta dva vida autonomizacije odvijala različitim tempom i sa nejednakom uspešnošću (Lahire 2012: 79–92). Burdije, međutim, ne pravi tu razliku. Potvrdu borbe za autonomiju rada on pronalazi u nekim fundamentalnim pravilima polja koja su ugrađena u njene osnove i koja su definisala okvire legitimnosti umetničke prakse, a koja su istovremeno bila i način i sredstvo odbacivanja spoljnih zahteva i prinuda.

Burdije, kao prvo, navodi načelo ravnodušnosti, čak beskrupuloznosti, kada su u pitanju moral i zdravorazumsko mišljenje, sve ono što sputava slobodu umetničkog izraza. Drugo bi bilo načelo odbrane književnog poretka kao „naličja ekonomskog sveta“, dakle kao sveta u kojem je isplativost sporedna stvar i u kojem se vrednost dela procenjuje isključivo na osnovu čisto umetničkih kriterijuma. To nikako ne znači da novac nije važan, i Burdije uopšte ne potcenjuje materijalnu stranu umetnosti. Za njega to načelo prvenstveno znači da finansijska podrška ne garantuje bolje pozicioniranje u polju, kao što ni komercijalni uspeh nije nužno i uspeh u simboličkom smislu. U polju umetničke proizvodnje glavnom dobiti smatra se priznanje cenjenih kolega i kritičara, dakle simbolički kapital, ali on ne isključuje i finansijski uspeh. Ipak, „bezinteresnost u užem smislu“ jeste jedan od konstitutivnih principa polja, koji ide uz potpunu predanost „igri“ u polju i održavanje „kolektivne vere u igru (illusio) i u svetu vrednost njenih uloga“ (Bourdieu 1992b: 318). Burdije izdvaja još nekoliko temeljnih principa.

Književno polje je od svojih početaka bilo poprište borbe za raspolaganje različitim pravima – jedno od najvažnijih je pravo na određivanje kriterijuma na osnovu kojih se procenjuju značaj i vrednost nekog dela, mada, kako ističe Burdije, stvarni „proizvođač vrednosti umetničkog dela nije umetnik nego polje proizvodnje kao svet verovanja koji proizvodi vrednost umetničkog dela kao fetiša stvarajući verovanje u stvaralačku moć umetnika“ (Burdije 2003a: 323). Zatim, tu je pravo na stvaranje novih ili redefinisane postojećih obrazaca klasifikacije autora i dela, po kojima se oni svrstavaju u grupe i pravce, porede i rangiraju. Postoji i pravo na kontrolu ulaska u polje i određivanje preduslova za ulazak, koji se tiču talenta ili kompetencije – u slučaju književnog polja, „propusnica“ nije

nužno diploma iz književnosti, već su to dar i poseban senzibilitet koji treba da prepoznaju oni već etablirani u polju. Na osnovu ovih prava može se zaključiti da književno polje odlikuju slaba kodifikovanost, visoka propustljivost granica i izrazita dinamika prisvajanja i gubljenja navedenih prava, čime se ono izdvaja u odnosu na sva ostala polja (*Ibid.*: 319). Osim toga, u ovom polju ne postoji jedna vrhovna profesionalna instanca koja bi, poput crkve u religijskom polju, imala monopolsku poziciju (Žizel Sapiro koja se bavila francuskim književnim poljem navodi da, i pored otvorenih pretenzija, Francuska akademija, osnovana 1635, i Društvo ljudi od pera, koje je na Balzakovu inicijativu ustanovljeno 1838, nisu uspeli da se nametnu kao suvereni autoritet) (Sapiro 2003). Premda nadprosečno demokratski, polje književnosti nije oslobođeno dominacije. Ona se prema mišljenju francuskog sociologa poput „trojanskog konja“ uvlači u polje posredstvom književnika koji su spremni da, ne uvek ciljano, žrtvuju nezavisnost i podrede svoj spisateljski rad ukusu „široke publike“ ili očekivanjima pokrovitelja i zaštitnika.

Burdijeova je pretpostavka da umetnik stvara proizvod nastojeći, pre svega, da proizvede ili očuva distinktivnu prednost u odnosu na konkurente u polju, a da konzumente pridobija ili ne u zavisnosti od toga da li u produktu koji im isporučuje oni prepoznaju sredstvo koje mogu da prisvoje i po potrebi upotrebe u simboličkim borbama s drugim društvenim grupama i njihovim pripadnicima. Ukoliko princip spoljašnje hijerarhizacije odnese prevagu nad principom unutrašnje hijerarhizacije, odnosno ukoliko umetnici čiji se uspeh i pozicioniranje u polju temelje na ekonomskoj dobiti, na brojnosti publike i počastima iza kojih stoje ljudi od moći, a ne od struke, nadjačaju umetnike koji karijeru grade uz blagoslov kompetentnih instanci i uz naklonost obrazovane i upućene publike, dakle ako dejstvenici koji u polju predstavljaju heteronomne sile okupiraju institucionalnu sferu i iskoriste je kao sredstvo da potisnu nezavisnu scenu, namećući svoju definiciju umetnosti i umetničke izvrsnosti, autonomija polja je ozbiljno ugrožena. Burdije čak uočava granicu u prostoru književnog polja koja ga deli na „potpolje ograničene proizvodnje“ i „potpolje velike proizvodnje“ – ova granica je utoliko izraženija ukoliko nezavisni književnici imaju potrebu da se u heteronomnom stanju polja distanciraju od zavisnih, poslušnih ili „prizemnim“ motivima vođenih autora ili da im se, pak, otvoreno suprotstave. On konstatuje da između ova dva potpolja postoji „antagonizam tako celovit“ da „pisci ili

umetnici suprotnih tabora mogu, u određenoj meri, da imaju zajedničko samo učešće u borbi za nametanje suprotstavljenih definicija književne ili umetničke proizvodnje“ (*Ibid.*: 308), te, iako se isprva stiče utisak da dva potpolja dejstvuju paralelno, jedno pored drugog, ona su i te kako povezana odnosom dominacije koji određuje način njihovog funkcionisanja – Burdije nešto kasnije i govori o dominantnom položaju potpolja velike proizvodnje i dominiranom položaju polja ograničene proizvodnje.

U borbi između dva principa, principa unutrašnje i spoljašnje hijerarhizacije, Burdije prepoznaje strukturni potencijal polja da proizvede odnos dominacije, koji je specifičan po tome što onaj koji gubi (ekonomski profit, instantslavu i dominantnu poziciju u polju) zapravo dobija (simbolički profit, uvažavanje kolega i stručne javnosti koje sazreva tokom vremena, sveopšte priznanje i trajanje). Losberg smatra da ovde nastaje preokret u Burdijeovom shvatanju polja, zato što, umesto da simbolički kapital bude specijalizovana metaforička verzija ekonomskog kapitala, on postaje glavna kategorija i konstitutivni strukturirajući činilac. Za pomenutog autora najzanimljiviji je način na koji Burdije najpre sociologizuje pristup umetnosti i kulturi (uvodeći kao jednu od centralnih kategorija kategoriju interesa), da bi neposredno potom estetizovao svoju sociologiju (ističući značaj simboličkog kapitala za istoriju polja) (Loesberg 1993: 1047–1048). I dok u drugim poljima društvenog prostora zauzimanje pozicije na dominantnom polu, koje podrazumeva sticanje tzv. vremenskog kapitala, ne isključuje posedovanje kapitala specifičnog za dato polje, to u polju kulturne proizvodnje nije slučaj budući da simbolički kapital ne ide „u paru“ sa drugim tipovima kapitala, koji ga samo kompromituju.

Burdijeova tvrdnja da je književno polje „istinski izazov svim oblicima ekonomizma“ (Burdije 2003a: 305) naravno važi sve dok u polju postoji otpor heteronomnim silama koje deluju unutar njega, kao i raznim uticajima koji dolaze sa strane – bilo da je reč o direktnim nalogima finansijera, pritiscima verskih i političkih vlasti, zahtevima tržišta, ili je u pitanju posredni uticaj nekih izuzetnih društvenih okolnosti (ekonomskih kriza, političkih prevrata, morfoloških promena, itd.). To je izvesnije ukoliko je polje „autonomnije i sposobnije da nametne svoju specifičnu logiku, koja nije ništa drugo do objektivizacija njegove celokupne istorije u institucijama i mehanizmima“ (*Ibid.*: 327).

Kada je pozicioniranje, tj. razvijanje prepoznatljivog identiteta, književnog ili nekog drugog, isključivo određeno postojećim pozicijama

u polju koje definiše posedovanje specifičnog kapitala (priznanja koje dolazi od priznatih umetnika), to je za Burdijea znak da je književno polje autonomno. Pod pozicijama se podrazumevaju pozicije u svetu dela, koje se definišu u zavisnosti od tema, forme, stila i tehnika koje dotični umetnik koristi, i pozicije u svetu proizvođača, koje se određuju na osnovu šireg konteksta, na primer toga kako se žanr za koji se umetnik opredeljuje – drama, roman, poezija – tretira u književnim krugovima, časopisima, izdavaštvu, ali i na osnovu socijalnog profila ostalih umetnika koji pripadaju datom žanru, kao i njihovog pojedinačnog uspeha kada su u pitanju razni oblici posvećivanja – nagrade, odlikovanja, počasna članstva i dr. (Bourdieu 1987: 175). Između dva prostora, prostora dela i prostora proizvođača, vlada odnos homologije. U uslovima kada je nezavisnost polja očuvana i stabilna, svako pojedinačno zauzimanje pozicije zavisi, s jedne strane, od svih ostalih zauzimanja pozicija koje se istovremeno događaju u prostoru polja, u smislu da se definiše, određuje i pozicionira samo naspram drugih zauzimanja, i, s druge strane, od prostora mogućeg, koji posreduje između prostora pozicija i prostora zauzimanja pozicija, i koji predstavlja skup svih, veoma raznovrsnih mogućnosti proširenja prostora pozicioniranja. „Taj prostor mogućeg se nameće svima onima koji su interiorizovali logiku i nužnost polja kao jednu vrstu *istorijski transcendentnog*, kao sistem (društvenih) kategorija percepcije i vrednovanja, društvenih uslova mogućnosti i legitimnosti koji, kao pojam žanra, škole, postupka, forme, definišu i ograničavaju svet zamislivog i nezamislivog, to jest u isto vreme definišu i ograničavaju konačan svet mogućnosti koje su pogodne da budu zamišljene i ostvarene u određenom trenutku – što predstavlja slobodu i sistem unutrašnjih stega kojima se određuje ono što treba da se čini i misli – što čini nužnost“ (Burdije 2003a: 333, istakao autor).

Iako između prostora dela i prostora proizvođača postoji odnos homologije, promene u prvom ne odražavaju se uvek, ili ne odmah, u drugom. Ponekad su pomaci i novine ishodi neke uobičajene interne dinamike prostora dela i nedovoljni da bi uticali na institucionalni poredak. Simboličke revolucije koje, s druge strane, nastaju „u nedrima sistema mogućeg“, više kao neka „strukturalna šupljina“, u potpunosti menjaju prostor i principe zauzimanja pozicija, a u pojedinim slučajevima, kada tokom vremena bivaju intenzivirane i zadobiju širu podršku, mogu dovesti do restrukturiranja prostora pozicija. Burdije smatra da

umetnička avangarda obično dolazi iz potpolja ograničene proizvodnje, njeni predstavnici su mlađi ljudi, spremni da pomeraju granice, da istražuju i rizikuju, ali oni isto tako dovoljno dobro poznaju stanje u polju da znaju gde se otvara mogućnost za promenu.

Burdije je dosta kritičan prema biografijama velikih umetnika u kojima se ne uvažava dimenzija stanja polja, odnosno u kojima se potcenjuje dijalektika odnosa habitusa i strukture (zauzetih i mogućih) pozicija (Bourdieu 1986), ali kada je reč o pravim revolucionarima, kakvi su za njega Mane (Édouard Manet) ili Dišan (Marcel Duchamp), on je spreman da u prvi plan, umesto polja, strukturnih mogućnosti i povoljne klime, stavi njihov vanserijski talenat. Tako je Dišan neko ko je, zahvaljujući dobrom poznavanju polja i zakonitosti prostora simboličke produkcije, uspeo da stvori delo kao komentar onoga što tek treba da bude stvoreno, dok je Mane neko ko je izvršio „istinsku simboličku revoluciju na način nekih velikih religijskih ili političkih proroka“, ko se usudio da radikalno preobrazi „viziju sveta, tj. kategorije opažanja i vrednovanja sveta, principe konstruisanja društvenog sveta, definiciju onoga što je značajno i onoga što nije, onoga što zaslužuje da bude predstavljeno i onoga što ne zaslužuje“. Samo u slučaju takvih simboličkih proboja kojima se dramatično menja perspektiva i narušava postojeći simbolički poredak, Burdije je spreman da govori o stvaranju umesto o proizvodnji (Bourdieu 1987: 176–177).

Kada pak avangardi pristupa kao grupi koja deluje u polju, Burdije, kako primećuje Žizel Sapiro, manje ističe ingenioznost, harizmatičnost i prozelitističke moći pojedinih ličnosti, a više se drži svoje strukturalne relacionističke metodologije koja nalaže da se svaki inovatorski čin posmatra kao funkcija ishoda sučeljavanja dve vrste sila – one koja nastoji da očuva *status quo* i one koja teži radikalnoj promeni; ili s druge strane, ukazuje na doprinos specifičnih društvenih okolnosti ne toliko nastajanju koliko uspešnom odvijanju simboličkih revolucija: „Novopristigli jeretici u polju, koji odbijajući da uđu u ciklus proste reprodukcije, zasnovane na uzajamnom priznavanju 'starih' i 'novih', raskidaju s normama proizvodnje koje su na snazi i izneveravaju očekivanja polja, najčešće ne mogu da uspeju da nametnu priznanje svojih proizvoda osim uz pomoć spoljašnjih promena: najpresudnije od ovih promena su politički raskoli koji, kao revolucionarne krize, menjaju odnos snaga u polju [...], ili pojava novih kategorija potrošača koji, budući da su srodni novim proizvođačima, osiguravaju uspeh njihovih proizvoda“ (Bourdieu 1992b: 352).

Iako, kada su u pitanju revolucionarne promene, uvažava uticaj šireg konteksta, pa i nekih konjunkturnih činilaca, Burdije ipak ostaje pri tvrdnji da „ono što se dešava u polju jeste sve veća i veća zavisnost od specifične istorije polja, i sve veća i veća nezavisnost od spoljne istorije“ (Bourdieu 1993b: 188). Jednom kada se uđe u polje i postane deo njega, važnost svih faktora koji su pridoneli tome za Burdijea se relativizuje ili prosto prestaje da važi. Bernar Lair zapaža da kod Burdijea „istinu svake prakse unutar polja treba u celosti tražiti i pronalaziti u granicama polja“, pri čemu se „društveni akteri tako svode na svoje *postojanje-kao-člana-polja*“ (Lahire 2012: 216, istakao autor). U tom zanemarivanju i potcenjivanju života koji književnici imaju van polja Lair prepoznaje „ekskluzivistički kontekstualizam polja“ (*Ibid.*: 222). Ako, kao što smo mogli da vidimo u dosadašnjoj analizi, pomenuti kontekstualizam i jeste prenaplašen kada je fokus na polju i dejstvenicima koji deluju unutar strukture i regulative koju ono nameće, on sasvim sigurno nije toliko izražen kada je u pitanju odnos polja u celosti prema društvenom okruženju i drugim poljima, pre svega polju moći.

Umetnost i polje moći

Polje moći, kao metapolje u kojem se definiše apsolutni princip dominacije, presudno određuje način na koji će se heteronomija u postojećim društvenim poljima ispoljiti. Burdijeova razmišljanja o odnosu umetničkog i polja moći najviše se odnose na ono stanje u kojem je u ovom drugom uspostavljena dominacija ekonomskog polja. U ovom slučaju, oblici kompromitovanja izvornih načela, onih na temelju kojih se umetničko polje konstituisalo kao polje, veoma su raznovrsni i kreću se od preuzimanja ekonomske logike do direktne podrške kapitalu. Tako će se kod Burdijea na strani heteronomnih sila naći svi oni čiju poziciju u polju više definiše ekonomski nego simbolički kapital, oni koji, ne nužno svesno, svoj rad prilagođavaju ukusu publike, a među njima naročito oni koji na taj način zadobijaju naklonost ekonomske elite (Burdije kao primer navodi buržoaski teatar); tu su zatim svi oni koji nastoje da kapitalizuju stečeni umetnički kredibilitet tako što gomilaju zvanična priznanja i nagrade ili preuzimaju neku od funkcija u dominantnim institucijama kulture, ali su se tu našli i predstavnici posvećene avangarde,

čije „zastranjivanje“ francuski sociolog obrazlaže njihovom željom da osiguraju uspeh simboličkoj revoluciji koju su pokrenuli, zbog čega često prihvataju podršku i finansijsku pomoć publike u polju moći.

Nije baš jasno koji su to deistvenici iz polja moći – institucije, klase i frakcije klase, pojedinačni akteri – koji prema Burdijeovom mišljenju imaju snažniji uticaj na ono što se dešava u umetničkom polju. S jedne strane, dominantna frakcija dominantne klase, čiji su pripadnici vlasnici ili zaposleni u privrednom i finansijskom sektoru, može da obezbedi materijalnu podršku i omogući izlazak iz anonimnosti umetnicima svih profila. S druge strane pak, postoji homologna veza između pozicije intelektualne frakcije dominantne klase u polju moći i pozicije avangarde u polju umetnosti, koja ove dve grupacije upućuje na uzajamno potpomaganje. Francuski sociolog ipak ne propušta da primeti da „san o pomirenju“ estetske i političke avangarde ostaje utopija „koja se uvek ponovo rađa, koja je bez sumnje doživela svoje zlatno doba pre Prvog svetskog rata“, ali koja se stalno „sudara sa očiglednim teškoćama prevazilaženja problema u praksi“ (Burdije 2003a: 357–358).

Jedan od tih problema vezan je za specifičnu dinamiku i istoriju samog polja umetnosti, a odnosi se na trošenje subverzivnog potencijala revolucionarnog simboličkog čina. Burdije primećuje da književnim poljem vlada zakon permanentne ali delimične revolucije i da sva dela, projekti, autori, pokreti i škole, jednom inovativni i subverzivni, zastarevaju i doživljavaju sudbinu onih na čije su prevazilaženje pozivali. Da bi opstali i ojačali poziciju prevratnika „proroci moraju da stvore zajednicu, da sebe izlože institucionalizaciji i rutinizaciji, na taj način postajući ortodoksija i prestajući da istupaju kao proročanstvo“ (Sapiro 2003: 640). Revolucionarni kapital vremenom devalvira, ekskluzivnost proizvoda blede, a publika se polako osipa. Ova cikličnost unutar polja umetnosti čini da subverzija, isprva eksces, nešto nepoželjno i preteće, postaje uobičajena, očekivana, pa čak i priželjkivana, zbog čega njena simbolička i politička delotvornost vremenom kopni. Burdije podseća na „proročko oglašavanje“ Emila Zole povodom Drajfusove (Dreyfus) afere i snažnu rekaciju koju je u javnosti proizveo njegov proglas „Optužujem“, na skandal koji je Bodler (Charles Baudelaire) izazvao kada je, čisto radi provokacije, podneo kandidaturu za članstvo u Francuskoj akademiji, ili kada je odbio da objavljuje kod većih izdavača kako njegova dela ne bi bila dostupna širokoj publici. Za francuskog sociologa, literarno polje je

oduvek bilo posebno, upravo zbog slobode koju je dopuštalo umetnicima, slobode koja nikad nije bila data nego je uvek bila iznova osvajana; to je „paradoksalni svet gde se sloboda u pogledu institucija nalazi upisana u same institucije“ (Burdije 2003a: 367), gde je ona postala pravilo, zahtev. On se s nostalgijom priseća buntovništva *Salona odbačenih* i *Male revije avangarde*, koji su obeležili osnivanje književnog polja u Francuskoj, a koji su se profilisali upravo kao „antiinstitucionalne institucije“. Naravno, kako je proces autonomizacije književnog polja odmicao, rizik nekonvencionalnosti je bivao sve manji, a subverzija se ustalila. I pored svega toga, Burdije i dalje smatra da polje književnosti i umetnosti još uvek imaju značajan uticaj na polje moći i društvo, prvenstveno preko avangarde koja stasava na obodima polja. Taj uticaj se ponajviše ogleda u tome što „kulturni proizvođači mogu da koriste moć koju im dodeljuje, naročito u doba krize, njihova sposobnost da stvore sistematični i kritički prikaz društvenog sveta da bi pokrenuli potencijalnu snagu podređenih i doprneli rušenju ustanovljenog poretka u polju moći“ (Burdije 2003a: 358).

Stvaranje alijansi na bazi homologije pozicija, te udruživanje političkog i umetničkog avangardizma, danas je otežano delom i zbog toga što se autonomija stvaralaštva poistovećuje s odustajanjem od tradicionalnih oblika javnog angažovanja, a subverzivnost dela je iskazana na takav način da sve teže prenosi svoje efekte izvan granica polja proizvodnje. Problem ne leži u odsustvu kritičke svesti jer nje ne nedostaje i to se vidi u samim delima, već u kanalima i načinima koji se biraju za predstavljanje ideja. Avangarda je ta koja marginalnost i neshvaćenost tretira kao kapital, koja radije čuva kulturni status kod elitizmu sklone publike no što je zainteresovana za širenje uticaja i menjanje sveta. Osim toga, ponuda polja je toliko narasla, postoji toliko stilova, pravaca i škola, institucija koje ih podržavaju i publike koju stvaraju ili osvajaju, da je delotvornost poruka koje umetnici šalju konzumentu umanjena i relativizovana, što njihovom brojnošću, što njihovom međusobnom suprotstavljenošću i potiranjem. Stoga se postavlja pitanje da li umetničko polje daje svoju podršku dominaciji više onim što čini (prihvatanje i aktivno traženje pomoći od političara i finansijera) ili onim što ne čini (kritika, razotkrivanje dominacije, prenošenje i širenje poruke). Burdije uočava ovu krizu savremenog stanja polja, i premda svestan toga da je ona u velikoj meri „samoskrivljena“, krivce traži na drugoj strani. Prema njegovom mišljenju, pritisci iz polja moći, u kojem vlada ekonomski princip, izuzetno su jaki

i, pored svih otpora i osporavanja, u velikoj meri utiču na opšti princip distribucije kapitala i strukturu odnosa u polju umetničke produkcije.

Burdije smatra da konflikti u polju umetnosti oduvek i uvek imaju političku dimenziju, odnosno da predstavljaju eufemizirani oblik borbe oko vladajućeg načela hijerarhizacije unutar polja, ali i borbe oko dominantne vizije društvene stvarnosti (Bourdieu 1993b: 101–102), te da je do sada učinjeno dosta toga da se umetničkim sredstvima uzdrma pozicija snaga koje svoju legitimnost temelje na brojnosti ili društvenoj moći njihove publike, a posredno pozicija snaga u polju moći i polju klasnih odnosa koje ih podržavaju. Ipak, slika koju on ima o umetničkom polju na početku XXI veka nije baš svetla – struktura polja je izrazito polarizovana, bez izgleda da će u skorije vreme princip hijerarhizacije na osnovu internog priznanja nadjačati princip hijerarhizacije na osnovu komercijalnog uspeha ili političke podobnosti. Takvo stanje nalaže da se ponovo brani autonomija polja i njegova konstitutivna svojstva, pa je Burdijeovo podsećanje na istoriju zasnivanja književnog polja u Francuskoj u tom smislu više nego korisno.

Osvajanje autonomije – nekad i sad

Polazeći od pretpostavki jedne nauke o delu, o kojima je nešto ranije bilo govora, Burdije rekonstruiše istorijske okolnosti početka nastanka polja književnosti u Francuskoj XIX veka i prati njegov razvoj. Na osnovu dostignutog stepena autonomije polja, odnosa autonomnih i heteronomnih sila u njemu i javne angažovanosti umetnika, on izdvaja tri istorijska stanja polja.

Prvo stanje predstavlja inicijalnu fazu nastanka polja koja počinje u drugoj polovini XIX veka, u vreme Drugog carstva i vladavine Napoleona III, a obeležavaju je: borba protiv direktnih pritisaka članova carske porodice i političara, s jedne, i uticaja buržoazije u usponu, imućnih industrijalaca i trgovaca, s druge strane; zatim, pionirski poduhvat „revolucionara osnivača“, utemeljitelja novog književnog poretka, mahom pripadnika provincijske srednje klase ili deklasiranih potomaka nekada moćnih aristokratskih porodica, koji odlučuju da književnost za svagda i u celosti oslobode političkih pritisaka i moralnih stega; dalje, unutrašnja diferencijacija unutar polja koja stvara potrebu za uspostavljanjem

regulatornih mehanizama i ustanovljavanjem nekih osnovnih pravila delanja u polju, kao i za organizovanjem posebnih stručnih tela koja će od spoljašnjih dejstvenika i samoproklamovanih književnih autoriteta preuzeti funkciju vrednovanja i posvećivanja – od tada se „simbolička represija posebno vrši nad onima koji nameravaju da se naoružaju autoritetima ili spoljnim, dakle 'tiranskim' silama, u Paskalovom smislu, da bi odneli pobeđu u okviru polja“ (Burdije 1970: 103–104); na kraju, povećanje potražnje, koje je uslovalo pojavu novih zanimanja vezanih za književnost, naročito onih čija je svrha bila da posreduju između pojedinih kategorija književnika i pojedinih kategorija konzumenata (izdavači, novinari-kritičari, pisci-novinari...), ali i onih zanimanja koja nastaju iz potrebe za organizovanim odnosom države prema kulturi (državni činovnici zaduženi za oblast kulture, upravnici galerija i pozorišta...).

Iako se u periodu 1850–1880. književno polje bori za autonomni status, u njegovom strukturiranju još uvek ne pretežu čisto literarni razlozi. „U okviru polja, koje se još formira, unutrašnje pozicije moraju najpre biti shvaćene kao specifikacije generičke pozicije pisca (ili književnog polja) u okviru polja moći, ili, drugim rečima, kao poseban vid odnosa koji se objektivno uspostavlja između pisaca kao celine i onovremenih vlasti“ (Bourdieu 1992b: 107). U toj početnoj fazi konstituisanja polja „strukturalna dominacija“ se manifestuje kroz sukob i različitu pozicioniranost tri glavne grupacije, koje se pre svega razlikuju po pitanju shvatanja odnosa umetnosti i društva: predstavnici „buržoaske“ umetnosti, čiji naziv govori o njihovoj publici koliko o njihovom viđenju umetnosti, nalaze se na polu koji je dominantan u ekonomskom smislu, ali dominiran u simboličkom, zagovornici „umetnosti radi umetnosti“ smešteni su na simbolički nadmoćnijem ali ekonomski slabom polu, dok su u međuprostoru smešteni predstavnici realizma. Premda dve podređene skupine, realisti i larpurlartisti, dele odbojnost s obzirom na „moralni konformizam buržoaske umetnosti“, ovi drugi se čuvaju „vida etičke predusretljivosti koji odslikavaju predstavnici 'društvene umetnosti' i sami 'realisti' kada, na primer, veličaju 'nadmoćnu vrlinu potlačenih“ (Burdije 2003a: 114). Larpurlartisti, koji u ime „čistih“ estetskih principa brane autonomiju stvaralaštva, pojavljuju se kao utemeljitelji književnog polja. Bila je to pozicija koju je trebalo stvoriti a ne zauzeti, i koja je nalogala kreiranje sasvim posebne ličnosti, potpuno predane radu i indifirentne u odnosu na politiku i naloge morala (Bourdieu u:

Loesberg 1993: 1046). Kao dve najveće pretnje po autonomiju polja u to vreme, Burdije vidi tržište, koje na književnu produkciju deluje neposredno, putem potražnje, i posredno, putem otvaranja radnih mesta koja se stavljaju u službu podmirjenja novonastalih kulturnih potreba, i, uz tržište, čvrste veze koje se uspostavljaju na temelju istovetnosti životnih stilova i moralnih nazora. Književnici se sa pripadnicima visokog društva i potencijalnim pokroviteljima povezuju preko salona. Tako se mondenski pisci okupljaju u ekskluzivnim dvorskim salonima, „veliki elitisti“ posećuju salon princeze Matilde i večerinke Manji, dok se boemski kružoci drže podalje od salona (Burdije 2003a: 82). Jedan od bitnih mehanizama uređivanja odnosa u polju postaje u to vreme štampa, odnosno urednici listova i novinari, koji takođe biraju svoj tabor i deluju kao zastupnici jednih, a kritičari drugih spisateljskih grupa i pojedinih pisaca.

Početak drugog stanja polja Burdije smešta u osamdesete, kada ono dobija sve atribute ostvarene autonomije – granice koje ga odeljuju od drugih društvenih polja i implicitna pravila po kojima se vode svi koji su na ovaj ili onaj način uključeni u umetničku proizvodnju. Na delu su procesi unutrašnje diferencijacije, rangiranja i legitimacije, koji počivaju na primeni kombinovanih kriterijuma – spoljašnjih (zarada) i unutrašnjih (specifičan kapital zasnovan na priznanju drugih proizvođača), odnosno na primeni objektivnih pokazatelja poput opsega publike do koje dopiru i njenog „kvaliteta“. I pored toga što niču najrazličitije škole, nastaje mnoštvo žanrova, pokreta i stilova, dešavanja u polju dominantno obeležava njegova strukturna polarizacija i antagonizam između „čistog stvaralaštva“, koje se isključivo vodi umetničkim razlozima, i „masovnog stvaralaštva“, kojeg oblikuju anticipirana očekivanja široke publike (Burdije 2003a: 177). U ovom stadijumu razvija se još jedna trajna odlika polja – „institucionalizacija anomije“. Ona pretpostavlja provokaciju i subverziju, koje su kao mogućnosti ugrađene u samu strukturu polja, pri čemu je pretenzija njihovih nosilaca na sticanje simboličkog kapitala unapred prepoznata kao legitimna. Polje moći i društveno polje u celini i dalje utiču na odnos snaga u književnom polju, ali samo indirektno – „premda su u suštini uvek u velikoj meri nezavisne, unutrašnje borbe *po ishodu* uvek zavise od moguće povezanosti sa spoljnjim borbama“ (*Ibid.*: 186, istakao autor). Tako uspeh u polju književnosti zavisi, na primer, od toga kako se neka društvena promena odražava na stanje književnog tržišta, odnosno od toga da li promena opšte društvene situacije omogućava

proširenje čitalačke publike i baze potencijalnih kupaca; isto tako, promene političkog karaktera ne ispoljavaju se kroz otvoreni pritisak političkih aktera koji trenutno odnose prevagu u političkoj utakmici, već se više ogledaju u isticanju i boljem pozicioniranju onih stvaralaca čije ideje, profesionalna načela i svetonazori korespondiraju promenjenoj političkoj klimi.

Treća istorijska faza razvoja književnog polja definitivno označava početak funkcionisanja tog polja kao „naličja ekonomije“. U njemu, međutim, i dalje postoji antagonistička koegzistencija simboličkog i ekonomskog principa vrednovanja, koja se odražava kako na polje u celosti, tako i na svaki proizvod koji se posmatra ujedno i kao umetničko delo i kao roba. To stanje karakteriše institucionalizovana podvojenost pola ograničene proizvodnje i pola velike proizvodnje, ali i njihova strukturna i funkcionalna komplementarnost – stvaralački čin se sve više pretvara u nadmetanje i proizvodnu različitosti kroz otvoreni ili prećutni dijalog sa idejama i postupcima autora koji zauzimaju neku poziciju u polju; „nikada sama struktura polja nije bila toliko prisutna u svakom procesu stvaranja“ (Burdije 2003a: 232). Naročiti značaj dobijaju institucije zadužene za distribuciju dela i kreiranje potražnje, posredstvom kojih dolazi do snažnog upliva tržišne logike u polje, pa i zamisao o ciljnoj grupi počinje da utiče na sam kreativni proces. Nastaje neka vrsta partnerskog odnosa umetnika, s jedne, i izdavačkih kuća, novina i kritičara u čiju se izdavačku politiku i umetničko opredeljenje dati umetnik uklapa, s druge strane. Međutim, zauzimanje pozicije na jednom od polova polja ne znači potpuno priklanjanje ekonomskoj logici u užem smislu, dakle diktatu potražnje, ili logici „'antiekonomske' ekonomije 'čiste' umetnosti“, tj. diktatu stvaralačkog kodeksa. Ambivalentnost zahteva koji su upisani u svaki položaj unutar polja proizlazi iz implicitne pretpostavke o bezinteresnosti i činjenice da se delo obraća nekoj publici koju treba da zadivi, isprovocira, zbuni, razgnevi, i da u tu svrhu pokreće čitav niz čisto ekonomskih mehanizama. Tako, piše Burdije, „iako specifični interesi koji su u vezi s nekom pozicijom u jednom specijalizovanom polju (i koji su relativno autonomni u odnosu na interese koji su u vezi sa društvenim položajem) mogu biti legitimno zadovoljeni, dakle efikasni, samo po cenu potpune potčinjenosti specifičnim zakonima polja, to jest u posebnom slučaju, po cenu poricanja interesa u njegovom uobičajenom vidu, odnos homologije koji se uspostavlja između polja kulturne proizvodnje i polja moći (ili

društvenog polja u celini) čini da su dela koja su proizvedena prema čisto 'internim' ciljevima predodređena da još više ispune eksterne funkcije; i to utoliko efikasnije što njihovo prilagođavanje potražnji nije produkt svesnog traganja, već rezultat strukturne korespondencije“ (Bourdieu 1992b: 236). Dakle, svaka i svakakva umetnost, prošla, sadašnja i buduća, nužno ima svoju društvenu funkciju, koju uglavnom ispunjava kroz udeo koji ima u simboličkim borbama. Pitanje je samo da li uspeva da je osvetli i objasni sebi i drugima ili, kao u slučaju umetnosti koja uzdiže svoju bezinteresnost, ne želi ili nije u stanju da to učini.

Na suprotnom polu od umetnosti koja se vodi „čisto“ umetničkim pobudama nalazimo umetnost koja ima nešto prizemnije ciljeve. U Burdijeovom stavu da je zauzimanje položaja u ekonomski dominantnom potpolju gotovo uvek povezano sa interesovanjem za finansijsku ili institucionalnu dominaciju, Bridžit Fauler prepoznaje „neprihvatljivi ekonomski redukcionizam“ (Fowler 1994: 151). Sticanje „vremenskog“ kapitala za francuskog sociologa predstavlja dovoljan razlog za diskreditaciju po osnovu izneveravanja fundamentalnih načela polja. Jednako je kritičan i oštar kada je u pitanju povinovanje zahtevima tržišta, čak je i nename-ravani uspeh na njemu upitan. Situacija na umetničkoj sceni danas je toliko kompleksna da je pitanje koliko Burdijeov manihejski pogled može biti od pomoći u njenom rasvetljavanju. „Prosto je zapanjujuće koliko malo toga Burdije ima da kaže o masovnoj, 'heteronomnoj' komercijalnoj kulturnoj proizvodnji, ne samo zbog izuzetnog društvenog i kulturnog značaja koja ona ima u savremenom društvu, već i zbog njenog značaja u determinisanju uslova u potpoljima koja ga izuzetno interesuju, tj. u potpolju ograničene proizvodnje“ (Hesmondhalgh, nav. prema Ognjanović 2006: 189). Mirjana Ognjanović takođe otkriva manjkavost Burdijeovog pristupa kada, proučavajući odnos muzičke industrije i tehno potkulture u savremenom društvu, konstatuje da se „veliki deo kulturne proizvodnje odvija po graničnim područjima između potpolja masovne i ograničene proizvodnje ili, još preciznije, ograničena proizvodnja je uneta u polje masovne proizvodnje“ (*Ibid.*: 190). Osim toga, u današnje vreme veliki izdavači i produkcijske kuće spremni su da podrže i avangardne, neafirmisane autore koji neguju nekonvencionalnu umetnički izraz, kao što je moguće da dela koja imaju čitavu industriju iza sebe i postižu komercijalan uspeh zadovoljavaju kriterijume umetnički zahtevne publike. I sâm Burdije ne može da ne primeti da „granica između dela avangarde

i bestselera nikada nije bila tako zamršena“, a krivca za to pronalazi u onima koji su uvideli isplativost otkrivanja mladih i neobičnih umetnika. U svakom slučaju, odnos dva potpolja kulturne proizvodnje mnogo je složeniji no što ga francuski sociolog predstavlja i trebalo bi da bude predmet detaljnijeg ispitivanja kojim bi se obuhvatili svi relevantni akteri proizvodnog i distributivnog lanca, kao i njihova klijentela s ove i s one strane granice polja.

Burdije ne ograničava vreme trajanja trećeg stanja polja, ali po načinu na koji govori o problemima koje to stanje nosi, očigledno je da se ono proteže do današnjih dana. Svi problemi, prema njegovom mišljenju, proističu iz toga što tržišna logika ozbiljno ugrožava autonomiju polja kulturne proizvodnje ali i iz toga što sama odbrana autonomije nije kao što je nekad bila. Dinamiku polja i dalje obeležava borba između onih koji se nalaze na „duhovnom polju“ polja, tj. u simbolički nadređenom a ekonomski podređenom potpolju ograničene proizvodnje, i onih koji „privremeno“ zauzimaju pozicije na dominantnom polju polja, tj. u ekonomski superiornom a simbolički inferiornom potpolju masovne proizvodnje, onih koji teže autonomiji i onih koji se prepuštaju zahtevima tržišta, onih koji umetničkim sredstvima izražavaju svoje nezadovoljstvo i tzv. doksozofa, „tih očiglednih učenjaka i učenjaka očiglednog“, koji su uzurpirali medijsku sferu, odakle odašilju i kreiraju predstave o umetnosti. Ulozi se takođe nisu mnogo promenili – svi teže simboličkoj nadmoći, sveopštem priznanju, legitimnosti, dominaciji vlastitih kreativnih načela ali i njihovoj institucionalizaciji. Heteronomne sile sada podršku pronalaze kod raznoraznih sponzora i predstavnika države zaduženih za kulturu. Oni na strani autonomije biraju ili eskapizam ili angažovanu umetnost.

Strategije otpora kreću se od načelne kritike ekonomske zavisnosti i komercijalizacije umetnosti, do plasiranja angažovanih sadržaja i proizvođenja kontroverzi. Burdijeu se čini da je danas ipak previše uživanja u provokaciji radi provokacije a premalo konfrontacije kojom bi se postiglo nešto konkretno. Današnje osvajanje autonomije, prema njegovom mišljenju, nije ni nalik onome iz herojskih vremena, poput Zolinog, kada je autonomija bila sredstvo a ne cilj po sebi. Danas kao da je osvajanje slobode podređeno sticanju ili jačanju prava na izdvojenost u odnosu na stvarni svet i ravnodušnost spram njega. I to ne važi samo za umetnike – jednako je zabrinut i zbog isključivanja naučnika iz javnih debata. Burdije navodi više činilaca koji na to utiču: prvo, uznapredovala

specijalizacija u obrazovanju, nauci i kulturi vodi zanemarivanju pitanja opšteg karaktera; drugo, univerzitetske, naučno-istraživačke i kulturne institucije, ali i pojedinci koji deluju unutar njih, sve su više prinuđeni da se, u potrazi za novcem, okreću privatnim sponzorima, dok ih, s druge strane, sve više ograničavaju izrazita birokratizacija procesa plasiranja proizvoda, te sve zahtevniji izdavači, koji ih guraju u razne promotivne kampanje i podstiču da proizvode sve više, u sve kraćem roku; treće, tehnostrate raznih profila, uz podršku „tehnokratije komunikacije“, preplavile su medijski prostor i nametnule tehnokratizovani pogled na kulturu (Burdije 2003a: 472–474).

Jedan od načina da se spreči potpuno razoružavanje umetnosti bio bi da se poboljša pozicija tog polja u polju moći, što podrazumeva obezbeđivanje priznanja i podrške u širem društvu. Imajući upravo to na umu, Burdije poziva intelektualce da združe snage u jednoj „internacionali intelektualaca“ i da sav svoj autoritet i znanje polože u borbu protiv dominacije u polju kulturne proizvodnje, ali i čitavom društvu. Deo te borbe svakako predstavlja pridobijanje publike i širenje društvene baze, ali isto tako rad na stvaranju zainteresovane i upućene publike koja bi bila spremna da podrži umetnost koja ne pravi kreativne kompromise. Iz razgovora Burdijea i Hansa Hakea (Hans Haacke) o stanju u savremenoj umetnosti, vidimo da veliki deo problema leži upravo u nekomunikativnosti samih dela i ezoteričnom jeziku kojim se umetnici služe da bi preneli neku poruku, ideju, emociju. Burdije smatra da jedan od mogućih načina prevazilaženja tog problema jeste „proizvođenje poruke na više nivoa“, što bi podrazumevalo podelu rada u predstavljanju umetničkog proizvoda: s jedne strane, on bi mogao biti predmet stručnog razmatranja i razmene mišljenja specijalista, a s druge, povod za pokretanje šire diskusije koja bi animirala i doticala širu publiku. Kao pozitivan primer jednog takvog pokušaja Burdije navodi broj časopisa *Actes de la recherche en sciences sociales* koji je bio posvećen visokoj modi, a u kojem su naučne analize bile propraćene ilustrativnim fotografijama. Hake misli da umetnička dela mogu da privuku brojnu i vrlo heterogenu publiku, odnosno i specijaliste i nespecijaliste, ukoliko su aktuelna, angažovana i zaista provokativna (Bourdieu et Haacke 1994: 108–113). Međutim, uspostavljanje veze između umetničkih proizvoda i njihove publike daleko je komplikovanije i prevazilazi okvire atraktivnosti određenog dela, što je Burdije i te kako dobro znao.

Proizvodnja i potrošnja: od umetničkog dela do kulturnog kapitala

Svako polje je svet za sebe, ali neka od njih su prilično upućena na svoje konzumente. Umetničko polje je jedno od „otvorenijih“ budući da naklonost i brojnost publike bitno utiču na pozicioniranje i kretanje pojedinog umetnika ili čitave grupe unutar njega. Dejstvovanje u polju, dakle, pretpostavlja razmenu usluga s konzumentima. Kako svako polje predstavlja repliku odnosa u polju moći, odnosno konstelacije snaga u celom društvu, ponuda umetničkih proizvoda i potražnja za njima moraju biti obeležene tim međusobno prožimajućim uticajima. Proučavajući tržište stanova i kuća u Francuskoj, Burdije zaključuje da bi se ponašanje potrošača „u potpunosti svodilo na posledicu polja da oni nisu imali izvesnu interakciju s njim (kao funkciju njihove – sasvim minimalne – inercije)“, pritom „težina (ili energija) koja se vezuje za nekog dejstvenika, koji podleže uticajima polja dok u isto vreme strukturira to polje, zavisi od svih ostalih tačaka i odnosa svih tačaka, tj. od celog prostora“ (Bourdieu 2005a [2000]: 194).

Za Burdijea ne postoji niti jedan deo društvenog prostora koji je više od polja proizvodnje kulturnih dobara uključen u ispoljavanje klasnih razlika. Razlog tome francuski sociolog pronalazi u činjenici da su „*odnosi distinkcije objektivno upisani u njega* i reaktiviraju se, bili ih mi ih svesni ili ne, bilo da to želimo ili ne, u svakom činu potrošnje, kroz ekonomske i kulturne instrumente prisvajanja koje on zahteva“ (Bourdieu 1979a: 249, istakao autor). Proizvodnja različitosti je utemeljujući i pokretački princip polja kulture i umetnosti; to je „univerzum u kojem postojati znači razlikovati se“ (Bourdieu 1993b: 58). Odatle proističe i raznovrsnost ponude koja svoj odraz pronalazi u sferi društva, društvenih podela i simboličkih razgraničavanja koje ih prate. Svako prisvajanje jednog umetničkog dela, koje predstavlja svojevrsnu realizaciju i postvarenje odnosa distinkcije, prema Burdijeu, jeste društveni odnos, takođe odnos distinkcije. Reč je, dakle, o „susretu između dva sistema razlika“ (Bourdieu 1979a: 257). Prisvajanjem, umetnička dela postaju kulturni kapital, tačnije objektivirani oblik kulturnog kapitala (Bourdieu 1979c). U sistemu dominacije koji dobrim delom počiva na kulturnoj legitimaciji, kulturni kapital pruža osnovu za ostvarivanje „profita distinkcije“, koji

je utoliko veći ukoliko sama umetnička dela zahtevaju viši stepen upućenosti i razumevanja, i „profita legitimnosti“, profita koji donosi osećaj da je neko vredan postojanja (Bourdieu 1979a: 252). Odnos ponude i potražnje, koji je prema francuskom sociologu „manje ili više savršen odnos homologije“, omogućava uzajamno potpomaganje u održavanju ili jačanju pozicije – pozicije umetnika, grupe umetnika, umetničkog dela, stila ili umetničkog pravca u polju umetnosti, odnosno pozicije klase, frakcije klase, grupe ili pojedinaca u društvenom prostoru.

Susret jednog umetničkog dela i njegovog konzumenta Burdije bi najpre opisao kao „koincidenciju“ koja, iz perspektive ponuđača, ne bi mogla da se objasni kao rezultat svesnog, čak ni ciničnog prilagođavanja potražnji, a još manje kao ispunjavanje direktnih narudžbina (Bourdieu 1993b: 45). Kad su u pitanju recipijenti, posredujući faktor koji omogućuje formiranje tržišta i „objektivnu orkestraciju“ ponude i potražnje jeste ukus. „Ukus, sistem klasiranja izgrađen kroz uslovljavanja povezana sa sticajem okolnosti koje idu uz određenu poziciju u prostoru različitih okolnosti, vlada odnosima prema objektiviranom kapitalu, prema tom svetu hijerarhizovanih i hijerarhizujućih objekata, koji doprinose njegovom definisanju time što mu omogućuju da se ostvari specificirajući se“ (Bourdieu 1979a: 256). Ildiko Erdei konstatuje da se Burdije razlikuje od ortodoksnih marksističkih teoretičara upravo po tome što klasne antagonizme i sukobe prebacuje iz sfere proizvodnih odnosa u sferu potrošnje. Kod francuskog sociologa, „'borbe' oko pozicioniranja se odvijaju uz pomoć *ukusa* koji funkcioniše kao amblem klasne pripadnosti“ (Erdei 2008: 192, istakla autorka).

Na osnovu obimne istraživačke građe, koja je prikupljena najpre tokom 1963, a potom 1967. i 1968, i čija je analiza objavljena u knjizi *La distinction / Distinkcija* (Bourdieu 1979a), Burdije je ustanovio da položaj u društvenoj strukturi, tačnije količina kapitala koju pojedinci poseduju i struktura tog kapitala (udeo ekonomskog i kulturnog kapitala), određuju tip ukusa. U tom periodu u Francuskoj on uočava postojanje tri glavna ukusa. Prvi je ukus dominantne klase koji odslikava njenu želju da se „razlikuje“, kao i veštinu da napravi „razliku“ i obezbedi joj legitimnost (osećaj za distinkciju). Njegove podvarijante su nešto tradicionalniji i luksuzu naklonjen „buržoaski ukus“ rukovodilaca, industrijalaca i pripadnika slobodnih profesija, i asketski, moderni, u nekim slučajevima i avangardni, „intelektualni ukus“ univerzitetskih profesora i umetnika.

Drugi je sitnoburžoaski ukus srednje klase koja svojom „dobrom kulturnom voljom odaje počast kulturnoj legitimnosti“, iako nema kapacitet, neophodne kompetencije, tj. „urođenu“ sposobnost i ležernost, da je dosegne i ponese na jedini ispravan način, način dominantne klase. Ovaj ukus u vreme istraživanja ima tri modaliteta – „regresivni“ ukus zanatlija i sitnih trgovaca koji se u mnogo čemu, osim u „veseljačkom“ i ortodoksno hedonističkom pristupu životu, približava ukusu radništva, ukus službenika koji odražava njihov skrupulozni, disciplinovani i moralom obojeni odnos prema kulturi, i ukus nove sitne buržoazije, čiji su predstavnici uglavnom zaposleni u uslužnim delatnostima, marketingu i narastajućem medijskom sektoru, a kod koje se ambicija za napredovanje ispoljava jednako u kulturnoj kao u poslovnoj sferi, i koja svog „prirodnog saveznika“ pronalazi u novoj buržoaziji čije joj je tehnokratsko shvatanje kulture blisko. Treći je narodski ukus radništva i seljaštva koji odlikuje „izbor nužnosti“, pragmatičan odnos prema kulturi i umetničkim delima, kretanje u zadatim okvirima zadovoljenja osnovnih životnih potreba i ograničenost materijalnim uslovima i kulturnom klimom u kojima se formirao.

Ukus je, iz burdijeovske perspektive, zbog svoje geneze i načina na koji funkcioniše u praksi, uvek mehanizam društvene reprodukcije, te proizvodnje i održavanja odnosa dominacije. On izranja iz životnih okolnosti koje su predodređene nečijom pozicijom u strukturi društvenih odnosa, klasnom pripadnošću pre svega; posredstvom habitusa, on usmerava potrošačke prakse tako da se one uvek ispoljavaju i menjaju u okvirima koje se definiše startna pozicija; usađuje osećaj za granice – ne treba ga mešati sa osećajem za distinkciju dominantne klase – koji se u ravni vlastite kulture i životnog stila ispoljava kao osećaj za primereno (bira se u skladu s onim što nam priliči i što odgovara našoj poziciji u društvu, i svi izbori, estetski i svi ostali koji jednako odslikavaju nečiju „umetnost življenja“, sistematski su podređeni predstavi koju imamo o sebi i svom mestu u svetu i polju konzumiranja kulturnih sadržaja), dok ga na nivou klasnih odnosa kanališu „ekonomske prepreke, kao i svest da tamo negde, kao apstraktna i nemoguća mogućnost, postoji drugačiji oblik prakse, koji je moguć za druge“ (Bourdieu, Boltanski, Chamboredon and Schnapper 1990: 16); deluje tako da odabirom odgovarajućih simboličkih oruđa, produkata, estetika i jezika, podvlači klasne granice i održava odstojanje u odnosu na ostale društvene grupe, spram čijih se

kultura ne oseća ništa drugo osim rivaliteta i odbojnosti; izuzev u slučaju legitimnog ukusa, koji je kod Burdijea ukus dominantne klase i kao takav uključen u kreiranje ponude; evolucija kulturnih sklonosti je reaktivna, a njihov razvoj prati translaciju ustanovljene hijerarhije umetnosti, umetnika, umetničkih predmeta, stilova i pravaca.

Prema shvatanju francuskog sociologa, ponuda umetničkih predmeta utiče na same dispozicije utoliko što im polje proizvodnje omogućava da se postojeći ukusi i sklonosti „ostvare“ i zadobiju vidljivi kolektivni identitet kroz izbor i privsavanje. Svaka promena na strani ponude, stoga, povlači promenu ukusa, kao što promena samih ukusa, podstaknuta izmenom životnih okolnosti koje su ih proizvele i oblikovale, dovodi do promena u strukturi polja umetničke proizvodnje, koje se pre svega ogledaju u usponu onih autora i grupa koje na najbolji mogući način odgovaraju na novonastale okolnosti i nastajuće dispozicije. Kada Burdije govori o promenama koje kreću od ponude, iako ih sagledava u svetlu „simboličkog nametanja“, tj. apsolutnog autoriteta i diktata umetničkog izraza u kreiranju ponude, reč je pre svega o promenama čiji efekti ne sežu dalje od preoblikovanja i dograđivanja ukusa kojima se ne ugrožava postojeće odstojanje snaga u društvu i ne menja „težina“ podrške koju one pružaju snagama u polju, dakle – o translatornim promenama, dok su u slučaju promena koje se pokreću na strani potrošnje u pitanju dublje promene koje zadiru u samu konstituciju dispozicionog sklopa i koje mogu ozbiljno da uzdrmaju poredak polja kulturne proizvodnje i kriterijume legitimnosti koji njime vladaju. Takav stav u pogledu relacija koje se uspostavljaju između polja proizvodnje kulturnih dobara i polja potrošnje Burdije razvija u prvim radovima o kulturnim sklonostima i obrascima konzumacije umetnosti, najpre u studiji posvećenoj posetiocima muzeja u Evropi – *L'Amour de l'art: Les Musées d'art européens et leur public / Ljubav prema umetnosti: evropski muzeji umetnosti i njihova publika* (Bourdieu avec Alain Darbel et Dominique Schnapper, 1966, Minuit), a potom u *Distinkciji* (1979a), već pomenutom ekstenzivnom istraživanju kulturnih praksi stanovnika Francuske. Na tada izgrađenim principima istrajaće sve do devedesetih, kada u njegovoj teorijskoj postavci umetnost prestaje da se posmatra isključivo iz perspektive njene društvene funkcije.

Džeremi Lejn primećuje da Burdije tek u poznim radovima počinje jasnije da razgraničava kulturu, koju sagledava kroz njenu funkciju „markera društvene distinkcije“, s jedne strane, i inherentnu vrednost

umetničkog proizvoda, s druge (Lane 2006: 120). Razlog toj promeni Lejn pronalazi u Burdijeovoj iskrenoj zabrinutosti za autonomiju umetničkog stvaralaštva, koju sve agresivnije guše pritisci tržišta, odnosno novih sponzora – ekonomski moćnih privrednih subjekata, u čijem delanju francuski sociolog prepoznaje reakcionarno oživljavanje modela mecenata, pa se u njegovim tekstovima, od devedesetih, insistira na univerzalnoj vrednosti izvesnih umetničkih i literarnih formi, u čiju odbranu treba stati bez obzira na klasno poreklo i njime oblikovane kulturne preferencije. Iako više autora, protivrečeći Burdijeu, insistira na činjenici da su principi autonomije umetničke delatnosti u XIX veku ustanovljeni ne toliko kao rezultat borbe protiv tržišne logike koliko kao odraz želje za povećanjem udela u tržišnoj dobiti (Lane 2006: 128), negativnost Burdijeovih komentara u pogledu posledica delovanja tržišta po autonomiju polja pogrešno se vezuje za njegov načelan odnos prema tržištu, odnosno kapitalizmu. Burdijeova kritika se ne odnosi na komercijalni uspeh kao takav niti na nepravедnost tržišnih mehanizama, već pre na uspeh koji se ostvaruje uz određene žrtve – misli se pre svega na podilaženje očekivanjima finansijera, pristajanje na kompromise i žrtvovanje stvaralačke autonomije. I dok je u Francuskoj XIX veka za umetnike najveći problem bila cenzura podstaknuta nekim moralnim, verskim ili političkim razlozima, koja ih je stavljala na zao glas i zbog koje su uglavnom trpeli posledice na tržištu, u drugoj polovini XIX veka, isto to tržište od kojeg se očekivao spas postaje sve veći problem – zakoni tržišta su surovi, a nekadašnje blagonaklone mecene, pune respekta za rad umetnika kog finansijski podržavaju, zamenili su sponzori koji ponekad nisu ni upoznati sa samim delima autora i koji na njih gledaju isključivo kao na investiciju.

Uz priču o autonomiji polja kulturne proizvodnje, koju forsira potkraj prošlog i početkom novog veka, Burdije sve češće vezuje imena tri pionira u borbi za nju – Bодlera, Flobera i Manea, ne samo zbog uloge koju su imali kao utemeljitelji polja, već i zbog toga što su uspeali da steknu univerzalno priznanje i da efekte simboličke revolucije koju su pokrenuli prenesu iz polja na čitavo društvo. Emil Zola, čije herojsko angažovanje tokom afere „Draifus Burdije“ takođe ističe, istupao je, podseća Lejn, upravo u ime „univerzalnih vrednosti“ koje je iznedrila slobodarska tradicija umetničkog polja (*Ibid.*: 121). Burdijeova kasnija razmišljanja o umetnosti bila su, stoga, logično, pomerena u pravcu osmišljavanja

realutopijskog projekta prožimanja svakodnevnih praksi i umetnosti, kao i ka pronalaženju rešenja za delikatan problem stvaranja uslova koji bi omogućili da vrhunska umetnost bolje komunicira sa ljudima različitih kompetencija i sklonosti. Okosnicu tog novog pristupa činilo je shvatanje da put ka univerzalnom podrazumeva, pre svega, rad na menjanju, tačnije kultivisanju, kompaktnih i rigidnih blokova dispozicija koji su u stanju da neutrališu univerzalnost neke umetničke poruke. Njegovi obrisi prisutni su već u ranim istraživanjima odnosa prema umetnosti i recepciji umetničkih proizvoda. Proučavajući posećenost muzeja u pet evropskih zemalja – Francuskoj, Grčkoj, Holandiji, Španiji i Poljskoj, sociodemografske karakteristike i kulturne navike njihove publike, francuski sociolog uviđa da najveću teškoću za pristup delima vrhunske umetnosti predstavlja to što ta ista umetnost zahteva „ovladavanje kodom poruke“ koju njeni produkti nose, kao i „privrženost skupu vrednosti koji opravdava vrednost koja se pridaje dešifrovanim značenjima, dešifrovanju tih značenja i zadovoljstvu koje dešifrovanje donosi“ (Bourdieu, Darbel, Schnapper 1991. [1969]: 39). On predlaže dve strategije za prevazilaženje tog problema: prva se sastoji u angažovanijem pristupu muzejskog osoblja, što pretpostavlja da ono posetiocima, na nenametljiv način, uz umetničko delo ili umetničku postavku istovremeno nudi i kôd uz pomoć kojeg ih treba sagledati i tumačiti; druga strategija se odnosi na „intenziviranje“ uloge obrazovnih institucija u edukovanju i usađivanju, ali i razvijanju i negovanju, odgovarajuće kulturne kompetencije. Burdije, upoznat sa, u vreme istraživanja ne baš impresivnim učinkom škole – naime, samo 7% posetilaca muzeja izjavilo je da je za određeni muzej čulo u školi – naglašava da je za uspešno sprovođenje druge pomenute strategije neophodno da se sama škola radikalno promeni, tj. da programe i pedagoški pristup prilagodi nejednako razvijenim kulturnim dispozicijama njenih učenika. U osnovi takvog stava jeste pretpostavka da „samo one stvari čiji koncept ljudi shvataju, mogu da pruže zadovoljstvo“ (*Ibid.*: 109), koja će kasnije, u *Distinkciji*, biti lajtmotiv Burdijeove kritike kantovske estetike.

Prema Burdijeovom shvatanju, ljubav prema umetnosti nije stvar inteligencije ili urođenog senzibiliteta, već umetničke kompetencije, i kao takva može se graditi i unapređivati „metodičnim treniranjem“, „stvaranjem navike i vežbom“, za koje bi, da bi se zahvatila što šira populacija, najbolje bilo da se sprovede pod okriljem školske institucije i uz nadzor posebno obučениh pedagoških autoriteta. Burdije određuje umetničku

kompetenciju kao „poznavanje specifično umetničkih principa podele koji omogućuju da se određena predstava, putem klasifikacije stilističkih naznaka koje sadrži, smesti među mogućnosti predstave koji konstituišu umetnički univerzum“ (*Ibid.*: 40). Ona je, dakle, internalizovana istorija polja, uz koju idu i razvijeni osećaj za primereno klasifikovanje i nešto ranije pomenuta sposobnost dešifrovanja (ili dekodiranja) umetničkih predmeta i praksi. Usvajanje te kompetencije iziskuje vreme i škola jedina može da ostvari produženi kontakt sa svetom umetnosti, preko potreban da bi se oformile nove dispozicije i stvorio osećaj „prirodne“ bliskosti spram kulture; „nema prečice do puta koji vodi do dela kulture“, zaključuje Burdije (*Ibid.*: 102).

Kod svih „legitimističkih“ i „domino-centričnih“ modela (Lahire 2004), poput Burdijeovog, u centru pažnje su institucije – muzeji, akademije, konzervatorijumi, država itd. – koje čine potporne stubove hegemonije kulture dominantne klase i glavni su distributeri kulturnih normi i vrednosti te klase. Najznačajnija je, svakako, škola, koja zbog ustanovljene obaveze osnovnog obrazovanja ima najširi obuhvat populacije na koju može da utiče. Lair smatra da se od vremena Burdijeovih pionirskih istraživanja kulturnih praksi mnogo toga promenilo i da je u svojoj misiji socijalizacije škola dobila konkurente u vidu brojnih štampanih i audio-vizuelnih medija. Ovaj sociolog misli da koncept „dominantne kulturne legitimnosti“, koji je „srž sociologije verovanja i dominacije“, više ne može da objasni stvarnost postojećih kulturnih profila i kulturnih relacija, te „pluralitet kontekstualnih i dispozicionih logika koje vladaju kulturnim ponašanjima“ (*Ibid.*: 39, 29). Podaci do kojih je Lair došao putem anketnih istraživanja ukazuju na postojanje više konkurentnih poredaka kulturne legitimnosti koji stavljaju tačku na verovanje u apsolutnu vrednost i superiornost jedne kulture, ali i na sociološko verovanje u postojanost jednog takvog verovanja. Rezultati su tako otkrili da se odnos spram rafiniranog ukusa i vrhunskih umetničkih dela više ne može posmatrati isključivo kao odnos subordinacije, koji kod onih koji se nalaze na strani nelegitimnosti, „varvarstva“, nekulture, proizvodi osećaj nedostatnosti i postidenosti, budući da su odgovori mnogih ispitanika pokazali da oni „raspolazu kolektivno izgrađenim sredstvima otpora ili ravnodušja, koji postoje i koji su zagarantovani u okviru konkurentnih instanci legitimacije: fan klubova, koncertnih sala, društvenih mreža, nacionalnih ili porodičnih zajednica, crkve, audio-vizuelnih medija itd.“ (*Ibid.*: 53, istakao autor).

Lairovi nalazi koji potvrđuju pojavu mnoštva „disonantnih kulturnih profila“ protivreče Burdijeovim zaključcima o postojanju kolektivnih, monolitnih i stabilnih kulturnih identiteta i stilova života. Nekih drugih faktora, poput opadanja strukturne „težine“ književnog i umetničkog kapitala, uzmicanja opšte kulture pred ekspertskom kulturom tehnokrata i specijalista svih vrsta, kojima Lair pripisuje zasluge za preobražaj sveopšte kulturne klime, Burdije je svestan još u vreme dok piše „Le Patronat“ (Bourdieu et De Saint-Martin 1978) i *Distinkciju* (Bourdieu 1979a), gde ih analizira kao nagoveštaj dubljih promena. Međutim, u svim tim promenama samo jedna instanca nije pretrpela značajnu transformaciju identiteta i funkcije, a to je škola. Njenu privilegovanu poziciju u definisanju kulturne legitimnosti i nametanju određene koncepcije kulture čak ni Lair nije spreman da ospori (Lahire 2004: 67). To nikako ne znači da se školska kultura, kao nekada, poklapa sa kulturom dominantne klase budući da brojna istraživanja pokazuju da je ova druga pretrpela značane promene, da je izgubila klasična klasna obeležja i postala raznovrsnija, inkluzivnija i istovremeno prijemčivija (Lahire 2004; Bennett et al. 2009; Cvetičanin, Nedeljković i Krstić 2012b). Školska institucija, međutim, i dalje uzdiže klasičnu kulturu na pijedestal, dok istovremeno ignoriše popularnu estetiku, savremene forme umetnosti i nove medije umetničkog izražavanja, nastavljajući da tako pomaže njoj već naklonjenim društvenim kategorijama da održe ranije stečenu prednost. Njena „presuda“, koja svedoči o stepenu uspešnosti u ovladavanju principima i sadržajima vrhunske kulture, proizvodi posledice koje možda nisu toliko, ili nisu uopšte, negativne na pojedinim tržištima (u vršnjačkim ili potkulturnim grupama), ali jesu na tržištima koja, poput tržišta rada, imaju izražen strukturirajući predznak i snažno određuju tok i ton društvene putanje.

Ovo objašnjava zašto je za Burdijea sociologija kulture neodvojiva od sociologije obrazovanja i zašto se njegove preporuke za istinsku kulturnu demokratizaciju sve redom tiču škole. Na osnovu rečenog, da se zaključiti da je pedagoško delanje obrazovnih institucija u Burdijeovoj zamisli podređeno približavanju đaka delima elitne umetnosti i legitimne kulture, na šta ukazuje i česta upotreba termina „kultivisanje“ i „civilizovanje“. Ipak, odnos francuskog sociologa prema visokoj kulturi prožet je ambivalencijama jer je za njega bilo teško da razdvoji njenu vrednost od njene društvene funkcije. Sredinom osamdesetih, Burdije je u više navrata učestvovao u izradi programa za reformu obrazovanja i kulturne politike

i svaki put bi se založio da se novi kulturni sadržaji, kao i neke nove umetnosti, poput fotografije, uvrste u nastavne programe. „Burdije nije zastupao obrazovne politike čiji bi cilj bio 'da se samo na pravičniji način distribuiraju produkti legitimne kulture', on je pre podržavao politike koje bi 'takođe radile na rekonfiguraciji same te kulture' na taj način što bi priznale prethodno obezvređeno praktično znanje, ukuse i talente“ (Lane 2006: 137). On, dakle, nije osporavao vrhunsku kulturu kao takvu, već njenu ulogu ideološkog rezervoara za opravdavanje odnosa dominacije u društvima u kojima kultura predstavlja važan strukturirajući činilac. „Posvećenje kulture i umetnosti, ta 'valuta apsoluta' koju društvo koje robuje apsolutu valute obožava, ispunjava jednu vitalnu funkciju posvećujući društveni poredak. Kako bi kultivisani ljudi mogli da veruju u varvarstvo i kako bi varvare ubedili u njihovo vlastito varvarstvo, nužno je, i za njih dovoljno, da uspeju da ujedno od sebe i drugih sakriju društvene uslove koji čine mogućim postojanje kulture kao druge prirode, u koju društvo smešta ljudsku izvrsnost i koja se doživljava kao privilegija data rođenjem, ali i legitimizovanu hegemoniju (ili legitimnost) jedne partikularne definicije kulture. Na kraju, da bi ideološki krug bio potpun, dovoljno je da opravdanje za monopol koji imaju nad instrumentima prisvajanja kulturnih dobara izvedu iz jedne esencijalističke predstave o podeljenosti njihovog društva na varvare i civilizovane ljude“ (Bourdieu, Darbel, Schnapper 1991 [1969]: 111–112).

S druge strane, Burdije je jednako obazriv prema popularnoj kulturi, čije forme vidi kao odraz neuspele težnje sitne buržoazije da dosegne standarde vrhunske umetnosti, kao i prema narodskom „stvaralaštvu“ i svim populističkim teorijskim pristupima koji pokušavaju da ga posmatraju kroz dijalog s etabliranom umetnošću, koji se nikada nije odigrao. Ukoliko sociologija, piše Burdije, pod opšte zaglavlje estetike, „objektivno smešta prakse i dela koja, kao u slučaju fotografije, estete mogu posmatrati kao antiestetiku, videti to kao izraz 'narodske estetike' bila bi vrsta obrnutog etnocentrizma: zapravo, iskustva koja odgovaraju tim praksama nemaju ništa s težnjom za lepotom po sebi i za sebe, premda se mogu opisati kao analogna, unutar drugačijeg poretka, iskustvima koja kod umetnika i esteta proizvodi kontemplacija ili proizvodnja umetničkih dela“ (Bourdieu, Boltanski, Chamboredon and Schnapper 1990: 85). Takav stav je u skladu s poštovanjem koje Burdije gaji prema svemu što je umetničko polje iznedrilo, prema čitavoj istoriji tog polja

i vrednostima koje su važan deo te istorije. Stoga i isticanje „težnje za lepotom“ koja je kao princip utkana u *nomos* polja. On, takođe, veruje u univerzalnu vrednosti umetničkih proizvoda čiju univerzalno priznanje ometaju društveno proizvedene prepreke, kao i u potencijal svih ljudi da te prepreke, uz pravilno usmeravanje, savladaju, pa bi se moglo reći da njegovo stanovište odgovara poziciji jednog elitiste antimizerabiliste.

Burdije je očigledno verovao da se proces kultivisanja ne razlikuje mnogo od približavanja nauke ljudima, kao da je u oba slučaja dovoljno s njima puno raditi i usađivati im znanje koje će već proizvesti odgovarajući odnos prema umetnosti. Sa kasnijim insistiranjem na intrinzičnim vrednostima umetnosti, Burdije će sve više naglašavati i njenu čulnu dimenziju koja ne poznaje klasne niti bilo koje druge barijere. Njegov realizam i prosvetiteljski racionalan pristup devedesetih će ustuknuti pred idejom o nadahnjujućoj i sveoplemenjujućoj snazi umetnosti, a neprestano kretanje između idealizacije i desakralizacije umetnosti ići će više na stranu onog prvog. Uz isticanje delotvornosti umetnosti kao stilizovane kritičke svesti, postalo je još više jasno da francuski sociolog privileguje visoku kulturu i vrhunska umetnička dela. „Burdije zastupa najkanonskije umetničke forme i klasičan, postromantični način autonomne umetničke produkcije“ (Lane 2006: 133). I dok je na početku karijere nastojao da pokaže svima kako sociologija može da se bavi slikama bez nepotrebnog vizionarstva, što je naročito obeležilo studiju o umetnosti fotografije (Bourdieu, Boltanski, Chamboredon and Schnapper 1990: 10), kasnije će sam „proizvoditi vizije umesto da ljude koji su ih željni šalje u bioskop“. Ideal kojem treba težiti postaje spoj sociološke pronicljivosti i poznavanja zakona proizvodnje društvenog poretka, s jedne strane, i umetničke imaginacije, kreativnosti i neke vrste promišljene beskrupuloznosti koja pomera granice i pokreće simboličke revolucije, s druge. „Umetnici poseduju izuzetnu snagu, onu koja se, između ostalog, sastoji od pretvaranja umnih stvari u čulne. Čini mi se – što je veoma naivno – da bi za bilo koje oslobađajuće delovanje jedan savez genija specifičnog za umetnike i [sociološke] analize mogao da proizvede izvanredne efekte“, piše Burdije neposredno pred kraj svog života (Bourdieu nav. prema Lane 2006: 139). Ako je u temelju iskustva podređenosti onih koji su lišeni kulturnog kapitala i izopšteni iz sveta legitimne kulture institucionalizovani i sveopšte prihvaćeni jaz između praktičnih veština i teorijskog znanja, između osmišljavanja i izvršenja, između proizvodnog i intelektualnog, onda svaki korak ka njegovom

prevazilaženju, bilo da je podstaknut saznanjem ili nadahnućem, jeste i korak ka ukidanju dominacije.

Najveća kontroverza Burdijeove sociologije umetnosti – pitanje u kojem smeru pomenuti jaz, kao i sve nevidljive simboličke barijere, treba prelaziti da bi se prevazišle – ostaje nerazrešeno. On sâm nije dao kategoričan, nedvosmislen odgovor. Uglavnom se zalagao za stvaranje uslova koji bi podstakli aktivno uključivanje defavorizovanih društvenih kategorija u svet legitimne kulture, kao i za generalno veću inkluzivnost same te kulture, ali je ponekad, mogli smo da vidimo, podržavao difuziju različitih estetika i njihovo tretiranje kao ravnopravnih. Jedan od zaključaka je ipak jasan i predstavlja komentar na sve pređašnje, sadašnje i buduće kritike koje mu se upućuju zbog neuvažavanja promena koje je pretrpelo polje društvenih ukusa i kulturnih praksi – dominacija ne predstavlja isključivanje iz domena estetike, već iz domena legitimne kulture, i sve dok postoje institucije koje favorizuju i posvećuju jednu kulturu, odžavaće se i odnosi dominacije u kulturi i društvima koja do nje drže.

POLJE MOĆI – DOMINACIJA NAD DOMINACIJAMA

Burdijeovo određenje polja moći možda je najneuhvatljivije od svih do sada razmatranih polja. U različitim analizama on se potpuno ravnopravno oslanja na dve definicije, nikada ne pretpostavljajući jednu drugoj, pa je prilično teško izdvojiti neku koja bi se smatrala domišljenijom, ispravnijom. Ponekad se polje moći sagledava kao „meta-polje s određenim brojem nastajućih i specifičnih svojstava“, u kojem se kao glavni dejstvenici pojavljuju druga društvena polja (ekonomsko, naučno, državno-birokratsko, polje kulturne proizvodnje, itd.) (Bourdieu and Wacquant 1992: 18). S druge strane, u nekim studijama polje moći se poistovećuje s dominantnom klasom, obično kod tumačenja grafičkih prikaza strukture društvenog prostora, kada Burdije iscrtava polje moći u delu prostora koji zauzimaju pripadnici dominantne klase (Bourdieu 1979a; Swartz 1997). Naravno, postoje i pokušaji da se dva postojeća pristupa povežu. Tako, na primer, dok teorijski obrazlažu koncepciju polja, Burdije i Vakan navode da je „književno polje deo polja moći u kojem zauzima dominiranu poziciju“, i da su „umetnici i pisci, ili intelektualci uopšteno govoreći, 'dominirana frakcija dominantne klase'“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 104–105).

Najpotpuniju definiciju nalazimo u „Burdijeovom *Kapitalu*“ (Wacquant 2004b), knjizi *La Noblesse d'État/Državno plemstvo* (Bourdieu 1989), u kojoj je obradio temu proizvodnje elite na francuskim prestižnim obrazovnim institucijama. „Polje moći jeste jedno polje sila koje je, kroz svoju strukturu, određeno odnosom sila između formi moći ili vrsta različitih

kapitala. Ono je, neodvojivo od toga, isto tako jedno polje borbe za moć između nosilaca različitih moći, jedan prostor igre u kojem se dejstvenici i institucije, kojima je zajedničko to što poseduju određenu količinu specifičnog (pre svega ekonomskog ili kulturnog) kapitala koja je dovoljna da zauzmu dominantne pozicije u okvirima njihovih matičnih polja, sukobljavaju putem strategija kojima nastoje da zadrže ili promene taj odnos snaga“ (Bourdieu 1989: 375). Dakle, kapitali, koji su se tokom istorije pojedinih polja izborili za status glavnog uloga i glavnog dobitka u datim poljima, sada se, posredstvom svojih „najjačih“ predstavnika sučeljavaju u posve novoj areni. Ishod tog odmeravanja snaga u polju moći u mnogo čemu predodređuje dalji tok borbi koje se odvijaju u pojedinim poljima društvenog prostora budući da polje moći „funkcioniše kao neka vrsta 'metakapitala' koji deluje kao organizujući princip diferencijacije i borbe kroz *sva* polja“ (Swartz 1998: 136, podv. autor).

Polje moći, kao novo poprište, razlikuje se od svih ostalih polja po tome što borba u njemu nema za cilj akumuliranje određenog kapitala ili sticanje monopola nad njim, već se isključivo svodi na borbu za što veći simbolički koeficijent date vrste kapitala i njegovu što veću vrednost u odnosu na ostale vrste kapitala. To je ujedno borba za nametanje „dominantnog principa dominacije“, borba za „legitiman princip legitimacije“ i za „legitiman način reprodukovanja temeljnih pretpostavki dominacije“ (Bourdieu 1989: 376). Polje moći postaje, tako, polje u kojem se odvija borba klasifikacija među onima koji već poseduju neki kapital koji je stekao legitimnost u određenoj sferi društva, a sada nastoje da za njega obezbede apsolutno priznanje. Simboličke strategije dejstvenika uključenih u ovu borbu jesu odraz „sistema preferencija (ili vrednosti) koje proi- zlaze iz interiorizovanja strukture šansi za ostvarivanje profita, šansi koje su objektivno upisane u količinu i strukturu posedovanog kapitala“, što nužno dovodi do diferenciranja tih strategija na osnovu vrste kapitala koji se poseduje, kao i njegovog udela u kompoziciji svih stečenih kapitala. Iz svega navedenog Burdije izvodi dva teorijski relevantna zaključka: prvo, u slučaju izdiferenciranih društava ne može se govoriti o jedinstvenoj vladajućoj klasi budući da se u polju moći neprestano vodi rat (nekad simbolički a nekad i realni) za simboličku premoć, uprkos tome što je jedan od ishoda tog rata povremeno uspostavljanje „stanja ravnoteže u podeli moći, tj. u jednoj *podeli rada dominacije* (koja se ponekad zahteva i shvata kao takva, i koja postaje predmet eksplicitnog pregovaranja)“

(*Ibid.*: 376, istakao autor); sledstveno tome, ne postoji jedna dominantna ideologija, već više „gledišta“ iza kojih se kriju specifični interesi i simboličke strategije različitih, međusobno suprotstavljenih dominantnih frakcija i grupacija.

Rezultati istraživanja strukture francuskog društva, koje je Burdije najdetaljnije izložio u *La Distinction* (Bourdieu 1979) pokazali su da se ona formira oko dve ključne dimenzije – jedna predstavlja raspodelu ekonomskog, a druga kulturnog kapitala. Obe jednako prožimaju polje moći i određuju njegovu dinamiku. Luj Pento smatra da je upravo to istraživanje odvelo francuskog sociologa u pravcu redefinisanja pojma dominacije. „Jednodimenzionalni pojam buržoazije trebalo je zameniti jednim izdiferenciranim prostorom koji se strukturira po osnovu glavnih vrsta kapitala: poljem moći, u koji je bilo sasvim primereno smestiti i grupe koje su nosioci kulturne legitimnosti“ (Pinto 2002: 241). Prihvatajući višedimenzionalnost konstitucije društvenog prostora i polja moći, Burdije je odbacio pretpostavku o jednakoj vrednosti kapitala i mogućnosti njihove apsolutne konverzije, na kojoj su počivale sve jednodimenzionalne i kontinualne predstave društvene hijerarhije, česte među sociolozima koji su se bavili pitanjem društvene strukture i društvene pokretljivosti. U polju moći se zapravo, prema njegovom mišljenju, odvija borba oko „stope konvertibilnosti različitih vrsta kapitala“, koja predstavlja ključni ulog u borbi između frakcija klase koje svoju moć temelje na ekonomskom, kulturnom i/ili socijalnom kapitalu, kao i njihovih borbi za simbolički kapital, tj. priznanje (Bourdieu 1979a: 137–138).

Analizirajući odnos različitih „formi moći“, tj. konkurentskih vrsta kapitala u Francuskoj sredinom prošlog veka, Burdije je ustanovio da je ekonomski kapital „dominantan princip hijerarhizacije“, da se na dominantnom polju polja moći nalazi ekonomsko polje, na dominiranom polju umetničko polje, a u središnjem delu se, u zavisnosti od toga koliki se značaj u njima pridaje ekonomskom, odnosno kulturnom kapitalu, raspoređuju političko, administrativno i univerzitetsko polje. Vidimo da za francuskog sociologa kulturni kapital takođe ima određenu strukturu i snagu i funkcioniše kao drugi princip hijerarhizacije, pored ekonomskog. On zapaža da kulturni kapital postaje važan u polju moći zahvaljujući tome što širi svoj uticaj van „rodnih“ polja, umetničkog i univerzitetskog, na ekonomsko i birokratsko polje. Do toga dolazi usled dve opšte tendencije u francuskom društvu: jedna je porast relativne

važnosti školskog kapitala u odnosu na pravo vlasništva nad ekonomskim dobrima, a druga je opadanje vrednosti tehničkih diploma u korist diploma koje „garantuju jednu opštu kulturu birokratskog tipa“ (Bourdieu 1989: 386). Takve promene iznudile su prilagođavanje reproduktivnih strategija pripadnika dotad dominantnih društvenih slojeva, koji sada svoje potomke usmeravaju ka školama koje im mogu usaditi tražene kompetencije i omogućiti im dolazak do elitnih pozicija. *Sciences-Po* i ENA tako postaju prave institucije za obrazovanje budućih lidera, direktora državnih firmi i banaka, i Burdije ih posmatra kao potporne stubove novog načina proizvodnje dominacije, koji mnogo više nego pre zavisi od školskog tržišta. Potvrdu toga Burdije nalazi u gotovo savršenoj korespondenciji dva dijagrama – onog koji pokazuje strukturu društvenog prostora, tj. distribuciju određenih socioprofesionalnih kategorija na osnovu količine i strukture kapitala koje njihovi pripadnici poseduju, i dijagrama koji predstavlja strukturu prostora visokoobrazovnih institucija, do koje se došlo na temelju podataka o poreklu đaka tih škola. No, pre nego što pokažemo kako je Burdije otkrivao ulogu francuskih obrazovnih institucija u simboličkom i ekonomskom usponu „državnog plemstva“, treba nešto reći o dve značajne studije koje su ga do toga dovele. Prva je, pod nazivom „Le Patronat“, objavljena 1978. kao tekst u okviru časopisa *Actes de la recherche en sciences sociales*, i u njoj je zabeležen i analiziran istorijski momenat restrukturiranja ekonomskog polja i preobražaj jednog dela francuske buržoazije koja svoje reproduktivne strategije počinje sve više da podređuje školskom postignuću potomaka. Druga je, naravno, *La Distinction* (1979a), u kojoj je osvetljena uloga kulture u promenam, kroz koje je prolazilo francusko društvo sredinom prošlog veka.

Polje ekonomije i promena principa dominacije

U članku „Le Patronat“ Burdije, zajedno s Monik de Sen-Marten, analizira upravljačke strukture u državnim telima, privredi i finansijama. Kako će ustvrditi nešto kasnije, ekonomsko polje je u vreme istraživanja predstavljalo dominantan sektor polja moći (Bourdieu 1984a: 78). Burdijevo proučavanje ekonomije i pokušaj da se formuliše „generalni program ekonomske antropologije“ imaju dugu istoriju, koja počinje

pedesetih godina alžirskim istraživanjem ekonomije časti i proteže se kroz naredne četiri decenije (Swedberg 2011), ali je ekonomsko polje kao prostor koji ima određenu strukturu i koji utiče na razvoj posebnih dispozicija detaljno razmatrano tek potkraj XX veka, najpre u tekstu „Ekonomsko polje“ (Bourdieu 1997b), a potom u okviru analize ekonomije individualne kuće (Bourdieu 2005a [2000]), kojom Burdije proširuje svoja interesovanja i na globalno ekonomsko polje.

U pomenutoj studiji iz '78, Burdije i De Sen-Marten bave se dominantnom grupacijom buržoazije, sastavljenom od bankara, industrijalaca, državnih funkcionera, pravnika, lekara i advokata, koja je u tom periodu zauzimala sve važne pozicije u ekonomskoj i političkoj sferi. Oni proučavaju njenu strukturu, ali i princip po kojem se ona diferencira unutar sebe, prepoznajući ga u različitim reproduktivnim strategijama, različitim shvatanjima društvene uloge koja je njenim nosiocima data i načinima na koje ti isti nastoje da je legitimizuju, različitim poslovnim pa i životnim stilovima. Najviše ih zanimaju privreda i ekonomija, gde su rezultati upućivali na postojanje dve velike opozicije – jedna je ona između „diskretnih“ vlasnika porodičnih firmi i privatnih banaka, i „mondenih“ rukovodilaca nacionalizovanih preduzeća i velikih državnih banaka, prilično prisutnih u javnosti i često viđenih u društvu vodećih političara i predstavnika državnog aparata; druga opozicija suprotstavlja nosioce finansijskog kapitala (bankare i industrijske grupacije čije je poslovanje bilo u tesnoj vezi s bankarskim sektorom), prirodno posla upućenih na javnost i uključenih u stalnu razmenu informacija s klijentima i saradnicima, koja gotovo da briše granicu između privatnog i poslovnog, i predstavnike monopolističkog kapitalizma krupne industrije čija se uloga gotovo iscrpljuje u upravljanju, organizovanju proizvodnje i komunikaciji sa podređenima u okvirima samog preduzeća.

Druga podela rukovodilaca po osnovu količine i strukture kapitala koje poseduju, ali i toga kada su pristigli na čelne pozicije preduzeća – da li pripadaju staroj aristokratiji i pariskoj buržoaziji koje već dosta dugo imaju firme ili banke u svom vlasništvu, a potomke pripremaju za rukovodeće funkcije bilo u privatnom bilo u državnom sektoru, ili su u pitanju pridošlice, često (mada ne isključivo) sitnoburžoaskog porekla, koje se tek odskora bave preduzetništvom – preseca prvobitnu podelu ekonomskog polja na etatički i privatni pol i jednako je važna kao i ona prva. U hijerarhiji ekonomske moći ona deli bankare i industrijalce

čije je poslovanje ne toliko proizvodnog koliko finansijskog karaktera, koji su na vrhu pomenute hijerarhije, delimično zahvaljujući obrazovanju koje su obeležile takozvane „škole za legitimaciju“, poput *Sciences po*, od industrijalaca koje definiše njihova tehnička kompetentnost i preduzumljivost, koje su izgradili u specijalizovanim tehničkim školama kao što je *Polytechnique*, a koji su na njenom dnu.

Burdije i De Sen-Marten povezuju razlike koje proučavani rukovodioci pokazuju u odnosu prema poslu, ali i prema drugim centrima moći, te u stilu života, sa njihovim sociodemografskim karakteristikama. Tako većina onih na „državnom“ polu potiče od visokih funkcionera ili pripadnika slobodnih profesija i poseduje visok školski kapital, dok zavidan socijalni kapital duguje dobrim vezama svoje porodice ili delu svoje karijere koja se vezuje za administrativnu sferu. Čitava njihova školska i profesionalna putanja je, konstatuju dvoje autora, pod oznakom „javno“ – put od najprestižnijih državnih gimnazija, preko velikih škola, prvih nameštenja u državnoj birokratiji i upravnim telima, neminovno ih je doveo do visokih pozicija u proizvodnim i upravljačkim strukturama u javnom sektoru. S druge strane, privatnici su dolazili pretežno iz velikih buržoaskih dinastija ili, ređe, iz sitnoburžoaskih porodica koje su se bavile privredom, trgovinom ili zanatstvom, prošli su kroz osrednje privatne škole, čitav radni vek su proveli u privatnom sektoru, najčešće preuzimajući vođenje privatne porodične firme (*Ibid.*: 14). Novu državnu finansijsku oligarhiju, koja uglavnom potiče od pariske buržoazije i uglednih prestoničkih pravnika, Burdije vidi kao „neku vrstu *personifikacije* jednog stanja strukture polja ekonomske moći“ (Bourdieu 1989: 475–476, istakao autor). Taj uzak sloj posleratne ekonomske elite nije samo imućan – on ima uravnoteženo razvijenu strukturu kapitala. Njegovi pripadnici, primećuje francuski sociolog, poseduju diplome najprestižnijih škola u Francuskoj, zahvaljujući obrazovanju u školama za elitu i kasnije poslovima u državnoj upravi uspevaju da prošire mrežu društveno značajnih veza i kontakata koju su nasledili od svoje porodice, a na sve to dolazi simbolički kapital, tj. počasti, koje idu od onih javnih (razne nagrade i odlikovanja) do onih privatnih (članstvo u nekim ekskluzivnim klubovima).

Burdije primećuje da je posleratno restrukturiranje ekonomskog polja, koje je išlo u pravcu sve veće i intenzivnije povezanosti privatnog i javnog sektora i sve jače saradnje s inostranim kompanijama te uspostavljanje novog vida dominacije, dovelo do „trijumfa“ tzv. finansijskih

rukovodilaca nad staromodnim vlasnicima privatnih firmi, s jedne strane, i tehnički kvalifikovanim upravnicima, s druge. Za takav uspon predodredile su ih i velike škole u kojima su se obrazovali, pre svega ENA i *Sciences-po*, koje su im usadile sve kompetencije koji je novi sistem zahtevao – snalažljivost u poslovnim razgovorima i veštinu pregovaranja, vladanje stranim jezicima, praktično znanje o prilikama i kretanjima u ekonomskoj i sferi preduzetništva, kao i osećaj za marketing i odnose s javnošću (Bourdieu 1989: 470–471). Vidimo ovde kako Burdije i De Sen-Marten uspeh i društvenu promociju novih dominantnih posmatraju i iz perspektive njihovih habitusa, ukazujući pritom na izuzetan značaj obrazovnih institucija koje su ih za to pripremale.

Razdeljenost na privatni i javni sektor, te na direktno nasledni i školski mehanizam reprodukcije, prema autorima samo prikrija činjenicu da vodeći ljudi i u jednom i u drugom slučaju podržavaju i održavaju princip da su „buržoaska kultura i buržoaska umetnost življenja, koji su prilično široko priznati kao ostvarenje ljudske izuzetnosti, uslov pristupa ekonomskoj moći“ (Bourdieu et De Saint-Martin 1978: 77). Za Burdijea, strategija konverzije ekonomskog i nasleđenog kulturnog kapitala u institucionalni oblik kulturnog kapitala, tj. školski kapital, i zaklanjanje naslednih privilegija i prednosti iza tehničke kompetencije, omogućava buržoaziji da razne varijante buržoaskog sna o buržoaziji bez proletarijata utopi u mit o nastupajućoj eri menadžera i proletarijata bez buržoazije (*Ibid.*: 66).

Dvoje sociologa takođe primećuju da konzervativni paternalistički stil rukovođenja u privatnim preduzećima (*paleopaternalizam*) i velikoj meri progresistička ideologija koja podrazumeva liberalniji odnos prema onima na kojima počiva sam proizvodni proces i spremnost na kompromis u pogledu njihovih prava (*neopaternalizam*), koja se javlja u nacionalizovanim preduzećima i preduzećima sa mešovitom vlasničkom strukturom, samo predstavljaju dva načina nametanja dominacije i dva različita odgovora na pitanje „kako igrati igru dominacije“. Tako se na kraju ispostavlja da su odnosi konkurencije između nosilaca ekonomske moći na državnom i privatnom polu zapravo odnosi koji pripadnike upravljačkih struktura drže na okupu, na šta Burdije gleda kao na „koncentraciju putem konflikta“. Sama činjenica da se dejstvenici u vrhu dominantne klase slažu oko uloga njihove borbe, dovoljno tek toliko da ih prihvate kao nešto vredno sukoba, prema Burdijeu zapravo govori o

„saučesništvima koja ih ujedinjuju u neprijateljstvu ili neprijateljstvima koja ih razdvajaju u njihovom saučesništvu“ (Bourdieu 1979a: 363).

Antagonizam dve frakcije unutar grupe privrednih rukovodilaca i preduzetnika očituje se uglavnom na nivou diskurzivnih strategija opravdavanja pozicije moći i legitimicijskih rezervoara iz kojih se one napajaju. Dok privatnici insistiraju na dokazano uspešnoj tradiciji poslovanja i kontinuitetu kao glavnim adutima, dotle je za rukovodioce na državnom polu „vrednost svih vrednosti“ – kompetentnost, koja garantuje efikasnost i produktivnost. Burdije smatra da je u slučaju državne finansijske oligarhije ideologija čiste tehničke racionalnosti zapravo samo fasada kojom se prikriva temeljni konzervativizam; „kriterijumi koji su u upotrebi iznutra jesu u suprotnosti sa modernističkom i racionalnom slikom koju spolja nudi velika tehnokratska parada: upravo u prošlosti, u istoriji i u drevnosti stečenih prava, ta upravljačka 'elita', koja se u potpunosti želi projektovati u budućnost, pronalazi stvarne principe svoje selekcije u isti mah kad i praktična opravdavanja vlastitih privilegija“ (Bourdieu 1989: 476–477). To potvrđuje i činjenica da se ekonomska elita polarizuje upravo po principu dužine pripadanja toj klasi; „razlike u načinu na koji se ispoljavaju razlike u načinu sticanja – tj. u starosti pristupa dominantnoj klasi – koje su najčešće povezane sa strukturom kapitala koji se poseduje, predodređene su da obeleže *razlike u okvirima dominantne klase*, kao što razlike u kulturnom kapitalu obeležavaju razlike između klasa“ (Bourdieu 1979a: 74, istakao autor). Ipak, novi, moderni rukovodioci u privredi nastoje da izgrade posve drugačiji pristup poslu, i životu uopšte, od onog koji su podržavali i negovali vlasnici i upravljači „starog kova“. Burdije primećuje da oblačenjem, manirima, držanjem, govorom, nova francuska buržoazija nastoji da se oslobodi tradicionalne aristokratske smernosti i uštogljenosti. Celokupan imidž, koji ide u pravcu „opuštenijeg“ odnosa prema kolegama i svim ostalim ljudima, u pravcu konzumerizma i hedonističkog stila života, razblažava ispoljavanje kulturne distinkcije i predstavlja, kako francuski sociolog smatra, najupadljiviju naznaku novog načina dominacije koji je zasnovan na suptilnijem i blažem pristupu (*la manière douce*) (Bourdieu 1979a: 358).

Razvijanje menadžerskog stila života bio je samo deo dublje promene kroz koju je prolazila francuska posleratna buržoazija. Jačanje državnog i mešovitog sektora u ekonomiji, internacionalizacija poslovanja preduzeća i politika demokratizacije obrazovnog sistema, diktirale su restrukturiranje čitavog sistema reproduktivnih strategija dominantne klase. Koncept

načina reprodukcije za Burdijea podrazumeva „sistem strukturnih mehanizama koji teže da obezbede reprodukciju društvenih struktura – bilo da je reč o društvenom prostoru u celosti ili strukturi jednog sektora tog prostora, poput polja moći“ (Bourdieu 1989: 191), a univerzitetske institucije i naročito velike škole postaju jedna od glavnih poluga tog sistema. Međutim, hiperprodukcija diploma, i njihovo devalviranje tokom vremena, primorala je pripadnike svih frakcija dominantne klase da intenziviraju investiranje u obrazovanje, ali i da ga inoviraju, tj. da pronadu način da iz obezvređenih diploma izvuku maksimum i povrate prednost koju im je pređašnji odnos diploma i profesionalnog pozicioniranja garantovao. To je podrazumevalo pravovremeno preusmeravanje ka fakultetima, odsecima ili karijerama koje su u novoj konstituciji školskog i tržišta rada obećavali najbolje, najisplativije i najprestižnije diplome i nameštenja. U tome je, kako Burdije ističe, presudnu ulogu odigrao izgrađeni „osećaj za pozicioniranje, koji je omogućavao da se na školskom tržištu izvuče najbolji dobitak iz nasleđenog kulturnog kapitala ili na tržištu rada iz školskog kapitala“. Upravo taj praktično razvijeni osećaj za promene na školskom tržištu, koji je deo tradicionalne buržoaske sposobnost snalaženja i opstajanja u izmenjenim društvenim okolnostima i ovladavanja datim okolnostima, prema mišljenju francuskog sociologa postao je, sredinom prošlog veka, „jedna od najdragocenijih informacija koje su konstitutivne za nasleđeni kulturni kapital“ (Bourdieu 1979a: 158). Međutim, startna prednost u odnosu na ostale društvene klase, koju je donosio „osećaj za pozicioniranje“, davala je samo opšti pravac strategijama pripadnika različitih frakcija dominantne klase, koje su se, međutim, u mnogo čemu razlikovale.

Podela na „učene“ i „mondene“, koja je, kako je Burdije pokazao, decenijama prožimala francusko društvo, pa tako i dominantnu klasu, odražavala je temeljnu razliku u odnosu prema legitimnoj kulturi, kao i prema obrazovnim institucijama, i kao takva, presudno je oblikovala pomenute strategije. Osim toga, i polje kulturne proizvodnje i polje visokoobrazovnih institucija potkraj šezdesetih doživljavaju preobražaj koji će pred pripadnike dominantne klase postaviti nove mogućnosti i suočiti ih s drugačijom logikom pozicioniranja. U vreme kada Burdije piše „Le Patronat“ i *La Distinction*, dva obrasca kulturne legitimnosti bore se za nadmoć: jedan ima ekonomsko-politički karakter, favorizuje primenjeno znanje i niz karakternih osobina – pragmatičnost, preduzimljivost, energičnost, konstruktivnost, te ga, logično, podržava dominantna frakcija

dominantne klase, dok je drugi bliži klasičnom shvatanju i vezuje se za umetnost, erudiciju, izuzetnost i „aristokratiju duha“, tj. intelektualce dominantne klase. Za one slojeve koji u reprodukciji društvene pozicije više nisu mogli da se oslanjaju isključivo na instrumente nasleđivanja vlasničkih prava i čelnih pozicija u preduzećima, škola je postala ključni činilac u reproduktivnim strategijama, čija osnova sada postaje konverzija ekonomskog u školski kapital. Izbor škola u koje su vodeći kadrovi u ekonomskoj sferi i visoki politički funkcioneri slali svoje potomke svedočio je o preusmeravanju investicija ka sticanju kompetencija koje su mogle da ih dovedu do administrativnih i državno-preduzetničkih nameštenja. Pripadnici dominantne klase bogatiji u kulturnom no u ekonomskom kapitalu ulagali su u formalno obrazovanje svoje dece, dok su istovremeno nastojali da im usade sklonost ka elitnoj kulturi i razviju odgovarajuće kulturne prakse koje je trebalo da im obezbede izvesnu „specifičnu retkost“ i prednost kako na školskom, tako na tržištu rada. Za pripadnike slobodnih profesija bilo je važno da svojoj deci osiguraju dobro obrazovanje koliko i da im omoguće da žive mondenskim stilom života, što je trebalo da ih pripremi za ulazak u uticajne društvene krugove preko kojih bi dolazili do potencijalnih klijenata i podrške svake vrste, pre svega one političke (Bourdieu 1979a: 133). S formalnom demokratizacijom školskog sistema i povećanim prilivom đaka iz svih društvenih kategorija, dominantna klasa je morala da „podigne ulog“ i borbu za očuvanje pozicija i privilegija prenese na više nivoe obrazovanja. Osim toga, Burdije primećuje da se istovremeno zaoštravala konkurencija između dominantnih frakcija u polju moći i da je, posredno, uticala na poredak institucija u polju obrazovanja. I ponovo, u restrukturiranju dva polja, u strategijama i dispozicijama čija je fleksibilnost bila tek tolika da isprate translatorne promene strukture društvenih polja, kao i čitavog društva, Burdije sagledava suptilne načine usaglašavanja i uspostavljanja odnosa homologije.

Škole za „moćnike“ i redefinisanje kulturne legitimnosti

Kako je sve ukazivalo na veliku ulogu koju su pojedine obrazovne institucije imale u formiranju budućih upravljača, Burdije se okrenuo proučavanju najuticajnijih među njima. Otkrivajući sadržaje koje su te škole

nudile, pedagoške i vaspitne metode koje su primenjivale, vrednosti i pogled na svet koje su usadivale, on je polako otkrivao profil budućih moćnika i kulturu kojom će uzdizati i učvšćivati sve ono što su postali. Rezultati istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 84 visokoobrazovne institucije, za koje su podatke pružile zvanična statistika i izveštaji Ministarstva obrazovanja u periodu od 1963. do 1971, potvrdili su pretpostavku da su se institucije u polju visokog obrazovanja rasporedile na osnovu dve dimenzije: prva je društveni prestiž i ekskluzivnost škole, a druga nezavisnost škole i kriterijuma na osnovu kojih se procenjuje uspeh studenata. Prva dimenzija uspostavila je glavnu podelu na ugledne i teško pristupačne velike škole (HEC, ENA, *Sciences-po*, *Ecole polytechnique*, ENS) i manje cenjene i nešto pristupačnije fakultete, dok je druga dimenzija presećala tu prvobitnu podelu, dodatno deleći škole na one koje su se držale čisto akademskih kriterijuma selekcije i ocenjivanja, i stoga pripadale naučnom i intelektualnom polju, i tzv. škole za moćnike koje su, poput HEC i ENA, dopuštale ili čak podsticale i podržavale prisustvo ekonomskih i političkih kriterijuma u svojoj pedagoškoj praksi, i koje su se zbog toga našle na administrativnom i ekonomskom polju. Pozicija u polju moći koju su pojedine visokoobrazovne institucije predstavljale i vrednosti koje su kroz svoj rad promovisale, opredeljivala je potomke dominantne klase za određene škole. Tako su deca profesora i nastavnika većinom birala ENS, deca inženjera, srednjih i viših menadžera *Ecole polytechnique*, deca visokih funkcionera ENA, a potomci vlasnika industrijskih i trgovačkih preduzeća HEC. Burdije u svom istraživanju pokazuje kako je usmeravanje ka školama koje će im omogućiti da održe poziciju u polju moći i položaj u društvu bilo nepogrešivo primereno. Naime, u ENA, *Sciences-Po* i HEC 60% studenata dolazilo je iz dominantne klase, dok ih je u školama nižeg ranga bilo znatno manje – 35% (Bourdieu 1989: 204). Pokazalo se da velike škole funkcionišu kao besprekorni mehanizmi regrutacije i kooptacije koji, poput nekakvog „algoritma za klasifikaciju“ (*Ibid.* 198), na osnovu određenih kriterijuma grupišu ljude slične socijalne biografije i sličnih dispozicija, pružajući im osećaj pripadanja grupi njima sličnih i pripremajući ih za buduće državničke i preduzetničke karijere. I mada ih velike škole podvrgavaju selekciji i stavljaju u poziciju izabranih, potomci su ipak ti koji odlučuju da se predaju sudu institucije i da budu izabrani, pa proces kooptacije, upozorava Burdije, nikako ne treba svoditi na jednosmeran čin odabira koji vrši škola. Za francuskog sociologa,

reč je pre o uzajamnom prepoznavaju, o obostranoj simpatiji koju su s jedne strane pripremili socijalizacija i razvijanje sklonosti kod potomaka dominantne klase, a s druge dugogodišnje građenje identiteta i reputacije školske institucije, koje je trebalo da joj obezbedi odgovarajuću klijentelu.

Velike škole, a naročito one koje su se nalazile na polu polja koji je bio jači po ekonomskim no akademskim pokazateljima, osim što su uticale na distribuciju moći i privilegija obavljale su, prema Burdijeu, još jednu važnu funkciju. Naime, one su davale legitimitet toj-i-takvoj distribuciji tako što su u svaku školsku presudu polagale sav svoj autoritet. Krajnji produkt obuke i socijalizacije u velikim školama bio je „nosilac legitimnog monopola na društvenu vrlinu ili na neku kompetenciju, u pravnom značenju tog pojma, tj. na jedan zakonski priznat kapacitet da se moć sprovodi na efikasan način budući da je legitiman“ (Bourdieu 1989: 166, istakao autor). Nastojanje elitinih škola da za sertifikate koje dodeljuju, i ujedno za vrednosti koje svojom politikom i svojim programima zastupaju, obezbede univerzalno priznanje i ekskluzivno pravo pristupa pozicijama moći, moglo je da ima pozitivan ishod samo ukoliko je istovremeno podrazumevalo i borbu da se nametne novo i drugačije određenje toga šta se smatra legitimnim. Burdije pronicljivo zapaža da je redefinisane legitimnosti proizašlo iz potrebe da se iznađe neki novi vid opšte kulture koji bi više odgovarao postojećim kapacitetima budućih lidera i rukovodilaca, ali i zahtevima posla u državnoj upravi i državnim preduzećima. Promenu je, stoga, morala da pretrpi i tehnička i socijalna komponenta legitimne kompetencije.

Rukovodeće pozicije u preduzećima i državnoj administraciji podrazumevale su posedovanje određene tehničke kompetencije, tj. specijalističkog znanja, koje je predstavljalo neophodan uslov dolaska do tih pozicija. Međutim, one su pretpostavljale i određeni „višak“, nešto što je njihove nosioce izdvajalo u odnosu na puke izvršioce poslova i tehnička lica. Burdije taj „višak“ pronalazi u odnosu prema usko shvaćenom specijalističkom znanju i naročito u nastupu kojim su se rukovodioci i funkcioneri predstavljali kao oni koji „znaju znanje“ i koji mogu da sagledaju širu sliku i dalekosežne posledice tehničkih rešenja ili određene poslovne politike. Ta vrsta socijalne kompetencije pretvarala ih je „specijaliste za opšte“, dajući im moć da na temelju stručnih kvalifikacija izgrade predstavu o njihovoj kulturnoj superiornosti i tako steknu kredibilitet u poslovnom svetu i istovremeno širem društvu (Bourdieu

1989: 119). Burdije smatra da je upravo zbog pomeranje težišta ka sferi rada proširenje značenja opšte kulture išlo u pravcu tesne povezanosti sa specijalističkim znanjem i određenom poslovnom kulturom i etikom, ali da to nije značilo potpuno napuštanje okvira kulturne legitimnosti koja je počivala na klasičnom shvatanju opšte kulture. Kulturna legitimnost koju su poneli predstavnici političke i ekonomske elite poprimila je nove konture i uključila je mnogo toga što se ranije vezivalo za kulturno udaljene svetove – kult muškosti, karakterističan za narodsku klasu, ambicioznost, pragmatičnost, preduzimljivost, energičnost i kompetitivnost inženjera i tehničara, kao i samopouzdanje, nadmenost i antikonformizam, koji su bili tipični za načitanu i dobro informisanu akademce i intelektualce. Kako Burdije objašnjava tu neobičnu fuziju različitih kulturnih obrazaca? I – što je možda još važnije pitanje – kako je ona postala dominantna?

Za Burdijea, elitne škole jesu mesta na kojima se novo plemstvo formiralo i na kojima su se uspostavljali novi standardi dominantne kulture. Burdije pokazuje kako su velike škole, među kojima su prednjačile HEC, ENA i *Sciences-po*, postale prave „škole za kadrove“. Čak su i pripremni kursevi za upis na te prestižne institucije, po zahtevanoj disciplini i predanosti nalik obuci u vojnim kampovima, bili podređeni stvaranju novih lidera i direktora, „ljudi od akcije“ koji se hladnokrvno hvataju u koštac s najvećim izazovima. Zahtevni testovi i konkursi, stroga selekcija, insistiranje na poštovanju rokova za ispunjavanje obaveza – sve to zajedno usađivalo je poseban odnos strahopoštovanja prema kulturi i istovremeno ulivalo osećaj samopouzdanja i sigurnosti zbog njenog usvajanja. Međutim, iako se metodi unapređivanja postojećih kapaciteta i razvijanja novih kompetencija nisu mnogo promenili, sama kultura je sve više shvatana na instrumentalan način, kao sredstvo da se osigura put ka pozicijama moći i obezbedi njeno efikasno vršenje. Kultura je prestala da se poima kao nešto što treba da vodi u pravcu istraživanja, razvijanja umetničkih ili literarnih potencijala, još manje bezinteresnog samousavršavanja i rada na sebi (Bourdieu 1989: 118). Prema Burdijeovoj analizi, reklo bi se da u drugoj polovini šezdesetih, u velikim školama koje su svoje školske kriterijume podredile praktičnim, kultura počinje otvoreno da se stavlja u službu dominacije i socijalne reprodukcije, a da je uzvišena buržoaska diskretnost ustuknula pred ogoljenom silom i ambicijom.

U prilog tome govori i istraživanje koje je Burdije pokrenuo sedamnaest godina nakon prve studije o velikim školama i njihovim polaznicima.

Podaci o sociodemografskim karakteristikama studentske populacije svih fakulteta i velikih škola u Francuskoj za period 1984–1988. pokazivali su da se distribucija studenata po socijalnom poreklu nije mnogo promenila, te da se samo povećao jaz između „malih vrata“, tj. fakulteta poput filozofskog, pravnog i fakulteta prirodnih nauka, i „velikih vrata“, tj. velikih škola, kao i da je došlo do udaljavanja ENS i *Polytechnique*, s jedne, i ENA, *Sciences-po* i HEC, s druge strane. Najdramatičniju promenu doživela je ENA, čiji je značaj u simboličkom smislu znatno porastao, i to, kako Burdije primećuje, mahom zahvaljujući tehnokratizaciji i medijatizaciji politike. Takvo stanje polja velikih škola značilo je da je konkurencija između dva pola, i dve vrste kapitala – ekonomskog i kulturnog, intenzivirana i zaoštrena do krajnjih granica. Prevlast ekonomske logike u polju, kao što smo već videli, bila je praćena promenom legitimacijskih osnova dominacije i redefinisanjem kriterijuma kulturne izuzetnosti, a osamdesetih ona počinje da ozbiljno ugrožava dotad autonomni pol polja i njegov princip hijerarhizacije. Iz sve otvorenijeg i žustrijeg sukoba ENS i ENA Burdije iščitava „borbu za definisanje dominantne figure kulturnog proizvođača i za nametanje jednog novog načina življenja intelektualnog života“ (Bourdieu 1989: 302). Međutim, invazija eksperata, koji u ime školske kompetencije preuzimaju ulogu intelektualnih autoriteta, i kolonizuju političku sferu, prema sudu francuskog sociologa, poslednji je znak da je bitka izgubljena i da sve vodi ukidanju bipolarne strukture polja.

Burdije smatra da su zbog sve većeg uticaja ENA na dešavanja u polju velikih škola i polju visokoobrazovnih institucija, ali i njene uloge u održanju postojeće strukture odnosa u društvu, sertifikati koje je ta uticajna institucija izdavala bili najbliži nekadašnjim plemićkim titulama (Bourdieu 1994a: 42). Diploma ENA garantovala je društveni uspeh i bila je najbolja preporuka za karijeru rukovodioca ili državnog funkcionera, dok su oni kojima se dodeljivala dobijali konačnu potvrdu o pripadanju grupi izabranih koji su predodređeni da uspeju, da upravljaju i vladaju. Bridžit Fauler zapaža da Burdije, od kraja osamdesetih analizirajući rad republikanskih velikih škola, često pominje duh tih škola koji proizvodi jedinstvo grupe i dobija na značaju u društvu i u polju moći ne toliko zbog toga što polaznike izlaže rigoroznoj obuci, već zato što im usađuje osećaj lojalnosti i solidarnosti koji se održava i nakon završetka studija (Fowler 2001: 323). Dajući studentima akademske titule koje su imale najveću vrednost na školskom i tržištu rada, velike škole su ih „posvećivale“

i delegirale im autoritet i davale im legitimitet za obavljanje odgovornih upravljačkih funkcija, a bivši studenti koji su kasnije dospevali do rukovodećih pozicija povratno su jačali autoritet i legitimitet škole koja im je to omogućila. Do osamdesetih godina ENA je u vodećim državnim institucijama, preduzećima i bankama imala dovoljan broj svojih bivših đaka koji su mogli da pomognu njen uspon i njenu dominaciju u polju obrazovanja.

Država i njeno „plemstvo“

Počev od šezdesetih godina prošlog veka velike škole su zaista igrale bitnu ulogu u obrazovanju novog francuskog „državnog plemstva“, ali su one zapravo bile samo jedan posredujući mehanizam u dugoj istoriji posebnog odnosa koji se razvio između države i dominantne klase. Bourdieu smatra da ako želimo da objasnimo taj odnos, moramo da se vratimo na sam početak, na nastanak države i državnog aparata. Državno plemstvo, piše on, jeste „jedno telo koje je nastalo stvarajući državu, koje je moralo da stvori državu kako bi se ustanovilo kao nosilac legitimnog monopola nad moćima države“ (Bourdieu 1994a: 43).

U svojim kasnijim radovima, francuski sociolog sve češće vezuje konstituisanje i funkcionisanje polja moći s nastankom države, a shvaćanje prema kojem se različita polja, odnosno njihovi predstavnici, bore za apsolutno priznanje i najviši rang kapitala koji zastupaju, zamenjuje ideja o borbi za moć nad „državnim kapitalom“. Ova vrsta „meta-kapitala“ stvorena je kao rezultat koncentracije više različitih kapitala – ekonomskog, zahvaljujući prikupljanju poreza, kapitala fizičke prinude, tj. represivnih državnih aparata (vojske i policije), jednog posebnog oblika kulturnog kapitala – informacionog kapitala, tj. raznih podataka i analiza o teritoriji i stanovništvu, čije su prikupljanje, obrada i distribucija omogućene formiranjem jedinstvenog kulturnog tržišta, i, na kraju, simboličkog kapitala koji je „objektiviran“, „kodifikovan“, „birokratizovan“ i koji je podrazumevao univerzalno priznanje autoriteta države u vršenju moći. Pravni kapital, koji je važan deo istorije konstituisanja birokratskog polja, imao je donekle drugačiju razvojnu putanju budući da je izgradnja jedinstvenog pravnog sistema, podređenog jednom vrhovnom autoritetu, bila znatno sporija i otežana koegzistencijom više pravnih

tradicija i instanci – crkvenih i sekularnih, dvorskih, lordovskih, gradskih i esnafskih. Jedno od osnovnih svojstva, i preimućstava, državnog kapitala jeste da obezbeđuje moć na svim ostalim vrstama kapitala, kao i da određuje uslove pod kojima oni mogu da se konvertuju jedan u drugi. Ipak, Burdije ne ide dotle da polje moći poistovećuje s državom niti da bitku za prevlast u tom polju svodi na borbu profesionalnih političara i političkih stranaka za osvajanje vlasti. „Izgradnja države ide ruku pod ruku s konstituisanjem polja moći shvaćenim kao polje igre u kojem se nosioci različitih oblika kapitala bore naročito za moć nad državom, tj. nad državnim kapitalom koji garantuje moć nad različitim vrstama kapitala i nad njihovom reprodukcijom (posebno putem školskog sistema)“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 114–115; slično u: Bourdieu, Wacquant and Farage 1994). Država je za francuskog sociologa istovremeno i ulog borbe i instrument sprovođenja moći (monopol nad državnim kapitalom sam je predmet monopolizacije državnog plemstva), ali i polje borbe.

Kao što je škola propratila promenu u logici reprodukcije dominantne klase, tako je i država dala svoj doprinos njenom daljem održavanju. Krajem XX veka već je bilo jasno da je država daleko odmakla na putu neoliberalizma, ali prve posledice tog pravca njenog razvoja Burdije uočava još u drugoj polovini sedamdesetih u Francuskoj, i to kroz promenu politike stanovanja u kojoj je država odigrala ključnu ulogu. Stvaranjem finansijske klime u kojoj su građani na razne načine podsticani da podižu zajmove za kupovinu individualnih kuća, država je potpomogla razvoj hipotekarnog tržišta i potisnula socijalnu gradnju i kolektivno stanovanje u drugi plan, ostavljajući ih onima sa socijalne margine, čime je otvorila vrata neoliberalnoj ekonomiji (Bourdieu 2005a [2000]). Burdije ipak ističe da postoji duboki rascep unutar samog birokratskog aparata. S jedne strane su predstavnici „malog državnog plemstva“, ljudi poput socijalnih radnika, koji su istureni i koji na terenu nastoje da pomognu ugroženim društvenim grupama, a s druge predstavnici „velikog državnog plemstva“, tehnostrate koje su sputane političkom poslušnošću i koje nisu sposobne da razumeju sve brojnije i sve teže životne probleme građana. U intervjuu za francuski *L'Express* iz 1993. Burdije s puno poštovanja govori o „tim malim funkcionerima društvenog“ koji su „produžene antene jedne države čija desna ruka ne želi da zna šta radi leva ruka [...] Upravo to malo plemstvo se poziva na građansku vrlinu i ukazuje na izdaju svih licemernih branilaca 'vrednosti' ili prava čoveka. Ono je

danas, bez sumnje, čuvar celokupne tradicije građanstva, predanosti i bezinteresnosti, nasleđenih iz dva veka društvenih borbi, koje su bile poput laboratorije u kojoj su se izumevale institucije (poput socijalne sigurnosti, minimalne plate, itd.), kao i vrline, ideali“ (Bourdieu 2002c: 248–249).

Kada je reč o viziji uloge države u savremenom društvu, Burdije smatra da njeno delanje ne sme da bude ograničeno na zaštitu prirodnih prava pojedinica niti da ona treba da stvara takve društvene uslove koji će proizvoditi i podsticati egoizam i neodgovorni individualizam, čije bi krajne posledice bile atomizacija društva i depolitizacija društvenih dejstvenika. Prema mišljenju francuskog sociologa, suštinsko za državu budućnosti je da neguje građanske vrline i svest o opštem dobru, ali tako što će obezbediti uslove u kojima će svaki građanin imati interes da poštuje određene vrednosti i drži do datih vrlina (Bourdieu 2002c: 251). Njegovo stanovište nije originalno i novo, ali zanimljivo je da ga gradi iz dve, za mnoge, nepomirljive tradicije u političkoj misli – ideju o „interesu za vrlinu“ preuzima od Makijavelija (Machiavel), dok shvaćanje o nužnoj koegzistenciji i balansu suprotstavljenih ličnih i grupnih interesa pronalazi kod Kanta. Samo u ime te-i-takve države Burdije je spreman da kritikuje globalizaciju i nove „moćnike“ koje je ona izgradila, odnosno dejstvenike koji su u njenom epicentru – SAD, MME, STO, Svetsku banku. Iz kritike tih istih gospodara sveta izrodila se ideja i o svetskoj državi koja bi bila utemeljena na drugačijim principima, principima nacionalne države blagostanja, ali koja bi dejstvovala na globalnom nivou stavljajući nadnacionalne organizacije dominacije pod kontrolu, štiteći socijalna prava svih građana sveta i stvarajući pretpostavke za ravnopravnu ekonomsku utakmicu privrednih subjekata koji dolaze iz zemalja različitog stepena razvijenosti i političke moći (Burdije 1999b).

Mnogi će u Burdijeovom vraćanju na klasičnu republikansku retoriku i njegovom lamentu nad „državom koja odumire“ (Bourdieu 2005a [2000]) prepoznavati odjek Hegela i Dirckema, i dovoditi u pitanje taj zaokret zbog ranijeg antiinstitucionalnog raspoloženja ispoljenog u studijama o društvenim klasama, obrazovnom sistemu i nejednakostima spram kulture (Lane 2006), međutim, treba imati na umu da, tokom devedesetih, Burdije svojim stavovima o visokoj kulturi ili avangardnoj umetnosti ne brani one koji ih praktikuju i one koji su im skloni, njihov ukus i čitavu „filozofiju“ koja uz tu sklonost ide, već brani autonomiju

polja koja je ugrožena pritiscima tržišta; ne brani školu kao mehanizam društvene reprodukcije, kao ni meritokratsku ideologiju kojom se ta njena funkcija prikriva, već njeno pravo da sama reguliše svoju delatnost; ne brani nacionalističku, rasističku, militantnu, represivnu državu, već državu koja će u najboljoj tradiciji republikanske i socijalne države blagostanja stvarati takve društvene uslove koji će sve građane dovesti do jednakih mogućnosti za sticanje kompetencija i u kojoj autonomija, jednakost i sloboda neće biti sredstvo već cilj.

Kada je u pitanju polje moći, mnogo značajniji aspekt promene „Burdijeove politike“ (Lane 2006), koja se ogleda u kritici neoliberalne ekonomije, odumiranja države, komercijalizacije umetnosti i medijazacije politike i intelektualne delatnosti, jeste taj što je ranija, iz naučne perspektive složena i zahtevna analiza teško dokučive veze strukture i transformacije polja moći, s jedne strane, i translatorskih promena strukture društva, te homolognog restrukturiranja u ostalim poljima društvenog prostora, s druge, ustupila mesto standardnom repertoaru antiglobalističke i alterglobalističke intelektualne levice. Poznate Burdijeove koncepte – simboličko nasilje, homologija, klasa i društvena reprodukcija, koji su predstavljali noseće stubove njegove sociologije, zamenili su pojmovi globalizacije i invazije. Stavljanjem akcenta na spoljne „agresore“ (SAD, MME, Svetska banka i STO) i „ekonomizovanjem“ pristupa, Burdijeova misao izgubila je dosta na kompleksnosti i ubedljivosti. Ipak, čak i uz radikalnu promenu društvene stvarnosti, koja donosi i promenu vizure, istraživački postupak ostaje isti. On se sastoji u proučavanju odnosa koji se uspostavljaju između nacionalnih i transnacionalnih struktura, te u identifikovanju ključnih mehanizama putem kojih internacionalizacija politike i poslovanja učestvuje u proizvodnji dominantnih, kako na nacionalnom tako i na transnacionalnom nivou. Ovakvo proširivanje predmeta proučavanja gotovo da čini nužnom saradnju istraživača sa svih meridijana, koju je Burdije, odavno svestan globalnih promena, zagovarao, najpre preispitujući mogućnost konstitisanja polja sociologije na svetskom nivou (Bourdieu 1991a), a zatim i zalažući se za stvaranje jedne Internationale intelektualaca (Burdije 2003a).

RODNA DOMINACIJA KAO „KONSTANTA“ I KAO „TRANSVERZALA“

Burdijeovo shvatanje rodne dominacije danas se možda najviše prepoznaje po ideji da istoriju društva obeležava vladavina muškog principa, koji oduvek i svugde povlašćuje i favorizuje muškarce, ugrađujući se u umove, tela i institucije. Prema tom stanovištu, muška dominacije je jedna „transistorijska konstanta“ (Burdje 2001) koja svoju žilavost potvrđuje kroz održavanje strukture odnosa polova, što, međutim, ne isključuje postojanje različitih istorijskih oblika rearanžiranja tih odnosa, pa i njihovu relativnu demokratizaciju. Modalitete ispoljavanja muške dominacije Burdije sagledava iz perspektive podele društava na nediferencirana i izdiferencirana, a potom i u kontekstu društvenih polja koja su se konstituisala u okvirima izdiferenciranih društava zapadnoevropskog tipa. Prva podela je tematizovana u knjizi *Vladavina muškaraca* (Burdje 2001), premda se u samoj analizi mnogo više pažnje posvećuje sličnostima i kontinuitetu no razlikama i promenama do kojih je u uređenju rodnih odnosa došlo. Stoga ćemo, pre nego što se pozabavimo promenama, koje nešto bolje osvetljava Burdijeova teorija polja, reći nešto o njegovom viđenju činilaca koji muškoj dominaciji, i pored svih promena, obezbeđuju trajanje.

Dva pola simboličkog kapitala

U knjizi *Vladavina muškaraca* (Burdje 2001), Burdije nastoji da pokaže da postoji jedan neprekinuti tok istorijskog rada konstruisanja rodних podela, koji u samoj svojoj osnovi ima jednostavnu formulu – ženama se, zbog njihove uloge u biološkoj reprodukciji, i delovanja na strani prirode, dodeljuje „negativan simbolički koeficijent“, koji obeležava sve što one predstavljaju i rade. Negativan simbolički kapital, koji žene stavlja u poziciju ostalih „stigmatizovanih parija“ – „Jevreja iz Kafkinog vremena, ili, danas, crnca iz geta, Arapina ili Turčina iz radničkih predgrađa evropskih gradova“, prema francuskom sociologu, nije ništa drugo do „produkt preobražaja odnosa sile u odnos smisla“, u kojem se oni koji su nepriznati i beznačajni odeljuju od onih koji su važni, prepoznati i priznati (Bourdieu 1997a: 284–285). Proces proizvodnje rodних konstrukata Burdije vidi kao simbolički rad čiji je nosilac kolektiv i koji se sastoji iz dve faze: prva faza podrazumeva definisanje razlike i konstruisanje podele na temelju proizvoljno odabranih kriterijuma – ključni je pomenuta reproduktivna funkcija, ali tu je i niz drugih anatomskih i fizioloških karakteristika koje se proglašavaju bitnim, dok se u drugoj fazi jedna takva društvena konstrukcija označava kao prirodna, naturalizuje. Simbolička proizvodnja rodних razlika upotpunjuje se i učvršćuje njihovim upisivanjem u „stvari“ – institucije i pravila, kako ona ozvaničena tako i ona neformalna, koja regulišu život kolektiva – odakle predodređuju način na koji će pojedinci posmatrati suprotan pol, pol uopšte, i način na koji će organizovati prakse, nastojeći da ih usklade s predstavama koje su usvojili. Tako se konstrukcije muškog i ženskog, s autoritetom čitavog kolektiva u pozadini, upisuju u pojedinačna tela i postaju priroda, tačnije ženski, ili muški habitus, čime se krug reprodukovanja rodних konstrukata zatvara.

U navedenom procesu, simbolički deficit žena, isprva društveno iskonstruisan i proizvoljan, biva ugrađen u objektivne strukture, odakle ne samo da proizvodi realne posledice po položaj žena na svim nivoima društvenog, nego utiče i na način na koji one vide svoj položaj u društvu i svoj položaj u odnosu na muškarce. Burdije ovo objašnjava simboličkim nasiljem kojem svaki, pa tako i rodni poredak, duguje svoj opstanak. Kao i u drugim slučajevima kod Burdijea, kada imamo potčinjavanje postojećem stanju stvari, pretpostavke koje održavaju to stanje stabilnim

udaljene su od svake misli koja bi ih demaskirala i osporila kao iluzorne, uzimaju se „zdravo za gotovo“, poput neke prirodne nužnosti, i to se odražava na sve, dakle i na muškarce i na žene. I jedni i drugi podjedanako i na isti način, ali s nejednakim udelom u raspodeli kapitala i životnih šansi, uključeni su u reprodukciju odnosa dominacije – oni ne mogu da izmaknu uticaju objektivne, rodno hijerarhizovane društvene stvarnosti koja nametanjem i usađivanjem principa uređivanja društvenog sveta i određenog pogleda na tako uređen svet, stvara rodno diferencirane habituse, koji dalje proizvode rodno diferencirajuće prakse, učvršćujući prvobitnu strukturu odnosa polova.

Efektivno vršenje simboličko nasilja moguće je zbog toga što se rodni konstrukti proizvode i odašilju s pozicija ovlašćenog autoriteta koji uređuje, propisuje ili podučava – to mogu biti pedagozi, razna državna tela, funkcioneri, službenici, država sama. Međutim, bez obzira na to što je reč o nametanju i nekoj vrsti diskretne institucionalne prinude, Burdije insistira na činjenici da simboličko nasilje pretpostavlja postojanje precutne saglasnosti u pogledu te neprimetne prinude kako onih kojima dati poredak odgovara, tako i onih koji u njemu imaju podređen položaj. I dok je pristanak onih koji profitiraju zahvaljujući postojećem društvenom aranžmanu i više nego razumljiv, to se ne može reći za one koji zbog njega ostaju uskraćeni za mnoge pogodnosti, matrijalne i simboličke. Burdije ovo objašnjava gotovo savršenom usklađenošću konstitutivnih struktura habitusa dominiranih i strukture odnosa dominacije na koju se oni primenjuju, zbog čega dominirani (u ovom slučaju žene) mogu sagledati karakter svog odnosa s dominantnima (u ovom slučaju muškarcima) samo kroz konceptualne sheme i kategorije koje poretku muške dominacije idu u prilog, bez ikakve mogućnosti izlaženja iz logike koja mu je imanentna.

Ova kobna veza dodatno je učvršćena upisivanjem institucionalizovanih podela između polova u tela društvenih dejstvenika. Inkorporiranjem objektivnih struktura nastaju i muški i ženski *hexis*, telesne dispozicije koje se ispoljavaju kroz određene načine držanja, govora, odevanja i ponašanja u svakodnevnim ophođenjima i aktivnostima, ali i kroz telesne emocije (nelagodu, postidečnost, anksioznost, krivicu, itd). „Paradoksalnu logiku muške dominacije, taj oblik simboličkog nasilja *par excellence*, i žensku potčinjenost, za koju istovremeno i bez dvojbe možemo reći da je *spontana i iznuđena*“, objašnjava Burdije, „možemo da

razumemo samo ako prihvatimo delanje *dugotrajnih uticaja* koje društveni poredak vrši nad ženama, tj. dispozicija koje se spontano prilagođavaju tom poretku koji im ona nameće“ (Bourdieu 1997a: 204, istakao autor). Ova disciplina uma i tela plod je „obrazovanja i dresiranja tela“ putem produženog kontakta i saživljavanja sa strukturom moći. Ona rađa „prećutno i praktično verovanje“ u princip muške dominacije, koje je i preduslov proizvodnje njegove legitimnosti.

Burdije smatra da je obrazac proizvodnje rodova duboko pohranjen u nesvesne strukture, telesne i mentalne, individualne i kolektivne, kroz koje, poput nekog trajnog zapisa, deluje u vidu binarnih opozicija koje organizuju poglede, shvatanja i delanja društvenih dejstvenika. Ovi parovi suprotnosti grade se oko značenja i vrednosti koje se pripisuju ženskom, odnosno muškom, te se tako, na primer, na strani ženskog nalazi vlažno, nisko, mračno, dok na suprotnoj, muškoj strani, imamo visoko, suvo, svetlo. Oni opstaju kroz vekove i univerzalni su, i upravo od toga francuski sociolog polazi kada analizira proizvodnju rodnih asimetrija kod Kabila, položaj žene u društvu prikazanom u delima Virdžinije Vulf i načine na koje savremena društva Zapada generišu i prikrivaju mušku dominaciju. Kad se tako postave stvari, Burdije nije mogao da ustvrdi ništa drugo do da, kada je reč o muškarcima i ženama, imamo „proizvodnju uvek istog“. Ideja o sveprisutnosti i neiskorenjivosti muške dominacije, zajedno s idejom o simboličkom nasilju koje infantilizuje društvene aktere, stavljajući ih u poziciju nemoći pred silama koje ih nadilaze i prepuštajući ih delovanju telesnih dispozicija i nekontrolisanih afekata, bila je predmet kritike, pogotovo među feminističkim autorkama, najviše zbog toga što je obesmislila svako dotadašnje i dalje proučavanje promena u rodnim odnosima. Pre nego što se osvrnemo na pomenute ideje i rasprave koje su one pokrenule, pogledajmo prvo kako Burdije tretira rodnu tematiku u okviru teorije polja.

Pozicioniranja i klasno razlamanje roda

Burdije najdirektnije govori o vezi rodne dominacije i polja kada je postavlja u transverzalni odnos spram mnoštva postojećih društvenih polja. Ipak, ta veza je problematizovana u sklopu jedne opšte priče o tome kako pojedina polja prelamaju društvene nejednakosti, klasne, a

potom i rodne. Iako zapravo nikada nije podrobno analizirao specifične uslove kojima svako od pojedinačnih polja stvara sasvim posebnu kombinaciju dve dominacije – muške i one koja je zasnovana na raspodeli ključnih, „čvrstih“ kapitala – Burdije je u empirijskim studijama uvek ukazivao na njihovo združeno dejstvovanje, tretirajući pol kao važnu determinatnu pozicioniranja u polju. Osim što je takvim postupkom društvenoj dominaciji pridodana jedna nova dimenzija, otvoren je prostor za diferenciraniji pristup ženama, budući da se uvažava činjenica da simbolički „teret“, koji im je univerzalno pripisan, unose u polja i razne druge institucionalne aranžmane sa različitim klasnih pozicija i raspoložujući različitim delatnim potencijalima.

O Burdijeovom shvatanju uticaja rodnih i klasnih svojstava na pozicioniranje žena u društvu, ili u nekom od društvenih polja, zaključujemo tek na osnovu poneke definicije klase koja sadrži osvrt i na ovo pitanje. Klasa je kod francuskog sociologa određena „strukturom odnosa među svim relevantnim svojstvima kroz koju ta svojstva, kao i njihovi stvarni efekti na prakse, tek dobijaju značenje“ (Bourdieu, nav. prema: Spasić 2004: 240). Pod „relevantnim svojstvima“ uglavnom se podrazumevaju kapitali – ekonomski, kulturni i socijalni, ali ponekad se ona shvataju malo šire. „Klasa ili jedna frakcija klase“, piše Burdije, „nije definisana samo položajem u odnosima proizvodnje, tako da može biti prepoznata preko pokazatelja poput profesije, prihoda ili nivoa obrazovanja, već i preko izvesnog *sex-ratio*-a, preko utvrđene distribucije u geografskom prostoru (koja nikada nije društveno neutralna) i preko celog jednog skupa pomoćnih karakteristika koje, kao prećutni zahtevi, mogu funkcionisati kao stvarni principi selekcije ili isključenja a da nikada ne budu formalno objavljeni (to je slučaj, na primer, kod etničke ili polne pripadnosti)“ (Bourdieu 1979a: 113).

Pol se, prema datom stanovištu, nadograđuje na jedan bazični splet uslovljavanja koji ishodi iz klasne pripadnosti. Ipak, Burdije je spreman da mu dodeli i izvesnu strukturišuću snagu; „principi sekundarne podele (poput nacionalnosti ili pola) koji imaju sve šanse da budu ignorisani u uobičajenim analizama *isto toliko dugo koliko nisu služili kao osnova za bilo kakav oblik mobilizacije*, označavaju potencijalne linije podele prema kojima jedna grupa društveno percipirana kao jedinstvena može da se raspadne na način više ili manje dubok i trajan“ (*Ibid.*: 118). Postavlja se pitanje koliko je pol zapravo važan. Svi sekundarni faktori ulaze u „sistem

konstitutivnih determinacija klasnog položaja“, ali unutar tog sistema imaju „različitu funkcionalnu važnost“ i „vrlo nejednaku strukturalnu efikasnost“. Pol je za Burdijea, bez sumnje, veoma važna dimenzija klase, što se da videti iz sledećeg navoda: „osobine pola neodvojive su od osobina klase isto kao što je mlad limun neodvojiv od svoje kiseline“, i ne samo to, klasa se „definiše“ kroz poziciju i vrednost koje daje polovima (*Ibid.*: 119). Lesli Mekol smatra da se kod Burdijea to „sekundarno“ ne mora nužno vezivati za društvenu klasu i da se može čitati i kao „skriveni“, „nezvanični“, „stvarni“ princip uređivanja odnosa u čitavom društvu, navodeći kao argument njegov stav da se „stvarni principi selekcije i isključivanja zapravo skrivaju iza nominalnih konstrukcija kategorija kao što su zanimanje i obrazovanje“ (McCall 2004: 842). Premda njeno objašnjenje koje vodi u pravcu ideje o konstitutivno rodnom karakteru klasne pozicije (kapitali na osnovu kojih se ta pozicija izvodi od početka nisu rodno neutralni) odstupa od Burdijeovog stanovišta, Teri Lavel zaključuje da je ono utemeljeno utoliko pre što ukazuje na „duboko strukturišući“ uticaj rodnih podela (Lovell 2004: 49).

Preplitanje klasnih i rodnih determinacija kod žena se ispoljava kroz istovremeno delovanje klasnih i ženskih dispozicija. Habitusi, kao klasni i rodni, formirani su tokom kolektivne istorije, stiču se tokom individualne istorije i „deluju kroz praksu i za praksu“ (Bourdieu 1979a: 545). Iako klasni i rodni habitus nastaju i dejstvuju na isti način, rodni habitus je slabiji partner u tom odnosu. To za posledicu ima da klasne dispozicije generišu klasi svojstvene prakse, dok rodne dispozicije proizvode prakse koje su odraz rodnih aranžmana koji su svojstveni datoj klasi. To znači da svaka od klasa na različit način upravlja inicijalnom razlikom između polova, ali i da je položaj žena, zbog simboličkog preimущества muškaraca u svakoj od postojećih klasa, unapred osuđen na dodatnu degradaciju u odnosu na položaj muškaraca iz njihove klase – kao što je položaj žena koje, na primer, pripadaju dominiranoj klasi gori u odnosu na položaj žena koje pripadaju dominantnoj klasi budući da se ove prve socijalizuju i deluju u skladu sa znatno ograničenijom strukturom mogućnosti i kobno su saživljene s predstavama koje im nameće njihov društveni položaj. Način na koji se shvata odnos klase i roda je važan između ostalog i zbog artikulacije odgovarajućih političko-emancipacijskih zahteva. Kako ističe Lavel, „bilo da se zalažemo za 'politiku priznanja' ili za 'politiku redistribucije', naša obaveza biće da veoma oprezno izvagamo konsekvence svake

transformacije, bilo one u ekonomskom poretku bilo one u statusno/kulturnom poretku, s obzirom na razliku u posledicama koje takva transformacija može imati za različite kategorije žena“ (Lovell 2004: 53). U nastavku ćemo videti kako Burdije pristupa ovom pitanju dok analizira položaj žena u nekoliko različitih konteksta – porodici, školi, sferi rada i zapošljavanja, tržištu lingvističkih razmena i polju ukusa i stilova života.

Porodica i podela rada u domaćinstvu. Kada objašnjava nastanak pojedinih institucija Burdije ih, sledeći Dirkema, proglašava društvenim fikcijama, ali fikcijama koje su dobro utemeljene. Porodica je jedna od tih fikcija, ili konstrukcija, koja je u jednom procesu praktičnog i institucionalnog priznavanja i prihvatanja postala stvarna. Svoju stabilnost kao institucija porodica ne duguje samo tome što je proizvod duge istorije kolektivnog investiranja i što je u umovima pojedinaca prerasla u jednu od ključnih potvrda ostvarenosti, već i tome što je, tokom istorije, iznova i iznova bila objektivirana – kroz pravo, državne propise, statistiku, sociološka i razna druga istraživanja. Burdije skreće pažnju na značajnu ulogu koju je u institucionalizaciji porodice odigrala država tretirajući je u zvaničnim klasifikacijama kao primarnu organizacionu jedinicu i osnovnu ćeliju društva, ali tu su naravno i razne ideologije, politički programi i društveno-pravni aranžmani u kojima se stvarala i dodatno potvrđivala ispravnost, moralnost, funkcionalnost i prirodost tog oblika saživota. „Porodica je“, piše Burdije, „zaista jedna fikcija, jedan društveni artefakt, jedna iluzija u najprostijem smislu te reči, ali jedna 'dobro utemeljena iluzija', zato što, budući da se proizvodi i reprodukuje uz garanciju države, ona u svakom trenutku dobija od države sredstva da postoji i da se održava“ (Bourdieu 1994a: 145).

Burdije smatra da rad institucionalizacije konstituiše porodicu kao „telo“ – ona postaje trajno ustanovljena grupa, zakonski prepoznata i privilegovana u odnosu na druge oblike uređivanja partnerskih odnosa, integrisana ka unutra i odeljena od grupa koje su drugačije imenovane i označene, što rađa istovetnost simboličkih interesa članova grupe, poistovećivanje individualnog sa kolektivnim identitetom i jednu opštu posvećenost reprodukovanju tog „tela“ i održavanju njegovog „imidža“, tj. simboličkog kapitala (Bourdieu 1985b: 72–73). Deo tog „imidža“ jeste opšteprihvaćena predstava da je porodica harmonična zajednica, zasnovana na neuslovljenoj ljubavi, privrženosti, brizi, pažnji, solidarnosti, bezinteresnom pomaganju, lojalnosti. Burdije primećuje da svakodnevni

praktični rituali imaju za svrhu upravo da demonstriraju uzajamnu naklonost i ljubav članova porodice, nenametljivo pretvarajući „obavezu da se voli“ u dispoziciju, da bi se na kraju svaki član saživeo sa „duhom porodice“ – generatorom privrženosti, velikodušnosti, pažnje“ (Bourdieu 1994a: 140). Težnja da se očuvaju porodični sklad i jedinstvo, kako ističe Burdije, upisana je u kolektivna očekivanja uže i šire društvene grupe i osećajne dispozicije pojedinaca, te je njen opstanak kao institucije višestruko obezbeđen.

Iako konstituisana kao „telo“, porodica je za Burdijea pre svega „polje“ čiju strukturu oblikuju odnosi fisije, koliko i odnosi fuzije. To je naročito izraženo u slučaju disfunkcionalnih i nestabilnih porodičnih odnosa, bilo da su oni prouzrokovani nekim internim ili spoljnim faktorima, koji porodicu pretvaraju u polje u kojem se odvija borba među njenim članovima za očuvanje ili promenu odnosa sile – fizičke, ekonomske i simboličke; u stanju uzdrmane porodične ravnoteže individualni interesi dobijaju primat u odnosu na kolektivne. Taj potencijal porodice da razrešava konflikte u svojim okvirima tako što će se reorganizovati u skladu sa individualnim, ponekad divergentnim interesima svojih članova, prema mišljenju francuskog sociologa, najčešće ne može da se razvije do kraja. On smatra da bi jedan od razloga mogao biti upravo taj što je pretvaranje porodice od „tela“ u „polje“ u suprotnosti sa principom muške dominacije, koji je isuviše despotski i snažan da bi nešto tako bilo moguće (*Ibid.*: 141).

Burdije ukazuje na izuzetan značaj koji žene, kao supruge i majke, imaju u očuvanju stabilnosti i sklada, pa time i ugleda, uže i šire porodične zajednice. To se naročito ogleda u njihovoj angažovanosti oko održavanja kontakta među članovima grupe, organizovanja porodičnih okupljanja i proslava, što je takođe način da se osigura ili uveća socijalni kapital porodice, te da se obezbedi što širi sistem podrške, materijalne i emocionalne, ako se za njom ukaže potreba. Međutim, uglavnom se takvo zalaganje žena vidi kao akt njihove dobre volje, milosrđa ili odraz njihove plemenite ženske „prirode“, a ne kao rad za porodicu, koji je naporan, odgovoran i koji zaslužuje da bude uvažavan i nagrađen. To se jednako odnosi na svu korist koja porodica jednako ima od truda koje žene ulažu u održavanje i ulepšavanje doma, sebe, ali i svih ostalih ukučana (Burdije 2001: 135). Strategije predstavljanja sebe i čitave porodične grupe, koje su isključivo ženska briga, imaju za cilj pretvaranje postojećeg

ekonomskog u simbolički kapital, te je na ženama odgovornost da stalno prate trendove na tržištu simboličkih dobara, koji su, kako konstatuje francuski sociolog, najčešće skrojeni po potrebama i željama muškaraca. Na osnovu toga Burdije zaključuje da žene i dalje figuriraju kao predmet razmene na tržištu simboličkih dobara kojim vladaju muški zakoni. Sav njihov rad u domaćinstvu, koji nije ništa manje naporan ni kada je žena zaposlena, ima funkciju da doprinese simboličkoj nadgradnji proizvodne uloge njihovih partnera, te je kao takav uvek drugorazredan, potcjenjen, nevidljiv, i neplaćen.

Burdije je, naravno, svestan da je došlo do nekih pomaka u položaju žena, pre svega kada je reč o zapošljavanju i njihovom sve zapaženijem prisustvu u javnoj sferi, što je moralo da se odrazi i na podelu rada u domaćinstvu; on takođe ističe da takav proces može imati dalekosežne posledice jer mlade generacije stiču priliku da žive i edukuju se uz izmenjeni model muško-ženskih uloga (*Ibid.*: 122–124). Veliki doprinos rasterećenju žena u domaćinstvu dala je industrija potrošačkih dobara sa proizvodima koji olakšavaju kuvanje (gotovi i polugotovi proizvodi, mikrotalasne pećnice...), čišćenje i pranje (počev od hemijskih sredstava do mašina za pranje, usisivača...) i slično. Uprkos rasprostranjenom korišćenju jaslica i obdaništa, uprkos boravku dece u školama koje delom preuzimaju odgovornost za njih dok pohađaju nastavu ili obavljaju druge školske aktivnosti, staranje o deci i dalje iziskuje dosta vremena oba roditelja (ukoliko nije reč o jednoroditeljskoj porodici), pri čemu veći deo tereta pada na žene. Burdije zapaža da je, i pored uočljivih promena u odnosima među bračnim partnerima u privatnoj sferi, tradicionalni obrazac podele rada među polovima iz domaćinstva prenet u javnu sferu i da su žene i dalje estetski objekti koji odgovarajućim izgledom i držanjem treba da doprinesu uvećanju simboličkog kapitala ustanova i preduzeća za koje rade. Lavel zapaža da žene, sagledane iz burdijeovske perspektive, nisu daleko odmakle od načina na koji ih vidi Levi-Stros – one su i dalje predmeti u razmeni, tj. „objekti koji nose kapital“, a ne subjekti koji akumuliraju kapital u društvenom prostoru. U nameri da ospori takvu teorijsku poziciju, Beverli Skegs navodi mnogobrojne feminističke studije u kojima je ustanovljeno da žene i te kako mogu biti subjekti s kapital-akumulirajućim strategijama (Skeggs 2004: 28–29). Iako se ovi nalazi mogu prihvatiti bez mnogo osporavanja, ostaje ipak nerazrešeno pitanje da li ta-i-takva akumulacija uspeva da se kapitalizuje

i u simboličkoj ravni, u vidu simboličkog kapitala, i to po istim normama koje važe za muškarce.

Školski sistem. Odlučivši da, u svojim prvim sociološkim istraživanjima, u sklopu razmatranja problema nejednakosti pred školom, deo pažnje posveti pitanju rodnih nejednakosti, Burdije je pokazao da ozbiljno shvata ulogu rodnih podela u reprodukciji odnosa dominacije u društvu. Svi problemi koje je on otkrivao u pozadini povećanog priliva đaka u francuske škole u posleratnom periodu, dodatno su promišljeni kroz prizmu rodne podeljenosti učeničke populacije. Zahvaljujući zvaničnoj politici demokratizacije obrazovnog sistema, u obrazovnim institucijama našao se mnogo veći broj dece nižeg socijalnog porekla, ali i devojčica i devojaka, nego ikada pre. Svi mehanizmi koji su nedugo potom bili pokrenuti kako bi neutralizovali inicijalno pozitivni učinak ove reformske obrazovne politike pogodili su upravo one koji su bili novi u tom svetu. Nisu samo nesnalaženje i neuspeh bili problem. U knjizi *Les Héritiers* Burdije i Passeron preispituju (samo)usmeravanje studentkinja ka onim fakultetima koji su u hijerarhiji fakulteta zauzimali najniže pozicije, pre svih ka filološkom i filozofskom fakultetu. Dvojica sociologa u više navrata ukazuju i na razlike koje su se u izborima i očekivanjima javljale među studentima i studentkinjama koji su dolazili iz sličnog društvenog miljea, pokazujući tako da pol bitno određuje akademsku i profesionalnu „sudbinu“. Rezultati su ukazivali na činjenicu da devojke u mnogo većoj meri u odnosu na studente koji pripadaju istoj klasi prave izbore koji su podređeni društvenim očekivanjima i koji su duboko obeleženi što predstavama o njihovoj predodređenosti za određene, ženske, studije i zanimanja, što stereotipima o njihovoj intelektualnoj inferiornosti i niskim ambicijama. „Ako se momci i devojke jedne iste socijalne kategorije razlikuju manje prema njihovim objektivnim šansama da pristupe visokom obrazovanju nego prema njihovim šansama da studiraju takav ili takav tip studija“, pišu Burdije i Passeron, „to je velikim delom zato što roditelji i same mlade devojke nastavljaju da pristaju na jednu sliku specifično ženskih 'kvaliteta' i 'talenata' koja ostaje podređena tradicionalnom modelu podele rada između polova“ (Bourdieu et Passeron 1985 [1964]: 91). Odgovori na neka pitanja postavljena u istraživanju idu u prilog ovoj tvrdnji, pa tako, iako studentkinje mnogo više nego druge kategorije žena odbacuju tradicionalno definisan položaj koji im društvo namenjuje, u

odgovorima na pitanja koja se odnose na viđenje svog položaja, vrednovanje sebe i anticipaciju vlastite budućnosti potvrđuju tradicionalne predstave koje, pokazalo se, i dalje proizvode kolektivnu biografiju tih devojaka. Burdije navodi kao primer odgovore ispitanica čiji roditelji pripadaju buržoaziji i koje uglavnom žele da se po završetku studija bave „ženskim zanimanjima“ (profesorke, školski psiholozi, dekoraterke...). Uz to, izražena je i često eksplicitno napomenuta želja da se posvete porodici i podizanju dece, a u skladu s tim i želja da budu zaposlene sa pola radnog vremena kako porodica ne bi trpela zbog posla. Burdije čak uočava neku vrstu distanciranja od onoga što rade na studijama i tumači to kao strategiju kojoj pribegavaju kako, kojim slučajem, ne bi ugrozile deo identiteta koji ih vezuje za tradicionalno ženske zadatke majke i supruge. U poređenju sa studentima istog porekla, one imaju skromniju sliku o svojim potencijalima, često osećaju postidečnost pred zadacima i tehnikama intelektualnog rada i, premda skoro isto vremena koliko i studenti posvećuju nastavnim aktivnostima i čitanju obavezne literature, one mnogo ređe posežu za literaturom koja nije obavezna, poput savremenih filozofskih i socioloških dela, koja bi zapravo mogla da ih ohrabre i prošire im vidike. Razlika je uočena i u stepenu zainteresovanosti za politička i sindikalna pitanja, te se slabije interesovanje studentkinja za pitanja od društvenog značaja odražava i na njihovu slabu angažovanost u političkim i sindikalnim organizacijama (ovo drugo Burdije povezuje s njihovom ne baš velikom opredeljenošću za leve političke opcije); one takođe ređe od svojih kolega čitaju novine, naročito one s političkom tematikom (*Ibid.*: 90–94).

Slika koju Burdije i Paseron daju prilično je pesimistična – studentkinje se uklapaju u očekivanja i uloge koje su im pripisane, nastoje da poštuju granice koje im je društvo odredilo, drže se zadatih programskih sadržaja, nastoje da se ne ističu i izbegavaju bilo kakvu vrstu intelektualnog avanturizma, sve kako ne bi ugrozile „zagarantovanu budućnost“. Kasnije će Burdije tu razliku u ambicioznosti i prodornosti između studentkinja i njihovih muških kolega objašnjavati trajnim učinkom prvobitnog pedagoškog delovanja u okviru porodice, u kojoj se muški potomci senzibilizuju za jednu posebnu vrstu simboličkog kapitala – divljenje, slavu, priznanje, i u kojem im se usađuje strast, želja za igranjem igara koje im obećavaju da će jednog dana biti priznati ili slavljani. Kako su „posebno ohrabrivani da steknu dispoziciju za ulazak u izvorni *illusio*,

koji pripada porodičnom univerzumu, oni će ujedno biti osetljiviji na zavodljivost društvenih igara koje su za njih rezervisane i koje kao ulog imaju neki od različitih mogućih oblika dominacije“ (Bourdieu 1997a: 200–201).

Burdije zapaža da je otvaranje obrazovnog sistema prema ženama i pojedincima nižeg porekla proizvelo još jedan efekat koji je delimično poništio dobre strane tog procesa demokratizacije školstva. Reč je o tome da je povećanje broja visokoobrazovanih dovelo do obezvređivanja diploma, mada ne svih i ne u istoj meri. Naime, on smatra da se vrednost diplome određuje na ekonomskom i simboličkom tržištu i zavisi od vrste diplome, odnosno pozicije koju fakultet koji je izdaje zauzima u univerzitetskoj strukturi, i odnosa ponude i potražnje za tom vrstom diplome. Masovan ulazak žena u visoko obrazovanje ne samo da je presudno doprineo devalvaciji diploma generalno, nego je, budući da je taj ulazak bio obeležen izrazitom koncentracijom žena na pojedinim fakultetima (ekstremni su primeri filološkog fakulteta i farmacije), doveo do pada vrednosti upravo diploma tih fakulteta. Iz toga Burdije zaključuje da stepen feminizacije nekog fakulteta određuje položaj datog fakulteta u hijerarhiji fakulteta, a time i vrednost diploma koje dodeljuje – viši stepen feminizacije povlači manju vrednost na tržištu diploma i tržištu rada. Manje cenjeni fakulteti (poput filozofskog) i neke discipline u okviru njih (psihologija, istorija umetnosti, na primer) postali su utočišta pripadnika dominirane klase i devojaka različitog socijalnog profila, koji su uspeli da „prežive“ selekciju srednje škole, ali su onda načinili izbor koji je najviše u skladu s njihovim skromnim ambicijama i nerazvijenim kapacitetima. „Devojke su u odnosu na momke isto što su studenti donjih klasa u odnosu na studente iz privilegovanih sredina“, konstatuju Burdije i Passeron (Bourdieu et Passeron 1985 [1964]: 94).

Iako ih škola sve stavlja u podređen položaj u odnosu na muške kolege, dvojica sociologa kao naročito ugroženu izdvajaju kategoriju studentkinja koje dolaze iz socijalno deprivisanih sredina. One su dvostruko dominirane, po rodnoj i klasnoj osnovi, pa su i očekivanja da će doživeti neuspeh udvostručena. Evo kako oni to objašnjavaju: obrazovni sistem predstavlja „jedno polje u kojem deluje jedna centrifugalna sila, obrnuto proporcionalna stepenu školskog uspeha, i jedna centripetalna sila, proporcionalna inerciji koju je jedna individua (ili tačnije, jedna kategorija individua) sposobna da suprotstavi neuspehu i eliminaciji

s obzirom na ambicije društveno definisane kao saglasne sa njenim polom i njenom klasom, tj. s obzirom na modalitet svojstven njenom polu njenog klasnog etosa“ (Bourdieu et Passeron 1970: 118).

Burdije ne propušta da zapazi da je hiperprodukcija diploma, primetna već tokom šezdesetih, mnoge prinudila da nastave školovanje kako bi stekli kompetitivnu prednost na tržištu rada. Rezultati istraživanja su pokazali da je dodatno obrazovanje, očekivano, strategija kojoj mnogo češće pribegavaju pripadnici dominantne klase muškog pola, dok se žene i diplomirani nižeg porekla pre opredeljuju da se uključe u sferu rada, osuđujući sebe na obavljanje poslova za koje su često prekvalifikovani. On upozorava da se, na taj način, jaz između muškaraca i žena održava, ako ne i produbljuje, a da sve sistemske promene bivaju anulirane translacijom strukture i redefinisanjem strategija tako da one samo potvrđuju postojeći odnos snaga.

Rad i zapošljavanje. Prateći razvoj tržišta rada u drugoj polovini XX veka, autorke Ebot i Volas (Abbott and Wallace 1997) beleže tri paralelna procesa koja opisuju ono što se na njemu dešava: prvi je *esencijalizacija* ženskog rada (žene se, zbog vezivanja za sferu domaćinstva i zbog nekih osobina koje su pripisane njihovom polu, najčešće vide kao podobna radna snaga u uslužnim i svim onim delatnostima koje imaju veze s brigom i staranjem – vaspitačice, socijalne radnice, medicinske sestre, itd.); drugi je *feminizacija* (zbog velike koncentracije žena u pojedinim zanimanjima ona dobijaju atribut i status ženskih zanimanja – to se na primer dogodilo sa većinom službeničkih poslova); treći proces se odnosi na *seksualizaciju* ženskog rada (žensko telo i seksualnost shvataju se kao sredstvo koje može da doprinese prodaji nekog proizvoda, privlačenju klijenata, uvećanju simboličkog kapitala kompanije, te sve češće postaje kriterijum, pre implicitni no eksplicitni, kojim se rukovode poslodavci prilikom zapošljavanja).

Burdije takođe uočava navedene odlike položaja žena u poslovnoj sferi. On, kao i mnoge autorke i autori koji proučavaju savremena kretanja u oblasti rada i zapošljavanja, konstatuje da postoji horizontalna i vertikalna segmentacija tržišta rada. Prvu prepoznaje u tome što ženska radna snaga preteže u slabije plaćenim i manje cenjenim zanimanjima, i što je zastupljenost žena u zanimanjima koja se tradicionalno shvataju kao muška, ili koja su trenutno toliko prestižna da je konkurencija izuzetno oštra, i uglavnom sačinjena od muškaraca, veoma mala. Vertikalnu segmentaciju vidi u dugom zadržavanju na nižim nivoima

poslovne hijerarhije i u postupnijem i sporijem napredovanju ka višim i bolje plaćenim pozicijama u okviru organizacije ili preduzeća. „Najbolja potvrda nesigurnosti položaja koji je dat ženama na tržištu rada je, bez sumnje, činjenica da su one uvek manje plaćene od muškaraca, i kada je sve ostalo isto, da one dobijaju manje značajna mjesta sa istim diplomama i, naročito, da su proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i privremenim zapošljnjem i radije sklonjene na mjestima na određeno vrijeme – što, pored ostalog, ima kao posljedicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru“ (Burdje 2001: 127). Burdije napominje da deregulacija sfere rada, koju je doneo zaokret ka neoliberalnoj ekonomiji, dodatno ugrožava ionako loš položaj žena, čineći njihov život još težim i nesigurnijim. Kao najveći problem on navodi odumiranje socijalne države kojim žene gube oslonac u situacijama kao što su otpuštanje, nezaposlenost, porodijsko odsustvo, ali i zaštitnika koji bi mogao da im pomogne onda kada su njihova radnička prava ugrožena ili kada su izložene brojnim diskriminativnim praksama na radnom mestu, što ih čini najvećim žrtvama neoliberalizma (Bourdieu 2001c: 71).

Neke feministkinje danas kritikuju to što je Burdije prikazao samo negativne aspekte izlaska žena iz domaćinstva u sferu rada. Među njima ima onih koje smatraju da savremeno tržište rada obeležava sve izraženiji zahtev za razvijanjem „ženskih veština“, na primer u lekarskoj profesiji gde se sve više insistira na holističkom pristupu i boljoj komunikaciji sa pacijentima. Lavel na osnovu toga zaključuje da ženskost postaje neka vrsta kulturnog kapitala koji ima široku upotrebu i koji pruža „kompetitivnu tržišnu prednost“, što može imati „duboke posledice po *la domination masculine*“ (Lovell, nav. prema Adkins 2004: 201). Daleko optimističnije od Burdijea, one u feminizaciji tržišta rada zapravo vide priliku za uspostavljanje novih vidova ženske moći i podizanje simboličke vrednosti ženskih veština. Da li će to dovesti do prevlasti ženskog principa u čitavom polju ekonomije i privrede ostaje pitanje koje treba da razreše neka buduća istraživanja.

Ukusi, stilovi života. Polje ukusa i stilova života Burdije sagledava kao arenu u kojoj dejstvenici, koristeći se različitim kulturnim praksama, simboličkim jezicima i estetikama, iskazuju svoje „društveno biće“ i odeljuju se od društvenih grupa koje prepoznaju kao različite od njih i istovremeno suprotstavljene njima i njihovim interesima. *Goût* (ukus) je i *dégoût*

(gađenje, odbojnost), pa „ukusi funkcionišu istovremeno kao faktori integracije, potvrđujući pripadnost jednoj klasi, ali i kao faktori isključivanja“ (Bonnewitz 2002: 85). U pozadini borbi ukusa i stilova života, francuski sociolog razaznaje pre svega uticaj klasnih dispozicija, koje su generatori odgovarajućih sklonosti i praksi. Nadmetanje nema za cilj samo da se izbori priznanje za sopstveni ukus već i da se on uzdigne u odnosu na ukus drugih. Tako se borba klasa najčešće ispoljava u eufemiziranom i nerazpoznatljivom obliku borbe za nametanje principa hijerarhizacije različitih praksi, tj. borbe za monopol na legitimno društveno klasiranje (*Ibid.*: 85). Sve preferencije, svi praktični izbori, u pogledu ishrane (tipovi prehrane, način pripreme hrane, vrste i količine pića, način konzumiranja i serviranja hrane, propratni rituali), odnosa prema sopstvenom telu (nega, zdravlje, odeća, držanje, ponašanje, sport), kulture (znanja i prakse u vezi s umetnošću), slobodnog vremena, putovanja i zabave itd., konstituišu *stil života* po zahtevima upisanim u društveni položaj. Burdije je u *Distinkciji* (Bourdieu 1979a) detaljno analizirao stilove života koji su Francuskoj postojali šezdesetih i sedamdesetih godina, otkrivajući njihove korene u klasnoj strukturi francuskog društva, ali i pokazujući da oni imaju i jednu rodnu dimenziju.

Ukus koji se ispoljava kroz izbor prehrambenih namirnica i način njihove pripreme u tesnoj je vezi sa predstavama o kućnoj ekonomiji i podeli rada između polova, smatra francuski sociolog. Ispitanici koji izjavljuju da njihov svakodnevni jelovnik sadrži kuvano jelo čija priprema iziskuje puno vremena, truda i umešnosti, uglavnom pripadaju dominiranoj klasi; oni dele tradicionalnu sliku žene-domaćice koja je u potpunosti posvećena domu i dobar deo dana provodi „uz šporet“. Kontrast tome jesu žene koje pripadaju dominiranoj frakciji dominantne klase (pod pretpostavkom da su zaposlene), koje slobodno vreme uglavnom posvećuju svojoj deci i njihovom dodatnom obrazovanju, a ne kuvanju; ovo je i svojevrsno narušavanje provlađujuće društvene predstave o „prirodnosti“ tradicionalne podele rada među polovima, pogotovo što u svemu tome ove žene imaju podršku životnih partnera i mogu da računaju na njihovu pomoć. U dominiranoj klasi, riba i voće su za muškarce nepodesna hrana, budući da njihova konzumacija podrazumeva sitne zalogaje i prinošenje usnama, što na neki način podriva njihovu muškost koja obično nalaže krupne zalogaje i puna usta; ovde „praktična filozofija muškog tela kao vrste moći, velike, snažne, nezajažljivih potreba, strogih i brutalnih, koja

se potvrđuje u celokupnom muškom načinu držanja tela, a naročito pred hranom, jeste u osnovi podele hrane između polova, podele koju oba pola priznaju, kako u praksama tako u diskursu“ (Bourdieu 1979a: 211). Muškarcima pripada pravo da jedu više i piju više od drugih, mahom zbog fizički zahtevnih poslova koje obavljaju; meso se prvenstveno sprema za njih, servira im se u velikim komadima, i više puta ako požele, dok žene uzimaju parčiće i manje kvalitetnije delove mesa, jer „one stvarno nemaju želju za nečim što bi mogle pojesti drugima, pre svih muškarcima“ (*Ibid.*: 214). Muškost dečaci dokazuju time što, po ugledu na očeve, dosipaju hranu i pune tanjir, a status žena devojčice potvrđuju kada, po ugledu na majke, počnu da se lišavaju jela (smanjuju količinu i kvalitet), dečaci dok mirno sede i jedu u ritmu koji im odgovara, devojčice dok donose jela i obigravaju oko stola ne bi li uslužile svoje očeve i braću (*Ibid.*: 216–217). Buržoasko obedovanje se razlikuje od onog kod dominirane klase zato što se insistira na formi – postoji utvrđeni redosled jela i ritam jedenja koji diktiraju muškarci, a kojeg svi moraju da se pridržavaju; svako naredno jelo zahteva promenu dotad korišćenog tanjira; postoji niz ceremonijalnih pravila i žene imaju propisanu ulogu u ritualima za stolom i oko stola, ali su one opet te koje donose, prinose i odnose.

Telo možda najočiglednije odaje društveni položaj. Dimenzije (visina, težina...), oblik (okruglo, vretenasto, uspravno, pogrbljeno...), držanje, održavanje, kondicija, zdravlje i snaga, odslikavaju društveno određen odnos prema telu. Telesne dispozicije, ali i razne intervencije na telu, i u telu, (odevanje, promena frizure, puštanje brade, brkova, sve do hirurških intervencija) zavise od ekonomskih sredstava i kulture koja podržava određena investiranja u telo. Ono što čini nečiju „pojavu“ jesu simbolički markeri koji vrednost dobijaju u okviru sistema distinktivnih oznaka i postaju instrumenti u ekonomiji simboličkih dobara.

Obično se telesna svojstva dominantne klase poistovećuju s moralnim vrlinama, ona su apsolutni kriterijum lepote i s njom povezane vrline. Zato se, primećuje Burdije, izvanredna lepota devojaka koje pripadaju dominiranoj klasi naziva „fatalnom“ jer je pretnja postojećoj hijerarhiji vrednosti i položaja. Odevanje kod pripadnika dominirane klase je krajnje funkcionalno, oni nastoje da za malo novca kojim raspoložu kupe nešto što će im dugo i dobro služiti. Kecelje i papuče koje žene iz ove klase nose u kući odražavaju njihovu vezanost za kuću: papučama štite tepih ili pod od prljanja, a keceljom štite druge odevne predmete, budući da se odeća

koju nose van kuće ne razlikuje puno od one za kuću. Žene koje pripadaju sitnoj buržoaziji više pažnje obraćaju na odeću koju nose van kuće, odeća za posao ili za neke svečane prilike, porodične skupove i večere sa prijateljima pogotovo mora biti kvalitetnija i glamuroznija od one koja se nosi u kući. Nalazi Burdijeovog istraživanja pokazuju da upotreba kecelje opada kako idemo uz društvenu hijerarhiju, dok odeća, odnosno broj, kvalitet i cena odevnih predmeta raste uz društvenu hijerarhiju.

Ulaganje u odeću i kozmetiku je proporcionalno očekivanjima materijalne i simboličke dobiti na tržištu rada, na kojem telesna svojstva (u širem smislu reči) mogu dobiti vrednost u obavljanju profesionalne delatnosti ili u odnosima s kolegama, poslovnim partnerima i klijentima. Žene iz dominirane klase imaju manji pristup i manje šansi da uspeju u profesijama u kojima je investiranje u telo važno, kako Burdije smatra, delom i zato što telu ne pristupaju kao kapitalu. Kultura dobre volje pripadnice srednje klase stavlja u razapetu poziciju između vrhunske i narodske kulture, te nalaže izgled iz kojeg je odstranjena svaka vulgarnost, koja se obično vezuje za žene nižeg porekla i žene radnice, te prilagođavanje i približavanje estetskim standardima dominantne klase – eleganciji, rafiniranosti, diskretnom šarmu. Neuspeh žena iz sitne buržoazije da dostignu buržoaski ideal lepote izvor je stalnih frustracija – one su nezadovoljne svojim telom (najviše njih želi da promeni nešto na glavi i nezadovoljno je pojedinim delovima tela, uglavnom smatrajući da su ti delovi preveliki), ali svesne toga da se lepota i negovani izgled isplate, spremne su da rade na poboljšanju svoje spoljašnosti, čak i da se podvrgnu estetskoj hirurgiji. Pripadnice dominantne klase veruju u vezu estetske i moralne vrednosti, te se „osećaju superiorno kako zbog unutrašnje, prirodne lepote njihovog tela, tako zbog umešnosti da ga ulepšaju“; lepota je za njih „dar prirode“ i ujedno prilika da se kroz njeno održavanje razvija vrlina. Žene iz buržoazije predstavljaju oličenje lepote, dok žene iz sitne buržoazije njoj samo teže. To kod ovih drugih rađa neugodnost – one se ne osećaju dobro u svojoj koži – utoliko veću ukoliko je veće odstupanje njihove pojave od one idealne. Ovo je, prema francuskom sociologu, pravi primer „otudnog tela“, koje nastaje u odnosu koji pojedinci održavaju sa društvenom predstavom tela. Tako, stalne korekcije na telu vode „izdaji“ vlastitog tela i njegovom žrtvovanju predstavama drugih, ono postaje talac kulturne pozicije koja odražava neuspeh da se mogućnosti usaglase sa željama. „Ugodnost“ je osećaj koji kod buržoazije nastaje iz ljubavi prema svom

telu i moći da postavljaju pravila opažanja i poimanja vlastite lepote kao standarda lepote uopšte (*Ibid.*: 227–229).

Burdije zaključuje da opaženo telo ima dve dimenzije, klasnu i rodnu, koje su neodvojive jedna od druge; „sheme društvenih klasiranja kroz koje se telo u praksi shvata i vrednuje uvek su dvostruko utemeljene – u društvenoj podeli i podeli rada po polu; odnos prema telu se specificira prema polu i prema obliku koji uzima podela rada po polu s obzirom na položaj koji se zauzima u društvenoj podeli rada“ (Bourdieu 1977b: 54).

Iako je interesovanje za sportske aktivnosti među ženama slabo, ipak je napomenuto da žene sitne buržoazije praktikuju sportove koji doprinose uvećanju njihovog telesnog kapitala, a najbolji primeri bi bili danas veoma moderni sportovi – teretana, umetničko plivanje i sl.

Burdije beleži da su kulturne preferencije (pozorište, film, opera...) uglavnom istovetne za oba pola jedne klase, s tom razlikom što je u dominiranoj frakciji buržoazije ta istovetnost posledica slobodnog izbora oba pola, dok ostale klase i frakcije zadržavaju „otvoreno autoritarnu predstavu hijerarhijskih odnosa klasa, generacija i polova“ (Bourdieu 1979a: 423), te su preferencije žena podešene prema sklonostima muževa.

Muškarci dominirane klase imaju rigorozna pravila u pogledu oblačenja, jezika i kulture koja im ne dozvoljavaju estetska i kulturna odstupanja ne samo zato što smatraju da su estetski zahtevi upućeni isključivo ženama niti samo zato što su obeležje buržoazije; njihova isključivost je posledica odbijanja da se *potčine* zahtevima koje smatraju ženskim i buržoaskim iz straha da bi pristajanje na te zahteve bilo „dvostruko odricanje muškosti“ (*Ibid.*: 444). To je razlog što se kultura dominirane klase konstituiše kroz slavljenje muškosti, snage, moći, borbenosti, prema strogim pravilima muškaraca i za muškarce. To podrazumeva da postoje i jednako striktna pravila koja se odnose na žene iz ove klase: u pogledu oblačenja, držanja, seksualnosti, devičanstva (u istraživanju potvrđeno kroz stavove prema nošenju pantalona – dobre za rad i kuću, ali ne i za javnost, prema mini-suknjama – negativan stav, prema devičanstvu – shvaćeno kao potvrda moralnosti, itd.). Da ovakav zaključak koji je izveo iz empirijskih podataka ne bi poslužio kao osnova za „klasni rasizam“, Burdije naglašava da to što se kod narodske klase snaga tela, kondicija i borbenost vide kao suštinsko obeležje muškosti, mora biti dovedeno u vezu sa zahtevima tržišta rada koje radnike i seljake vrednuje upravo na osnovu tih osobina, dakle, život cele porodice nekog radnika ili seljaka

zavisi od fizičke snage i sposobnosti da se pobedi konkurencija (borbenost, nadmetanje). Kultura klase koja veliča muškost očigledan je primer toga kako se nužnost pretvara u vrlinu, čemu, naravno, nije isključivo sklona dominirana klasa i njeni mučki članovi.

Burdije primećuje da rodna neravnopravnost ima tendenciju smanjivanja kako se penjemo uz društvenu hijerarhiju, te da je skoro iščezla kod intelektualne frakcije dominantne klase, gde, kako primećuje, žene razvijaju tipično muške sklonosti i navike – one čitaju nedeljnike, zanima ih politika, dok muškarci bez ustručavanja govore o svom ukusu na način zbog kojeg bi drugde, u drugačijem društvenom miljeu, bili smatrani 'mekušcima' (*Ibid.*: 445–447). On se, međutim, ne izjašnjava o tome da li proces demokratizacije rodni odnosa u dominantnoj klasi ima ili može imati dalekosežne posledice po rodni poredak u celosti.

Ekonomija lingvističkih razmena. Odnosi komunikacije se u Burdijevoj postavci shvataju kao odnosi moći (Burdije 1977: 26). Jezik je tu samo instrument dominacije, jedne klase nad drugom, muškaraca nad ženama. On obuhvata lingvističku kompetenciju i njoj odgovarajuće telesne tehnike. Burdije koristi pojam *lingvističkog habitusa* kako bi opisao sposobnosti, govorne navike i tehnike koje usvajaju i praktikuju pojedinci koji pripadaju nekoj klasi, nekom polu, nekoj regiji, nekoj generaciji. Izgovor, stil (fond reči, dužina rečenica, ritam izgovaranja reči, visina glasa...) i primerene telesne radnje koje omogućuju i prate govor (pokreti usana, ruku, položaj glave...), uče se ne samo slušanjem onoga što drugi govore, nego kroz praksu, kroz govor, kroz razmenu u okviru porodice, koja neguje govor primeren položaju njenih članova u društvenoj srukturi (Bourdieu 1982a: 83).

Govor je za francuskog sociologa prvenstveno obeležen klasom, a potom i drugim grupnim svojstvima, polom na primer. Dominantna klasa ima monopol na legitimnu lingvističku kompetentnost koja se ogleda u tome što se njeni članovi pridržavaju gramatičkih pravila, izbegavaju psovke, poštapalice i žargonske izraze, a izražavanje je školsko, apstraktno i formalizovano. Govor sitne buržoazije otkriva njenu „hiperkorektnost“, koja naročito dolazi do izražaja u njihovoj potrebi da ispravljaju greške u govoru drugih, ali i sopstvenom. Govor dominirane klase karakterišu, može se reći namerna odstupanja od legitimnog jezika; on je sveden, bez nepotrebnih apstrakcija ili kitnjaste poetike, drži se konkretnih stvari i ličnih iskustava. Zanimljivo je da pokušaji da se taj govor popravi i približi

zvaničnim standardima putem pedagoške akcije u institucijama obrazovnog sistema uglavnom doživljavaju neuspeh. Burdije to objašnjava činjenicom da je narodski govor, koji je muževan, grub, vulgaran, značajan deo identiteta te klase, te „sa stanovišta dominirane klase usvajanje dominantnog stila izgleda kao poricanje društvenog identiteta i seksualnog identiteta“. Za žene koje pripadaju ovoj klasi prihvatanje književnog jezika mnogo je manje dramatično, budući da to ne podriva njihov doživljaj sebe. Burdije smatra da ih je njihov položaj unutar sopstvene klase prinudio da kontrolišu ono što govore, naročito kada se obraćaju muškarcima, da „skrate jezik“, da otčute, da slušaju, te zbog ove naučene poslušnosti lako usvajaju i jezik dominantne klase. On takođe smatra da su one motivisane novim zahtevima tržišta simboličkih dobara, čiji je jedan deo i tržište lingvističkih kompetencija, a budući da je udaja za mnoge od ovih žena jedino sredstvo društvenog opstanka, ili pak uspona, one nastoje da usvoje jezik dominantne klase kako bi povećale svoju vrednost na bračnom tržištu (*Ibid.*: 35). Međutim, u školi jedna ovakva lingvistička fleksibilnost može otvoriti put za samostalno napredovanje i uspeh koji čak može značiti beg iz klase porekla. U takvim slučajevima, rod preuzima od klase ulogu glavne determinante životne putanje.

Vidimo da kada Burdije zasebno proučava pojedina društvena polja, tržišta, prostore igre ili neke posebne dimenzije položaja žena u okviru njih, dolazi do izražaja podeljenost žena po klasnim granicama. Autonomija tih izdvojenih prostora je relativna i oni, shodno logici koja je u temelju njihovog zasnivanja kao autonomnih, prelamaju odnose moći i klasne odnose koji dominantno strukturiraju društvo; žene „*ostaju odeljene jedne od drugih*“ ekonomskim i kulturnim razlikama koje, pored ostalog, utiču na njihov objektivni i subjektivni način da podnose i iskuse mušku vladavinu“ (Burdje 2001: 129), ali one istovremeno bivaju izjednačene i ujedinjene „jednim negativnim simboličkim koeficijentom“ (*Ibid.*: 128) koji ih odvaja od muškaraca i proizvodi njihovu podređenost, ujedno i saživljenost s tom istom, u svim poljima i sferama aktivnosti. Jasno je da poredak rodova ima pojačane negativne efekte ako se spuštamo niz društvenu hijerarhiju. U najgorem položaju su svakako žene iz dominirane klase koje kombinacija ekonomske nužnosti i muške dominacije drži u bezizglednoj situaciji.

Međutim, to ne znači da žene iz dominantne klase ne poznaju nužnost. Nužnost, u ovom slučaju, Burdije povezuje sa simboličkim obezvređivanjem njihovih postignuća u sferi obrazovanja i rada. Možda je to razlog zašto se borba *protiv* muške dominacije, koju su uglavnom predvodile obrazovane žene iz dominantne klase ili sitne buržoazije, dugo poistovećivala sa borbom u simboličkoj ravni, ali ako se ona shvati i kao borba *za* žene, ona mora da obuhvati borbu za priznanje i borbu za redistribuciju.

Burdije iz feminističke perspektive

Iako je knjiga *Vladavina muškaraca* proizvela mnoge negativne reakcije među savremenim feministkinjama, najviše zbog shvatanja da nije ostvaren bitan napredak u odnosu polova, neki od Burdijeovih standardnih pojmova, na koje se oslanja i njegova rodna teorija – praksa, simbolički kapital, habitus, dominacija – nastavili su da nalaze zanimljive upotrebe u okviru feminizma, ne uvek bez kritičkog preispitivanja i prilagođavanja. „Selektivno prisvajanje“ Burdijeovih pojmova prvenstveno se ispoljava u preuzimanju pojma rodnog habitusa, oko čije se potencijalne korisnosti i plodnosti za feminističku misao, danas, među feminističkim analitičarkama, polako uspostavlja konsenzus (Witz 2004: 211). Dileme i premišljanja stvara preplitanje strukturalističkih i fenomenoloških uticaja u njegovom delu. Mahom je strukturalizam taj koji je problematičan budući da, podupirući se njime, francuski sociolog mušku dominaciju predstavlja kao vanvremenski fenomen i razvija agonističku koncepciju odnosa polova, dok s druge strane nalazimo podršku fenomenološkim aspektima njegove teorije prakse, naročito onim koji se tiču uronjenosti telesnog u različite menjajuće kontekste, te impliciraju mogućnost odstupanja od proizvodnje praksi po obrascu binarnih opozicija.

Najčešći predmet kritike jesu Burdijeov fatalizam, insistiranje na usaglašenosti pozicija i dispozicija, sagledavanje rodni nejednakosti kao sekundarnih u odnosu na klasne, te sumnjičavost prema dometima feminističkog diskursa i svim emancipatornim projektima koji ciljaju na svest. U kritičkom osvrtu koji sledi pozabavićemo se ovim ali i drugim važnim pitanjima koja je podstakla Burdijeova rodna teorija.

Burdijeov pristup rodnoj tematici može se kritikovati koliko zbog izloženih pretpostavki i tvrdnji, toliko i zbog toga šta je izostalo, što mu

nedostaje. Najpre, reč je o istoričnosti, koja je temeljni princip njegove teorije roda (Birešev 2006: 200–202), a koja je u neku ruku obesmišljena strukturalističkom analizom rodnih odnosa u kabilskoj zajednici. Tu je i vidna nezainteresovanost za kvalitativna istraživanja, koja su oduvek bila važno oruđe feminističke istraživačke prakse.

Burdijeovski strukturalizam je, kada je u pitanju proučavanje muške dominacije, problematičan iz više razloga. Prvi proizlazi iz temeljne protivrečnosti između zahteva da se rod istražuje kroz istorijsku analizu kako bi se otkrilo poreklo rodnih konstrukata i rad njihove institucionalizacije tokom istorije („istorija istorijskog rada dezistorizacije“), koji je jasno izrečen u *Vladavini muškaraca*, s jedne strane, i postuliranja univerzalnog obrasca strukturiranja odnosa polova koji počiva na većitim binarnim opozicijama (gore–dole, čisto–prljavo, suvo–vlažno, muško–žensko, itd.), s druge. U tome En Vic prepoznaje svojevrsnu epistemološku šizofreniju. Zašto, pita se ona, Burdije uopšte pominje istorizaciju kao način borbe protiv naturalizacije rodnih konstrukata ako je svaka misao, pa tako i ona samog istraživača, ograničena delovanjem parova suprotnosti koji su večno upisani u matrice opažanja i promišljanja sveta (Witz 2004: 215). Time što ovo nasleđe trajno pohranjuje u tela društvenih dejstvenika, Burdije ojačava svoju tezu da postoji kontinuitet od Kabilije do savremenih društava, ali i dodatno sužava prostor za refleksivno sagledavanje muške dominacije, koje je i preduslov njenog prevazilaženja.

U *Vladavini muškaraca* Burdije je otvoreno iskazao nezadovoljstvo učinkom feminističke misli i feminističkog aktivizma. I ma koliko se činilo da je time obezvredio feminizam i sve što je on uradio za emancipaciju žena, pre bi se moglo reći da je takvo gledanje proisteklo iz bojazni da bi ukazivanje na promene, koje same po sebi nisu sporne, zapravo prikrilo ono što je stalno, a to je struktura odnosa. Burdijeov je stav po tom pitanju jasan – muška dominacija ima „trajanje u promeni i pomoću promene“. I nije samo reč o tome da su se i muškarci promenili, uspevajući da održe prednost na raznim nivoima i u raznim sferama života, razvijajući se uz feminizam ili idući protiv njega, već i da muški princip, sa svim što je u njega tokom istorije ugrađeno, opstaje kroz dejstvovanje muškaraca, i žena.

Pogrešno bi bilo zbog Burdijeovog shvatanja logike prakse smatrati da njegova teorija društva ne predviđa mogućnost promene. Francuski sociolog je pre svega vidi u društvenim krizama u kojima prilagođavanje

očekivanja realnim šansama da se ona ostvare postaje apsurdno i kada se sva nepravедnost poretka na snazi ne može tolerisati ili ignorisati (Bourdieu 1997a). To su situacije slabljenja doksične privrženosti svetu i povišene refleksivnosti, nezadovoljstva i otpora, simboličkih revolucija, a promena nastaje kao plod susreta naraslog kritičkog potencijala i promišljene kolektivne akcije. Ona, međutim, ne može biti kompletna ukoliko ne podrazumeva i „radikalnu promenu društvenih uslova proizvodnje dispozicija“. Upravo odatle za Burdijea proizlazi sva manjkavost stanovišta Džudit Batler (Judith Butler) o efikasnosti performativnog govornog čina koji bi dolazio s pozicije ne-moći i kojim bi se proizvela promena tako što bi se menjalo značenje koje se pridaje pojmu „žena“ i „ženskost“. Promena do koje dolazi svesnim angažovanjem i uz angažovanje svesti korenita je samo ukoliko može da se izbori s nesvesnim strukturama.

Burdijeova vizija promene, dakle, podrazumeva svesne projekte koji počinju kao spoznaja uslova koji proizvode strukture potčinjavanja. To implicira da su inicijatori promene po pravilu oni koji poseduju odgovarajuća znanja, ili raspolazu sredstvima da do njih dođu, i koji su razvili kritičke dispozicije. Kulturni kapital, ili možda pre školski kapital tako postaje preduslov razotkrivanja dominacije i artikulisanje odgovarajućeg programa za njeno prevazilaženje. Burdijevo proučavanje rodni nejednakosti u obrazovanju ovde dobija još jednu dimenziju. Videli smo iz njegovih istraživanja da devojke doživljavaju školu pre svega kao prepreku, nužno zlo, a retko kad kao priliku za emancipaciju. To se naročito odnosilo na devojke iz nižih društvenih slojeva. To znači da se može očekivati da emancipaciju iznesu oni i one sa diplomama, kulturnim kapitalom i intelektualnim kapacitetima, koji poznaju simboličku, ali ne toliko materijalnu deprivaciju. Burdijeova slika studentkinja, iako nastala pre nešto više od pola veka, ne najavljuje čak ni takvu mogućnost. Istraživanja sprovedena dvadesetak godina nakon njegovih pokazuju da problem više nije nedostatak volje da se uz maksimalno korišćenja znanja dobijenih u obrazovnim institucija prevaziđu ograničenja koja idu uz klasno-rodnu poziciju. Tako je Meklaren (McLaren) ustanovio da u Kanadi studentkinje iz radničke klase govore o sebi kao o individuama, čak buntovnicama. One nisu pasivno prihvatale vrednosti i ideale koje su im usađivali roditelji i profesori. Aktivno su se borile protiv perspektive „poslovaćorsokaka“ i „ženskih geta“. On zaključuje da uzrok njihovog neuspeha da se odupru očekivanjima koja su im nametana leži u društvenoj

strukturi koja im je ostavila „malo prostora za manevar“, a ne u socijalizaciji u ženske uloge koja je obeležila njihova kasnija iskustva (Ollenburger and Moore 1992: 140).

Videli smo da Burdije primarnoj socijalizaciji pridaje presudni značaj u formiranju generičkih dispozicija, što je naročito prisutno u analizu klasne proizvodnje životnih stilova. On je, međutim, analizirajući stil života dominantne klase, sitne buržoazije i narodske klase u Francuskoj možda propustio priliku da dublje i detaljnije prouči prakse socijalizacije koje su specifične za svaku od klasa. Da je samo uporedio, kao što to na primer čini Anđelka Milić, tri istorijska tipa porodice – premodernu, modernu i postmodernu – na osnovu više aspekata porodičnog života (domaćinstvo, brak, podela rada među polovima i odnosi polova, odnos prema detetu i međugeneracijski odnosi, upravljanje porodicom i odnosi autoriteta, odnos porodica – država – društvo; Milić 2001: 327–330), uočio bi tendenciju demokratizacije odnosa unutar porodice i pomaljnije socijalizacijskih obrazaca koji počinju da nagrizaju principe rodne hijerarhije. Na sinhronijskoj ravni ova tri tipa porodice koegzistiraju; postmoderna porodica je tek u začetku i nejednako je distribuirana među klasama, ali neki socijalizacijski obrasci koji su joj svojstveni prelaze klasne granice i mogu se uočiti i među dominiranim klasama. Ako se trend nastavi to bi moglo da proizvede pozitivne pomake u odnosima polova na nivou čitavog društva. To jednako važi i za porast broja alternativnih porodičnih formi.

Burdije je svestan ovog novog društvenog fenomena, ali ga, početkom devedesetih, još uvek vezuje za Ameriku. „Nove forme porodičnih veza koje se stvaraju pred našim očima“, piše on, „podsećaju nas da ta porodica koju smo bili skloni da smatramo *prirodnom* zato što se predstavlja kao očigledno oduvek takva jeste skorašnji izum [...] i možda ide ka brzom nestanku“ (Bourdieu 1993d: 32, istakao autor). I zaista, sve više ljudi živi u kohabitaciji (mada Volas smatra da je to uvod u brak i da ta forma odražava realnost nuklearne porodice koja podrazumeva i seksualnu vernost), sve je više dece koja odrastaju u jednoroditeljskim porodicama (u Velikoj Britaniji 1972. one čine 8% svih porodica s decom kao izdržavanim licima, a 1992. godine 21%; (Abbott and Wallace 1997: 148–149). I pored toga, nuklearna porodica nekako i dalje ostaje i opstaje kao parametar „normalnosti“; jednoroditeljske porodice, mahom zbog loše materijalne situacije, doprinose toj slici (govori se o feminizaciji

siromaštva jer ovu kategoriju čine uglavnom žene koje same odgajaju i izdržavaju decu, često bez podrške njihovih očeva ili svoje rodbine); istopolni brakovi, otvoreni brakovi... još uvek su privilegija onih koji mogu da ih priušte jer umanjene simboličkog kapitala nadoknađuju na drugim poljima i drugim vrstama kapitala. Premda je izvesno da se situacija neće drastično promeniti u skorije vreme, ipak ne treba potceniti činjenicu da se pojavljuju nove forme partnerskih odnosa, novi modeli socijalizacije, koji polako potkopavaju predstavu o nuklearnoj porodici kao „prirodnom“ i jedinom legitimnom obrascu zajedničkog življenja.

Čini se da je Burdije potcenio i posledice ulaska žena u polje rada i feminizaciju javnog prostora. On kao da prosto prenosi logiku uređivanja odnosa polova iz privatne u javnu sferu, pa tako piše: „samo pod uslovom da se analiziraju prinude koje struktura kućnog prostora (aktuelnog ili potencijalnog) vrši na strukturu profesionalnog prostora (preko, na primer, predstave o nužnoj, neizbježnoj, ili prihvatljivoj razlici između položaja muža i položaja supruge) može se razumjeti istovjetnost struktura muških i ženskih položaja u različitim društvenim prostorima.“ (Burdje 2001: 146) Povrh toga, on ignoriše važan element te jednačine, a to je kapitalistička organizacija proizvodnje i njoj prirodan sistem vrednosti koji posreduju odnos domaćinstva i rada, reprodukcije i produkcije. Dalje, Burdije uviđa da i onda kada neka žena ima visoke kvalifikacije i dobro plaćeno zanimanje, njene šanse za napredovanje jesu značajno umanjene činjenicom da je žena: ona stalno mora da opravdava poziciju koja joj je dodeljena, a simbolički kapital će biti uvek vezivan za mogućnost ostvarivanja na porodičnom planu, bez obzira na poslovne uspehe. Naravno da je njihov položaj neopravdano otežan i da su prinudene da ulažu dodatni napor da bi imale jednake šanse za napredovanje kao muškarci, ali francuski sociolog nedovoljno ističe da su njihove nedaće neuporedive s nedaćama pojedinih, posebno osetljivih kategorija žena – žene koje pripadaju prekarijatu, starije žene čije kvalifikacije ne odgovaraju zahtevima tržišta rada, imigrantkinje, majke koje se same staraju o svojoj deci. Žene iz dominantne klase i sitne buržoazije, često se susreću sa diskriminacijom na poslu, ali zahvaljujući poslu raspoložu rasursima kojima mogu da olakšaju svoj izlazak iz tradicionalne uloge u domaćinstvu (dovoljno je da unajme kućnu pomoćnicu). Žene iz niže klase, pak, nemaju mnogo opcija, njihovi poslovi nisu karijere i teško da im obezbeđuju dovoljne prihode da brigu o porodici i domaćinstvu prepuste drugima.

U vezi sa prethodnim, Burdije uopšte ne razmatra pitanje ukrštanja profesionalne putanje i majčinstva niti se bavi odgovarajućim institucionalnim aranžmanima kojima bi se obezbedilo rešenje za ovaj problem. Istraživanja su pokazala, na primer, da su u Francuskoj gotovo opšta dostupnost predškolske brige o deci i veliki broj sati koja deca provode u odgovarajućim ustanovama omogućili majkama da obavljaju poslove s punim radnim vremenom, dok je u Velikoj Britaniji mala zastupljenost predškolskih ustanova uslovlila da veliki broja žena radi poslove sa skraćenim radnim vremenom; naravno, ponekad i specifični kulturni faktori mogu uticati na korišćenje mogućnosti koje pružaju državne ustanove, kao što je slučaj sa Irskom u kojoj je postojanje velikog broja predškolskih ustanova praćeno malom zaposlenošću žena (Abbott and Wallace 1997: 209).

Na kraju, treba pomenuti i Burdijeovo zapažanje da su žene upućene na „levu ruku države“ i stoga njeni najbrojniji korisnici. U svom apelu na zaštitu države blagostanja pred neoliberalnim silama on zaboravlja neke negativne posledice koje je u nastojanju da pomogne ženama proizvela država. Kada je osamdesetih godina prošlog veka u Francuskoj došlo do krize zapošljavanja, intervencija države je favorizovala i ohrabrivala angažovanje žena s pola radnog vremena, čime je, osim što je otvorila vrata daljem širenju takvog poslovnog aranžmana, indirektno uticala na jačanje tradicionalne podele rada u domaćinstvu (Feuvre and Andriocci 2002: 279). Uz to, u socijalnu politiku države može biti, a danas uglavnom jeste, umetnuta konzervativna ideologija koja ženu prvenstveno tretira kao majku.

Mnogi Burdijeovi pojmovi i shvatanja, naročito ona koja se tiču refleksivnosti, saučesništva žena u održanju muške dominacije, odnosa klasnih i rodnihi dispozicija, te kompozitnosti ženskog habitusa, bili bi zaokruženiji, i uverljiviji, da su preispitani kroz intimno iskustvo žena, njihove skrivene misli i neprimetne prakse u kojima se svakodnevno preoblikuje ženskost. Upravo tome služe kvalitativna istraživanja.

Beverli Skegs je, otvoreno priznajući, u nameri da „oživi“ Burdijeovu teoriju, sproveda istraživanje da bi ustanovila kako žene praktikuju i doživljavaju svoju klasnu i rodnu pripadnost i izgrađuju vlastiti identitet. U pitanju je longitudinalna studija kojom su obuhvaćene 83 bele žene iz radničke klase sa severozapada Engleske; istraživanje je trajalo 12 godina i uključilo tri godine posmatranja sa učestvovanjem, a pratilo je životnu

putanju ovih žena od trenutka kada su se uključile u starateljski kurs na lokalnom koledžu, pa zatim kroz obrazovni proces, stupanje na tržište rada, udaju i zasnivanje porodice. Njeni nalazi pokazuju da klasa i rod zajedno i uvek zajedno konstituišu identitet ovih žena: „Žene nikada ne vide sebe samo kao žene; to je uvek objašnjavano kroz klasu“ (Skeggs 1997: 90–91).

Istraživanje je donekle demantovalo Burdijea. Naime, klasni položaj i klasni identitet, a s njim nerazdvojno povezan rodni identitet, ne moraju da korespondiraju; socijalni položaj ne proizvodi nužno podešavanje prema zahtevima upisanim u njega i stečene dispozicije mogu da se ne uklapaju, da ne „odgovaraju“ položaju. Žene su u svojim odgovorima isticale potrebu i želju da poboljšaju svoj podređen položaj kroz socijalnu promociju, one su bile nezadovoljne nužnostima koje proizlaze iz klasne i rodne pripadnosti i odricale su legitimnost slici „bele seksualizovane žene iz radničke klase“, koja im je pripisana na osnovu njihovog društvenog položaja. To se pre svega ispoljilo kroz njihovu težnju da se putem prisvajanja pojavnog imidža žene iz srednje klase, njenog rafiniranog držanja i diskretne erotičnosti, distanciraju od predstave žene radnice kao obične, robusne, nedovoljno ženstvene, neretko seksualno promiskuitetne. Time Skegs objašnjava i svojevrstu glamurizaciju njihovih praksi, naročito vidnu u odevanju, konzumentskim navikama i uređivanju doma. Kako se identitet tih žena istorijski formirao kao suprotnost buržoaskoj normi ženskosti, ovo približavanje nije moglo a da ne bude prožeto ambivalencijama. Skegs zapaža da su radnice uspevale da pomire protivrečnosti koje su proizlazile iz nastale neusaglašenosti određene klasne pozicije i novog simboličkog identiteta kroz ideju o „uvaženosti“ (*respectability*) koja im je poslužila kao „interpretativni trop kako bi konstruisale svoju vlastitu verziju ženskosti, različitu od stereotipa o aljkavoj ženi iz radničke klase“ (Lois McNay 2004: 186). Ipak, u istraživanju je pokazano da oponašanje žena iz srednje klase nije uslovalo kompletnu promenu na nivou dispozicija – žene iz radničke klase nisu usvojile vrednosti i poglede žena iz srednje klase, a osećaj o direktnoj sukobljenosti njihovih interesa nije postao manji.

Strategija preuzimanja spoljašnjih karakteristika jednog idealizovanog tipa ženskosti i investiranja u ono što može biti opaženo, za Skegs predstavlja potvrdu spoznaje da je, za njih, žene ograničenih resursa, sticanje poštovanja na bilo koji drugi način gotovo nemoguće. Ta strategija ih je,

s druge strane, dovela u nelagodnu poziciju zbog istovremenog osećanja da su izneverile sopstvenu klasu i da nisu u stanju da dostignu željeni ideal ženskosti koji žene iz srednje klase sa lakoćom usvajaju i nose. Upravo takav nalaz naveo je Lois Meknej (Lois McNay) da u kritičkom osvrtu na diskurzivne i performativne teorije identiteta potegne studiju Beverli Skegs zbog toga što pomenuta autorka, analizirajući šta pretpostavka identiteta znači na nivou „življenih društvenih odnosa“, pokazuje da „za neke žene zauzimanje pozicije ženskosti predstavlja teškoću ne zbog semantičkih ili psihičkih nestabilnosti, već zbog klasne dinamike“ (*Ibid.*: 186).

Na istom tragu kao i Beverli Skegs, Lesli Mekol zaključuje da „podešnost više ne objašnjava odnos pozicija i dispozicija“. Njena argumentacija se temelji na zanimljivoj tvrdnji. Naime, kako je sama podela muškarci–žene elaborirana i sada već ugrađena u brojne dispozitive i institucionalne aranžmane, žene ne internalizuju samo jedan pol pomenute opozicije već čitavu opoziciju, i to u različitim oblicima i uz različite interpretativne matrice, što sasvim sigurno destabilizuje tradicionalne rodne identitete (McCall 1992: 850). Kod Burdijea, rodni habitusi su stabilni zato što se konstitušu kroz antagonizam i neprestani rad distinkcije, možda izraženiji nego što je to slučaj sa klasom (stalno skretanje pažnje decina to da neke stvari jesu ili nisu primerene dečacima, odnosno devojčicama). Jedna od glavnih odlika tog rada sastoji se upravo u suzbijanju i potiskivanju ambivalencija (Krais 1993: 171). Danas je već očigledno da je empirija pomutila ranija razgraničenja rodni konstrukcija, pa tako fenomen metroseksualnosti, koji se polako normalizuje, o čemu svedoči raširena upotreba tog termina, pokazuje da feminizacija muškog tela može biti dodatna potvrda muškosti. Međutim, brojni primeri iz medicinske prakse promene pola potvrđuju da, kada imamo ne restrukturiranje ili preuzimanje pojedinih aspekata pojavne specifičnosti suprotnog pola, već „ponovno učenje nekog drugog identiteta“, s kojim se suočavaju transrodne osobe, nastaju brojne teškoće, mnogo više pri usvajanju novog nego pri odbacivanju izvornog polnog identiteta (*Ibid.*: 170). Nesporno je da u savremeno doba sadržaj kojim se ispunjavaju rodni konstrukti podleže menjanju i podrazumeva transgresiju i kombinovanje, koje se nekad smatralo protivprirodnim. U tom smislu, Burdije svakako zaslužuje kritiku zbog svog suviše rigidnog shvatanja rodni dispozicija i potceñivanja dinamike konstrukcije rodova. I premda je važno da se ukazuje

na promene do kojih je na tom nivou došlo, možda je još važnije da se ističe da ti-i-takvi menjajući konstrukti takođe imaju svoje mesto i svoju svrhu u odnosima moći, a tu rad francuskog sociologa može biti od neizmernog značaja.

Bez obzira na sve kritike, Burdijeov doprinos promišljanju rodnih odnosa je neupitan. Ako se njegova teorija roda sagleda u kontekstu savremene feminističke teorije, te nekoliko pravaca koji danas obeležavaju njen razvoj – liberalnog feminizma, radikalnog, marksističkog, materijalističkog, socijalističkog, „crnog“ i postmodernog feminizma (za klasifikaciju v. Abbott and Wallace 1997) – onda se kao njeni glavni kvaliteti mogu izdvojiti sledeće odlike: 1) ona objedinjuje analizu objektivnih i subjektivnih struktura, pozicija i dispozicija, insistirajući na njihovoj dijalektičkoj povezanosti; 2) muškoj dominaciji se pristupa kao „transistorijskoj konstanti“, ali se istovremeno uvažava činjenica da ona ima određenu razvojnu dinamiku – logika burdijevske analize ovde nalaže prihvatanje stava da se muška dominacija kao princip uređivanja odnosa polova može skrivati iza promena ili opstajati zahvaljujući promenama; 3) i muškarci i žene se tretiraju kao žrtve rodnog poretka koji rođenjem zatiču i koji nužno prihvataju kao prirodan, ali i kao saučesnici u njegovom održavanju i njegovoj legitimaciji; 4) kritikuje se esencijalizam, bez upadanja u zamku romantizacije i idealizacije „prave ženske prirode“, što se često može naći kod predstavnica radikalnog feminizma; 5) muška dominacija se ne vezuje isključivo za određenu društveno-ekonomsku formaciju, društveni sistem, oblik uređenja, što je odlika marksističkog feminizma, nego se polazi od toga da se ona održava u različitim društveno istorijskim kontekstima (mada Burdije insistira na tome da se ona posmatra s obzirom na društvenu strukturu koja je svojstvena nekom načinu proizvodnje, odnosno s obzirom na specifičnu konstituciju i dinamiku pojedinih polja društvenog prostora koja posreduju klasne i rodne podele); i 6) položaj žena, kao i svakog društvenog dejstvenika, zavisi od količine i kombinacije ekonomskog ili/i kulturnog ili/i socijalnog ili/i simboličkog kapitala, te je Burdije, za razliku od predstavnika marksističkog i socijalističkog feminizma, vešto izbegao zamku ekonomskog redukcionizma, kao i pre naglašavanje rodnog simbolizma koje odlikuje postmodernu feminističku misao, što je dalo veoma plodne rezultate u proučavanju ekonomije praksi i uloge koju žene imaju na tržištu simboličkih dobara. Videli smo da je on u svojim ranim radovima izgrađivao

konceptualnu aparaturu po kojoj je danas naširoko poznat, između ostalog baveći se rodnim odnosima. Kasnije je to sve upotrebio kako bi napisao knjigu o muškoj dominaciji. Bez obzira na to što je ona postala jedna od njegovih najosporavanijih knjiga, činjenica da je sve najbolje od svoje teorije položio u nju govori o tome koliko je za njega tema rodnih odnosa zapravo bila važna.

BURDIJE U DELU SLEDBENIKA I KRITIČARA

Kada se osvrnemo na istoriju razvoja sociologije u Francuskoj, Burdijeova tvrdnja da se kontinuitet u nauci ostvaruje kako kroz preuzimanje i razvijanje ideja prethodnika, tako i kroz osporavanje, raskole i diskontinuitet, čini se više nego očiglednom. Francuska sociologija ne bi bila to što danas jeste da nije bilo toliko antagonizma i kritike. Kultura konfrontiranja koju je ona proizvela u velikoj meri je obeležila i odnos prema burdijeovskom nasleđu te bi bilo uputno da se, pre nego što predemo na predstavljanje sociologija koje su nastajale kroz intenzivan dijalog s Burdijeom, u jednom kratkom pregledu podsetimo te istorije.

Sociologija je u Francuskoj dobila status akademske discipline 1887, kada je na Filozofskom fakultetu u Bordou osnovan predmet *Pedagogija i društvena nauka*. Najveće zasluge za institucionalizaciju nove pozitivne nauke o društvu pripadaju svakako Emilu Dirkemu, čiji su trud i upornost nagrađeni time što je postavljen za predavača na novoosnovanom predmetu. Univerzitet kao uporište i časopis *Année sociologique* koji je pokrenut 1896. bili su od presudne važnosti za formiranje dirkemovske „francuske sociološke škole“ i za širenje njenog uticaja u akademskom svetu. I pored brojnih naučnih osporavanja, institucionalnih otpora i opstrukcija, pa i internih neslaganja i teorijsko-koncepcijskih razmimoilaženja, dirkemovci, pre svih Selesten Bugle (Célestin Bouglé), Moris

Albvaks (Maurice Halbwachs) i Marsel Mos (Marcel Mauss), doprineli su afirmaciji mlade nauke i obeležili su njen razvoj u periodu do Drugog svetskog rata.

O stanju u sociologiji sredinom prošlog veka već je nešto rečeno na samom početku kada je bilo govora o Burijeovim sociološkim počecima. Iako se za taj period vezuju velika imena francuske sociologije – malo ko nije čuo za Žorža Gurviča, Žana Stezela, Rejmona Arona i Žorža Fridmana – on se ne smatra jednim od plodnijih i zanimljivijih u istoriji discipline. Svaki od pomenutih sociologa je razvijao određeni aspekt mlade nauke, bez ulaženja u raspravu s nekim od uvažениh kolega.

Međutim, šezdesetih, a naročito u periodu nakon burne '68, sociologija doživljava pravi procvat u teorijskom smislu. Velike teorije se grade i dograđuju na temelju empirijskih istraživanja, kvalitativnih, ali sve više i kvantitativnih. Mnogi mladi istraživači započinju svoje naučne projekte u raznim istraživačkim centrima koji se osnivaju pri Sorboni, CNRS-u i *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS). Pjer Burdije, Alen Turen (Alain Touraine), Rejmon Budon (Raymond Boudon) i Mišel Krozije (Michel Crozier) čine „fantastičnu četvorku“, čiji je rad razbudio uspavane sociološke duhove i, nažalost, naterao tamošnje sociologe da se opredeljuju za jedan od četiri pristupa. Burdije u okviru svoje kritičke sociologije dominacije proučava ulogu kulture i obrazovnog sistema u društvenoj reprodukciji, a uz oslanjanje na neke stare pojmove – habitus, i neke nove – društveno polje, gradi specifičnu teoriju društvene prakse. Turen uobličava svoju sociologiju akcije i koncepciju istoričnosti, a nešto kasnije, sredinom sedamdesetih, razvija ideju o društvenim pokretima kao nosiocima društvene promene. Budon postavlja temelje francuske verzije metodološkog individualizma. Krozije se najpre bavio fenomenom birokratije i proučava vezu kulture i načina organizacije rada u preduzećima, da bi se zatim u potpunosti posvetio strategijskoj analizi, koju primenjuje pri istraživanju delanja u privrednim organizacijama, ali i kolektivnog delanja koje se odvija izvan formalnih okvira preduzeća i institucija.

I pored toga što su navedeni sociolozi svoju pažnju usmeravali ka različitim temama i istraživačkim zadacima, svi su oni nastojali da odgovore na ista, večna pitanja sociologije – kakav je odnos strukture i aktera, da li društvo treba posmatrati kao stvarnost *sui generis* ili kao agregat pojedinaca, da li je ponašanje aktera rezultat racionalnih procena i odluka

ili je plod dejstvovanja nesvesnih struktura, itd. Međutim, kako su sve ostale pristupe smatrali konkurentskim i kako su se autistično kretali u okvirima vlastite paradigme, do dijaloga između njih i njihovih teorijskih konstrukcija nije došlo, te sve do devedesetih francuski sociolozi ostaju podeljeni u četiri nepomirljiva tabora.

Velika četvorka je obeležila i period kraja XX i početka XXI veka, ali sada pretežno preko svojih epigona. Dosledni sledbenici su preuzimali ideje svojih mentora i uzora, nekad ih samo tumačeći, nekad ih bojažljivo i skrupulozno razrađujući, a ređe ih koristeći kao oslonac u istraživanjima novih tema. Kad je reč o Burdijeovim naslednicima, jedan od najvernijih i najpravovernijih je svakako Luj Pento koji je sva znanja i iskustva stečena tokom rada sa Burdijeom stavio u službu dosledne interpretacije i odbrane njegove teorijske zaostavštine od napada protivnika koji su se sa godinama samo umnožavali. Loik Vakan takođe spada u grupu najbližih saradnika koji su uz Burdijea ostali do samog kraja. Pored toga što je kao koautor ili kao priređivač učestvovao u objavljivanju nekih od Burdijeovih najznačajnijih dela, on je uspeo da razvije vlastiti, sasvim osoben imidž u savremenoj društvenoj misli, ne odričući se pritom svojih burdijeovskih korena.

Međutim, malo podalje od uticaja već etabliranih škola mišljenja, rađale su se i sazrevale neke nove sociologije. Njihovi nosioci su, na ovaj ili onaj način, bili obeleženi Burdijeovom sociologijom, ali se oni, za razliku od većine svojih savremenika, nisu prepustili uticaju tog ujedno nametljivog i zavodljivog pristupa. Tako naučni pomak zapravo prave *les enfants terribles* – bivši Burdijeovi saradnici, a sada otpadnici od Burdijeove „sekte“ (Lik Boltanski, Bernar Lair, Natali Ajniš), njegovi blagonakloni kritičari (Žan-Klod Kofman) i samozvani heterodokсни burdijeovci, koji su mu „kritički odani“ (Filip Korkif). Kad je reč o sociolozima koji se u Francuskoj afirmišu potkraj prošlog veka, onda se svakako misli na nekog od pomenutih autora, ako ne i na sve njih. Iako pripadaju različitim sociološkim generacijama, i premda u različito vreme stvaraju sebi poziciju u polju društvenih nauka, pomenuti sociolozi su nekako u isto vreme počeli da zadobijaju pažnju i naklonost javnosti, najpre stručne, a potom i one šire. Devedesetih, teorije dokazanih i priznatih sociologa-giganata su prilično istrošene i više ne nadahnjuju i ne provociraju kao nekada. U atmosferi opšte zasićenosti postojećim sociološkim pristupima, Boltanski, Lair, Kofman, Ajniš i Korkif među kolegama bivaju prepoznati

kao inovatorske figure i ubrzo dobijaju status zvanične opozicije dominantnim strujama u društvenoj teoriji. Svaki od njih donosi nešto novo – istraživačke teme koje su do tada bile zanemarivane, potcenjivane ili smatrane nesociološkim, kompleksnije i rigoroznije istraživačke metode i tehnike, specifičan stil upotrebe podataka i pojmova, ili posve originalnu zamisao društvenog. Početkom novog milenijuma, navedeni autori konačno stižu priznanje u zemlji i svetu, njihove knjige se prevode na strane jezike, centri i laboratorije u kojima rade postaju težišta naučnog i intelektualnog života Francuske, sve je više istraživača koji se priklanjaju njihovom viđenju društva, usvajaju njihov jezik, sve češće ih citiraju i posvećuju im tekstove u istaknutim međunarodnim časopisima.

Uz naučne pomake ide i nova kultura komunikacije s kolegama, pa se na njih više ne gleda kao na rivale. Petoro sociologa raskida s dotadašnjom praksom autarhičnog razvoja vlastitih teorija i otvaraju se ka drugačijim gledištima, te se, uprkos tome što se bave različitim temama i što im pristupaju na poseban način, u svojim radovima neretko pozivaju jedni na druge. Takav nesvakidašnji, miroljubiv i blagonaklon odnos onih koji dominiraju francuskom sociološkom scenom delom objašnjava činjenica da su se nove sociologije konstituisale spram jednog zajedničkog suparnika – Burdijea. Bez obzira na to da li pomenuti sociolozi opovrgavaju ili donekle prihvataju i variraju Burdijeove ideje, da li su opredeljeni za totalnu kritiku i radikalni obrt ili za „kritičku kumulativnost“ (Lair), u temelju njihovih teorijskih postavki jeste prećutna ili eksplicitna polemika s burdijeovskim nasleđem.

U knjizi pod naslovom *Burdije drukčije*, Filip Korkif iznosi zapažanje da je Burdije jedan od velikih sociologa dvadesetog veka, između ostalog, zbog toga što je omogućio da nerazdvojivo od „sa njim“ i „protiv njega“ postoji jedno „posle-Burdijea“ (Corcuff 2003: 48). Čak i Bruno Latur, najveći jeretik savremene francuske sociologije, koji je danas poznat upravo kao osvedočeni antiburdijeovac, piše svoje prve radove usvajajući neke elemente Burdijeove teorijske konstrukcije, a tek kasnije se profiliše i gradi svoju naučnu poziciju kroz osporavanje ovog, u to vreme neprikosnovenog naučnog autoriteta.¹¹ Žan-Klod Kofman primećuje da je

11 Ivana Spasić konstatuje da bi se na osnovu čitanja knjige *Život laboratorije* moglo zaključiti da je Latur burdijeovac; on koristi neke Burdijeove pojmove, s pijetetom se osvrće na Burdijeove rane radove o nauci i ekonomiji simboličkih dobara, slaže se sa njim po pitanju karaktera odnosa koji vladaju u naučnom svetu, deli Burdijeovo mišljenje da je naučni

drama koju je proizvela jedna tako bogata misao kao što je Burdijeova danas blizu raspleta, ali samo zahvaljujući tome što su na naučnoj sceni najglasniji oni koji su skloni da dijabolizuju francuskog sociologa, oni koji nastoje da ne pominju niti njega niti njegovo delo i oni koji kreću od nule praveći se da Burdijea nikada nije ni bilo. Namesto revanšizma, neplodnih rascepa, anatema i zaborava, Kofman predlaže konstruktivnu polemiku i kolektivni rad na preispitivanju burdijeovskih koncepata kako bi se oni spasili od samog Burdijea (Kaufmann 2007 [2001]: 133). Poučen vlastitim iskustvima koje je stekao prilikom preispitivanja sociološke tradicije, a naročito onog njenog dela koji je u vezi s Burdijeom, Bernar Lair upozorava na nezavidnost jedne takve pozicije. „*Delimično kritikovati* jednu teoriju oslanjajući se na njena dostignuća kako bi se data teorija nadogradila ili reformisala“, kaže Lair, „znači izložiti se riziku da protiv sebe istovremeno imate one koji je brane takvu kakva jeste i one koji se bore za njeno isključivanje i zatiranje. Čini mi se, shodno tome, da je sociološki gotovo neizbežno da budemo predmet ukrštene paljbe čim nismo izabrali tabor ili, tačnije, upravo čim smo izabrali da ne izaberemo tabor“ (Lahire 2006 [2004]: 33–34, istakao autor). Svesno rizikujući da postane meta epigona i ljutih Burdijeovih protivnika, Lair sugeriše da jedini način da se oslobodimo određene teorije – koju treba shvatiti kao skup odabranih problema i odgovarajućih rešenja – jeste taj „da se s njom suočimo, da je nateramo da ‘radi’, da je podvrgnemo izobličenjima, kako bismo je, otkrivajući granice njenog važenja, njeno polje pertinentnosti, njeno mesto u odnosu na niz drugih srodnih problema, itd., konačno prevazišli“ (*Ibid.*: 35).

Bilo bi sasvim nepravedno da, poput Frederika Vandenberg (Frédéric Vandenberghe), sve te nove sociološke pravce obeležimo zbirnim nazivom „postburdijeovska društvena teorija“ (Vandenberghe 2006). Jer, iako je kritički i reformatorski odnos prema Burdijeu zajednički imenitelj tih savremenih pristupa, oni zaslužuju mnogo više od pukog dovođenja u vezu sa slavnim prethodnikom. Burdije je, naime, u njihovom slučaju poslužio samo kao odskočna daska za veliki paradigmatički preokret. Vandenberg primećuje da su nove sociologije, premda raznolike, ispoljavale neke sličnosti – otpor prema determinizmu Burdijeove teorije društvene

rad određen specifičnim interesima naučnika, ali da se oni saobražavaju posebno logici naučnog polja, naučne discipline, itd. Vidi u Spasić 2007: 43–71.

reprodukcije i, u nešto manjem stepenu, prema istoricizmu Turenove teorije društvenih pokreta; zatim, jak uticaj anglosaksonske filozofije, kontinentalne hermeneutike i američke mikro-sociologije; multidisciplinarni pristup društvenom svetu, uz naročito oslanjanje na antropologiju, istoriju i ekonomiju; sklonost ka kombinovanju makro-teorije i minuci-ozne etno-filozofske analize društvenog delanja; potom, insistiranje na kompetentnosti aktera, što je bilo udruženo sa nastojanjima da se putem analize konkretne delatne situacije upoznaju društvo, istorija i politika; na kraju, političko angažovanje na leviци, redovno oglašavanje povodom aktuelnih društvenih dešavanja ili makar pojavljivanje u kolumnama prestižnih dnevnih novina i časopisa (Vandenberghе 2006: 70–71).

Filip Korkif smatra da su se nove sociologije u Francuskoj uobličavale krajem osamdesetih i u prvoj polovini devedesetih godina dvadesetog veka i to upravo u klimi rivaliteta između više „škola“, hiperspecijalizacije potpolja pojedinih disciplina i loše ili nikakve komunikacije između konkurentskih paradigmi. Ipak, ispod površine antagonističke koegzistencije izgrađenih teorijskih imperija, nazirale su se neiskazane konvergencije nastajućih socioloških pravaca.

Jedna od tih dodirnih tačaka bilo je konstruktivističko opredeljenje u pristupu društvenom svetu. Krajem sedamdesetih, Lik Boltanski još uvek pripada najužem krugu Burdijeovih saradnika, ali 1982. objavljuje knjigu o kadrovima u francuskim preduzećima, kojom unapređuje konstruktivistički pristup društvenim grupama i pravi sebi odstupnicu za definitivан raskid s burdijeovskom školom mišljenja (Boltanski 1987). Umesto da tretira kadrove na objektivistički i esencijalistički način, Boltanski u svojoj knjizi rekonstruiše socioistorijski proces konstituisanja ove društvene grupe, prateći njenu genezu od 30-ih, kada se među inženjerima obrazovanim na velikim školama formira jezgro buduće socioprofesionalne kategorije, sve do 60-ih, kada je ona već deo zvaničnih nomenklatura. U svom istraživanju francuski sociolog pokazuje da su za njen nastanak i institucionalizaciju podjednako bili zaslužni specifičan društveno-istorijski kontekst, tj. reorganizacija rada preduzeća i reorganizacija rada u preduzećima, koje su bile deo velike posleratne transformacije kapitalizma, s jedne strane, i složen rad konstruisanja jedne društvene grupe koji je otpočeo kao politički proces definisanja srednjeklasne pozicije, da bi prerastao u nastojanje pripadnika date grupe da izgrade određeni profesionalni identitet, uspostave koheziju, ustanove pravila kooptiranja i

odgovarajuće standarde ponašanja, te da proizvedu sebe kao grupu, prepoznatu i priznatu kao takvu, s druge. Ovo delo je izvršilo veliki uticaj na sve one sociologe koji su, usvajajući burdijeovsku perspektivu prihvatili klasnu i konfliktnu viziju društva, ali koji su sada želeli da pronađu svoj put izvan okvira Burdijeove sociologije, a da se pritom ne odreknu vizije društva koja joj je svojstvena. „Ta istorijski i empirijski zasnovana studija, posvećena jednoj posebnoj društvenoj grupi“, kaže Filip Korkif, „podstakla nas je da malo šire razmotrimo društvene klase kao produkt istorijske dijalektike između predkonstituisanih i iznova uspostavljenih *heterogenosti* i simboličkih i institucionalnih formi *unifikacije*“ (Corcuff 2002: 87, istakao autor). Protagonisti novih pravaca u svojim objašnjenjima tako više ne polaze od klasa, struktura, institucija, ritualnih ponašanja, konvencija, pravila, uređenosti, homogenosti, već do njih dolaze, i to preko analize procesa – procesa objektiviranja, strukturisanja, konstituisanja, institucionalizacije, naturalizacije i banalizacije ponašanja, asociiranja, preslagivanja, dezintegracije, heterogenizacije.¹²

Laturove prve studije iz antropologije nauke, nastale kao rezultat posmatranja naučnog rada koji se odvija u laboratorijama, uticale su na određenje značenja konstruktivizma koje će kasnije podržati ili prisvojiti njemu bliski sociolozi, između ostalih, Boltanski, Korkif, Lair i Kofman (Latour and Woolgar 1986).¹³ Alternativna definicija konstruktivizma odstupala je od smisla koji je tom pojmu pridavala tradicionalna društvena nauka. Klasičan pristup je konstruktivizam poistovećivao sa nečim što je veštačko, izumljeno, izmišljeno, pristrasno i lažno, a Latur je tvrdio nešto sasvim suprotno – da je konstruisano zapravo ono što je stvarno, što je istinito. „Svugde, kada je reč o tehnologiji, inženjeringu, arhitekturi ili umetnosti“, primećuje Latur, „konstrukcija‘ je na kraju postala *sinonim* za ‘stvarno’, u tolikoj meri da je omogućila da se odmah pokrene sledeće, upravo interesantnije pitanje: da li je stvar koja je u pitanju *dobro* ili *loše* konstruisana?“ (Latour 2006: 128, istakao autor). Latur i njegovi saradnici „ponovo postavljaju konstruktivizam na noge“ i vraćaju mu ono zdravorazumsko značenje koje se u društveno-konstruktivističkim

12 Laturova tvrdnja da društvo ništa ne objašnjava, već da ono samo treba da bude objašnjeno, dobro ilustruje to novo gledište, vidi: Latour 2002: 117–132.

13 Izdanje knjige *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts* iz 1986. imalo je izmenjen naslov u odnosu na prvo izdanje iz 1979, koji je glasilo *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*.

pristupima izgubilo. Društveni konstruktivisti unapred pretpostavljaju društvenu genezu objektivne stvarnosti i analiziraju samo one elemente te stvarnosti koji su sačinjeni isključivo od „društvenog materijala“, odnosno koji se uklapaju u njihovu zamisao, njihovu konstrukciju društvenog. Za konstruktiviste, naprotiv, „reći da je nešto konstruisano znači da nije reč o nekoj misteriji koja potiče ko zna odakle, već to znači da ono o čemu se radi ima skromnije, ali isto tako vidljivije i interesantnije poreklo“ (*Ibid.*: 127). Stoga je kod njih postalo najvažnije da se otkriju sve vrste „materijala“ i da se pronađu svi „entiteti“, ljudski i ne-ljudski, koji su uključeni u nastanak konstrukata, te da se uoče sve veze koje se pritom između njih uspostavljaju, bez obzira na to koliko su te veze postojane.

Pragmatizam je još jedna važna karakteristika novih stremljenja u francuskoj sociologiji. Osvrćući se na period osamdesetih, Lik Boltanski beleži da su iskustva stečena na terenu podstakla brojne istraživače koji su do tada radili pod okriljem burdijeovske kritičke sociologije da preispitaju i na kraju odbace asimetriju između sociologa koji je prosvetljen, i kao takav kvalifikovan da razotkriva skrivene principe društvene stvarnosti, s jedne strane, i običnih ljudi koji su zaslepljeni vlastitim iluzijama, s druge. Zauzimanje takvog stanovišta označilo je ukidanje dualizma teorije i laičkog gledanja na svet, te definitivni raskid s Burdijeovom sociologijom dominacije, ali i svim onim teorijama koje su empirijsku referencu, tj. društvenu stvarnost opisivale i objašnjavale na reprezentacijski način. Međutim, meta napada tih novih sociologa nije bila toliko kritička dimenzija burdijeovskog pristupa društvenom svetu, koliko su to bili njegovi deskriptivni aspekti. Naime, trebalo je osloboditi se njene rigidne normativne orijentacije i usredsrediti se na opis ponašanja aktera u konkretnim životnim situacijama. „Želeli smo“, priseća se Boltanski, „da održimo i čak pojačamo usidrenost u jednoj rigoroznoj empirijskoj sociologiji, koja je za nas činila fundamentalni doprinos rada koji se razvijao u okviru te [burdijeovske] paradigme, tako što ćemo da pružimo najbolje opise delanja aktera u situacijama. Činilo nam se nužnim da u tu svrhu stavimo u zagrade jedan suviše jak eksplikativni dispozitiv, čija je mehanička upotreba pretela da zdrobi podatke (kao da je sociolog unapred znao šta će otkriti), kako bismo mogli da, takoreći naivno posmatramo to što akteri rade, način na koji oni tumače namere drugih, način na koji obrazlažu njihov uzrok, itd.“ (Boltanski 2009: 46–47). Tako Bruno Latur, nezadovoljan time što se sociolozi slepo drže okoštalih teorijskih

konstrukcija i što su se i suviše udaljili od stvarnosti koju, navodno, proučavaju, apeluje na njih da počnu da „prate same aktere“ kako bi „saznali šta je kolektivna egzistencija postala u njihovim rukama, koje su metode oni razradili kako bi je održali, i koji su iskazi najprikladniji za opisivanje novih asocijacija koje su morali da uspostave“ (Latour 2006 [2005]: 22).

Pragmatizam je, dakle, doneo promenu perspektive – burdijeovski pogled „konjanika u preletu“ ustupa mesto mikroskopskim uvidima u horizontalne relacije između društvenih aktera koje se mogu neposredno posmatrati i proučavati. U prvom planu su društvene mreže, te asocijacije i spojevi između ljudi i ne-ljudi. Redefinisanje predmeta istraživanja i prekid s dotadašnjom praksom gorde izdvojenosti posmatrača objektiviste imalo je važne teorijske konsekvence. Prvo, pri empirijskim izučavanjima različitih dimenzija društvene stvarnosti, pomenuti autori nisu imali ambiciju da ih, poput holistički nastrojenih teoretičara, sve uklope u jednu koherentnu celinu, a kako su naivne vizije samih aktera, elaborirane i iznutra rekonstruisane, ugrađivali u svoje teorije, pojmovi poput dominacije i društvenog poretka, koje akteri retko koriste da bi objasnili vlastito iskustvo odnosa moći, izgubili su eksplanatornu snagu koju su imali u kritičkoj sociologiji. Zbog toga se i postavilo pitanje stava novih sociologija prema pitanju odnosa moći. I dok je Latour bez ustručavanja uzvikivao da je „društveni svet ravan“, drugi se nisu tek tako odrekli kritike hijerarhijskih i asimetričnih odnosa u društvu. Nova kritika dominacije je, međutim, uspela da izbegne burdijeovsku makro-strukturalnu poziciju tako što je pošla od pretpostavke o kritičkom kapacitetu aktera i tako što je njihovo nezadovoljstvo postojećim stanjem stvari inkorporirala u teoretizacije odnosa koji dati akteri uspostavljavaju na mikroravni ali i na mezoravni. Netradicionalne kritičke teorije se „hrane tim svakodnevnim kritikama“, reći će Boltanski, i imaju za cilj da „stvarnost učine neprihvatljivom“ jer „ideja o jednoj kritičkoj teoriji koja se ne bi oslanjala na iskustvo nekog kolektiva i koja bi na neki način postojala sama za sebe, tj. ni za koga, jeste nekonzistentna“ (Boltanski 2009: 20–21).

Pragmatička pozicija izgrađena je i uobličena kroz kritiku Burdijeove teorije prakse. Svi autori su se slagali oko toga da delanje aktera ne može da se objasni jednačinom čije su promenljive habitus, kao sistem dispozicija, i određena situacija. Oni jednostavno nisu videli praksu kao nizanje naučenih i nereflektovanih odgovora na datu situaciju. Dok posmatra svakodnevne prakse ljudi koje proučava, Lair zapaža da oni ostavljaju pisane tragove vlastitih refleksija, da često prave beleške, zapisuju svoja razmišljanja dok

nešto rade (dok telefoniraju, na primer) ili kuju planove za neku buduću akciju, pa prave spisak stvari koje treba kupiti, spisak poslova u domaćinstvu koje treba obaviti i slično. Međutim, prema mišljenju ovog francuskog sociologa, praksa podrazumeva refleksivnost koja je prilagođena toku akcije, logici i dinamiци celokupne situacije, te bi to bila neka vrsta „pragmatične refleksivnosti“ (Lahire 1998). I drugi autori nastoje da ustanove modalitete ispoljavanja refleksivnosti u svakodnevnom životu. Kofman, opet na osnovu terenskih iskustava, konstatuje da život ljudi obeležava stalna konfrontacija navika, ritualizovanih ponašanja i nešematizovanih kognitivnih procesa koje pokreću neuobičajene okolnosti delanja i neregulisane ili slabo regulisane životne situacije; za njega, „refleksivnost je raznolika, rasprsnuta i upisuje se u okvire prinuda. Posmatraču izgleda kao da je nesigurna i kao da se tetura, što odstupa od unifikujuće i veličajuće slike koju o njoj daju novi sholastičari [...] ipak, ona je sušta suprotnost iluziji i njen uspon je u samom srcu procesa civilizacije“ (Kaufmann 2007 [2001]: 208). Boltanski razvija model „režima delanja“ i refleksivnost razmatra tako što je kontekstualizuje – ona je funkcija kompetencija koje dati režim zahteva.

Preorijentacija sa kartografske deskripcije društvenog sveta na konstruktivističku, fragmentiranu analizu interakcije u određenim situacijama, nagnala je francuske sociologe da posegnu za teorijskim resursima koji su u manjoj ili većoj meri bili prožeti pragmatizmom. Tako su se neki od njih oslonili na pravce koji su direktno crpli inspiraciju iz tradicije američkog pragmatizma, kao što je to bio slučaj s interakcionizmom, ili pravce koji su, poput etnometodologije, prihvatili to nasleđe na ne tako očigledan način, dok su se drugi, naročito zainteresovani za pitanja jezika i interpretativnog rada koji obavljaju akteri uključeni u delatnu situaciju, okrenuli Vitgenštajnu (Ludwig Wittgenstein) ili Rikeru (Paul Ricoeur).

Kod novih zvezda francuske sociologije, otvaranje ka filozofiji, književnosti, semiotici, lingvistici i psihoanalizi bilo je mnogo više od pomodnog odbacivanja granica između specijalnosti i pukog, nediskriminativnog preuzimanja pojmova i ideja iz srodnih nauka. Većina njih je nekonvencionalnom upotrebom nasleđa drugih disciplina, njihovim promišljenim i suvislim kombinovanjem i kalemljenjem sa sociološkom tradicijom, želela da uzdrma prilično zapekle temelje pozitivistički ustrojene francuske sociologije, te je tako, na sebi svojstven način, dala podršku onome što Nikos Muzelis vidi kao program „otvorene, neodijeljene, 'dijaloške' diferencijacije“ društvenih i humanističkih nauka

(Mouzelis 2000). U radovima tih autora, disciplinarna i teorijska prelivanja su postala uobičajena stvar, pa su oni, nenameravano i pomalo neočekivano, doprineli tome da se neutralizuju međudisciplinarnе distinkcije, ali i da se pacifikuje sociološka scena i da se prevaziđu podele i fundamentalizmi koji su decenijama unazad obeležavali njen razvoj. Lojalnost jednoj školi, ortodoksnost, doslednost, disciplinarni narcizam i isključivost prestali su da budu vrlina. Tako Bernar Lair zahteva „više inventivnosti a manje dogmatizma škole“, „više eksperimentisanja a manje metodologizma“ (Lahire 1998: 254), dok Filip Korkif priziva novu istraživačku viziju koja bi bila „manje herojsko-individualna a više zanatsko-kolektivna“ (Corcuff 2003: 73). Nova imena francuske sociologije pretvaraju otvorenost, nestabilnost i krhkost svojih teorijskih postavki u njihovu najveću prednost.

Jedan od najspornijih i najosporavanijih elemenata Burdijeove sociologije oduvek je bio koncept habitusa. Određenje habitusa kao sistema trajnih i prenosivih dispozicija koje pojedinac interiorizuje i inkorporira u procesu socijalizacije bilo je široko prihvaćeno i prilično se ustalilo u radovima francuskih sociologa u drugoj polovini prošlog veka, pre svega kod autora bliskih i naklonjenih Burdijeu. Korišćenje tog pojma za objašnjavanje načina na koji ljudi opažaju, misle i delaju, imalo je, između ostalih, i sledeće teorijske konsekvence: ako dispozicije čine sistem, onda su prakse pojedinaca uvek koherentne i ne dopušta se mogućnost da one ponekad budu protivrečne; ukoliko su dispozicije trajne, to znači da su obrasci mišljenja, vrednovanja i delanja koje pojedinac usvaja kroz socijalizaciju u porodičnom okruženju izuzetno rezistentni i teško da neke druge socijalizacijske instance mogu da potisnu, ublaže ili neutralizuju njihovo dejstvo; pošto je pojedinac jedinstven, uvek dosledan sebi, njegovu životnu trajektoriju čini neisprekidan i logičan sled koraka, pa je iz date teorijske perspektive nemoguće objasniti prekide, odstupanja, iskorake, tj. „devijantne životne putanje“.

Upravo je kritika pojma habitusa izrodila novu figuru savremene francuske sociologije – „figuru *pluralne singularnosti*“ (Corcuff 2003: 86, istakao autor). Govoreći u ime protagonista zaokreta u francuskoj sociologiji, Filip Korkif primećuje da su oni unapred bili rešeni da njihovo istraživačko angažovanje podrazumeva određeni senzibilitet za diskontinuitete individualnih putanja i za raznovrsnost uticaja koji oblikuju život svake osobe. Takvo opredeljenje je podstaklo otvaranje nekih novih istraživačkih pitanja, pronalaženje nekih novih empirijskih terena i izumevanje novih konceptualnih oruđa, „što nam je omogućilo“, kaže

Korkif, „da isto tako pažljivo promotrimo individualne singularnosti iz ugla Mnoštva, a ne samo iz ugla Jednog“ (Corcuff 2003: 70). Kroz empirijske studije procesa učenja u osnovnim školama i na fakultetima, Lair otkriva pluralnog aktera – aktera koji u različitim okolnostima angažuje raznorodne kompetencije i dispozicije. Boltanski zajedno s Loranom Tevenoom (Laurent Thévenot) proučava pluralitet formi opravdavanja koje akteri koriste u različitim javnim prostorima, a zatim i „režime delanja“ (režim pravde–opravdavanja, režim ispravnosti, režim *agapè* i režim nasilja) koji su na raspolaganju akterima i u koje se oni po potrebi uključuju, nastojeći da ustanovi povezanost nekih posebnih situacija, određenih režima delanja, s jedne strane, i modaliteta aktiviranja različitih mentalnih i telesnih kompetencija, s druge; „odluka da naša proučavanja usmerimo ka pitanju pravde, dovela nas je do toga da istaknemo plastičnost osobe, njenu sposobnost da menja situacije i da se prilagođava različitim situacijama, mnogo više od njene rigidnosti“, piše Boltanski (Boltanski 1990a: 91). Kofman se bavi narativima, pričama koje ljudi pričaju sebi i drugima kako bi povezali sve niti vlastitog života, uspostavili jedinstvo svoje životne putanje i stilizovali svoju biografiju. „Pravi paradoks“, konstantuje Kofman, „jeste to što, upravo produkujući svoje jedinstvo, sama individua proizvodi interiorizivani pluralitet. Jedinstvo i pluralitet se ne suprotstavljaju po principu spojenih sudova, to su dva lica jednog jedinstvenog kontradiktornog procesa“ (Kaufmann 2007 [2001]: 169).

Kofman smatra da bi predmet sociologije umesto dosadašnjeg *apstraktnog 'ja'* trebalo da postane jedno *konkretno 'ja'*. On ne misli da usredsređivanje na pojedince i mikrorelacije između ljudi i ne-ljudi nužno podrazumeva neku vrstu miopije jer pojedinac postoji u već izgrađenom svetu i prelama najraznorodnije društvene i kolektivne uticaje, pa sociolozi i te kako moraju da imaju u vidu sve te uticaje kako bi ih identifikovali u pojedinačnim i interakcijskim ispoljavanjima. Lairovo zapažanje da smo svi singularni u svom postojanju čak i ako smo društveno konstituisani, upravo ilustruje tu teorijsko-istraživačku liniju. Ako društveni svet uporedimo sa papirom, onda zgužvani papir ili papir koji je presavijen nekoliko puta može da nam predoči slučaj nekog pojedinca, slikovito objašnjava svoje stanovište Lair.¹⁴

14 Intervju s Lairom povodom objavljivanja knjige *L'Homme pluriel*, preuzeto sa: <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/blahire/entrevHP.html>.

Za Boltanskog, Kofmana, Laira, Ajniš i Korkifa, uranjanje u najrazličitije mikrosvetove, načuljenih ušiju i širom otvorenih očiju, imalo je za cilj da se na temelju dubinskih empirijskih uvida izrade teorijske konstrukcije koje bi i dalje pretendovale na opštost, ali koje ne bi „zdrobile“ individuu niti bi je lišile njene kompleksnosti, kontradiktornosti, pluralnosti.

Videli smo da je kritički i, u slučaju nekih autora, ambivalentan odnos prema Burdijeu obeležio većinu novih francuskih socioloških teorija. Njihove nosioce povezuje kolektivni napor, i te kako primetan u njihovim radovima, da se nešto promeni i da se sociologija izvuče iz teorijskog ćorsokaka u koji je, zbog tvrdokornosti veterana i množenja njihovih epigona, zapala devedesetih godina prošlog veka. Filip Korkif, Lik Boltanski, Žan-Klod Kofman, Bernar Lair i Natali Ajniš predvode paradigmatički preokret i pritom su sveži, originalni, neki čak šokantni, ujedno jaki i krhki, svoji. Međutim, i Burdijeovi legitimni naslednici, premda ne tako prevratnički raspoloženi, daju svoj doprinos daljem razvijanju Burdijeovih ideja, a time ujedno i unapređivanju društvene teorije uopšte. U nastavku će biti ponešto rečeno o svakom od pomenutih autora. Najpre će biti predstavljeni teoretičari čiji odnos prema Burdijeu i njegovoj teorijskoj baštini najbolje opisuje slogan „sa Burdijeom preko Burdijea“ (Corcuff 2003), koji označava njihovo opredeljenje da se ne odreknu tako olako onoga što je Burdije iza sebe ostavio, ali i njihovu rešenost da iskorače iz zadatih okvira i da, držeći se duha njegove misli, njegove metodologije, potraže nova rešenja za neke nove probleme. Tu spadaju Luj Pento, Loik Vakan i pomiriteljski nastrojeni Filip Korkif. Potom će biti reči o Burdijeovim kritičarima, ovde grupisanim pod sloganom „protiv Burdijea preko Burdijea“, koji odslikava intenzivan dijalog koji vode s Burdijeom i kroz koji nastoje da ponude alternativu burdijeovskom viđenju društva.

„Sa Burdijeom preko Burdijea“

Luj Pento i odbrana nasleđa – polje filozofije i sociologije pod (burdijeovskom) lupom

Luj Pento je sociolog i filozof, zaposlen na CNRS-u (*Centre de sociologie européenne*, CNRS–EHESS), autor i priređivač više knjiga iz oblasti društvene teorije, sociologije nauke, sociologije intelektualaca i sociologije

kulture: *Les Philosophes entre le lycée et l'avant-garde / Filozofi između srednje škole i avangarde* (Métailié, 1984), *Les Neveux de Zarathoustra. La réception de Nietzsche en France / Zaratuštrini sinovci. Prihvatanje Ničea u Francuskoj* (Seuil, 1995), *Pierre Bourdieu et la théorie du monde social / Pjer Burdije i teorija društvenog sveta* (Albin Michel, 1998), *Pierre Bourdieu, sociologue / Pjer Burdije, sociolog* (priredio sa Gisèle Sapiro, Patrick Champagne, Fayard, 2004), *La Vocation et le métier de philosophe. Pour une sociologie de la philosophie dans la France contemporaine / Poziv i zanimanje filozofa. Za jednu sociologiju filozofije u savremenoj Francuskoj* (Seuil, 2007), *La Théorie souveraine. Les philosophes français et la sociologie au 20ème siècle / Suverena teorija. Francuski filozofi i sociologija u XX veku* (Cerf, 2009), *Le Collectif et l'individuel. Considérations durkheimiennes / Kolektivno i individualno. Dirkegovska razmatranja* (Raisons d'agir, 2009).

Pento predvodi grupu Burdijeovih najbližih saradnika iz poznog perioda njegove karijere, među kojima su najpoznatiji Patrik Šampanj (Patrick Champagne) i Žerar Može (Gérard Mauger). Danas se Pento smatra Burdijeovim legitimnim naslednikom, u prilog čemu govori i jedna od boljih studija o Burdijeovom životu i naučnoj produkciji koja je nastala na francuskom govornom području, čiji je on autor (Pinto 2002 [1998]). Sebe pak radije predstavlja kao „korisnika“ Burdijeove teorije nego kao njenog tumača (*Ibid.*: 10). Pento je većinu svojih istraživanja posvetio polju filozofije i sociologije u Francuskoj, svakom zasebno (Pinto 1983), ali i njihovom odnosu, koji je obeležen rivalstvom, kao i brojnim prožimanjima i međusobnim uticajima (Pinto 2002 [1998], 2004).

U proučavanju intelektualne putanje nekih od najvećih figura francuske filozofije i sociologije, Pento dosledno primenjuje burdijeovsku metodologiju koja počiva na sintezi biografskog metoda i sociološke analize društvenih uticaja koji su, kao što početna pretpostavka govori, u velikoj meri predodredili njihov način gledanja na svet oko sebe i svet uopšte. Preuzimajući plan istraživanja koji je Burdije precizno formulisao, tj. analizirajući tri nivoa uticanja – socijalizaciju u porodici i školi (kod Pentoa reč je o „strastima“), pozicioniranje u datom polju (kod Pentoa „institucije“) i socijalizaciju u tom istom polju („strasti kao *libido sciendi scolastica*“), Pento naglašava pojedine prelomne uticaje, odnosno trenutke koji su, prema njegovom mišljenju, bili presudni za formiranje dotičnih intelektualaca. Njega zanimaju velika imena filozofije, ona koja

su stasala u Francuskoj kao i ona koja su snažno uticala na strukturu polja francuske filozofije, a naročito ona za koja se vezuju „atipične“ životne i profesionalne putanje, te se, tako, posvećuje istraživanju tri srodne, ali različite intelektualne „sudbine“ – one Mišela Fukoa (Michel Foucault), Žaka Deride (Jacques Derrida) i, naravno, Pjera Burdijea. Izbor je određen time što pomenuta trojka „ovaploćuje određeni način da se napusti put univerzitetske ortodoksije“ (Pinto 2004: 21). Pentoova studija sadrži dobro prepoznatljive elemente burdijeovske socio(auto) analize, koji su naročito vidljivi u rekonstruisanju stanja polja filozofije pedesetih godina prošlog veka, kada trojica filozofa prave svoje prve korake u akademskom svetu. Pento smatra da je odlučujući uticaj na njih imala ondašnja filozofska ponuda, koja je bila vrlo ograničena, naročito kada su u pitanju bili raspoloživi mentori i teme, koje su, prema nekom nepisanom pravilu, morale da budu podređene interesovanjima dotičnih mentora. Ali njemu je kod trojice filozofa najzanimljiviji momenat pretakanja životnih iskustava, na različite načine obeleženih društvenim statusom njihove porodice i posebno njihovim odnosom prema očevima, u profesionalne odluke i volju za znanjem (izostanak analize odnosa s majkama Pento pravda nedostatkom materijala, ličnih svedočanstava i sekundarnih izvora koji bi pružili bolji uvid u karakter tog odnosa). Pento, na primer, u srcu Burdijeove teorije i akademskog imidža prepoznaje otpor prema autoritetu, „aristokratizam dominiranih“ i ponos odbačenih, koji su duboko ukorenjeni u Burdijeovoj privrženosti ocu kog je, zbog napredovanja u profesionalnom smislu i neznatnog uspinjana na društvenoj lestvici, odbacila seoska sredina iz koje je potekao, a u kojoj je nastavio da živi do kraja života. Burdijeove analize nisu imale tako izraženu psihološku dimenziju, ali pravac u kojem ih Pento razvija ne odstupa od njihove suštine. Revolt, jednako karakterističan za Fukoa i Deridu, u Burdijeovom slučaju se, primećuje Pento, ispoljio na osoben način. I dok su se dvojica filozofa opredelila za to da ostanu zaronjeni u istoriju filozofske misli, jedan baveći se „dekonstrukcijom“ a drugi „arheologijom“, Burdijeova intelektualna putanja krenula je da se razvija u pozitivističkom pravcu. Takvom preokretu je, prema Pentoovom mišljenju, prethodilo njegovo razočaranje u filozofiju, koje je proisteklo iz odbojnosti koju je osećao u odnosu na rigidni akademizam te discipline. „Nije ga neka vrsta plebejske gordosti sprečila da se prepusti filozofskom larpurlatizmu čistog prevazilaženja, već je to bio otpor, toliko neverovatan, da čitavog

života deli iluziju igara za koje su dobri đaci bili izabrani“, primećuje francuski sociolog (*Ibid.*: 48).

Ono što prebacuje Deridi i Fukou, Pento, neskriveno duboko privržen sociologiji i njenom metodi, spočitava čitavoj filozofskoj disciplini. U više svojih dela on kritikuje filozofe zbog njihovog olakog prepuštanja fetišizmu pojmova, stvaranja kulta suverene teorije i vlastite važnosti, te ignorisanja tekućih društvenih problema i čak njihovog nepoznavanja, što, na primer, prepoznaje u Deridinim neprimerenim komentarima o perestrojci, koje je slavni filozof, neposredno nakon svoje posete Rusiji, iznosio u javnosti. Sve što filozofija predstavlja takođe se ogleda u njenom odnosu prema sociologiji i Pento preispituje istoriju tog odnosa, potvrđujući polaznu pretpostavku da se sociologija oduvek shvatala kao niže-razredna disciplina. Razumljivo je, stoga, što najveći kvalitet sociologije, naročito one burdijeovskog usmerenja, vidi upravo u objektiviranju svih društvenih fenomena, pa i same naučne prakse. Pento smatra da zbog naloga da se preispituju koreni samog naučnog pogleda dok se posmatra i preispituje svet, na kojem počiva Burdijeova sociološka građevina, ona zaslužuje atribut „kopernikanska“ (Pinto 2002 [1998]: 71–79). Osvrćući se na Burdijeovu borbu da afirmiše drugačiji pristup društvenoj stvarnosti, Pento konstatuje da je „najurgentnija i najteža stvar bila da se pri razotkrivanju objektivnih pravilnosti prevaziđu društveni i intelektualni otpori tome“ (*Ibid.*: 46). Čini se da je Pento odlučio da nastavi Burdijeov rad upravo tako što je na sebe preuzeo odbranu burdijeovskog nasleđa, a time i sociologije kao kritičke svesti društva.

Loik Vakan – o nadziranju i kažnjavanju na burdijeovski način

Vakan radi kao profesor sociologije i stručni saradnik na *Institute for legal research, Boalt Law School, University of California* (Berkeley), istraživač je *Centre de sociologie européenne* (CNRS-EHESS, Paris). Bavi se izučavanjem uticaja društva na telo, fenomenom urbane marginalnosti, etničkom/rasnom dominacijom i promenama socijalne i kaznene politike u doba neoliberalizma.

Burdijeovski uticaji, premda sveprisutni u delu Loika Vakana, najvidljiviji su u brojnim člancima koje je, što zajedno s Burdijeom što samostalno, objavio u zbornicima i renomiranim stručnim časopisima, kao i

u studiji *Réponses, Pour une anthropologie réflexive / Odgovori, Za jednu refleksivnu antropologiju* (Seuil, 1992), engl. izdanje *An Invitation to Reflexive Sociology / Jedan poziv na refleksivnu sociologiju* (Chicago University Press, 1992), koja je takođe plod saradnje dvojice sociologa, potom u knjizi *The Mystery of Ministry: Pierre Bourdieu and Democratic Politics / Misterija ministროvanja: Pjer Burdije i demokratska politika* (Polity Press, 2005), čiji je priređivač, te u *Corps et âme. Carnets ethnographiques d'un apprenti boxeur / Telo i duša. Etnografske beleške jednog boksera-početnika* (Agone, 2000; engl. izdanje Oxford University Press, 2004). Vakan je danas možda ipak najpoznatiji po komparativnim analizama urbane marginalnosti, te kaznenih politika i praksi, koje se mogu naći u *Les Prisons de la misère / Zatvori bede* (Raisons d'agir/Seuil, 1999), *Parias urbains: ghetto, banlieues, État / Urbane parije: geto, predgrađe, država* (La Découverte, 2006; engl. izdanje Polity Press, 2008), *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l'insécurité sociale / Kazniti siromašne. Novo upravljanje socijalnom nesigurnošću* (Agone, 2004; engl. prošireno izdanje Duke University Press, 2009) i *Deadly Symbiosis: Race and the Rise of the Penal State / Ubojita simbioza: rasa i uspon kaznene države* (Polity Press, 2009).

Vakan smatra da svi sociolozi koji danas žele da postave jednu opštu teoriju društva ne smeju da ignorišu sve ozbiljniji problem urbane marginalnosti, pa tako u njegovom sociološkom univerzumu ovo pitanje zauzima centralno mesto. Prema mišljenju ovog sociologa, urbani dualizmi predstavljaju „ključni test i svom žestinom postavljaju pitanje adekvatnosti pojmovnih okvira i analitičkih pristupa koji su nasleđeni iz sada već protekle ere kapitalističke organizacije“ (Wacquant 2007 [2006]: 259). Vakan stoga prati razvoj „novog režima urbane marginalnosti“, čije pretpostavke prepoznaje kako u američkom getu, odnosno njegovom mutantu s početka trećeg milenijuma – hipergetu, tako u predgrađima evropskih metropola. On je, dakako, svestan razlika koje postoje između predgrađa i hipergeta. To se pre svega odnosi na pretežno rasni, pa tek onda klasni karakter diskriminacije i proizvodnje izopštenosti stanovnika hipergeta (neodvojivost klasne i rasne stigme) nasuprot dominantno klasnog, a manje etničkog (post)kolonijalnog zasnivanja evropskog predgrađa (rasno-etnički neutralna rezidencijalna stigma), zatim na sveprisutnost nasilja i ekstremno siromaštvo u hipergetu nasuprot relativne bezbednosti i neznatno bolje materijalne situacije u predgrađu, te na

nešto vidljiviju prisutnost države u predgrađu, o čemu svedoče razni nacionalni programi za njegovu revitalizaciju, za razliku od hipergeta spram kog je država, namesto protektivne, izgradila represivnu politiku, prepustivši ga institucionalnom i infrastrukturnom propadanju. Ipak, socioprostorna marginalizacija pokazuje i neke univerzalne odlike koje se, prema Vakanu, zapravo mogu objasniti samo činjenicom da je ona bila sastavni deo, i čak jedan od konstitutivnih faktora, globalne promene principa proizvodnje savremenih društava. Naime, nastajanje tog novog režima francuski sociolog dovodi u vezu s dubljom transformacijom kapitalizma, koja podrazumeva „atrofiju socijalne države i hipertrofiju kaznene države“, dve „povezane i komplementarne promene koje učestvuju u jednoj novoj vladavini bede, čija je misija, precizno rečeno, da nametne desocijalizovani plaćeni rad kao normu građanstva, obezbeđujući u potpunosti funkcionalnu zamenu getu kao mehanizmu rasne kontrole“ (*Ibid.*: 285). Čitav proces takve jedne „rekonfiguracije dominacije“ bio je, prema Vakanovom mišljenju, naročito potpomognut javnim debatama u Americi tokom osamdesetih godina, u kojima se rastući problem urbanog siromaštva, zaklonjen neodređenim i pežorativnim terminom *underclass*, postavljao u perspektivu kulturne nedostatnosti, te kolektivne patologije stanovnika geta, pretežno afroameričkog i hispano porekla, tj. njihove urođene devijantnosti, izopačenosti i sklonosti porocima. Za Vakana, to je bio samo jedan od načina da se „maskiraju politički koreni institucionalne transformacije geta i da se dâ doprinos daljem jačanju stigmatizacije i političke izolacije njegovih stanovnika“ (*Ibid.*: 97–98). Kritiku upotrebe pojma *underclass* Vakan je započeo zajedno s Burdijem još krajem prošlog veka (Bourdieu et Wacquant 1998), razotkrivajući je kao deo legitimacijske strategije novih upravljačkih struktura i njima ideološki bliskih intelektualaca.

Preispitivanjem onoga što naziva novim režimom urbane marginalnosti, Vakan nastoji da uspostavi davno izgublenu, ili pre namerno neistraženu, vezu između prostorne segregacije, rasne dominacije, klasnih nejednakosti i restrukturiranja birokratskog polja, tj. jačanja policijsko-nadzornih službi. On izdvaja neka osnovna svojstva tog režima: plaćeni rad postaje mehanizam proizvodnje i održavanja socijalne nesigurnosti i neizvesnosti, a promene u sferi rada i zapošljavanja, koje počinju sedamdesetih godina XX veka i pretpostavljaju normalizaciju nesigurnosti zaposlenja i prihoda, kao i nezaštićenost zaposlenih, naročito

pogađaju određene kategorije stanovništva – nekvalifikovanu žensku radnu snagu, mlade poreklom iz siromašnih porodica, stigmatizovane etničke grupe i novi postindustrijski proletarijat; ne postoji funkcionalna veza između nove urbane bede i savremenih makroekonomskih tokova. Naime, položaj najugroženijih društvenih grupa je konstantno loš, čak i u vreme sveopšteg ekonomskog prosperiteta (Vakan, na primer, navodi da je u periodu 1990–1999. u Francuskoj na nivou čitave države zabeležen porast nezaposlenosti među mladima, uzrasta od 15 do 24 godine, sa 20% na 26%, dok se nezaposlenost iste te populacije u „osetljivim gradskim zonama“ sa 28% u 1990. popela na čak 40% u 1999); izdvojenost marginalnih društvenih grupa u odnosu na radništvo prenosi se iz plaćenog rada na nivo habitata, te se na gradskoj teritoriji stvaraju prava mala uporišta urbanih parija, zone koje njenim stanovnicima osim izolacije donose i društvenu stigmiju; jedan takav prostorni ambijent ima i osobenu društvenu klimu i pravila ponašanja – gubi se osećaj pripadanja i vezanosti za kraj u kojem se živi („rastakanje 'mesta'“), ali i za ljude koji ga nastanjuju, a koji se doživljavaju ili kao otuđeni ili kao potencijalno opasni; uz cvetanje crne i sive ekonomije, u datim zonama je sve manje grupa, udruženja i institucija od kojih se mogu očekivati pomoć i podrška i koje su nekad simbolizovale postojanje zajednice – Vakan zapaža da je geto, time što je prestao da bude rezervoar radne snage, izgubio sav svoj potencijal da zaštiti svoje stanovnike; deproletarizacija i društvena fragmentacija – posledice fleksibilizacije i prekarizacije plaćenog rada – urbane otpadnike osuđuje na političku pasivnost budući da ih lišava tradicionalnih mehanizama mobilizacije i predstavljanja, pri čemu je njihova pozicija dodatno otežana činjenicom da pripadaju, kako ih Vakan zove, „mrtvorodenim grupama“, grupama koje ne teže priznanju već samo žele da se izbave iz date situacije i oslobode se prinudno izgrađenog identiteta (Wacquant 2007 [2006]: 241–255).

Vakan je naročito rešen da preispita ulogu države u stvaranju novih vidova prostorno-rasno-klasne dominacije. Njegova pozicija je jasna – država „generiše“ probleme sa kojima se savremene „delikatne“ četvrti suočavaju, sve krijući se iza parole da ih suzbija i sanira, čime implicira da je ona deo problema. Premda usvaja Burdijeovo shvatanje države prema kojem ova nije monolitni entitet, već polje borbe konkurentskih sila, Vakan nešto drugačije vidi podele unutar državnog tela. Dok Burdije ukazuje na konstantno tinjajuće sukobe između „višeg državnog

plemstva“ (visokih funkcionera zaduženih za kreiranje politika) i „nižeg državnog plemstva“ (administrativnih službenika i ljudi „na terenu“) s jedne strane, i „leve ruke države“ (tzv. ženskih resora – obrazovanja, zdravstva, socijalne politike, politike stanovanja, radnog prava) i „desne ruke države“ (tzv. muških resornih ministarstava u kojima se odlučuje o fiskalnoj i makroekonomskoj politici, vojnoj bezbednosti i policijskoj zaštiti) s druge, Vakan tvrdi da je između leve ruke, tj. tradicionalnih administrativnih uporišta države blagostanja, i desne ruke, tj. neoliberalnih struktura i policijske države, uspostavljen simbiotski odnos koji odlikuje „organizaciona homologija“ i „funkcionalna komplementarnost“.

Vakan objašnjava kako je nastanak ovakvog institucionalnog hermafrodita prethodno omogućen dvema velikim promenama. Prva promena je bila povlačenje države-dobrotvora pred novim programima suzbijanja siromaštva putem podsticanja zapošljavanja i uslovljavanje davanja socijalne pomoći prihvatanjem poslova koje su u ponudi, čak i kada to znači rad za nadnice koje su daleko ispod prosečnih ili rad u nehumanim uslovima; Vakan ukazuje na značaj koji je *Personal Responsibility and Work Opportunity Act* (PRWORA) iz 1996. imao za ustanovljavanje nove politike američke administracije prema socijalno ugroženim kategorijama i za preobražaj nekadašnje darežljive *welfare* države u restriktivnu *workfare* državu. Krajnji ishod reforme sistema javne pomoći, koju je pokrenuo Kongres, a odobrio tadašnji predsednik Klinton (William J. Clinton), bio je da je značajno smanjen broj ljudi zavisnih od socijalnih davanja, a da je stopa siromaštva ostala nepromenjena – zavisnost od državne pomoći samo je zamenjena zavisnošću od slabo plaćenih i privremenih poslova, krhke porodične ekonomije i sivih i crnih zona ostvarivanja prihoda, zaključuje francuski sociolog (Wacquant 2009: 97–98). Prema njegovom mišljenju, donošenje jednog takvog zakona potvrđuje tezu da je „*workfare* revolucija“ bila proizvod političke odluke, a ne odgovor na određena ekonomska kretanja, kao i pretpostavku da je država postala glavno oruđe neoliberalnog poduhvata. Svoje nekadašnje socijalne funkcije ona je ograničila smanjenjem budžetskih sredstava, dobar deo njih je prepustila privatnim agencijama i, što je za Vakana naročito važno, upotpunila ih je novim nadzornim strategijama koje su podrazumevale otvaranje dosijea korisnika, njihovo praćenje i kažnjavanje ukoliko se proceni da su prekršili uslove za primanje socijalne pomoći. Takav paternalistički odnos prema novoj urbanoj sirotinji i postindustrijskom

proletarijatu, praćen ozbiljnim merama njihove kontrole i disciplinovanja, odražavao je opštu promenu klime i sve izrazitije peusmeravanje ovog problema ka represivnim državnim aparatima.

„Remaskulinizacija države“ je bila prvi korak ka drugoj značajnoj promeni koju navodi Vakan, a to je kriminalizacija siromaštva – nova politika države podrazumevala je „prioritet dužnosti nad pravima, sankcija nad podrškom, strogu retoriku 'obaveza koje nosi status građanina', ratobornu reafirmaciju kapaciteta države da problematičnu sirotinju (korisnike državne pomoći i kriminalce) smesti 'u podređeni odnos zavisnosti i poslušnosti' spram državnih menadžera koji se prikazuju kao mačozastitnici društva od njegovih svojevuljnih članova“ (Wacquant 2009: 290). Iz takvih legitimacijskih okvira izrastao je moćan kazneni sistem, sa zatvorima kao jednom od najznačajnijih političkih institucija neoliberalnog društvenog ustrojstva. Izgradnja zatvora je, piše Vakan, postala glavni državni program stanovanja (*Ibid.*: 161). On navodi podatke da se u američkim zatvorima 1975. našlo 380.000 kažnjenika, 1980. ih je bilo 500.000, a 1990. taj broj je porastao na 1.000.000. Svu oštrinu nove kaznene politike najviše su osetile dve kategorije – stanovnici „problematičnih“ geta koji su gurnuti u sivu ili crnu ekonomiju i seksualni prestupnici.

Osim što su prošireni kapaciteti i broj kaznenih ustanova, Vakan primećuje i značajan napredak u stalnom praćenju i indirektnom kontrolisanju kriminalnih lica preko sistema dosijea i baze genetskih otisaka. On pokazuje i u čemu mehanizam savremenog nadziranja i kažnjavanja odstupa od fukoovske vizije: zatvor ostaje ključni instrument razdvajanja poželjnog od nepoželjnog, normalnog od patološkog, poslušnog od neposlušnog, moralnog od nemoralnog (on materijalizuje simboličku moć, napisao francuski sociolog), ali on gubi pojedine svoje funkcije – popravnu i disciplinujuću – dok zadržava samo ulogu pukog objekta za smeštaj osuđenika i za odsluženje kazne; nema kapilarnog širenja kontrole na čitavo društvo, već se ona ograničava na pojedine grupe, pretežno „obeležene“ etnorasnom pripadnošću; i, poslednje, iako se kažnjavanje odvija iza zatvorskih zidina, daleko od očiju javnosti, ono pronalazi svoj put do te iste javnosti, uglavnom posredstvom medija, pri čemu se retko kad istražuje društvena pozadina počinjenog kaznenog dela – stoga Vakan ovo naziva „zakon-i-red pornografijom“ (*Ibid.*: 296).

Za Vakana, zatvor je više od sredstva kojim se društvo štiti od svojih istovremeno neproaktivnih i amoralnih članova. On je jedan od glavnih

oslonaca čitavog neoliberalnog poretka, koji uspostavlja jednu od najčvršćih granica u fizičkom i simboličkom prostoru, nagoveštavajući oštru polarizaciju društva po osnovu kriterijuma koje je proizveo novi poredak. Njegova obmanjujuća svojstva proizlaze iz toga što prekida i zamagljuje vezu koja postoji između njega i ostalih oslonaca neoliberalizma – ekonomske deregulacije, fragmentacije i posledične depolitizacije radne snage, kontrakcije socijalne države i individualizacije odgovornosti za uspeh, odnosno neuspeh u životu. Upravo zbog toga, svojim istraživanjima Vakan nastoji da ponovo učini vidljivom tu vezu tako što primenjuje dva osnova principa burdijeovske metodologije – jedan se tiče otkrivanja struktura dominacije, u ovom slučaju sa naglaskom na njihovoj klasno-rasno-postkolonijalno etničkoj dimenziji, a drugi istorizacije tih struktura u kontekstu nove konstitucije društva koju je izrodilo neoliberalno doba.

Duboko svestan udela ekonomskih činilaca u proizvodnji savremenih oblika socijalne bede, Vakan smatra da najbolji način da se smanji oslanjanje društva na kazneni sistem podrazumeva neprestani rad na unapređivanju socijalnih i ekonomskih prava u skladu s novim opasnostima koje donose izmenjena pravila funkcionisanja ekonomske sfere. Kako u više navrata ističe naddeterminišuću snagu političkih struktura („zatvori su političke institucije“, *workfare* je rezultat političke odluke, itd.), jasno je da je, prema njegovom mišljenju, prostor u kojem treba ponovo pokrenuti pitanje nove urbane sirotinje – upravo političko polje. Međutim, iz njegove analize politički iniciranog zaokreta ka *workfare* (PRWORA), a potom i *prisonfare*, posredno se može zaključiti da, u američkom slučaju, postoji konsenzus svih relevantnih političkih snaga da se socijalni problemi ne rešavaju i, zapravo, više od toga, da se položaj realno najugroženijih kategorija dodatno pogorša tako što će im se otežati pristup socijalnoj pomoći i što će se oni gurnuti ka polulegalnim i ilegalnim aktivnostima, pri čemu će kaznena mašinerija motriti svaki njihov korak i vrebati svaku njihovu grešku. Dakle, pokazuje se ne samo da (leva) ruka (desnu) ruku nije već i da među funkcionerima i službenicima sa raznih nivoa i strana političkog spektra postoji saglasnost oko takve političke strategije, a to Burdije nijednim svojim scenarijem nije predvideo.

Vakan načelno preuzima Burdijeove ideje, pa tako i teoriju polja, ali je spreman da uvaži činjenicu da u savremeno doba polja ekonomije, politike i birokratsko polje sve manje funkcionišu kao „polja borbe“ različitih

sila koje nastupaju s nepomirljivih pozicija, težeći ostvarivanju opozitnih interesa. Kao što smo videli, sve njegove analize potvrđuju funkcionalnu komplementarnost delovanja pojedinaca i grupa na socijalnom i pojedina i grupa na represivnom polu birokratskog polja, odnosno države. Za razliku od Burdijea u čijem fokusu je uglavnom bila uloga države u sprovođenju simboličkog nasilja, Vakan obnavlja veberovsko stanovište koje državu pre svega tretira kao legitimnog nosioca prava na upotrebu fizičke sile, i to samo zato što smatra da stvarnost nalaže istovremeno proučavanje ta dva vida ispoljavanja njene moći. Takav pristup takođe podrazumeva nešto veće pridavanje važnosti političkim odlukama koje su utirale put „neoliberalnoj invaziji“. Jedan od najznačajnijih zaključaka koji proizlazi iz Vakanovog rada jeste svakako taj da uloga države u savremenom društvu nije toliko ambivalentna koliko je Burdije smatrao, te ovi radovi mogu poslužiti kao dobra osnova za reformulaciju nekih pretpostavki Burdijeove teorije (budući da, i pored svih odstupanja, ostaju burdijeovski) i kao osnova za neka dalja istraživanja države i neoliberalizma.

Filip Korkif – burdijeovski individualizam

Filip Korkif predaje sociologiju na Institutu za političke studije Univerziteta Lyon II iz Liona. U svojim knjigama se, na specifičan način, pozabavio nekim od najznačajnijih socioloških teorija – *Les Nouvelles Sociologies: Construction de la réalité sociale / Nove sociologije: konstrukcije društvene stvarnosti* (Nathan Université, 1995), *Bourdieu autrement / Burdije drukčije* (Textuel, 2003), i teorijama iz domena političke filozofije – *Philosophie politique / Politička filozofija* (Nathan Université, 2000), *Les Grands Penseurs de la politique – Trajets critiques en philosophie politique / Veliki mislioci politike – Kritički pravci u političkoj filozofiji* (Armand Colin, 2005). Premda su pomenute knjige posvećene klasičnim i savremenim sociološkim i filozofskim tekstovima, njih prvenstveno oblikuje autorova želja da razume i objasni fenomen savremene individualnosti i individualizma. *La société de verre – Pour une éthique de la fragilité / Društvo od stakla – Za jednu etiku krhkosti* (Armand Colin, 2002) jeste knjiga koja Korkifa predstavlja kao „zabrinutog“ sociologa. Savremeno društvo ovaj autor vidi kao „društvo od stakla“, „univerzum koji je naročito sklon neizvesnosti, krhkosti i zabrinutosti“ (Corcuff

2002b: 133). Korkif smatra da uz takvu konstituciju društva, društvene nauke moraju da promene optiku kako bi bile u stanju da osvetle i mapiraju prostore neizvesnosti, naročite one koje proizvode slabe institucije. Francuskog sociologa iznad svega zanima položaj pojedinca koji se zbog krhkih institucija, opšte neizvesnosti, naraslih „rizika i varvarstava“, oseća nesigurno i nezaštićeno. U pomenutoj knjizi on gradi platformu za jednu etiku zabrinutosti u okviru koje posebno mesto pripada upravo pojedincima i njihovoj borbi za dostojanstven život i očuvanje ličnog integriteta. Međutim, nakon decenija i decenija vladavine socioloških pristupa koji su prednost davali ispitivanju opštosti, sistema, struktura, zakona, kolektivnog, trebalo je prethodno teorijski opravdati vraćanje singularnosti u žižu socioloških interesovanja. Korkifova strategija bila je prilično neobična utoliko što je on, umesto da odbaci tradiciju koja je zanemarivala ili svesno potiskivala pitanje individue, krenuo upravo od nje (Corcuff 1999). Otud se razvio i njegov poseban odnos prema Burdijevoj sociologiji, obeležen dubokim uvažavanjem i odmerenom kritikom.

Što je neka teorija provokativnija, to je njen značaj veći, mišljenja je Korkif. Pojam habitusa od početka je bio predmet kontroverzi i brojnih rasprava među sociolozima, a njega je podstakao da preispita mogućnosti koje se u društvu otvaraju za razvoj jedinstvenih ličnosti, čije bi postojanje bilo teško svesti na bilo koji od objektivnih pokazatelja i konstruisanih društvenih identiteta. Tako još u prvom tekstu u kojem je Burdije upotrebio pojam habitusa, a to je bio pomenuti pogovor za knjigu o gotskoj arhitekturi istoričara umetnosti Ervina Panofskog, Korkif uočava njegovu neodlučnost kada je u pitanju izbor između opredeljenosti za kolektivno i kontekstualno, a naspram iluzije singularnosti i „ličnog pečata“, s jedne strane, i uvažavanja „savezništva“ kolektiva i individualnosti, s druge (Corcuff 2003: 55). Ambivalencija je, prema Korkifovom mišljenju, još izraženija u knjizi *Le Sens pratique* (Bourdieu 1980) u kojoj Burdije, u sklopu standardne analize klasnih habitusa, razmatra i postojanje individualnih habitusa kao varijeteta konstitutivnih svojstava društvene grupe do kojih dolazi usled nepodudarnosti životnih iskustava, njihovih sadržaja i njihovog redosleda, koja preoblikuju izvorno veoma slične dispozicije njihovih nosilaca. Korkif smatra da pojam habitusa, možda baš zahvaljujući Burdijeovim brojnim kolebanjima kad je određenje tog koncepta u pitanju, „postaje nosilac jednog izvanrednog izazova: da se misli kolektivno *i* singularno, kolektivno *u* singularnom, preko jednog

istinski *kolektivno singularnog*, tj. jednog singularnog složaja kolektivnih delova“ (Corcuff 2003: 56, istakao autor). Sudeći po ovome, najdalje što Burdije ide u razmatranju individualnog jeste shvatanje individue kao jedne od mnoštva kombinacija ograničenog broja kolektivnih svojstava.

Korkif nalazi nekoliko primera u Burdijeovom opusu koji potvrđuju njegovu spremnost da „olabavi“ svoje stanoviše o individualnom, jedinstvenom, izuzetnom, mada ne i da potpuno napusti jezik zajedničkog, deljenog, predvidljivog: tu su radovi o Hajdegeru, Floberu, i Bodleru, kao i studija *La Misère du monde* (Bourdieu 1993), koja je u celosti sačinjena od primera „običnih singularnosti“. Ipak, Luj Pento ima nešto drugačije tumačenje te promene. Naime, ona ima veze sa sticanjem naučnog kredibiliteta i šireg intelektualnog priznanja, što je rezultiralo nešto manje skrupuloznim odnosom prema istoriji discipline; „dok su se prvobitna sociološka istraživanja, široko zasnovana na analizama (putem statistike, intervjuja) jedne anonimne populacije, od spolja prilagođavala definiciji discipline, dotle su kasniji radovi težili da pređu disciplinarne granice konstituišući kao predmet naučnog saznanja pojedince s imenom i prezimenom, a, samim tim, s privilegijom singularnosti (Flober, Hajdeger, Mane...)“ (Pinto 2002 [1998]: 74–75).

Za Korkifa, ovo nadilazi pitanje konstrukcije identiteta. Ne samo da je iz burdijeovske perspektive ličnost u najboljem slučaju neponovljiva kombinacija postojećih elemenata društvenog, a u najgorem, replika kolektivnog, već to znači da je ona satkana od odnosa dominacije koji pretežno konstituišu spoljni svet. Burdijeov stav, možda najjasnije iskazan u *Le Sens pratique* (1980) i *Esquisse pour une auto-analyse* (2004a), da razotkrivanje onoga što nas određuje od spolja i postaje integralni deo nas samih otvara vrata jednoj autentičnoj subjektivnosti da se ispolji, za Korkifa nije zadovoljavajuće rešenje budući da je to i dalje „ograničeni način bavljenja ipseitetom tako što se od njega pravi jedan horizon autoanalize, a ne aktivna dimenzija svakodnevnog iskustva“ (Corcuff 2003: 65). Korkif stoga smatra da sociolozi treba da usavrše konceptualnu aparaturu koja će im omogućiti da zahvate upravo ono nesvodivo, a početak svega je priznanje da tako nešto uopšte postoji. „Jer, ukoliko postoji raznovrsnost dominacija koje se prepliću, u nama i van nas, svakodnevno drobeći naše živote, postoje takođe trenuci koji izmiču njihovim moćnim pipcima, i koji naše postojanje čine podnošljivijim. Uostalom“, zaključuje poetično francuski sociolog, „upravo zbog toga se može očekivati da će izbrušena

kritika dominacija jednog Burdijea jednog dana ukrstiti put sa strmim stazama emancipacije“ (*Ibid.*: 129).

Korkif, između ostalog, odaje priznanje Burdijeu i zbog načina na koji je u poznom delu svoje karijere uspešno kombinovao ulogu sociologa s ulogom intelektualca koji se bori protiv nejednakosti i nepravde. On sâm je društveno i politički angažovan već više od tri decenije, bio je aktivni član više partija na levisi (među poslednjima su Lige Communiste Révolutionnaire, od 2009. Nouveau Parti Anticapitaliste, a od 2013. je u Fédération Anarchiste), deklarise se kao alterglobalista i saraduje s pokretima takvog usmerenja (ATTAC, zeleni). Svoja ubeđenja pretočio je u osobenu političku teoriju, pa je tako u javnosti poznat i po zalaganju za jednu novu koncepciju politike. Politiku Korkif poistovećuje sa emancipacijom, prevazilaženjem zavisnosti i dominacije, osvajanjem individualne i kolektivne autonomije i, sledstveno tome, sa istorijom levice. Emancipacija za njega nije samo nešto što treba promisliti, osmisliti, projektovati. Emancipacija ima i radikalno-utopijsku dimenziju, koja sa sobom donosi izvestan polet, poriv da se bori, sanja, voli (Corcuff 2002b: 206). Stoga on smatra da bi „(tradicionalna) politika sile“, u čijoj osnovi je „muška“ etika, tj. sve one vrednosti koje se istorijski i društveno pripisuju „muškom“ svetonazoru, trebalo da ustupi mesto jednoj „(novoj) politici krhkosti“, koja bi rehabilitovala i inkorporirala sve one vrednosti koje se istorijski i društveno povezuju sa „ženskim“ svetom. Budući da ta nova politika treba da objedini borbu za društvenu jednakost, demokratiju i individualnu autonomiju, Korkif joj daje naziv *liberterska socijaldemokratija*. On je svestan toga da njenu realizaciju ne mogu da iznesu tradicionalne političke partije; potrebno je da se iznađu nove forme političkog života i podrže novi pokreti, alterglobalistički, sindikalni, ekološki i dr. I upravo tu se, kako smatra Korkif, otvara prostor za imaginaciju, a njegov sociološki i aktivistički rad njome i te kako obiluje.

„Protiv Burdijea preko Burdijea“

Lik Boltanski i sociologija kritike – kapacitet za kritiku i osećaj za pravdu

Nekada pripadnik kruga najbližih Burdijeovih saradnika, Boltanski je danas poznat kao neko ko se prvi odmetnuo od burdijeovske škole i okrenuo protiv „učitelja“. Nakon razlaza s Burdijeom, 1984, zajedno s

Loranom Tevenoom (Laurent Thévenot), pri *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS) osniva Grupu za moralnu i političku sociologiju. Osim što vodi pomenutu grupu, predavač je na EHESS-u. Autor je petnaestak knjiga. Delo *Les Cadres / Kadrovi* (Minuit, 1982 ; engl. izdanje Cambridge University Press, 1987) napisano je u okvirima burdijeovske paradigme, ali je već u kritici tada raširenog sociološkog postupka dolaženja do taksionomija čisto racionalnim putem, uz zanemarivanje praksi i iskustava aktera, kao i u problematizaciji nepotpune ili nepostojeće identifikacije pojedinaca s ustanovljenom, ali i dalje prilično neodređenom socioprofesionalnom kategorijom zvanom „kadrovi“, na koju nailazimo u završnom delu ove studije, nagovešten zaokret ka pragmatizmu. Prvim pravim iskorakom može se smatrati tekst objavljen u časopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* 1984, pod nazivom „La denontiation“, u kojem Boltanski, analizirajući denuncijativna pisma koja su, povodom različitih slučajeva nepravde, pristigla na adresu redakcije časopisa *Mond*, otkriva motive, tipove i jezik kritike „običnih“ ljudi. U knjizi *L'Amour et la justice comme compétences / Ljubav i pravda kao kompetencije* (Métailié, 1990) i u dve knjige koje potpisuje zajedno s Tevenoom – *Les Economies de la grandeur / Ekonomije veličine* (PUF, 1987) i *De la justification / O opravdavanju* (Gallimard, 1991), Boltanski razvija dve komplementarne grane svoje sociologije: sociologiju režima delanja i sociologiju kritike. U jednoj od svojih najčitanijih knjiga *Le nouvel esprit du capitalisme / Novi duh kapitalizma* (Gallimard, 1999), koju je napisao u saradnji sa Ev Šijapelo (Ève Chiapello), francuski sociolog prati dinamiku dva makroaktera – kapitalizam i kritiku u periodu od 1968. do 2000, nastojeći da ustanovi kakvu su ulogu u nastanku novog duha kapitalizma imale umetnička i socijalna kritika. *Rendre la réalité inacceptable / Načiniti stvarnost neprihvatljivom* (Demopolis, 2008) i *De la critique / O kritici* (Gallimard, 2009) jesu teorijske studije o emancipaciji u savremenom svetu; u njima autor odmerava i traži dodirne tačke, dva nepomirljiva pristupa – Burdijeovu kritičku sociologiju dominacije, koja akcent stavlja na odnose sile i mehanizme društvene reprodukcije, i sociologiju kritike, kod koje je naglasak na sposobnosti aktera da stvore nove interpretacije stvarnosti i da ih ugrade u svoju kritiku postojećeg stanja stvari.

Sociologija Lika Boltanskog razvila se iz kritike dve ključne pretpostavke na kojima je počivala burdijeovska sociologija: prva se tiče pretežno nesvesnog, a time slabo i čak nimalo refleksivnog karaktera

društvenih praksi, dok se druga odnosi na njihovu interesnost. Upravo zbog toga, Boltanski se u svojim istraživanjima usredsređuje na rasprave, koje su, prema njegovom mišljenju, ne tako retke u svakodnevnom životu ljudi i u kojima dolazi do izražaja njihova sposobnost za kritiku, kao i njihova sklonost moralnom prosuđivanju. Moralnost se u burdijeovskoj optici pojavljivala ili kao partikularni „moral interesa“ određene klase, u čijem je temelju težnja da se legitimiše posedovanje kapitala koji čini distinktivnu prednost date klase, odnosno neke njene frakcije („nužnost pretvorena u vrlinu“), ili kao vid specifičnog „interesa za moral“, tj. kao deo diskurzivne prakse što zanatlija i sitnih trgovaca, koji su iskustvo socijalne degradacije delimično kompenzovali tradicionalističkim moralom časti i čestitosti, što „sitne buržoazije u usponu“, sastavljene pretežno od kancelarijskih službenika i rukovodilaca srednjeg ranga, kojom je taj sloj, kroz moralne kategorije, iskazivao svoje „društveno biće“ i izgrađivao svoj simbolički identitet, nastojeći da, usled deficita ekonomskog kapitala, kulturnog kapitala i društvenih veza, ponudi asketske moralne nazore kao svoj glavni adut u simboličkim borbama i tako opravda svoje aspiracije ka društvenoj promociji. Kod Boltanskog, naprotiv, moral, osećaj za pravdu i određene vrednosti figuriraju kao organizujući principi praksi.

Boltanski najpre konstruiše model režima delanja, analitičko oruđe kojim nastoji da opiše i sistematizuje razmišljanja i ponašanja aktera u različitim situacijama u svakodnevnom životu koje ih dovode u poziciju da iskažu, argumentuju i po potrebi brane svoje mišljenje i svoje postupke. Na osnovu toga da li se situacija razrešava konsenzualno ili kroz raspravu, i na osnovu toga da li ona zahteva izvesno odmeravanje osoba i pozivanje na odgovarajući princip ekvivalencije (princip merenja „veličine“ osobe) ili ne, francuski sociolog razlikuje četiri režima delanja: režim pravde—opravdavanja (tip situacije u kojoj se akteri tokom rasprave pozivaju na neki opšti princip ekvivalencije), režim ispravnosti (postoji prećutna saglasnost oko principa ekvivalencije koji uređuje odnose ljudi, svi ga se pridržavaju i nema razloga za raspravu), režim *agapè* (odnose reguliše bezuslovna ljubav, nema odmeravanja, pa tako ni ekvivalencije, kao što nema ni raspravu i kritike) i režim nasilja (rasprava vodi odmeravanju snaga bez ikakvog pozivanja na neki princip ekvivalencije).

Boltanskog i njegovog dugogodišnjeg saradnika Lorana Tevenoa naročito zanimaju upravo situacije u kojima dolazi do konfrontacije i sučeljavanja mišljenja s drugima, koje prekidaju uobičajeni tok delanja i koje

odlikuje povišeni nivo refleksivnosti u odnosu na svakodnevno, pretežno rutinsko obavljanje većine životnih aktivnosti. Osim što takve situacije podstiču aktere da argumentuju i opravdaju svoju poziciju – „zahtev za opravdavanjem je nužan da bi se poduprla kritika i da bi se odgovorilo na kritiku“ (Boltanski 1990a: 66) – Boltanski i Teveno smatraju da one kod aktera aktiviraju odgovarajuće shvatanje „veličine“ i odgovarajući princip kvalifikacije ljudi i objekata, što im omogućava da ono što se dešava (situaciju u koju su trenutno aktivno uključeni) sagledaju iz perspektive onoga što bi trebalo da se dešava (neke tipične situacije) i da, sledeći jasna pravila i načela pravedne kvalifikacije koji važe u tipičnoj situaciji, iznađu rešenje za nastalu situaciju i postignu sporazum.

Pristup dvojice sociologa, zaokružen u model ekonomija veličine, podrazumeva, dakle, da poreci vrednosti, koji su organizovani oko određene koncepcije pravde, deluju kao normativni reperi delanja. Oni usmeravaju aktere da se u svakodnevnom praksama rukovode odgovarajućim shvatanjem veličine i da ljude koji su deo neke situacije procenjuju sa pozicije „morala“, isključivo na osnovu toga u kojoj meri oličavaju traženu veličinu, a ne na osnovu njihovog socijalnog porekla, položaja koji zauzimaju u društvu i moći koju imaju nad drugim ljudima. Akteri izgrađuju svoje moralno stanovište i razvijaju argumentaciju opravdavanja u okviru postojećih normativnih modela, takozvanih polisa, koji oživotvoreni kroz delanje tih istih aktera i prelomljeni u mnoštvu mogućih konteksta i interpretacija prerastaju u ono što Boltanski i Teveno nazivaju „svetovima“.

Rad Grupe za moralnu i političku sociologiju prepoznaje se danas upravo po oslanjanju na model polisa, koji dvojica sociologa razvijaju početkom devedesetih (v. Boltanski, Thévenot 2006 [1991]). Model polisa polazi, pojednostavljeno rečeno, od pretpostavke da ljudi u svakodnevnom situacijama i raspravama koriste neke praktične filozofije da bi razrešili te situacije. Ovaj model se fokusirao na rasprave i kontroverze u različitim situacijama – u političkim institucijama, kompanijama ili van svakog formalizovanog konteksta. Tekstovi koji su se množili oko ideje da je polis normativno uporište za formulisanje principa pravde/ opravdavanja u nekoj konkretnoj situaciji, doprineli su da ova isprva neformalna škola mišljenja stasa u prilično uticajnu novu teoriju društva i ujedno novu normativnu političku filozofiju (Wagner 1999: 344). Polis se shvata kao „tip vrlo opštih konvencija koje su upravljene ka nekom opštem dobru i pretenduju na to da imaju univerzalno važenje“

(Boltanski, Chiapello 1999: 61), a budući da su ljudi najčešće prinuđeni da u situacijama kada se raspravljaju opravdavaju svoje postupke i stavove, oni se oslanjaju upravo na neku postojeću koncepciju pravde i poznati poredak veličine. Svaki od navedenih polisa podržava jedan specifičan način merenja veličine pojedinaca (jedan princip ekvivalencije) i zbog toga Boltanski i Teveno ovo nazivaju „ekonomijama veličine“ (Corcuff 2002b: 109). Oni isprva razlikuju šest polisa, tj. šest poredaka veličine i šest „logika opravdavanja“: polis nadahnuća, polis domaćinstva, polis renomea, polis građanstva, polis tržišta, polis industrije. Konstrukcija polisa nadahnuća zasnovana je na *Državi božijoj* Sv. Avgustina (St. Augustine), konstrukcija polisa domaćinstva na Bosijeovoj (Jacques Bénigne Bossuet) *Politici izvedenoj iz samih reči Svetog pisma*, konstrukcija polisa renomea na Hobzovom (Thomas Hobbes) *Levijatanu*, konstrukcija polisa građanstva na Rusoovom (Jean-Jacques Rousseau) *Društvenom ugovoru*, konstrukcija polisa tržišta na *Bogatstvu naroda* Adama Smita (Adam Smith), konstrukcija polisa industrije na delima Sen-Simona (Claude-Henri de Saint-Simon) (Boltanski & Thévenot (2006 [1991])).

Premda potiču iz sveta političke metafizike, polisi imaju prostorne i vremenske koordinate. Naime, autori ovih klasičnih tekstova nisu tvorci režima opravdavanja, već su pre pisci njihovih „gramatika“ budući da su oni samo sistematizovali i objasnili koncepcije pravde koje su se na implicitan način pojavljivale u svakodnevnom životu; „u određenom istorijskom trenutku jedan oblik života je identifikovan i podignut na viši nivo opštosti tako da služi kao podrška u definisanju opšteg dobra i merila, kako bi se opravdavanja odnosila na vrednosti bića u zavisnosti od doprinosa koji ta bića daju tako shvaćenom dobru. Polisi, čak i ako se istovremeno javljaju u datom istorijskom trenutku, nose sa sobom trag vremena u kom je oblik života, koji svaki od polisa uzima kao model, stekao autonomiju i počeo da se procenjuje kao takav“ (Boltanski, Chiapello 1999: 625). U knjizi *Novi duh kapitalizma* (Boltanski & Chiapello 1999), Boltanski i njegova saradnica na toj knjizi Ev Šijapelo opisuju konture novog, sedmog polisa, koji su nazvali „polis po projektima“, i proces uspostavljanja novog poretka veličine, utemeljenog na vrednostima komunikacije i povezivanja u mreže (Birešev 2009).

Boltanski i Teveno smatraju da su pretpostavke navedenih teorijskih konstrukcija pravde danas upisane u institucije i dispozitive koji neprestano informišu aktere o tome šta treba da rade u „kritičnim“ situacijama,

pa, iako nisu teorijski ovladali strukturom modela, akteri poseduju neophodnu kompetenciju da prepoznaju vrednost nekog argumenta koji je u saglasnosti s određenim shvatanjem pravde i da ga po potrebi iskoriste, kao i sposobnost da se kreću u svetu objekata, upotrebljavajući različite registre opravdavanja. Na neki način, to teorijsko nasleđe je, prema njihovom shvatanju, postalo integralni deo kompetencija društvenih aktera i aktivira se, kada to situacija nalaže, u obliku kritičke kompetencije koja obavezno uključuje referiranje na određenu koncepciju pravde. Institucije i dispozitivi u koje su ugrađene određene etičke i logičke smernice, vrednosni repertoari i principi kvalifikovanja, u stvarnosti samo dodatno podupiru pomenutu kompetenciju i omogućavaju joj da bude delotvorna.

Za razliku od Burdijeovog pristupa, model ekonomija veličine podrazumeva spremnost i sposobnost aktera da u nekim izuzetnim situacijama, kada se upuštaju u raspravu s drugim ljudima, pronađu rešenje za problem koji je predmet spora tako što će se najpre dogovoriti oko vrednost koja će biti merilo veličine ljudi uključenih u situaciju i tako što će pripisivanje vrednosti ljudima i objektima u datoj situaciji podrediti imperativu opravdavanja. U osnovi tog modela je, dakle, shvatanje da se akteri u tzv. „kritičnim momentima“, težeći sporazumu, izdižu iznad prinude trenutnih okolnosti, ali i iznad nužnosti koje inače oblikuju njihove životne putanje. Sporazumi do kojih oni dolaze u takvim momentima su, stoga, legitimni zato što se, s jedne strane, mogu opravdati i, s druge strane, zato što su univerzalni, tj. zato što počivaju na argumentima i dispozitivima koji su deo zajedničkog znanja, na nekom normativnom modelu koji je poznat svima i na koji svi, bez izuzetka, mogu da se oslone. Praktikovanje takvog, prema dvojici autora preovlađujućeg načina postizanja dogovora, opovrgava sva ona stanovišta, uključujući burdijeovsko, koja počivaju na stavu da su svi društveni odnosi zapravo zamaskirani odnosi moći i da predstavljaju odraz nesvesnih težnji da se zadovolje partikularni klasno-slojni interesi.

Osim pojedinih aspekata Burdijeove misli koji se više vezuju za njegovu teoriju prakse, na udaru Boltanskijeve kritike našli su se i temeljni principi Burdijeovog shvatanja dominacije. „Mi ne ignorišemo“, piše Boltanski, „ulogu – različitu u različitim situacijama, društvima i epohama – koju je nasilje igralo u odnosima ljudi, kao što ne ignorišemo ono što rutine duguju telu i telesnim interiorizovanjima. Ali osporavamo pretenziju da se sve situacije objašnjavaju preko nasilja ili rutine“ (Boltanski 1990a: 72).

I dok je ranije, nastojeći da istakne svoju neburdijeovsku poziciju, neprestano ponavljao da ga interesuju isključivo one prinude koje imaju veze sa dispozitivima situacije u kojoj su se našle određene osobe (Boltanski 1990a, 1990b; Boltanski and Thévenot 1999), potkraj prve decenije trećeg milenijuma Boltanski je bio spreman da nešto pažnje posveti i prinudama koje deluju na nivou društva (Boltanski 2008, 2009). Neminovno, njegov i Burdijeov put ponovo će se ukrstiti. Ne treba ni napominjati da je na početku svoje karijere, dok je još pripadao najužem krugu Burdijeovih saradnika, Boltanski u potpunosti usvojio burdijeovski pogled na svet i pojmovnu aparaturu, o čemu svedoče brojni radovi koje je objavio što samostalno, što zajedno s Burdijeom i drugim članovima tima (Boltanski 1975a, 1975b, 1979; Bourdieu et Boltanski 1975a, 1975b, 1976; Bourdieu, Boltanski, Castel, Chamboredon et Schnapper (1990 [1965])). Pomiritejski nastrojen Boltanski sada nasilje pre svega vezuje za institucije koje postaju izvor nasilja onda kada ne uspevaju da nađu odgovarajući odgovor na dinamiku sveta. Umesto da prate svet, one pokušavaju da ga stave pod kontrolu, propisujući, regulišući, kvalifikujuć, određujuć šta jeste, šta vredi. Posledica toga jeste udaljavanje stvarnosti, koju institucije svojim delovanjem konstruišu, i sveta, tj. svakodnevnih aktivnosti društvenih aktera koje se odvijaju u tako postavljenim okvirima, ali i mimo njih. Boltanski ovo vidi kao raskorak između semantike (institucionalne i institucionalizovane definicije stvarnosti) i pragmatike (delanja aktera u različitim kontekstima iz čega ishode različite interpretacije stvarnosti), pa je i institucionalno nasilje pre svega semantičke prirode.

Boltanski ukazuje na nasilnu stranu svake institucije, ali ipak nije spreman da govori o dominaciji budući da, iako se stvarnost „smešta u nastavak rituala“ i čak predstavlja „pokušaj da se ritualizacija pogura preko svih granica“ (Boltanski 2009: 140–141), da se ona posadi u svim onim delovima do kojih još nije došla, kroz svakodnevne prakse se odvija neprestano razbijanje zvaničnih definicija i interpretacija u mnoštvo značenja. Ako i nije uvek posledica svesne kritičke aktivnosti aktera, za njega je to svakako potvrda neuspeha institucija da potpuno urede, zauzdaju i potčine praksu. Postoji još jedan razlog zbog kojeg francuski sociolog okleva kada je u pitanju pojam dominacije. Istorija institucija je i istorija njihove kritike. One su nastale uz ideju da su podložne kritici, te njihovu izgradnju i rad prate konstantan oprez i razvijanje mehanizama zaštite i kontrole. Sve dok ima kritike, ne može se govoriti o opresiji, ili

o dominaciji. I dok smatra da ovakvog kritičkog delovanja nikada ne može biti previše, Boltanski povlači granicu kada je reč o neophodnosti njihovog postojanja – to je nešto što mora ostati van svake sumnje. Nijedna institucija ne sme biti pošteđena kritike, ali, isto tako, ne bi trebalo zahtevati njihovo ukidanje, jer one su jedine koje pojedincima mogu da osiguraju „minimum semantičke sigurnosti“ (Boltanski 2009: 229). Fenomen istovremenog prihvatanja institucija i opreza koji se ispoljava u odnosu na njih Boltanski opisuje kao hermeneutičku kontradikciju koju pothranjuju same institucije, i to svojim slabostima, od kojih prva proizlazi iz potrebe da se predstavljanje institucije, tog „bića bez tela“, prepusti portparolima, tj. bićima od krvi i mesa, dok je o drugoj već nešto rečeno, a odnosi se na to što njihova semantička funkcija, koja se sastoji od imenovanja, kvalifikovanja i ozvaničavanja, ne može u celosti da pokrije polje iskustva i polje značenja. Tako razne oblike političkih režima francuski sociolog vidi kao različite načine da se izade na kraj s problemom hermeneutičke kontradikcije.

Opresivne politike, na nivou institucije ili na nivou društva, sprovode se upravo s ciljem da se suzbije ambivalencija, smatra Boltanski. U okolnostima koje takve politike proizvode, često se delovanje kritike sistematski potkopava ili je potpuno osujećeno, što francuski sociolog prepoznaje kao simptom *procesa dominacije*. Najveću opasnost po savremenu kritiku on vidi u preovlađujućem principu vladavine putem promene, kojim današnje upravljačke elite vešto stvaraju uslove u kojima se najbolje snalaze, zbog čega se njihovo vođstvo smatra nužnim i nezamenljivim. Daleko najbolje rezultate prema njegovom mišljenju daje strategija podešavanja pravnih akata koja omogućuje razne vrste manevara, od proširivanja ovlašćenja do njihovog fleksibilnijeg tumačenja. To što Boltanski otvorenije i oštrije nego inače govori o dominaciji treba pripisati ni manje ni više nego Burdijeovom uticaju. Sve te ideje, čak u razrađenijoj formi, mogu se naći u tekstu o dominantnoj ideologiji koji su zajedno objavili (Bourdieu et Boltanski 1976). Moguće da ga je knjiga *Načiniti stvarnost neprihvatljivom* (2008), kojom je obeležio trideset godina od objavljivanja pomenutog teksta, pogurala u pravcu kritike dominacije. Međutim, u njoj, a naročito u godinu dana kasnije izdatoj *O kritici* (2009), Boltanski jeva pažnja je više nego ranije usmerena na same institucije i načine na koji one ostvaruju dominaciju. One su te koje upravljaju promenom i to na različitim nivoima – kroz neprekidno menjanje formata testova koje

stavljaju pred pojedince, proizvoljno menjanje konstrukcije stvarnosti, ali i pokušaje da se oblikuje sam svet. Nisu samo brojnost i višeslojnost intervencija te koje razoružavaju kritiku, već je to, kako primećuje francuski sociolog, i sve izraženija tendencija da one budu fragmentarne i strogo tehničke. Novi dominantni u tom smislu zavise od eksperata koji svoja znanja i svoj autoritet polažu u mere koje prethodni preduzimaju. Kritika je, stoga, prinuđena da se artikuliše kao kontra-ekspertiza, čime se suočava s opasnošću udaljavanja od sveta i običnih ljudi. Savremena kritika je razapeta između više mogućih strategija, neodlučna i često paralizovana dilemama koje se množe, u čemu francuski sociolog vidi samo jednu od mnogih negativnih posledica koje je proizvela *kompleksna dominacija*.

Svestan toga da je akterska kritika potpuno razoružana pred sve složenijim mehanizmima dominacije, Boltanski je spreman da prizna da je u takvoj situaciji pomoć burdijeovske kritičke sociologije neophodna. Tako bi metakritički program koji je ona iznedrila mogao aktere da upozna sa celovitom slikom društvenog poretka, ali i načinima da do nje sami dođu. Ne odričući se pragmatizma, čiju zainteresovanost za perspektivu aktera smatra dragocenom, Boltanski je knjigom *O kritici* konačno pružio ruku pomirenja Burdijeu, odnosno svima onima koji su posle njega ostali uz njega.

Bernar Lair, Žan-Klod Kofman i Natali Ajniš **– izumevanje individue**

Zanimljivo je na koji način razni autori danas tumače odnos Burdijeove teorije i ideja koje je predstavila sociologija Norberta Elijasa. Brojne su studije u kojima se iznalaze podudarnosti u mišljenju dvojice sociologa, pre svega u ravni temeljnih pojmova – habitusa, polja, figuracije, moći, itd. (Pauille, Van Heerikhuizen and Emirbayer 2011), ali ima i onih čiji autori kritikuju pojedine aspekte burdijeovskog pristupa, koristeći za to neka Elijasova teorijska stanovišta. Bernar Lair, Žan-Klod Kofman i Natali Ajniš spadaju u grupu autora koji su Elijasovu sociologiju individua (Elias 2001 [1987]) i analizu „procesa civilizacije“ (Elijas 2001) iskoristili kao polazište za obračun s Burdijeom ili kako bi modifikovali neke pretpostavke na kojima počiva njegova teorija, ali i kako bi, u krajnoj liniji, izgradili i razradili sopstveni pristup.

Preispitujući pojam habitusa, Kofman nastoji da rehabilituje pojam navika i upotrebi ga za objašnjenje praksi individue, Lair proučava promene kroz koje u savremenom društvu prolaze kulturni ukusi, dok Ajniš kritikuje burdijeovski determinizam baveći se najvećim „devijantima“ među umetnicima koji su, uprkos svemu, postigli to da ih društvo slavi. Društveno ne nestaje iz njihove perspektive, ali se postavlja pitanje polazišta u analizi društvenih fenomena i odgovarajućeg pristupa kolektivnim entitetima. Umesto deduktivnog, oni predlažu induktivni metod. Pristup „makrosocijalnim stvarnostima pretpostavlja postupak totalizacije, kategorizacije ili tipifikacije na bazi tragova individualnih ponašanja. Sociologija proučava društveno upravo počev od ovih 'prelomljenih' formi društvenog, a ne obrnuto“ (Lahire 2006 [2004]: 718). Otud je razumljivo što se sociologije navedenih autora izgrađuju kroz kritiku pre svega dirkemovske tradicije u sociološkoj misli, ali i onih autora koji, poput Burdijea, njeno nasleđe ugrađuju u svoje teorijske sisteme. „Kondenzujemo kolektiv u ličnosti umesto da personifikujemo kolektiv“, piše Lair (*Ibid.*: 722). Krajnji ishod nije opovrgavanje Burdijeovih ideja, već to da one postaju „labavije“ i stoga upotrebljivije za temeljno proučavanje ispoljavanja društvenog u mnoštvu individualnih slučajeva.

Bernar Lair predaje sociologiju na *École Normale Supérieure Lettres et Sciences Humaines* u Lionu i rukovodi Grupom za istraživanja o socijalizaciji (CNRS). Autor je petnaestak knjiga, od kojih su najznačajnije – *Culture écrite et inégalités scolaires. Sociologie de l'„échec scolaire“ à l'école primaire / Pisana kultura i školske nejednakosti. Sociologija „školskog neuspeha“ u osnovnoj školi* (PUL, 1993), *L'Homme pluriel / Pluralni čovek* (Nathan, Essais & Recherches, 1998), *L'Invention de l'illettrisme. Rhétorique publique, éthique et stigmates / Izumevanje nepismenosti. Javna retorika, etika i stigme* (La Découverte, 1999), *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles / Sociološki portreti. Individualne dispozicije i varijacije* (Nathan, Essais & Recherches, 2002), *La Culture des individus / Kultura individua* (La Découverte, 2004), *L'Esprit sociologique / Sociološki duh* (La Découverte, 2005), *La Condition littéraire: la double vie des écrivains / Književni položaj: dvostruki život pisaca* (La Découverte, 2006), *Franz Kafka. Éléments pour une théorie de la création littéraire / Franc Kafka. Elementi za jednu teoriju književnog stvaralaštva* (La Découverte, 2010), *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales / Pluralni svet. Misliti jedinstvo društvenih nauka* (Seuil,

2012). U svojim radovima se bavio fenomenom neuspeha u osnovnim školama, istorijom problema nepismenosti i društvenom stigmatizacijom onih koji su označeni kao nepismeni, kulturnim potrebama, preferencijama, navikama i praksama Francuza, epistemološkim pretpostavkama društvenih nauka, socioekonomskim i psihosocijalnim aspektima života i stvaralaštva čuvenih književnika.

Lairove prvobitne radove obeležila je zainteresovanost za fenomen varijacija u uspešnosti koje su se kod đачke dece ispoljile prilikom usvajanja tehnika čitanja i pisanja. Posmatrajući kako se deca snalaze dok uče da čitaju i pišu, i prateći te njihove prve korake opismenjavanja, Lair je primetio da se sposobnost za učenje kod svakog đака menja u zavisnosti od vrste i sadržaja teksta koji čita ili piše, kao i od situacije u kojoj se učenje odvija. To ga je navelo na zaključak da svaki učenik ima različite dispozicije i kompetencije, koje ne potiču uvek od istog izvora socijalizacije i nisu nužno deo jednog sistema, te da se one aktiviraju u zavisnosti od datog mikrokonteksta. Tad je začeta ideja o pluralnom akteru, akteru koji je nosilac različitih, neusklađenih a ponekad čak kontradiktornih dispozicija, kompetencija i iskustava, čija se ispoljavanja ne mogu objasniti jednim „generišućim principom“, pogotovo ne habitusom kao sistemom. Pluralnost kod Laira ima dvostruko značenje – prvo se odnosi na podeljenost *ja*, na istovremeno postojanje više nekompatibilnih, ali izgrađenih i postojanih identitetskih logika unutar jedne osobe (nešto slično Burdijeovom shvatanju podeljenog habitusa, često se javlja kod pojedinaca koji su zahvaljujući obrazovanju ili dobrom poslu prešli iz klase porekla u višu klasu); drugo značenje podrazumeva postojanje „pluraliteta društvenih konteksta i repertoara navika“, koji kod svakog pojedinca pokreću različite dispozicije i identitetske procese (Lahire 1998: 35). Istraživanja koje je Lair vodio u više navrata poslužila su kao osnova za *Pluralnog čoveka*. Kontekstualizovano promatranje ponašanja u određenim mikrokosmosima kao što su učionice, pružilo mu je dosta empirijskog materijala uz pomoć kojeg je mogao da pobija Burdijeovu teoriju prakse, naročito pojam habitusa, i šire, sve one autore koji su ta ponašanja uklapali u apstraktne modele i tretirali ih kao koherentna, predodređena i predvidiva.

Plodni dijalog sa Burdijeom Lair će nastaviti i u ostalim svojim knjigama, što će ga dovesti do ideje o „dispozicionalističko-kontekstualističkom“ postupku u promišljanju društvenog sveta. Takav pristup Lair

razvija upravo kroz kritičko preispitivanje Burdijevog shvatanje prakse, koje je iskazano kroz formulu: [(habitus)(kapital)] + polje = praksa. Za Laira je problematičan svaki element navedene jednačine. On predlaže da se umesto o habitusu, koji podrazumeva organizovanost dispozicija u jedan konsolidovan sistem koji na nivou individue proizvodi unifikujuće prakse, govori o dispozicijama koje se od početka ne formiraju kao deo sistema i koje nadalje ne funkcionišu kao deo sistema, što znači da se svaka od njih aktivira pojedinačno, prema potrebi, kada određene okolnosti podstiču ili nalažu njenu mobilizaciju.

Lair primećuje da je i sâm Burdije bio svestan toga da je konstitucija habitusa podložnija promenama no što je to u prvobitnim određenjima ovog pojma bio spreman da prihvati. To je naročiti došlo do izražaja u studijama o društvenim poljima kada Burdije u svoju analizu počinje da, pored klasnog, uvodi habitus specifičan za svako od pojedinih polja – školski, naučni, akademski, sportski, književni, itd. Francuski sociolog zamera Burdijeju što, iako je prećutno uvažio činjenicu da postoji „mnostvo habitusa“, nikada nije istražio na koji način pojedinac koji prelazi sa jednog nivoa društvenog na drugi, iz jednog dela društvenog prostora u drugi, ili se istovremeno kreće u nekoliko polja, u sebi organizuje dejstvo više različitih „sfera uticaja“.

Lair smatra da treba ići korak dalje od Burdijea i na nivou pojedinca razgrađivati habitus tako što ćemo prihvatiti da postoji „realan skup individualnih nasledstava dispozicija i kompetencija“, a da je habitus samo jedan realizovani slučaj mogućnosti koje taj skup pretpostavlja. S druge strane, polje takođe treba posmatrati kao „jedan tip mikrokosmosa“ koji je samo deo „skupa društveno diferenciranih univerzuma unutar visoko diferenciranih društava“ (Lahire 2012: 43–44). Sagledana u takvoj vizuri, „individualnost ili singularnost je stvar kompleksnih kombinovanja i doziranja društveno deljenih svojstava (’jedna neizmerna mogućnost individualizujućih kombinacija’) [...] Izražena društvena diferencijacija delatnosti implicira da su individue predodređene da budu mnogostruke. A mnogostrukost determinacija koje se ispoljavaju na individuama nimalo ne umanjuje snagu determinizama“ (Lahire 2012: 130). Lair deli burdijeovsku opredeljenost da se ne prećenjuje sloboda pojedinaca i njihov potencijal za samoostvarivanje, s tim što se njegova potraga za odlučujućim faktorima koji određuju i proizvode određene sheme mišljenja i delanja ne ograničava na društveno poreklo pojedinaca

i polje kao jedini društveni kontekst koji ima determinišuću snagu. On prihvata ideju o pluralnosti društvenih okvira u kojima se pojedinci kreću, a koji deluju jednako socijalizujuće kao i porodično okruženje u periodu rane socijalizacije. Svestan je toga da je mnoštvo dejstvujućih konteksta jako teško obuhvatiti i objasniti jednim modelom, te da su mnogi sociozi koji su to pokušavali, koristeći se isključivo svetovima, poljima, podsistemima, sferama delovanja ili režimima delanja, samo donekle u tome bili uspešni. Razni relativno autonomni mikrokosmosi presudno utiču na „društveno fabrikovanje individua“ (*Ibid.*: 139) tako što proizvode posledice na nivou pojedinca menjajući dinamiku postojećih i podstičući nastajanje novih, heterogenih, nekad čak protivrečnih, dispozicija. Habitus, stoga, prestaje da bude nepromenljiva jednačina, a polje deli svoju funkciju s brojnim drugim društvenim podprostorima i nišama, pa Lair predlaže da se praksa izvodi na osnovu sledeće formule: dispozicije + kontekst = praksa.

Proučavajući savremene kulturne sklonosti i ponašanja, Lair u knjizi *Kultura individua. Kulturne disonance i distinkcija sopstva* (2004) dalje preispituje svoju pretpostavku o nebrojanim prepletima i kombinacijama društvenih uticaja koje stvaraju individue i njihove „nelogične“ dispozicione sklopove. Inicijalno, knjiga je nastala s namerom da se ponovo promisle i testiraju metodološki i teorijski temelji jedne od Burdijeovih najpoznatijih i najuticajnijih knjiga – *Distinkcije*. To se pre svega odnosilo na Burdijeov zaključak da u francuskom društvu postoje klasno predodređeni i potpuno koherentni ukusi koji se ispoljavaju kroz isto tako koherentne, relativno homogene i postojeane kulturne prakse i stilove života. Lair primećuje da se od objavljivanja Burdijeove *Distinkcije* pre gotovo trideset godina, mnogo toga promenilo. U uslovima prilično odmakle društvene diferencijacije, konkurencije više različitih instanci socijalizacije, sve izraženije multilinearne unutargeneracijske i međugeneracijske mobilnosti pripadnika jedne klase, kao i sve veće uloge mas-medija u distribuiranju raznorodnih kulturnih sadržaja, klasno-distinktivne pregrade su postale prozornije, usled čega se povećao broj ljudi koji interiorizuju kulturno heterogene socijalizujuće modele, norme i principe.

Kako bi rekonstruisao individualne kulturne profile, Lair kombinuje statističku i kvalitativnu analizu 111 intervjuva, predočenih u vidu portreta. Nalazi njegovog istraživanja potvrđuju da disonantni kulturni profili danas preovlađuju, da su konsonantni profili retkost i da predstavljaju

granične slučajeve repertoara kulturnih sklonosti i praksi, odnosno da postoje kao čisto legitimni i kao čisto nelegitimni kulturni profili. Jedan od najvažnijih zaključaka koje Lair izvodi na osnovu analize prikupljenog materijala tiče se promene legitimacijske funkcije kulture. „Glavna posledica vrlo česte mešovitosti individualnih kulturnih profila“, tvrdi on, „jeste to što pojedinci, nasuprot onome što bi se moglo naslutiti iz mnogih javnih diskursa (političkih, mitskih), ne doživljavaju distinkciju između legitimnog i nelegitimnog samo kao granicu koja odvaja različite grupe ili klase, već kao liniju razgraničenja koja diferencira različite članove jedne iste grupe (sudovi o kulturnom 'rostakluku' ili kulturnoj 'bezzrednosti' često se odnose na društveno najbliže osobe: članove užeg ili šireg kruga porodice, grupu vršnjaka, kolege s posla, supružnike, itd.) i kao liniju podele unutar sebe (isti žigošuci sudovi se mogu odnositi na vlastite prakse, prošle ili sadašnje), liniju cepanja koja intimno prožima samog pojedinca“ (Lahire 2006 [2004]). Lair premešta analizu kulturne distinkcije s nivoa društvenih grupa i klasa na nivo odnosa pojedinaca i nivo samih pojedinaca, pri čemu se menja i način na koji se sagledava društvena funkcija kulturne legitimnosti i kulturne hijerarhije. Budući da se pojedinac ne tretira kao predstavnik određene društvene grupe ili klase, fokus je na njegovom odnosu prema drugima kao pojedincima, a ne kao predstavnicima nekog kolektiva, pa se stoga posmatraju upotrebe opšteprihvaćenih kvalifikativa kulturne razlike (kategorija kulturne superiornosti, izvrsnosti, senzibilitnosti, rafiniranosti, vulgarnosti, neupućenosti, itd.) u interpersonalnim relacijama, pri čemu ti kvalifikativi postaju razobličeni u zavisnosti od svih svojstava osoba koje razvijaju odnos (to mogu biti članovi porodice, prijatelji, kolege, ali i medijske zvezde ili fiktivne ličnosti – likovi iz romana, filmova), kao i od svojstava i dinamike same interakcije. Isto tako, pomenute kulturne kategorije i kriterijume koriste i sami pojedinci kako bi definisali i procenili svoju sadašnju kulturnu poziciju u odnosu na neko predašnje stanje, pa i taj intrapersonalni aspekt kulturne distinkcije postaje sastavni deo analize.

Uz novi pristup išao je i apel sociolozima da izgrađuju suptilnije istraživačke instrumente kako bi doprli do ravni individue, međutim to ne bi bilo dovoljno da se Lair svrsta u red „proroka uspona individualizma“ (*Ibid.*: 739). Svaka vrsta ideologizacije istraživanja kulturnih praksi, uključujući onu koju u studije kulture unose pristalice apsolutne autonomije individue i, s druge strane, zagovornici povratka ideje klasnih

antagonizama i simboličkih borbi, za njega predstavlja istinsku smetnju za izgradnju sociologije koja bi se posvetila jednoj od najzapostavljenijih dimenzija društvene stvarnosti – kulturnim interpersonalnim i intraperonalnim varijacijama.

Žan-Klod Kofman je istraživač CNRS-a. Autor je petnaestak knjiga. Njegova prva dela obeležila su istraživanja svakodnevnice, naizgled beznačajnih događaja i situacija, u kojima se svako od nas nekada našao ili im je makar svedočio. Predmet njegovih studija tako su bile žene koje žive samačkim životom, poslovi u domaćinstvu, ponašanje ljudi na plaži, partnerski odnosi, i slično. Zbog odabira tema i ležernosti u pristupu, koja je bila u skladu s kvalitativnom istraživačkom metodologijom i interpretativnim radom bez velikih teorijskih pretenzija, Kofman je u Francuskoj pomalo neopravdano proglašen rodonačelnikom „prijatne“, lagane sociologije. Međutim, u svojim knjigama on obrađuje pitanja koja se nikako ne bi mogla okvalifikovati kao „neozbiljna“, jedino što im on pristupa preko tema koje većina „ozbiljnih“ sociologa smatra trivijalnim: *La Trame conjugale. Analyse du couple par son linge / Život u dvoje: analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju* (Nathan, 1992; Jesenski i Turk, 2004) jeste studija u kojoj se autor, kroz proučavanje dinamike odnosa partnera, koja se jednim delom gradi i oko odnosa svakog od njih prema prljavom vešu (ko se o njemu brine, na koji način, itd.), bavi uspostavljanjem, istorijom i strukturom jedne društvene jedinice kao što je „par“; *Corps de femmes, regards d'hommes. Sociologie des seins nus / Tela žena, pogledi muškaraca. Sociologija golih grudi* (Nathan, 1995) nije samo knjiga o plaži ili o ženama u toplesu i muškarcima koji ih zazorno posmatraju već je to, kako sam autor kaže, knjiga o „konstrukciji normalnosti i distanciranju od uloga“; *La Femme seule et le Prince charmant. Enquête sur la vie en solo / Žena bez partnera i princ na belom konju. Istraživanje o solo-životu* (Nathan, 1999) jeste knjiga u kojoj Kofman, kroz analizu priča žena koje žive same, tematizuje pitanje izbora životnog puta i ukazuje na neobičnu ulogu koju u životu celibaterki imaju „sanjarije“ i idealizovana figura „princa na belom konju“; u *Premier matin. Comment naît une histoire d'amour / Jutro posle. Kako se rađa jedna ljubavna priča* (Armand Colin, 2002), Kofman osvetljava pravu malu dramu koja se odigrava nakon prve noći koju dvoje ljudi provodi zajedno i pokazuje kako se sve ljudi ponašaju u jednoj izuzetnoj situaciji u kojoj ne mogu da se oslone na neka unapred definisana pravila.

Kofmanove knjige *L'Invention de soi. Une théorie de l'identité / Izumevanje sopstva. Jedna teorija identiteta* (Armand Colin, 2004) i *Ego. Pour une sociologie de l'individu / Ego. Za jednu sociologiju individue* (Nathan, 2001) su, za razliku od svih ostalih, čisto teorijske i nešto bliže klasičnim sociološkim tekstovima. U te dve knjige, posvećene istorijskim oblicima individualizacije i problemu identiteta, Kofman razvija tri svoja stanovišta, već skicirana u nešto ranije pomenutim istraživanjima: prvo, od šezdesetih godina prošlog veka počinje „demokratizacija ličnog života“, koja se očituje u svim onim izborima koje pojedinci prave i svim odlukama koje donose na dnevnoj bazi, kao i u njihovim „malim filmovima“ koje svakodnevno razvijaju i prema kojima se ponekad upravljaju kako bi život približili željenom idealu; drugo, zbog toga što su pojedinci upućeni na druge ljude s kojima dele život ili saraduju, njihova slika o sebi je često uzdrmana i prinuđeni su da sa drugima pregovaraju oko te predstave koju o sebi imaju, pa je identitet nestalan i neprestano podleže „identitetskoj reformulaciji“; i treće, potreba da se identitet konsoliduje i da se uspostavi jedinstvo osobe najprimetnija je na nivou narativnog identiteta i fabule kojom se vlastiti život priča i dovodi u red, s tim da izumevanje sopstva putem priče nije u potpunosti proizvoljno – priče uvek objedinjuju identitet i narativnu subjektivnost, a konstrukcija društvene stvarnosti uvek prolazi kroz identitetske filtere individua.

Kofman smatra da primarni zadatak sociologije treba da bude „analiza individue kao procesa“ kojom bi se uvažila nelinearnost evolutivne putanje i „specifična strukturacija pojedinaca“, tj. njihova sklonost da usvajaju i reprodukuju relativno postojeane poglede na svet i razvijaju stabilne obrasce ponašanja, kao i njihova sposobnost za promenu i reorganizaciju postojećih pretpostavki mišljenja i delanja. Individua je, piše Kofman, istovremeno „jedna konfiguracija s više oblika, koja je u velikoj meri određena raznim uticajima, i aktivno jezgro promene“ (Kaufmann 2007 [2001]: 232). Individualizacija, stoga, obuhvata i kontinuitet i transformaciju, i progresivno nadilaženje ustaljenih načina reagovanja na podsticaje iz okruženja i povremenu regresiju i njihovo obnavljanje, i automatsko prilagođavanje i „kognitivnu arbitražu“, i identitetsku fragmentaciju i identitetsku konsolidaciju.

Imajući ove Kofmanove stavove u vidu, ne čudi što je za njega Burdijeov pojam habitusa, bilo da se shvata kao generativni princip prakse koji

individuu stavlja u poziciju prostog izvršitelja jednog trajnog kognitivno-telesnog zapisa, bilo da se upotrebljava u značenju habitusa polja, koje podrazumeva aktivnog pojedinca iza čijeg angažovanja u polju stoji voljni i svesni pristanak na određenu vrstu specifične socijalizacije, nedostatan da bi se objasnila složena dinamika razvoja individue. Kofman predlaže da istraživači svoju pažnju sa habitusa, koji se shvata na suviše apstraktan i rigidan način, preusmere ka navikama koje, prema njegovom mišljenju, odražavaju svu raznorodnost dispozicija, te usložnjene principe njihove proizvodnje i funkcionisanja u savremenom društvu. Kofman takvu analitičku strategiju temelji na smeloj hipotezi, kojom zapravo pokušava da se ogradi od, kako ih naziva, „egocefalocentričnih“ tendencija u društvenoj misli: nije oslobađanje individue od društvenih stega dovelo da istorijskih okolnosti koje su nametnule razdvajanje habitusa i navika u stvarnom svetu, već je to razdvajanje u osnovi procesa individualizacije (*Ibid.*: 151). Pretpostavka je izvedena na osnovu brojnih empirijskih istraživanja koje su Kofmana navela na zaključak da postoji приметно odstupanje inkorporiranih šema od šema socijalizacije. Habitus, u svojoj generativnoj fomi, ne postoji više kao takav, smatra francuski sociolog. Usled umnožavanja, pa i preplitanja, prostora u kojima se pojedinac kreće, a samim tim i društvenih uticaja i pritisaka kojima je izložen, dolazi do „lomljenja“ (*la diffraction*) habitusa i on gubi svoju unifikujuću i totalizujuću funkciju, dok se same individue pretvaraju u „centre slaganja šema“ i centre periodičnog presabiranja i „fabrikovanja koherencije“, pri čemu su ove prve (dispozicije), takve kakve jesu – neusaglašene i različite „snage“, uključene u ovo drugo (reorganizacija identiteta); „društveno strukturisane strukture koje strukturiraju individuu postaju, dakle, isto tako individualno restrukturisane strukture koje strukturiraju individuu i društveno“ (*Ibid.*: 153).

Nasuprot Burdijeu, Kofman stavlja naglasak na individualno usvajanje dispozicija, ne dovodeći u pitanje njihovu društvenu genezu, te na mogućnost objektiviranja i uvođenja u društveno individualno prerađeni obrazaca. On svrstava navike, zajedno s habitusom, pod opštiju kategoriju šema u koje je upisano „infrasvesno kolektivno sećanje“, ali ih smešta bliže poluindividue i definiše ih kao „inkorporirane operativne šeme“, što je blisko Burdijeovom određenju *hexisa* (*Ibid.*: 156–157); kad je reč o delanju i njegovoj regulaciji, „čovek nema navike, on je sazdan od navika“ (*Ibid.*: 158). One predstavljaju tvorevinu sačinjenu koliko od

zdravog razuma i kolektivnog nasleđa, toliko od sitnih gestova koji imaju lični pečat. Upravo to konkretno ispoljavanje navika kroz gestove, ali i to što su podložne promeni i mogu biti izložene refleksivom preispitivanju, čini ih naročito pogodnim materijalom za posmatranje i proučavanje procesa individualizacije.

Narativi su, prema Kofmanu, još jedno područje na kojem sociolozi mogu da pronađu tragove onog individualnog. Stoga on pokušava da rekonstruiše logiku predstavljanja kroz priče, koja odražava nastojanje pojedinaca da se izbore s onim što doživljavaju kao prekid, odstupanje ili nelogičnost u svojoj životnoj putanji. Naročitu pažnju poklanja dijalogu koji se neprestano odvija između doživljenog iskustva i njegovog pretakanja u priču. Narativni identitet, piše Kofman, sastoji se „ako ne u definisanju globalnog i konačnog jedinstva, a ono bar u konstruisanju delimičnih i relativnih jedinstava, u stalnom povezivanju prekinutih niti, u lovljenju nepodudarnosti. To je neumoran rad na sklapanju, na tesanju nosećih greda života“ (Kaufmann 2010 [2004]: 171). Uz ilustraciju primerima iz brojnih istraživanja koje je vodio, francuski sociolog pokazuje da su priče sredstvo izumevanja sopstva, ali da one nikad nisu potpuno proizvoljne i da konstrukti nose obeležja nekih manje ili više postojanih svojstava individue. Zbog toga je, smatra Kofman, najveći izazov za svakog istraživača da rasplete ovo narativno klupko kroz koje pojedinci grade svoje *ja*. Kofman svakako nije prvi koji je uvideo značaj te diskurzivne dimenzije identiteta, ali je jedan od retkih koji zaista ume da sluša ljude dok pričaju svoje životne priče i to sve njegove knjige, bez izuzetka, potvrđuju.

Natali Ajniš radi kao istraživač na CNRS-u, autorka je brojnih radova među kojima pretežu oni iz sociologije umetnosti: *La Gloire de Van Gogh / Slava Van Goga* (Minuit, 1991), *La Sociologie de Norbert Elias / Sociologija Norberta Elijasa* (La Découverte, 1997), *L'Élite artiste / Umetnička elita* (Gallimard, 2005), *Pourquoi Bourdieu/Zašto Burdije* (Gallimard, 2007).

Ajniš se naročito zanima za život i delo čuvenih stvaralaca, poput Van Goga, čiji je umetnički genij obeležio istoriju umetnosti. Njen pristup nastaje pod snažnim uticajem Eljasove sociologije, pri čemu je naročito primetno ugledanje na njegovu nedovršenu studiju o Mocartu koja predstavlja jedan temeljan i „proverljivi teorijski model figuracije“ (Elias 2007). Njena istraživačka pozicija podrazumeva svojevrsnu rehabilitaciju

samog stvaralačkog čina nakon što je njegova vrednost, prema njenoj proceni, prilično umanjena Burdijeovom redukcionističkom sociologijom umetnosti prema kojoj se „nasuprot idealističkoj koncepciji koja vlada estetskim odnosom prema umetnosti, umetnik više ne može smatrati 'nestvorenim stvaraocem' budući da je produkt kolektivnih sila koje deluju u polju; u toj perspektivi, subjekt, individualnost, originalnost, singularnost mogu biti samo iluzije koje treba razoriti“ (Heinich 2007: 119). Ajniš smatra da se uspeh herojskih ličnosti u svetu umetnosti ne može proučavati u svetlu njihovih strategija pozicioniranja već da treba poći od toga da su one postale poznate i priznate upravo zbog neobaziranja na okolinu i druge umetnike, te zbog svoje osobenosti, izražene individualnosti, ingenioznosti i beskompromisnosti. Ona, tako, nastoji da otkrije koji su sve faktori doprineli tome da Van Gog postane paradigmatička figura moderne umetnosti i bude ustoličen u neku vrstu sveca.

Van Gog oličava sliku prokletog stvaraoca, neshvaćenog za života i slavljenog nakon smrti, koja postaje temelj nove *doxe* i izmenjene predstave o tome kako uspon svakog umetnika treba da izgleda. Ajniš primećuje da je Van Gog višestruko promenio svet umetnosti i opšti odnos prema umetnicima: privatni život umetnika i njegova ličnost počinju da zaokupljaju pažnju javnosti; kršenje pravila i ekscentričnost u svakom smislu postaju pravilo; tržište počinje da registruje i procenjuje vrednost umetnika i njegovog dela na osnovu njegovog talenta i njegove osobenosti, a ne u poređenju sa njegovim konkurentima; redefiniše se shvatanje lepote i daje se kredibilitet umetniku onda kada njegov rad odstupa od uobičajenih estetskih standarda; iz prethodnog je proizašlo razdvajanje raširenog, zdravorazumskog gledanja na umetnost koje po pravilu nema toliko razumevanja za kršenje dominantnih umetničkih kanona i specijalističkog stanovišta koje transgresiju proglašava novom normom; rađa se sumnjičavost prema instant uspehu i popularnosti, dok se istovremeno podrazumeva da prihvatanje i priznanje treba da dođu u dalekoj budućnosti, kada ukus publike sazre dovoljno da u stvaralaštvu određenog umetnika prepozna istinsku vrednost, a u samom umetniku proroka i revolucionara. Ajniš pokazuje kako su kritičari tek nakon Van Gogove smrti, postupno, u nizu biografija posvećenih „devijantnom“ umetniku, odnosno hagiografija, kako ih autorka naziva, gradili legendu o Van Gogu i kako ju je, zatim, prihvatila i nadograđivala šira publika. Za nju je, ipak, najvažnija stvar da je Van Gog bio „heroičan u svojoj sin-

gularnosti“ (Heinich 1996 [1991]: 76). Van Gogov stvaralački iskorak je mnogo više individualan no što je to bio svaki jeretički čin koji je nastajao u vreme već formiranog umetničkog polja i „institucionalizacije anomalije“ i upravo u tome se, smatra Ajniš, ogleda njegova veličina.

U svojim studijama velikih imena umetnosti, ali i nauke – jedna knjiga je posvećena samom Burdiju – Ajniš pokazuje da se društvo ogleda u životu nekog prosečnog pojedinca, pritisnutog raznoraznim prinudama, isto koliko i u životu značajnih i izuzetnih ljudi koji su se na razne načine opirali prinudama svake vrste, te da je pristup koji društveno rekonstruiše polazeći od individualnog i osobitog jednako legitiman i važan.

UMESTO ZAKLJUČKA: MISLITI PROMENU

Ako se o Burdijeovom shvatanju dominacije i pisalo u društvenoj teoriji, onda je to mahom bilo zbog toga što se problematizovala tenzija između dominacije i slobode, koja se provlači kroz čitavo njegovo delo. U većini postojećih analiza i osvrta ovo pitanje se najčešće razmatra iz perspektive burdijeovskog determinizma čiji se koreni pronalaze u teoriji habitusa. Negativni komentari na račun Burdijea uglavnom su upućivani zbog toga što je pomenuta teorija počivala na premisi o pretežno nesvesnom, praktičnom odnosu prema svetu, koja je, u analitičkom smislu, značajno suzila prostor za svesno, promišljeno i ciljano delanje u njemu, a time i za promenu. Ovo je postalo opšte mesto svih kritika i čini se da je među društvenim teoretičarima vremenom uspostavljen konsenzus oko toga kako interpretirati pojam habitusa i kako gledati na teorijske i praktične implikacije njegove upotrebe. Takva saglasnost, međutim, ne znači da su svi oni u pravu, odnosno da su u svemu u pravu.

U odgovoru svojim kritičarima Burdije kritikuje te iste, između ostalog, zbog toga što nisu razumeli pojam koji napadaju ili što su izdvojili samo one njegove definicije koje im odgovaraju, koristeći ih kako bi potkrepili neka svoja predubedenja i mišljenja zasnovane na posrednim ili parcijalnim uvidima. On sve podseća na to da je još tokom alžirskih istraživanja govorio o „podeljenom habitusu“ koji odslikava kontradik-

torne uslove u kojima je nastajao i delovao, te da se ne može reći da je habitus „monolitan“ pojam. Prema njegovom mišljenju, nema osnova ni za zaključak da je habitus „nepromenljiva“ struktura budući da spoljašnji podsticaji nekad mogu biti takvi da uslovljavaju njegovu restrukturaciju niti da je „fatalan“ pošto, iako predstavlja prošlost koja je pretvorena u identitet ili pak princip po kojem se taj identitet razvija, prošlost nema tu moć da određuje apsolutno sva delanja, pa čak ni da je „ekskluzivan“ budući da zapravo ne isključuje postojanje svesnih radnji i refleksivnosti, makar ona bila uvažavana samo kao deo procesa kontrole ispravnosti odvijanja ritualizovanog delanja. „Kako je moguće“, pita se Burdije, „ne videti da stepen u kojem je jedan habitus sistematičan (ili, naprotiv, podeljen, kontradiktoran), postojan (ili nestalan i promenljiv), zavisi od društvenih uslova njegovog formiranja i njegovog delovanja i da, stoga, može i mora biti meren i objašnjen empirijski“ (Bourdieu 1997a: 79).

Čini se da Burdijeju smetaju ne samo preterivanja koja se pojavljuju u kritici ili iskrivljavanja i pojednostavljivanja do kojih nužno dolazi pri preuzimanju njegovih pojmova već i činjenica da su njegova dela postala predmet besplodne sholastičke rasprave, kao i činjenica da se u głoženjima oko pravog značenja njegovih pojmova i nadmetanjima oko njihove najvernije primene negde izgubio osećaj za stvarnost, a s tim i burdijeovski pogled na nju. Francuski sociolog neprestano savetuje svoje nastavljače i tumače da njegovim pojmovima pristupaju kao „*sintetičnim* i *sinoptičnim* uvidima, koji istraživačkom programu treba da pruže naučne *orijentire*“ (Bourdieu, Schultheis and Pfeuffer 2011: 117, istakao P. Bourdieu). Ipak, ne treba biti preoštar i suditi svima koji u upoznavanju sa Burdijeom odu predaleko. U tom pogledu, ni autorka ove studije ne predstavlja nikakav izuzetak. Rodžers Brubejker opisuje svoje iskustvo bavljenja Burdijeovom teorijom, prenoseći pritom vrednu poruku: „Kada sam se prvi put susreo sa Burdijeovim delom, sakupio sam desetak definicija – ili onoga što sam ja smatrao definicijama – ‘habitusu’ u pokušaju da odredim njegovo precizno značenje. Tek kasnije sam shvatio ne samo da je taj pokušaj bio uzaludan, već i obmanjujući, da Burdije zapravo nije definisao nego je opisivao pojam habitusa na razne načine kako bi preneo izvesno teorijsko stanovište, stav, kako bi projektovao – i usadio – izvesnu sociološku dispoziciju, jedan način gledanja na svet. Isto se može reći i za druge temeljne pojmove: interes, kapital, strategija, polje, itd.“ (Brubaker 1993: 217). Moglo bi se reći da svaka analiza Burdijeovih ideja

koja ne počiva na nekoj vrsti prepoznavanja, trenutnog razumevanja, ako hoćete – simpatije, ma koliko bila sveobuhvatna i precizna, teško da će dopreti do njihove suštine i da će, što je još važnije, uspeti da dovede do unapređivanja pojmovne aparature, njene logičke konzistentnosti i empirijske zasnovanosti. Stoga mnogobrojni pokušaji da se pronađu Burdijeova prava određenja pojmova ili da se ti isti pojmovi podvrgnu kritici kako bi bili zamenjeni nekim boljim, operativnijim, ne gube svoju svrhu ako se previše ne udaljavaju od osnovne zamisli, a dosadašnjom analizom smo nastojali da pokažemo da je to kritika dominacije.

Kao što smo mogli da vidimo u poslednjem poglavlju u kojem je bilo govora o odnosu prema Burdijeovom teorijskom nasleđu, upravo to se dogodilo kod većine njegovih kritičara koji su raspravu oko pojma habitusa odvuikli u pravcu preispitivanja slobode koju on ostavlja za pojedinca da se razvija u nepredvidljivom pravcu, da bude drugačiji, nesvodiv ili pak kritičan, na jedan moralan, ne i politički način. Oni su, fokusirajući se na pojedince i mikrokontekste, odnosno situacije, potisnuli u drugi plan Burdijeova razmišljanja o mogućnosti promene na širem društvenom planu, ignorišući pritom činjenicu da je jedan od važnijih elemenata tih razmišljanja upravo problematizacija menjanja habitusa u društvenim promenama i s njima. Ovo je značajno zbog toga što neki od tih kritičara spadaju u red najuticajnijih sociologa današnjice. Videli smo da Boltanski, koji je svakako jedan od njih, u poslednje vreme pokušava da aktuelizuje, pa i radikalizuje svoju sociologiju kritike tako što uvažava pretpostavke burdijeovske kritike dominacije, ali čini se da u tome ne odlazi dalje od uvažavanja, i po svemu zakasnelog priznanja, budući da ne vidimo kako na kraju jedna takva doskora nezamisliva teorijska sinteza zaista funkcioniše.

Kao što je sve kod Burdijea specifično, tako i njegova sociologija istorije donosi sasvim poseban pristup pitanju društvene promene. Ona ima dva aspekta: prvi koji osvetljava mesto pojedinca u velikim društvenim preokretima, pri čemu se istorijski događaji posmatraju kao scenografija u kojoj dolazi do ispoljavanja i menjanja dispozicija, i drugi koji otkriva proces konstituisanja društvenih polja i podrazumeva primenu genetičkog metoda. Razmotrimo najpre shvatanje uloge društvenih dejstvenika u istoriji.

Kroz čitav Burdijeov rad provlači se teza da se stabilnost poretka objašnjava vrstom „ontološkog saučesništva“ koje postoji između dispozicija i pozicija, habitusa i habitata, sredine i svesti (Bourdieu 1981c), te

„razumnošću“ habitusa, koji određuje horizont životnih planova i proizvodi očekivanja prilagođena objektivnim šansama da ona budu realizovana. Stoga je logičan zaključak da poredak može biti uzdrman ukoliko se, usled izneverenih očekivanja i nemogućnosti da se naplati dugogodišnje investiranje u obrazovanje ili obuku druge vrste, prolongiranja neizvesnosti i frustracija zbog „nedostatka budućnosti“, u jednom trenutku raskine začarani krug objektivne strukture–subjektivna očekivanja.

Videli smo kako je upravo iz tog ugla Burdije posmatrao događaje iz 1968. godine. On pretpostavlja da u situacijama narušenog sklada i društvene krize relativna autonomija simboličkog poretka dolazi do izražaja. Simbolička moć se tada ispoljava kroz promenu vizure, kroz zahtev za redefinisane „prostora mogućnosti“ i, u konkretnijoj formi, kroz zahtev za proširenje političke ponude; „dajući neodređenim iskustvima puno postojanje kroz 'objavu', u smislu ozvaničenja, ova moć izražavanja, ispoljavanja, interveniše na tom nesigurnom mestu društvenog života gde se praksa pretvara u znake, u simbole, u diskurs, i uvodi jednu marginu slobode između objektivnih šansi, ili implicitnih dispozicija koje im se prećutno prilagođavaju, i *eksplicitnih* aspiracija, predstava, ispoljavanja“ (Bourdieu 1997a: 277, istakao autor). Iz ovog sledi da je sloboda potrebna ne toliko da bi se delovalo na duboko pohranjene kognitivno-visceralne strukture – pretpostavlja se da svako subverzivno simboličko delovanje, ukoliko je zaista efikasno, dopire do ljudi otkrivajući svetu, ali i njima samima, razloge njihovog nezadovoljstva i njihove najdublje potrebe i želje, pretačući ih u jasan politički program – koliko da bi se izgradila nova struktura očekivanja na temeljima nečega što je plan, što je tek obećanje, utopija. Sloboda tako označava čin spoznaje proizvoljnosti, razotkrivanje one na kojoj je sazdan postojeći poredak i zamišljanje one koja će urediti neki budući svet. Ona isto tako podrazumeva izvestan stepen neizvesnosti, neusklađenosti, koja proističe iz nepostojanja objektivnih struktura koje bi iskustvu promene dale jedinstveni smisao i tako ograničile proizvođenje različitih interpretacija promene.

Čini se da je Burdije ipak sumnjičav prema odveć radikalnim simboličkim poduhvatima koji prag očekivanja podižu iznad svake realne mere, prerastajući u neku vrstu avanturizma. Za njega programi, projekti, utopije koje predlažu nezamislivo imaju smisla i šansu za uspeh ukoliko i samo ukoliko su strukture koje osporavaju zaista uzdrmane, dakle, ako su na neki način same proizvele krizu i stvorile mogućnost

da budu dovedene u pitanje (Bourdieu 1997a: 279). Burdije kao da na sve načine pokušava da ograniči delatni potencijal aktera stavljajući ih u poziciju da samo reaguju na društvene procese koji ih nadilaze. Tako kolektivne akcije koje imaju politički predznak za njega predstavljaju *reagovanja* grupe ljudi na neki „objektivni događaj“, pri čemu je priroda reakcije unapred određena uslovima života u kojima su se razvijale njihove dispozicije (Burdije 1999a: 168); „društveni dejstvenici su delujući, aktivni, ali je istorija ta koja deluje kroz njih, istorija čiji su oni produkt“ (Bourdieu 2012: 158).

Ipak, dopušta se još jedna mogućnost – dispozicije „mogu biti pojačane sticanjem svesti, odnosno sticanjem, posrednim ili neposrednim, sredstva koje omogućava simboličko ovladavanje principima klasnog habitusa kojima je ovladano u praktičnom modusu“ (*Ibid.*: 168). Burdije, međutim, smatra da prava sloboda dolazi s trajnom neutralizacijom delovanja dispozicija ili, još bolje, restrukturiranjem dispozicionog sklopa u pravcu koji će omogućiti oslobađanje od društveno nametnutog osećaja za red i poredak. Iz ranije iznetih stavova proizlazi da ona ne može da se ostvari ukoliko ne nalazi potporu u objektivnim strukturama, ukoliko nije upisana u njih. Sagledano u tom svetlu, Burdijeovo proučavanje društvenih polja može se shvatiti i kao potraga za prostorima slobode, odnosno prostorima koji mogu da proizvedu sredstva koja do nje dovode. Baveći se Burdijeovom analizom pojedinih polja, mogli smo da vidimo da svako od njih, ma kakvo mu mesto tokom dosadašnje istorije pripadalo u društvenoj reprodukciji i održanju poretka dominacije, stvara sredstva i mehanizme koji mogu da budu stavljeni u službu emancipacije.

Samim tim što proizvode svoju igru, svoj princip vrednovanja i rangiranja, svoj način gledanja na ljude, prakse i stvari, polja se suprotstavljaju dominaciji, sprečavajući je da totalno zaposedne društvo. To je ono što proizvodi permanentnu nestabilnost unutar polja, ali i u odnosima polja. S jedne strane, unutar polja postoji neprestani sukob dominantnih i dominiranih, a hijerarhija je predmet osporavanja koliko i opravdavanja. To je francuskom sociologu dovoljno da zaključi da „sveprisutnost dominacije ne isključuje mogućnost njene demokratizacije“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 52), dok s druge strane, usložnjavanje „podele rada dominacije“, nicanje novih prostora koji razvijaju attribute polja, umnožavanje potpolja unutar postojećih polja, porast broja dejstvenika koji su zainteresovani za njihovo postojanje i koji u njima ostvaruju svoje

interese, dodatno narušava poredak. Kako? Pa za Burdijea to prvenstveno znači otvaranje sve više i više mogućnosti za napredovanje uma (*Ibid.*: 52). Postavlja se pitanje zašto on, koji u analizi generalno privileguje telo i odbacuje kartezijanski *Cogito*, umu i refleksivnosti dodeljuje glavnu ulogu u borbi protiv dominacije.

Kao što smo mogli da vidimo kroz analizu Burdijeovog gledanja na političko, naučno i polje umetnosti, on zaista veruje da ova polja jesu mesta proizvodnje snaga, diskursa i poruka koji mogu da dopru do ljudi i da utiču na njih u tolikoj meri da oni korenito promene način na koji posmatraju svet oko sebe i sebe u tom svetu. Političko polje to radi kroz ponudu određene vizije, ali Burdije predlaže i jedno proširenje njegove funkcije koje se ogleda u politici habitusa, nekoj vrsti istraživačke politike čiju smo zamisao skicirali u poglavljima posvećenim političkom i polju nauke.

Nauka je tu da bi razvejala veo neznanja tako što će ljudima pružiti uvide, znanja i instrumente koji će im pomoći da iskorače iz začaranog kruga simboličkog nasilja, pod uslovom da ista ta nauka uspeva da se izbori sa sopstvenim demonima. Ideja da ljudsko postojanje dominantno obeležava „verovatnoća“ da će svaka jedinka ostvariti „društvenu sudbinu“ koja joj pripada po rođenju, ali da je relativnu slobodu u odnosu na tu „verovatnoću“ moguće postići posredstvom racionalnih saznanja, čini srž Burdijeovog „prosvetiteljskog spinozističkog učenja“ (Corcuff 2003: 116–118). Spinozistički deo se odnosi na otkrivanje nužnosti – kod Burdijea verovatnoće – koja upravlja našim opažanjem, mišljenjem i delanjem, te njene društvene pozadine, dok prosvetiteljski deo podrazumeva da se stečena znanja mogu upotrebiti za promenu uslova koji proizvode odnose dominacije, odnosno za individualnu i kolektivnu emancipaciju. Kako se u savremeno doba pojavljuju sve racionalnija sredstva dominacije – Burdije se naročito protivi ispitivanjima javnog mnjenja koja ustanovljuju pomenutu verovatnoću i koja imaju raširenu upotrebu u politici, ali to se jednako odnosi na ekonomske teorije, proračune i predviđanja koja sve više postaju osnov politike – njima je neophodno suprotstaviti isto tako racionalne instrumente i tehnike koje će otkrivati „demagošku“ funkciji ovih prvih i koje će biti upotrebljene za kritiku dominacije (Bourdieu 1997a: 99). Kao što smo videli, francuski sociolog se ne libi da društvene nauke, a naročito sociologiju, proglasi glavnim nosiocima te borbe i važnom karikom u kreiranju politike habitusa. Politika habitusa je način

da se istinom, odnosno „istinom o borbama čiji je ulog – između ostalog – istina“ (Burdije 2011: 18), ide protiv proizvoljnosti simboličke moći, kako bi se „lažne transcendencije koje neznanje ne prestaje da kreira i ponavlja“ (*Ibid.*: 59) osporile i povukle iz političke upotrebe kroz koju mogu da nanesu najviše štete.

Za razliku od nauke koja se služi racionalnim znanjima i metodama, polje umetnosti se koristi simboličkim sredstvima i teško pronalazi praktičnu primenu u polju politike koja priznaje samo jezik argumenata i činjenica. Umetnost, međutim, ima važnu poziciju u Burdijeovoj postavci, naročito zbog njene sposobnosti da uticaj simboličkih revolucija proširi preko granica umetničkog polja i tako posredno podstakne preispitivanje poretka i političke ponude. Prema mišljenju francuskog sociologa, ove „naizgled bezazlene revolucije mogu da izazovu verbalna nasilja u najmanju ruku jednako velika kao sve Marksove rasprave: Mane je bio isto tako snažno proklinjan, ispljuvan, omrznut, kao Marks“; to je stoga što one udaraju na „mentalni integritet“, na „mentalne strukture, tj. na fundamentalne kategorije opažanja, na principe posmatranja i podele, na *nomos*“ (Bourdieu 2012: 579). Burdije, međutim, smatra da navedena polja treba da budu uključena u jednu „permanentnu *političku borbu* za univerzalizaciju uslova pristupa univerzalnom“, čiji početak predstavlja sticanje „svesti i znanja o društvenim uslovima te vrste logičkog i političkog skandala kakav je monopolizacija univerzalnog“ (Bourdieu 1997a: 100, istakao autor). Ovde je reč o upotrebi resursa koji su svojstveni svakom od tri polja na jednom političkom terenu, pre svega u cilju poboljšanja materijalnih uslova života, tj. uslova koji inicijalno predodređuju pravac u kojem će se razvijati dispozicije.

„Univerzalizacija uslova pristupa univerzalnom“ je jedna u nizu Burdijeovih briljantnijih formulacija iz koje se može isčitati njegova vizija puta demokratizacije društvenih odnosa. Njome se ističe značaj ujednačavanja startnih pozicija, što je korak dalje od politike jednakih šansi koja ignoriše činjenicu da strukture, objektivne ali i subjektivne koje su po njima skrojene, čuvaju ili uvećavaju prednost privilegovanih, dok istovremeno na razne načine sankcionišu početni zaostatak defavorizovanih. Ova ideja se nalazi u pozadini Burdijeove kritike „demokratizacije“ obrazovnog sistema u Francuskoj šezdesetih, te meritokratske ideologije na koju se ona oslanjala. „Znamo da je opšte pravilo“, piše on, „da formalna jednakost u jednoj situaciji stvarne nejednakosti favorizuje

dominantnog“ (Bourdieu 2005a [2000]: 225). Tom formulacijom se, isto tako, ne prejudicira krajnji ishod jedne tako zamišljene demokratizacije – jednakost uslova življenja i stvarna jednakost šansi jesu preduslovi koji, zapravo, omogućuju da razvoj individualne životne putanje izgubi kolektivni pečat i odstupi od reprodukujućeg obrasca, te da zaista postane nepredvidiv. Sličnim duhom odiše i Burdijeovo shvatanje misije nauke u društvu. Ako to već nije dovoljno istaknuto, podsetimo još jednom na činjenicu da francuski sociolog insistira na tome da nauka isporučuje sredstva i instrumente za mišljenje, ona ne govori šta treba da se misli. S druge strane, politika habitusa pretpostavlja posredovanje nauke koja neartikulisane zahteve treba da pretoči u odgovarajuću političku terminologiju i omogući im da se ostvare kroz aktivnost profesionalnih političara i političkih partija. Ovako koncipirana, politika habitusa se svodi na podizanje kvaliteta predstavljanja, ona ne podrazumeva stvaranje društvenih uslova i društvene klime koji bi proizveli novog politički osvećenog i kompetentnog subjekta. Da bi se do njega došlo, neophodno je da postoji politika koja će pojedince podsticati da ovladaju svojim habitusom i da se razvijaju u željenom pravcu jer, kako proizlazi iz Burdijeove postavke, društveni dejstvenici su robovi sopstvenih dispozicija i teško da bi se oslobodili njihovog dejstva ukoliko u tome nisu podržani sa strane, putem konkretnih mera, odgovarajućih pravno-institucionalnih aranžmana ili na neki manje formalan način. Burdije nije razmatrao mogućnost jedne takve dugoročne systemske politike, ali neskromno možemo pretpostaviti da se ona uklapa u njegovu sociološku viziju. Postavlja se pitanje odakle takva politika može da potekne, s kog mesta, i koja instanca može da obezbedi njenu realizaciju, ako ona, po definiciji, mora da bude klasno nepristrasna, rodno i etnički neutralna.

Osim što se kod Burdijea ideja o „univerzalizaciji uslova pristupa univerzalnom“ pojavljuje u sklopu kritike sholastičkog uma i onih oblika „imperijalizma univerzalnog“ koji se često uvlače u političke i verske projekte i pokrete, „fanatizma univerzalnog“ ili „fetišizma uma“ koje srećemo u prosvetiteljstvu, čiji su zajednički imenitelji nerealan pristup stvarnosti i nerazumevanje temeljnih principa proizvodnje društvenih odnosa (Bourdieu 1997a), ona se takođe nalazi u njegovim studijama o državi (Bourdieu 2012). Država je instanca koja omogućava sticanje „kapitala univerzalnog“, tj. monopola na „univerzalnu poziciju sa koje možemo govoriti u ime svih, univerzuma, totaliteta neke grupe“ (Bourdieu

2012: 162). Da li bi, dakle, država mogla da bude sredstvo univerzalizacije, ujedno i njen cilj?

Već smo u ranije pomenutoj analizi geneze birokratskog polja izložili Burdijeovo tumačenje procesa konstituisanja jedne posebne društvene grupe – pravnika, sudija i advokata – koja je stvarala državu ostvarujući svoj partikularni interes kroz prisvajanje univerzalnog. Jasno je da Burdije ne misli da je država nastala i da je nastavila da postoji kao nepristrasan, nediskriminirajući subjekt. Država je za Burdijea sredstvo koje određenim grupacijama omogućuje da osvajanjem vlasti nad njom u jednoj političkoj utakmici univerzalizuju sopstvene užegrupne interese i nametnu ih podređenim grupama (viđenje koje Burdije deli s marksizmom), kao što predstavlja i „instancu koja konstituiše društveni svet prema izvesnim strukturama“ (*Ibid.*: 290). Ustanovljujući šta je legitimno (kultura, jezik, umetnički izraz, politička praksa, itd.), propisujući pravo vreme za obavljanje određenih aktivnosti, izdajući potvrde, ona govori šta je nelegitimno, šta odstupa od rokova i ne pridržava se redosleda, šta ne zaslužuje priznanje i šta treba da se odbaci, isključi. Burdije, na primer, ide dotle da za legitimnu kulturu kaže da je to državna kultura (*Ibid.*: 163). Država je stavljena u službu legitimacije dominantnih, ali pre svega legitimacije poretka kao takvog. Zato Burdije češće ističe njenu strukturirajuću funkciju nego što se bavi vlastodršcima. On je čak spreman da uvaži činjenicu da ponekad univerzalizacija koju sprovode dominantni može da ima pozitivne posledice. Tako, na primer, on priznaje da je unifikacija bračnog tržišta, koju je analizirao u knjizi *Le Bal des célibataires* (Bourdieu 2002b), dovela do pada vrednosti seljaka na tom istom tržištu, koji je uslovio i njihov socijalni pad, ali da je istovremeno na mnoge devojke imala oslobađajući efekat i da ih je podstakla da se presele u grad, da tamo nastave školovanje ili pronadu bračnog partnera. Za te devojke postoji pristup univerzalnom, konstantuje Burdije (*Ibid.*: 165). Možda zbog toga francuski sociolog ne smatra da je nužno pitanje univerzalizacije uslova pristupa univerzalnom dovoditi u vezu sa razvlašćivanjem „monopolizatora univerzalnog“, tj. „državnog plemstva“. Burdijeov odnos prema državi je generalno ambivalentan, pa se čini da radije proučava njenu genezu nego što je spreman da dà kategoričan odgovor kad je u pitanju njena uloga u održavanju dominacije, odnosno njen doprinos u stvaranju uslova za pojavljivanje dejstvenika i struktura koje je potkopavaju. „Država je Janus, takav da ne možemo da proglasimo neko njegovo

pozitivno svojstvo a da ne proglasimo i negativno, neko hegelijansko bez nekog marksističkog svojstva, neko progresivno bez nekog regresivnog, opresivnog svojstva“ (Bourdieu 2012: 161).

Pored antinomije dominacija–sloboda, Burdije preispituje i antinomiju dominacije i unifikacije/integracije, koja je takođe ugrađena u temelje države. Kako primećuje, mnogi kritičari njegovih studija o školskom sistemu u njima su prepoznavali tragove te iste antinomije – škola se posmatra kroz njenu ulogu u proizvodnji dominacije i održavanju poretka, ali i kroz njen doprinos u prevazilaženju društvenih nejednakosti i integrisanju putem obrazovanja, koji je, Burdije ističe, mogao da dođe do izražaja tek pošto je na nivou države uvedena opšta obaveza osnovnog obrazovanja. „Razvoj moderne države“, piše on, „može se opisati kao napredovanje ka jednom višem stupnju univerzalizacije (delokalizacija, departikularizacija, itd.) i, u isti mah, kao jedno napredovanje ka monopolizaciji, koncentraciji moći, dakle, ka uspostavljanju uslova za jednu centralnu dominaciju. Drugačije rečeno“, nastavlja Burdije, „ta dva procesa su [istovremeno povezana] i antinomična“, i zatim dodaje: „U izvesnoj meri, mogli bismo reći da integracija – koju treba razumeti u smislu koji joj dao Dirkem, ali isto tako i oni koji su pričali o integraciji Alžira, i s kojom povezujemo ideju konsenzusa – jeste *uslov dominacije*“ (*Ibid.*: 351–352, istakla – A. B.). Bilo bi zanimljivo Burdijeovu analizu procesa koji su pratili konstituisanje države kao jedinstvene teritorijalno-administrativne celine elaborirati iz perspektive teorije polja.

Nastanak moderne države Burdije posmatra takođe kroz stvaranje jedinstvenog društvenog prostora preko društvenih polja – država se shvata kao polje polja (Bourdieu 1984b), koja pridobijaju različite konzumente formirajući svoja jedinstvena tržišta. U tom smislu, univerzalizacija je bila deo procesa diferencijacije isto kao što je bila deo procesa unifikacije. Unifikacija je dovela do toga da jedni partikularizmi (regionalni, jezički, kulturni, itd.) budu zamenjeni drugim (onim koje su proizvela polja), ali u ovom drugom slučaju država je obezbedila natkrijujuću ulogu, zadržavši neku vrstu posrednog uticaja na polja (setimo se da je ona posednik meta-kapitala, centralna banka simboličkog kapitala i sl.). Ipak, univerzalizacija koja se ostvaruje u poljima i posredstvom polja proizvodi efekte nad kojima država nema uvek ili nema potpunu kontrolu, pa čak ni uvid u njih, što negde dovodi do razdvajanja paralelnih i međusobno zavisnih tokova dominacije i univerzalizacije. Uz to,

proizvodnja polja i potpolja nije konačna, što znači mogućnost otvaranja novih frontova borbe. U Burdijeovoj teoriji polja ovaj aspekt otvaranja „džepova“ slobode koji postaju uporišta otpora nikada nije potcenjivan. „Ne vidim kako bi odnosi dominacije, bila ona materijalna ili simbolička, uopšte mogli da deluju a da ne podrazumevaju, da ne aktiviraju otpor“, piše on. „*Dominirani, u bilo kojem društvenom univerzumu, mogu uvek da vrše određenu silu*, budući da pripadanje polju, po definiciji, znači da neko može da proizvede posledice u njemu (makar samo izazvao one koji zauzimaju njegove dominantne pozicije da reaguju njegovim isključivanjem)“ (Bourdieu and Wacquant 1992: 80, istakao autor).

Mnogo značajnije pitanje je kako što više ljudi uvući u igru u određenom polju i kako samu igru učiniti takvom da im ona garantuje da će zaista uticati na njen tok, da će u njoj ostaviti traga i, što je najvažnije, da će imati realne šanse da u njoj ostvare svoj interes. Na osnovu Burdijeovih radova o poljima, kojima je najvećim delom i bila posvećena ova studija, možemo da se složimo da bi škola mogla da bude odskočna daska za pristup drugim društvenim poljima, ali da, budući da ostaje pod snažnim uticajem države, i „njene“ kulture, pre funkcioniše kao „Maksvelov demon“ nego kao odskočna daska. Ipak, ona bi za sve mogla da bude taj prvi korak ka univerzalnom, koji bi očekivanja u vezi sa igrama koje se odvijaju u političkom, ekonomskom, naučnom ili nekom drugom polju, učinio manje iluzornim. Ona je ta koja bi mogla da utiče na razvijanje kritičke dispozicije kod ljudi nudeći im sredstva i instrumente uz pomoć kojih bi razotkrivali odnose koji su konstitutivni za svet u kojem deluju, njihove istorijske korene i principe na kojima se zasnivaju. Njena najveća prednost ogleda se u tome što pokriva dugačak vremenski period u životima pojedinaca, neophodan da bi se ostvarilo trajno i dubinsko delovanje na umove i tela, kao i u tome što ima veliki obuhvat, veliko tržište. Ukidanje obaveze školovanja i uvođenje plaćanja za troškove školovanja na izvesnim stupnjevima, naravno, umanjuje sve navedene prednosti. Premda ne zanemarujemo sve što je napisano o polju nauke, politike i umetnosti, činjenica je da njihov prosvetljujući učinak neretko ostaje u granicama malog tržišta posvećenika, proširujući se ponekad na one koji su, na neki način, unapred skloni preobraćenju.

Uprkos tome što je Burdije bio najkritičniji upravo u odnosu na obrazovni sistem – u njegovim radovima ne može se naći ništa što bi ukazivalo na to da je u međuvremenu promenio mišljenje, što se, na primer,

dogodilo u slučaju države, čiju *Welfare* verziju sredinom devedesetih proglašava poslednjom branom protiv neoliberalizma (Burdije 1999b), dok je samo par godina ranije u toj istoj državi prepoznavao korene „pripitomljavanja dominiranih“ (Bourdieu 2012) – skloni smo stanovištu da škola i dalje predstavlja najbolji način da ljudi, osim što će se pripremati za obavljanje različitih zanimanja, postaju i dobri sociolozi, a time i dobri građani, sposobni da ovladaju svojim habitusom, oslobode se stvarne zavisnosti od dominantnih, loših predstavnika i zastupnika, kao i usađenog osećaja zavisnosti od njih, i sposobni da stečene kompetencije upotrebe u političkoj igri kako bi menjali uslove proizvodnje habitusa. Da bi se do toga došlo, potrebno je da postoji drugačija škola, u drugačijoj državi, s drugačijom politikom, u kojoj učestvuju drugačija umetnost i drugačija nauka, bliže stvarnosti, realne.

Burdijeova dela

- Bourdieu, Pierre (1958): *Sociologie de l'Algérie*, Paris: PUF.
- Bourdieu, Pierre (1966a): „L'École conservatrice. Les inégalités devant l'école et devant la culture“, *Revue de sociologie française* 7 (3): 325–347.
- Bourdieu, Pierre (1966b): „Champ intellectuel et projet créateur“, *Temps modernes* 246: 865–906.
- Bourdieu, Pierre (1971): „Genèse et structure du champ religieux“, *Revue de sociologie française* 12 (3): 295–334.
- Bourdieu, Pierre (1975a): „L'Ontologie politique de Martin Heidegger“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (5/6): 109–156.
- Bourdieu, Pierre (1975b): „Structures sociales et structures de perception du monde social“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (2): 18–20.
- Bourdieu, Pierre (1975c): „L'invention de la vie d'artiste“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (2): 67–93.
- Bourdieu, Pierre (1976a): „Le sens pratique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (1): 43–86.
- Bourdieu, Pierre (1976b): „Le champ scientifique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 88–104.
- Bourdieu, Pierre (1976c): „Les modes de domination“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 122–132.
- Bourdieu, Pierre (1977a): „Questions de politique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 16 (1): 55–89.
- Bourdieu, Pierre (1977b): „Remarques provisoires sur la perception sociale du corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 14 (1): 51–54.

- Bourdieu, Pierre (1977c): *Structures économiques et structures temporelles*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1978a): „Sur l’objectivation participante. Réponse à quelques objections“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 23 (1): 67–69.
- Bourdieu, Pierre (1978b): „Classement, déclassement, reclassement“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 24 (1): 2–22.
- Bourdieu, Pierre (1979a): *La distinction: critique sociale du jugement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1979b [1977]): *Algeria 1960*, Cambridge – London – New York – Melbourne : Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1979c): „Les trois états du capital culturel“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 30 (1): 3–6.
- Bourdieu, Pierre (1980): *Le sens pratique*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1981a): „La représentation politique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 36 (1): 3–24.
- Bourdieu, Pierre (1981b): „Décirer et prescrire“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 38 (1): 69–73.
- Bourdieu, Pierre (1981c): „Men and machines“, u: Karen Knorr-Cetina and Aaron Cicourel (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an integration of micro- and macro- sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul, 304–317.
- Bourdieu, Pierre (1982a): *Ce que parler veut dire. L’économie des échanges linguistique*, Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Bourdieu, Pierre (1982b): *Leçon sur la leçon*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1984a): *Homo academicus*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1984b): „Espace social et genèse des ‘classes’“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 52 (1): 3–14.
- Bourdieu, Pierre (1984c): „La délégation et le fétichisme politique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 52 (1): 49–55.
- Bourdieu, Pierre (1985a): „The Forms of Capital“, u: J. G. Richardson (ed), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood, 241–258.
- Bourdieu, Pierre (1985b): „Effet de champ et effet de corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 59 (1): 72–73.
- Bourdieu, Pierre (1987): *Choses dites*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1988): *L’Ontologie politique de Martin Heidegger*, Paris: Les Éditions de Minuit.

- Bourdieu, Pierre (1989): *La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1990a): „Droit et passe-droit“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 81 (1): 86–96.
- Bourdieu, Pierre (1990b): „The Scholastic Point of View“, *Cultural Anthropology* 5 (4): 380–391.
- Bourdieu, Pierre (1991a): „Epilogue: On the Possibility of a Field of World Sociology“, u: Pierre Bourdieu and James S. Coleman (eds.) (1991), *Social Theory for a Changing Society*, Colorado, Oxford: Russell Sage Foundation, 373–387.
- Bourdieu, Pierre (1991b): „Le champ littéraire“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 89 (1): 3–46.
- Bourdieu, Pierre (1991c): „Introduction à la socioanalyse“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 90 (1): 3–5.
- Bourdieu, Pierre (1991d): „The Peculiar History of Scientific Reason“, *Sociological Forum* 6 (1): 3–26.
- Bourdieu, Pierre (1992a): *Što znači govoriti – ekonomija jezičnih razmjena*, Zagreb: Naprijed.
- Bourdieu, Pierre (1992b): *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1993a): *La Misère du monde*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1993b): *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Chicago: Chicago University Press (priredio i predgovor napisao Ronald Johnson).
- Bourdieu, Pierre (1993c): „Esprits d'État. Genèse et structure du champ bureaucratique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 96 (1): 49–62.
- Bourdieu, Pierre (1993d): „À propos de la famille comme catégorie réalisée“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 100 (1): 32–36.
- Bourdieu, Pierre (1994a): *Raisons pratique: sur la théorie de l'action*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1994b): „L'emprise du journalisme“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 101 (1): 3–9.
- Bourdieu, Pierre (1996): „Understanding“, *Theory, Culture & Society* 13 (2): 17–37.
- Bourdieu, Pierre (1997a): *Méditations pascaliennes*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1997b): „Le champ économique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 119 (1): 48–66.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Propos sur le champ politique*, Lyon: Presses universitaires de Lyon (priredio i predgovor napisao Philippe Fritsch).

- Bourdieu, Pierre (2001a): *Science de la science et réflexivité*, Paris: Éditions Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2001b): „Le mystère du ministère“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 140 (1): 7–11.
- Bourdieu, Pierre (2001c): *Contre-feux 2. Pour un mouvement social européen*, Paris: Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2001d): *Langage et pouvoir symbolique*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (2002a [1984]): *Questions de sociologie*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (2002b): *Le bal des célibataires: crise de la société paysanne en Béarn*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (2002c): *Interventions, 1961-2001. Science sociale & action politique*, Marseille: Agone.
- Bourdieu, Pierre (2003a): „L'objectivation participante“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 43–58.
- Bourdieu, Pierre (2003b): „La fabrique de l'habitus économique“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 79–90.
- Bourdieu, Pierre (2004): *Esquisse pour une auto-analyse*, Paris: Éditions Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2005a [2000]): *The Social Structures of the Economy*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2005b): „From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field“, u: Loïc Wacquant (ed.) (2005), *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, Cambridge: Polity Press, 29–54.
- Bourdieu, Pierre (2011): *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*, Zagreb: Anti-barbarus.
- Bourdieu, Pierre (2012): *Sur l'État. Cours au Collège de France (1989–1992)*, Paris: Raisons d'agir – Seuil.
- Bourdieu, Pierre (2013): „In Praise of Sociology: Acceptance Speech for the Gold Medal of the CNRS“, *Sociology* 47 (1): 7–14.
- Bourdieu, Pierre avec Alain Darbel, Jean-Paul Rivet, Claude Seibel (1963): *Travail et travailleurs en Algérie*, Paris-La Haye: Mouton.
- Bourdieu, Pierre avec Jean-Claude Passeron et la collaboration de M. Eliard (1964): *Les Etudiants et leurs études*, Paris-La Haye: EHESS-Mouton.
- Bourdieu, Pierre et Abdelmalek Sayad (1964): *Le Déracinement. La Crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Paris: Les Éditions de Minuit.

- Bourdieu, Pierre et Jean–Claude Passeron (1968): „L’examen d’une illusion“, *Revue de sociologie française* 9 (1): 227–253.
- Bourdieu, Pierre et Jean–Claude Passeron (1970): *La Reproduction: éléments pour une théorie du système d’enseignement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre et Monique de Saint–Martin (1970): „L’excellence scolaire et les valeurs du système d’enseignement français“, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 25 (1): 147–175.
- Bourdieu, Pierre et Monique de Saint–Martin (1975): „Les catégories de l’entendement professoral“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (1): 68–93.
- Bourdieu, Pierre et Yvette Delsaut (1975): „Le couturier et sa griffe : contribution à une théorie de la magie“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1 (1): 7–36.
- Bourdieu, Pierre et Luc Boltanski (1976): „La production de l’idéologie dominante“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 3–73.
- Bourdieu, Pierre et Monique De Saint Martin (1978): „Le patronat“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 20 (1): 3–82.
- Bourdieu, Pierre et Yvette Delsaut (1981): „Pour une sociologie de la perception“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 40 (1): 3–9.
- Bourdieu, Pierre Loïc J.D. Wacquant (1982): *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: Chicago University Press.
- Bourdieu, Pierre et Jean–Claude Passeron (1985 [1964]): *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre with Luc Boltanski, Robert Castel, Jean-Claude Chamboredon, Dominique Schnapper (1990 [1965]): *Photography. A Middle-brow Art*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, Jean-Claude Chamboredon et Jean-Claude Passeron (1991 [1968]): *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Bourdieu, Pierre, Alain Darbel with Dominique Schnapper (1991 [1969] fr. izdanje [1966]): *The Love of Art. European Art Museums and their Public*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre and James S. Coleman (eds.) (1991): *Social Theory for a Changing Society*, Colorado, Oxford: Russell Sage Foundation.
- Bourdieu, Pierre and Loïc J. D. Wacquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre et Hans Haacke (1994): *Libre-échange*, Paris: Seuil.

- Bourdieu, Pierre, Loïc J.D. Wacquant and Samar Farage (1994): „Genesis and Structure of the Bureaucratic Field“, *Sociological Theory* 12 (1): 1–18.
- Bourdieu, Pierre et Loïc Wacquant (1998): „Sur les ruses de la raison impériale“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 121 (2): 109–118.
- Bourdieu, Pierre avec Mouloud Mammeri, Tassadit Yacine (2003): „Du bon usage de l’ethnologie“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 9–18.
- Bourdieu, Pierre, Franz Schultheis and Andreas Pfeuffer (2011): „With Weber Against Weber: In Conversation With Pierre Bourdieu“, u: Simon Susen and Bryan S. Turner (eds.), *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London, New York, Delhi: Anthem Press, 111–124.
- Burdije, Pjer (1970): „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, *Kultura* 10: 74–107.
- Burdije, Pjer (1976): „Klasna funkcija umetnosti“, *Kultura* 32: 90–113.
- Burdije, Pjer (1977): „Simbolička moć“, *Kultura* 38: 23–30.
- Burdije, Pjer (1978): „Umetnička dela i razvijanje ukusa“, *Kultura* 41: 9–28.
- Burdije, Pjer (1999a [1972]): *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Burdije, Pjer (1999b): *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Burdije, Pjer (2000): *Narcisovo ogledalo: ogledi o televizijskom novinarstvu*, Beograd: Clio.
- Burdije, Pjer (2003a [1992]): *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti*, Novi Sad: Svetovi.
- Burdije, Pjer (2003b): „Promišljanje države: geneza i struktura sfere birokratije“, *Reč* 71: 133–155.
- Burdije, Pjer (2011): *Predavanje o predavanju*, Beograd: Karpos.
- Burdije, Pjer i Žan-Klod Paseron (2012): „Reprodukcija u obrazovanju, društvu i kulturi“, *Reč* 82/28: 67–121.
- Burdije, Pjer (2001): *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID – Univerzitet Crne Gore.

Ostala literatura

- Abbott, Pamela and Claire Wallace (1997): *An Introduction to Sociology. Feminist Perspectives*, London – New York: Routledge.

- Addi, Lahouari (2002): *Sociologie et anthropologie chez Pierre Bourdieu. Le paradigme anthropologique kabyle et ses conséquences théoriques*, Paris: La Découverte.
- Adkins, Lisa (2004): „Reflexivity: Freedom or habit of gender?“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing/The Sociological Review, 191–210.
- Adkins, Lisa and Beverley Skeggs (eds.) (2004): *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing – The Sociological Review.
- Albright, Jannes and Allan Luke (2008): *Pierre Bourdieu and Literacy Education*, New York, London: Routledge.
- Alexander, Jeffrey C. (2000): *La Réduction. Critique de Bourdieu*, Paris: Cerf.
- Bašlar, Gaston (1991): *Novi naučni duh*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Baudelot, Christian et Roger Establet (2004): „École, la lutte de classes retrouvée“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la dir.), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 187–209.
- Bennett, Tony, Savage, M., Silva, E., Warde, A., Gayo-Cal, M., Wright, D. (2009): *Culture, Class, Distinction*, London – New York: Routledge.
- Benson, Rodney (1999): „Field Theory in Comparative Context: A New Paradigm for Media Studies“, *Theory and Society* 34 (4): 463–498.
- Birešev, Ana (2006): „Burdijeova teorija muške dominacije“, u: Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (priř.), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 199–225.
- Birešev, Ana (2006): „Bolonski projekat: Transformacija akademskog polja(?)“, *Filozofija i društvo* 17 (3): 99–114.
- Birešev, Ana (2009): „Kapitalizam i opravdavanje“, *Filozofija i društvo* 20 (3): 223–244.
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Boltanski, Luc (1975a): „La constitution du champ de la bande dessinée“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (1): 37–59.
- Boltanski, Luc (1975b): „Pouvoir et impuissance“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 1 (5): 80–108.
- Boltanski, Luc (1979): „Taxinomies sociales et luttes de classes“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 29 (1): 75–106.
- Boltanski, Luc, avec Yann Darré et Marie-Ange Schiltz (1984): „La denontiation“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 51 (1): 3–40.

- Boltanski, Luc (1987 [1984]): *The Making of a Class: Cadres in French Society*, Cambridge: Cambridge University press.
- Boltanski, Luc (1990a): *L'Amour et la Justice comme compétences: trois essais de sociologie de l'action*, Paris: Éditions Métailié.
- Boltanski, Luc (1990b): „Sociologie critique et sociologie de la critique“, *Politix* 3 (10): 124–134.
- Boltanski, Luc and Ève Chiapello (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc and Laurent Thévenot (1999): „The Sociology of Critical Capacity“, *European Journal of Social Theory* 6 (2): 359–377.
- Boltanski, Luc and Laurent Thévenot (2006 [1991]): *On Justification: Economies of Worth*, Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc (2008): *Rendre la réalité inacceptable*, Paris: Demopolis.
- Boltanski, Luc (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Paris: Gallimard.
- Bon, Frédéric et Yves Schemeil (1980): „La rationalisation de l'inconduite: comprendre le statut du politique chez Pierre Bourdieu“, *Revue française de science politique* 30 (6): 1198–1228.
- Bonnewitz, Patrice (2002): *Premières leçon sur la sociologie de P. Bourdieu*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Boschetti, Anna (2006): „Bourdieu's Work on Literature: Contexts, Stakes and Perspectives“, *Theory, Culture & Society* 23 (6): 135–155.
- Bouveresse, Jacques (2003): „La connaissance de soi et la science“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 59–64.
- Boyer, Robert (2003): „L'anthropologie économique de Pierre Bourdieu“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 65–78.
- Boyne, Roy (2002): „Bourdieu: from Class to Culture: In Memoriam Pierre Bourdieu 1930–2002“, *Theory, Culture & Society* 19 (3): 117–128.
- Brubaker, Rogers (1993): „Social theory as Habitus“, u: Craig Calhoun, Edward LiPuma and Moishe Postone (eds.), *Bourdieu: Critical perspectives*, Cambridge, Oxford: Polity Press, 212–234.
- Brubaker, Rogers (2005): „Rethinking classical theory: The sociological vision of Pierre Bourdieu“, u: David L. Swartz and Vera L. Zolberg (eds.), *After Bourdieu: Influence, Critique, Elaboration*, New York – Boston – Dordrecht – London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 25–64.
- Cabin, Philippe (2000): „Dans les coulisses de la domination: la sociologie de Pierre Bourdieu“, u: Philippe Cabin et Jean François Dortier (coordonné

- par), *La sociologie, histoire et idées*, Auxerre Cedex: Sciences Humaines Éditions.
- Cabin, Philippe et Jean François Dortier (coordonné par) (2000): *La sociologie, histoire et idées*, Auxerre Cedex: Sciences Humaines Éditions.
- Calhoun, Craig, Edward LiPuma and Moishe Postone (eds.) (1993): *Bourdieu: Critical Perspectives*, Cambridge: Polity Press.
- Calhoun, Graig (2005): „Centralité du social et possibilité de la politique“, u: Jacques Dubois, Pascal Durand et Yves Winkin (sous la direction de), *Le Symbolique et le Social. La Reception internationale de la pensée de Pierre Bourdieu. Actes du Colloque de Cerisy-La-Salle*, Liège: Les Éditions de l'Université de Liège.
- Casanova, Pascale (2004): „La revue *Liber*. Réflexions sur quelques usages pratiques de la notion d'autonomie relative“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la direction de), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 413–429.
- Caro, Jean-Yves (1980): „La sociologie de Pierre Bourdieu: éléments pour une théorie du champ politique“, *Revue française de science politique* 30 (6): 1171–1197.
- Collins, James (1993): „Determination and Contradiction: An Appreciation and Critique of the Work of Pierre Bourdieu on Language and Education“, u: Craig Calhoun, Edward LiPuma and Moishe Postone (eds.), *Bourdieu: Critical perspectives*, Cambridge – Oxford: Politi Press, 116–138.
- Convert, Bernard and Johan Heilbron (2007): „Where did the new economic sociology come from?“, *Theory and Society* 36 (1): 31–54.
- Corcuff, Philippe (1999): „Acteur pluriel contre habitus? À propos d'un nouveau champ de recherches et de la possibilité du débat en sciences sociales“, *Politix* 12 (48): 157–173.
- Corcuff, Philippe (2002a): *Les nouvelles sociologies. Constructions de la réalité sociale*, Paris: Nathan.
- Corcuff, Philippe (2002b): *La société de verre. Pour une éthique de la fragilité*, Paris: Armand Colin.
- Corcuff, Philippe (2003): *Bourdieu autrement: fragilités d'un sociologue de combat*, Paris: Textuel.
- Couldry, Nick (2003): „Media Meta-Capital: Extending the Range of Bourdieu's Field Theory“, *Theory and Society* 32 (5/6): 653–677.
- Crossley, Nick (2003): „From Reproduction to Transformation: Social Movement Fields and the Radical Habitus“, *Theory, Culture & Society* 20 (6): 43–68.

- Crowther, Paul (1994): „Sociological Imperialism and the Field of Cultural Production: The Case of Bourdieu“, *Theory, Culture & Society* 11 (1): 155–169.
- Cvejić, Slobodan (2011): *Društvena određenost ekonomskih pojava*, Beograd: Čigoja.
- Cvetičanin, Predrag, Jasmina Nedeljković and Nemanja Krstić (2012a), „Social Space in Serbia“, u: P. Cvetičanin (ed.), *Social and Cultural Capital in Serbia*, Niš: Center for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, 53–69.
- Cvetičanin, Predrag, Jasmina Nedeljković i Nemanja Krstić (2012b): „The Cultural Map of Serbia or the Reconstruction of the Field of Cultural Practices in Serbia“, u: Predrag Cvetičanin (ed.), *Social and Cultural Capital in Serbia*, Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, 71–96.
- Delanty, Gerard (ed.) (2006): *Handbook of Contemporary European Social Theory*, London and New York: Routledge.
- Delez, Žil (1998): *Pokretne slike*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dirkem, Emil (1963): *Pravila sociološke metode*, Beograd: Savremena škola.
- Dirkem, Emil i Marsel Mos (2008): „O nekim primitivnim oblicima klasifikacije“, u: Dušan Marinković (prir.), *Emil Dirkem 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 156–220.
- Dirkem, Emil (2007): *Društvo je čoveku bog*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Dreijmanis, John (ed.) (2008): *Max Weber's Complete Writings on Academic and Political Vocation*, New York: Algora Publishing.
- Durkheim, Émile (2008 [1912]): *Elementarni oblici religijskog života*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Dubet, François (1998): „Le sociologue de l'éducation“, *Magazine litteraire* 369: 45–47.
- Dubois, Jacques, Pascal Durand et Yves Winkin (sous la direction de) (2005): *Le Symbolique et le Social. La Reception internationale de la pensée de Pierre Bourdieu. Actes du Colloque de Cerisy-La-Salle*, Liège: Les Éditions de l'Université de Liège.
- Edwards, Tim (ed.) (2007): *Cultural Theory*, London: Sage.
- Elias, Norbert (2001 [1987]): *The Society of Individuals*, New York, London: Continuum.
- Elias, Norbert (2007): *Mozart. Sociologija jednog genija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Elijas, Norbert (2001): *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Elliott, Anthony & Bryan S. Turner (eds.) (2001): *Profiles in Contemporary Social Theory*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Erdei, Ildiko (2008): *Antropologija potrošnje*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Eyal, Gil (2005): „The Making and Breaking of the Czechoslovak Political Field“, u: Loïc Wacquant (ed.), *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, Cambridge: Polity Press, 151–177.
- Feuvre, Nicky Le and Muriel Andriocci (2002): „Chapter 5: FRANCE“, u: Gabriele Griffin (ed.), *Women's Employment, Women's Studies, and Equal Opportunities 1945-2001. Reports from nine European Countries*, Hull: The University of Hull.
- Filipović, Mileva (2001): „Sociologija smeta“, predgovor u: Pjer, Burdje: *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore, i–xvii.
- Filipović, Mileva (2006): „Burdijeova sociologija nauke“, u: Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 25–35.
- Filipović, Mirko (2013): *Škola i društvene nejednakosti*, Beograd: Hesperia (Beograd: Otvorena knjiga).
- Fowler, Bridget (1994): „The Hegemonic Work of Art in the Age of Electronic Reproduction: An Assessment of Pierre Bourdieu“, *Theory, Culture & Society* 11 (1): 129–154.
- Fowler, Bridget (2001): „Pierre Bourdieu“, u: Anthony Elliott & Bryan S. Turner (eds.), *Profiles in Contemporary Social Theory*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 315–326.
- Fowler, Bridget (2006): „Autonomy, Reciprocity and Science in the Thought of Pierre Bourdieu“, *Theory, Culture & Society* 23 (6): 99–117.
- Fowler, Bridget (2009): „The Recognition/Redistribution Debate and Bourdieu's Theory of Practice: Problems of Interpretation“, *Theory, Culture & Society* 26 (1): 144–156.
- Frère, Bruno (2011): „Bourdieu's Sociological Fiction: A Phenomenological Reading of Habitus“, u: Simon Susen and Bryan S. Turner (eds.), *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London – New York: Anthem Press, 247–270.
- Fritsch, Philippe (2000): „Introduction“, u: Pierre Bourdieu, *Propos sur le champ politique*, Lyon: Presses universitaires de Lyon, 7–33.
- Gane, Mike (2003): *French Social Theory*, London: Sage.
- Gaxie, Daniel (1977): „Économie des partis et rétributions du militantisme“, *Revue française de science politique* 27 (1): 123–154.

- Girling, John (2004): *Social Movements and Symbolic Power: Radicalism, Reform and the Trial of Democracy in France*, New York: Palgrave Macmillan.
- Golubović, Zagorka (2006): „Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka“, u: Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 13–23.
- Grenfell, Michael and David James (1998): *Bourdieu and Education: Acts of Practical Theory*, London: Falmer Press.
- Grenfell, Michael (2004): *Pierre Bourdieu: Agent provocateur*, London – New York: Continuum.
- Griffin, Gabriele (ed.) (2002): *Women's Employment, Women's Studies, and Equal Opportunities 1945-2001. Reports from nine European Countries*, Hull: The University of Hull.
- Grignon, Claude et Jean-Claude Passeron (1989): *Le Savant et le populaire – Misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*, Paris: EHESS-Gallimard-Seuil.
- Heinich, Nathalie (1996 [1991]): *The Glory of Van Gogh. An Anthropologie of Admiration*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Heinich, Nathalie (2007): *Pourquoi Bourdieu*, Paris: Gallimard.
- Holmes, Leslie (1997): *Postcommunisme: An Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Honneth, Axel, Hermann Kocyba, and Bernd Schwibs (1986): „The Struggle for Symbolic Order an Interview with Pierre Bourdieu“, *Theory, Culture & Society* 3 (3): 35–51.
- Jenkins, Richard (1992): *Key Sociologist: Pierre Bourdieu*, London – New York: Routledge.
- Jenkins, Tim (2006): „Bourdieu's Béarnais Ethnography“, *Theory, Culture & Society* 23 (6): 45–72.
- Jenks, Chris (ed.) (1993): *Cultural Reproduction*, London: Routledge.
- Joas, Hans & Wolfgang Knöbl (2011): „Between Structuralism and Theory of Practice: The Cultural Sociology of Pierre Bourdieu“, u: Simon Susen and Bryan S. Turner (eds.), *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London – New York: Anthem Press, 1–32.
- Kaufmann, Jean-Claude (2010 [2004]): *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*, Paris: Hachette Littératures.
- Kaufmann, Jean-Claude (2007 [2001]): *Ego. Pour une sociologie de l'individu*, Paris: Hachette Littératures.

- Kauppi, Niilo (2003): „Bourdieu’s Political Sociology and the Politics of European Integration“, *Theory and Society* 32 (5/6): 775–789.
- Kauppi, Niilo (2005): „Bourdieu’s Political Sociology and the Politics of European Integration“, u: David L. Swartz & Vera L. Zolberg (eds.), *After Bourdieu. Influence, Critique, Elaboration*, New York: Kluwer Academic Publishers, 317–333.
- Knorr-Cetina, Karin and Aaron Cicourel (eds.) (1981): *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Krais, Beate (1993): „Gender and Symbolic Violence: Female Oppression in the Light of Pierre Bourdieu’s Social Theory of Practice“, u: Kraig Calhoun, E. LiPuma and M. Postone (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press: Cambridge, Oxford, 156–178.
- Kuhn, Thomas (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Lahire, Bernard (1998): *L’Homme pluriel: les ressorts de l’action*, Paris: Nathan, Essais & Recherches.
- Lahire, Bernard (2006 [2004]): *La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*, Paris: La Découverte.
- Lahire, Bernard (2012): *Monde pluriel. Penser l’unité des sciences sociales*, Paris: Seuil.
- Lalman, Mišel (2004a): *Istorija socioloških ideja, Tom I: od Parsonsa do savremenih sociologa*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Lalman, Mišel (2004b): *Istorija socioloških ideja, Tom II: od početaka do Vebera*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Lane, Jeremy F. (2006): *Bourdieu’s Politics: Problems and Possibilities*, New York: Routledge.
- Lareau, Annette and Elliot B. Weininger (2005): „Cultural Capital in educational research: A critical assessment“, u: David L. Swartz & Vera L. Zolberg (eds.), *After Bourdieu. Influence, Critique, Elaboration*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 105–145.
- Latour, Bruno (2006 [2005]): *Changer de société, refaire de la sociologie*, Paris: La Découverte.
- Latour, B. and S. Woolgar (1986): *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton University Press.
- Lawler, Steph (2004): „Rules of engagement: Habitus, power and resistance“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing – *The Sociological Review*, 110–128.

- Lechte, John (1996): *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, London – New York: Routledge.
- Lemert, Charles C. (1981): „Literary Politics and the ‘Champ’ of French Sociology”, *Theory and Society* 10 (5): 645–669.
- Lenoir, Remi (2004): „Du droit au champ juridique“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la direction de), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 231–253.
- Lenoir, Remi (2006): „Scientific Habitus: Pierre Bourdieu and the Collective Intellectual“, *Theory, Culture & Society* 23 (6): 25–43.
- Lévi-Strauss, Claude (1988): *Strukturalna antropologija 2*, Zagreb: Školska knjiga.
- Levi-Stros, Klod (1966): *Divlja misao*, Beograd: Nolit.
- Levi-Stros, Klod (1989): *Strukturalna antropologija*, Zagreb: Stvarnost.
- Levi-Stros, Klod (2011): *Tužni tropi*, Beograd: Zepter Book World (Beograd: Čigoja štampa).
- Lescourret, Marie-Anne (2008): *Bourdieu*, Paris: Flammarion.
- Loesberg, Jonathan (1993): „Bourdieu and the Sociology of Aesthetics“, *ELH* 60 (4): 1033–1056.
- Lovell, Terry (2004): „Bourdieu, class and gender: ‘The return of the living dead’?“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing – The Sociological Review, 37–56.
- Mammeri, Mouloud et Pierre Bourdieu (1978): „Dialogue sur la poésie orale en Kabylie“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 23 (1): 51–66.
- Mannheim, Karl (2007): *Ideologija i utopija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Martuccelli, Danilo (2005): *La consistance du social: une sociologie pour la modernité*, Rennes: Presses universitaires Rennes.
- Marx, Karl (1970 [1867]) : *Kapital I*, Beograd : Prosveta.
- McCall, Leslie (1992): „Does Gender Fit? Bourdieu, Feminism, and Conceptions of Social Order“, *Theory and Society* 21 (6): 837–867.
- McNay, Lois (2004): „Agency and experience: gender as a lived relation“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing/The Sociological Review, 175–191.
- Merleau-Ponty, Maurice (1967 [1942]): *La Structure du comportement*, Paris: Presses universitaires de France.
- Merlo-Ponti, Moris (1978): *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Milić, Anđelka (2001): *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa.

- Milner, Andrew and Jeff Browitt (2002): *Contemporary Cultural Theory*, Crows Nest, Australia: Allen&Unwin.
- Mongin, Olivier (1998): „Les impasses du politique“, *Magazine litteraire* 369: 65–67.
- Mos, Marsel (1998): *Sociologija i antropologija 1*, Beograd: Čigoja štampa.
- Mos, Marsel (1998): *Sociologija i antropologija 2*, Beograd: Čigoja štampa.
- Mounier, Pierre (2001): *Pierre Bourdieu: une introduction*, Paris: Découverte.
- Mouzelis, Nicos (2000): *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo?*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Nemanjić, Miloš (1976): „Pjer Burdije“, *Kultura* 32: 90–115.
- Nemanjić, Miloš i Ivana Spasić (prir.) (2006): *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd : IFDT – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Ognjanović, Mirjana (2006): „Korak dalje od Burdijea: pojam potkulturnog kapitala i proučavanje potkultura“, u: Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 173–198.
- Ollenburger, Jane C & Moore, Helen A. (1991): *A Sociology of Women: The Intersection of Patriarchy, Capitalism, and Colonization*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Paskal, Blez (2006): *Misli*, Beograd: Ethos.
- Paulle, Bowen, Bart van Heerikhuizen, and Mustafa Emirbayer (2011): „Elias and Bourdieu“, u: Simon Susen and Bryan S. Turner (eds.), *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London – New York – Delhi: Anthem Press, 145–173.
- Pavlović, Vukašin (2006): „Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala“, u: Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Beograd: IFDT – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 93–107.
- Pinto, Louis (1983): „L'école des philosophes“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 47 (1): 21–36.
- Pinto, Louis (1996): „The Theory of Fields and The Sociology of Literature: Reflections on the Work of Pierre Bourdieu“, *International Journal of Contemporary Sociology* 33 (2): 171–186.
- Pinto, Louis (2002 [1998]): *Pierre Bourdieu et la théorie du monde social*, Paris: Éditions Albin Michel.
- Pinto, Louis (2004): „Volontés de savoir. Bourdieu, Derrida, Foucault“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la dir.), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 19–48.

- Pinto, Louis, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la dir.) (2004): *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard.
- Poupeau, Franck et Thierry Discepolo (2002): „Textes & contextes d'un mode spécifique d'engagement politique“, predgovor za: Pierre Bourdieu, *Interventions 1961–2001*, 7–11.
- Reed-Danahay, Deborah (2005): *Locating Bourdieu*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Richardson, J. G. (ed.) (1985): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood.
- Ritzer, George (1997): *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Robbins, Derek (1999): „The Shield of Pascal“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 307–316.
- Robbins, Derek (2007a): „Framing Bourdieu“, u: Tim Edwards (ed.): *Cultural Theory*, London: Sage, 141–159.
- Robbins, Derek (2007b): „Sociology as Reflexive Science: On Bourdieu's Project“, *Theory, Culture & Society* 24 (5): 77–98.
- Santoro, Marco (2008): „Putting Bourdieu in the Global Field“, *Sociologica* 2: 1–32.
- Sapiro, Gisèle (1996): „La raison littéraire“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 111 (1): 3–35.
- Sapiro, Gisèle (2003): „Forms of Politicization in the French Literary Field“, *Theory and Society* 32 (5/6): 633–652.
- Sapiro, Gisèle (2004): „Une liberté contrainte. La formation de l'*habitus*. Annexe: entretien de Pierre Bourdieu avec Gisèle Sapiro“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la dir.), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 79–91.
- Schinkel, Willem (2003): „Pierre Bourdieu's Political Turn?“, *Theory, Culture & Society* 20 (6): 69–93.
- Silverstein, Paul A. (2003): „De l'enracinement et du déracinement“, *Actes de la recherche en sciences sociales* 150 (1): 27–42.
- Skeggs, Beverley (1997): *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, London: Sage.
- Skeggs, Beverley (2004): „Context and Background: Pierre Bourdieu's analysis of class, gender and sexuality“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing – The Sociological Review, 19–33.

- Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Spasić, Ivana (2005): „Prevoditi i pisati sociologiju“, *Mostovi* 33 (131/132): 168–178.
- Spasić, Ivana (2006): „Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji“, u: Miloš Nemanjić i Ivana Spasić (prir.), *Nasleđe Pjera Burdijea : pouke i nadahnuća*, Beograd: IFDT – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 137–171.
- Spasić, Ivana (2007): „Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije“, *Filozofija i društvo* 18 (2): 43–71.
- Spasić, Ivana (2013): *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Spasić, Ivana and Ana Birešev (2012a): „The State as the Great Classifier“, u: Predrag Cvetičanin and Ana Birešev (eds.), *Social and cultural capital in Western Balkan societies*, Niš–Beograd: Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope – IFDT, 145–160.
- Spasić, Ivana and Ana Birešev (2012b): „Social classifications in Serbia today: between morality and politics“, u: Predrag Cvetičanin (ed.), *Social and Cultural Capital in Serbia*, Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe and Regional research Promotion Programme – Western Balkans, 155–174.
- Spasić, Ivana i Gordana Gorunović (2012): „Terenski rad u filozofiji: Gerc i Burdije kao sagovornici“, *Sociologija* 54 (3): 401–422.
- Stanković, Peter (2000): „Practice, Habitus and Field: Pierre Bourdieu’s Sociological Theory as an Attempt at Theoretical Integration“, *Sociologija* 42 (4): 617–636.
- Susen, Simon and Bryan S. Turner (eds.), (2011): *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London, New York – Delhi: Anthem Press.
- Swartz, David (1998): *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago: University of Chicago Press.
- Swartz, David L. (2005): „From critical sociology to public intellectual: Pierre Bourdieu & politics“, David L. Swartz and Vera L. Zolberg (eds.), *After Bourdieu. Influence, Critique, Elaboration*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 333–364.
- Swartz, David L. and Vera L. Zolberg (eds.) (2005 el. izdanje): *After Bourdieu: Influence, Critique, Elaboration*, New York: Kluwer Academic Publishers.
- Swedberg, Richard (2011): „The Economic sociologies of Pierre Bourdieu“, *Cultural Sociology* 5(1): 67–82.

- Thompson, John B. (2001): „Préface“, u: Pierre Bourdieu, *Langage et pouvoir symbolique*, Paris: Seuil, 7–51.
- Tomanović, Smiljka (1993): „Socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u delima Entoni Gidensa i Pjera Burdijea“, *Sociološki pregled* 28 (1–4): 303–315.
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka (1997): *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Vandenbergh, Frédéric (2006): „The age of epigones. Post-Bourdieuian social theory in France“, u: Gerard Delanty (ed.), *Handbook of Contemporary European Social Theory*, London – New York: Routledge, 69–81.
- Veber, Maks (1976 [1922]): *Privreda i društvo, Tom I i Tom II*, Beograd: Prosveta.
- Veber, Maks (1989 [1904]): *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost.
- Veber, Maks (1997 [1988]): *Sabrani spisi o sociologiji religije, Tom I, Tom II, Tom III*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Veber, Maks (1998): *Duhovni rad kao poziv*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Volerstin, Imanuel (2000): *Utopistika ili Istorijski izbori dvadeset prvog veka*, Beograd: Republika.
- Vulf, Virdžinija (2004 [1927]): *Ka svetioniku*, Beograd: Kompanija Novosti.
- Wacquant, Loïc (2004a): *Body & Soul. Notebooks of an Apprentice Boxer*, New York: Oxford University Press.
- Wacquant, Loïc (2004b): „Lire 'Le Capital' de Pierre Bourdieu“, u: Louis Pinto, Gisèle Sapiro et Patrick Champagne (sous la dir.) (2004), *Pierre Bourdieu, sociologue*, Paris: Fayard, 211–230.
- Wacquant, Loïc (ed.) (2005): *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, Cambridge: Polity Press.
- Wacquant, Loïc (2005): „Pointers on Pierre Bourdieu and Democratic Politics“, u: Loïc Wacquant (ed.), *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, Cambridge: Polity Press, 10–28.
- Wacquant, Loïc (2007): *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*, Paris: La Découverte.
- Wacquant, Loïc (2009): *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Durham–London: Duke University Press.

- Wacquant, Loïc (2011): „Durkheim and Bourdieu: The Common Plinth and its Cracks“, u: Simon Susen and Bryan S. Turner (eds), *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays*, London – New York: Anthem Press, 91–109.
- Wagner, Peter (1999): „After Justification. Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity“, *European Journal of Social Theory* 2 (3): 341–357.
- Warde, Alan (2004): *Practice and field: revising Bourdieusian concepts* (CRIC Discussion Paper No 65), Manchester: Centre for Research on Innovation & Competition. Dostupno na: <http://les1.man.ac.uk/cric/papers.htm>, pristupljeno 8. marta 2013.
- Webb, Jen, Tony Schirato and Geoff Danaher (2002): *Understanding Bourdieu*, Crows Nest, Australia: Allen&Unwin.
- Weber, Max (2008): „Politics as a Vocation“, u: John Dreijmanis (ed.), *Max Weber's Complete Writings on Academic and Political Vocation*, New York: Algora Publishing, 155–207.
- Weininger, Elliot B. (2005): „Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis“, u: Eric Olin Wright (ed.), *Approaches to Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press, 82–118.
- Witz, Anne (2004): „Anamnesis and amnesia in Bourdieu's work: The case for a feminist anamnesis“, u: Lisa Adkins and Beverley Skeggs (eds.), *Feminism after Bourdieu*, Oxford, Malden: Blackwell Publishing – The Sociological Review, 211–223.
- Wright, Erik Olin (2005): *Approaches to Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lektura i korektura
Lektorsko-korektorsko odeljenje
Službenog glasnika

Dizajn
Aleksandar Pribićević

Tehničko uređenje
Saša Bešević

Tiraž
500

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.2 Бурдије П.

БИРЕШЕВ, Ана, 1977-

Orionov vodič : otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea / Ana Birešev. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2014 (Beograd : Službeni glasnik). - 361 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Prudentia)

"Veći deo rukopisa nastao je tokom rada u okviru projekta 'Etika i politika životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promena prirodnog okruženja'" --> prelim. str. - Prerađen i dopunjen tekst dokt. disertacije "Sociologija dominacije Pjera Burdijea", Filoz. fak. u Beogradu, 2013. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: 343-361.

ISBN 978-86-82417-74-3

a) Бурдије, Пјер (1930-2002) - Социологија
COBISS.SR-ID 209800972

9 788682 417743 >

ISBN 978-86-82417-74-3